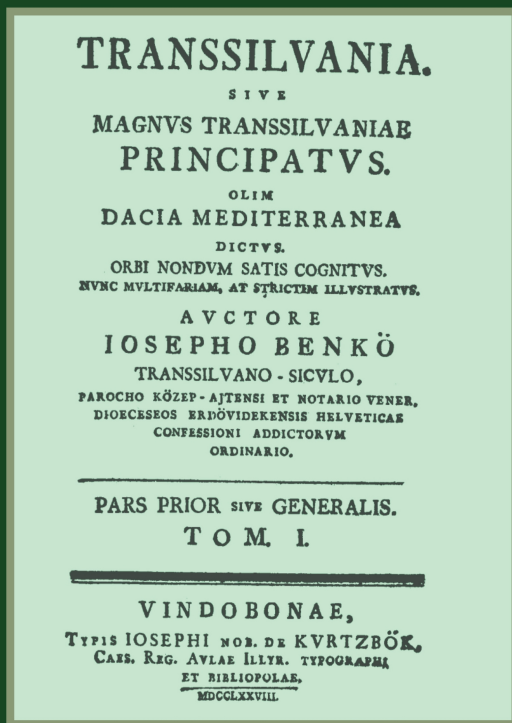

CSATA ADÉL

**Benkő József,
a historia litteraria művelője**

Egy kontextualizáló olvasat

ERDÉLYI
MÚZEUM
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

291

ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

BENKŐ JÓZSEF, A HISTORIA LITTERARIA MŰVELŐJE

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

291

ISSN 2068-309X

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

291

CSATA ADÉL

BENKŐ JÓZSEF,
A HISTORIA LITTERARIA
MŰVELŐJE

Egy kontextualizáló olvasat

Kolozsvár, 2020

Ez a könyv az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) projekt keretében valósult meg.
A kötet megjelenését a Bethlen Gábor Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Csata Adél, 2020

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020

Felelős kiadó
BIRÓ ANNAMÁRIA

Lektor és szerkesztő
PAPP KINGA

Korrektúra
ANDRÁS ZSELYKE

Műszaki szerkesztés, borítóterv
BODÓ ZALÁN

Mutató
DOMOKOS BOGLÁRKA, MEZEI KATA

Nyomdai munkálatok
F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós

Felelős vezető
AMBRUS ENIKŐ

DOI: <https://doi.org/10.36240/etf-291>

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CSATA, ADÉL

Benkő József, a historia litteraria művelője : egy kontextualizáló olvasat /
Csata Adél. - Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-739-158-9

Tar Gabriella-Nórának, szeretettel

TARTALOM

Bevezető.....	9
A Benkő-kutatás múltja és jelene.....	17
Benkő-képek és -kutatók a 19. században	19
Benkő-kutatások a 20. és 21. században.....	29
„Bizony megbecsülöm a könyveket úgy, hogy soha ember inkább nem”. Benkő József „virtuális könyvtára”	35
Benkő József botanikai érdeklődése	40
Benkő József, a történetíró	47
Benkő József, a honismeret művelője.....	59
A göttingai paradigma. Lehetőségek a holisztikus szemlélet elsajátítására	65
A középajtai forráskiadó	69
A nyelvválasztás kérdése.....	79
A megírás indítékai	80
Benkő József ajánlása Mária Teréziának	85
A potenciális olvasók	88
A latin nyelv primátusa.....	89
Egy domidoctus lelkész munkájának nemzetközi ismertsége	90
„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós...”	92
Dilemmák 1790 körül.....	99
A historia litteraria-kutatások helyzete egykor és ma	105
Historia litteraria – a literátorok „par excellence” műfaja.....	108
Benkő József, a bölcsészettudományok művelője	113
Literatúratörténet egy honismereti kötetben	115
Az erdélyi nyomdákrol	122
Az erdélyi tudósokról.....	127
Benkő József munkamódszere	129

TARTALOM

Ars compilandi és ars excerpendi a 18. században	129
Benkő József textológusi működése	132
A másoló és másoltató Benkő.....	137
Benkő József historia litterariai műveltsége	142
A <i>Transsilvania generalis</i> második előszava.....	147
A „fáradtságos és kemény munka”	150
Nemesi családok egy tudósnévsorban.....	150
A hagyománylánc folytatója.....	155
Tudós férfi(ak) a tudós asszonyokról	159
Benkő József <i>Additamentája</i>	169
Az <i>Addimenta</i> keletkezési körülményei.....	174
Kézírtos pótlások.....	177
Pótlások pótlása. Benkő József levélvégi historia litterariája	180
A Szathmáriak pótlásai	186
Irodalomtörténet-írás a pozsonyi Magyar Hírmondó hasábjain	191
A Magyar Hírmondó indulása	192
Vélekedések Horányi Elek <i>Memoria Hungarorum</i> áról.....	197
Benkő József és Szacsvey Sándor	201
Historia litteraria a Hírmondó hasábjain.....	202
Benkő tudósítói tevékenysége Mátyus Péter szerkesztősége idején	210
Benkő cikkei Révai, Barczafalvi és Szacsvey szerkesztősége alatt	212
Benkő József és a Magyar Kurir	217
Konklúziók.....	223
Bibliográfia.....	231
Mellékletek.....	249
Névmutató	281
Rezumat.....	293
Abstract.....	299

BEVEZETŐ

A történettudományi, illetve a 18. századi erdélyi magyar irodalom- és művelődéstörténeti viszonyokat bemutató szakmunkák tanulmányozása során ritkán fordul elő, hogy ne találkoznánk legalább említésszerűen Benkő József nevével. Az Erdély „polihisztoraként” számontartott háromszéki református lelkész a 18. század egyik legjelentősebb tudósa volt, nem meglepő tehát, hogy alakja és munkássága nem merült feledésbe, sőt, máig hat.

A sokrétű tevékenységet végző prédikátor esetében azonban munkásságának bizonyos szegmensei jobban, mások kevésbé feltártak. A botanika és nyelvészet terén folytatott kutatásairól, érdemeiről számos tanulmány született, irodalomtörténet-írói tevékenységének vizsgálatára azonban ez ideig nem került sor, noha ennek szükségességét már az 1970-es évek végén megfogalmazta Éder Zoltán, s mintegy negyven évvel később Bretz Annamária is. Az ismételt felhívás azt mutatja, hogy a témának van relevanciája, annál is inkább, mert az utóbbi időben megélénkültek az irodalom tudománytörténetének feltárására irányuló kutatások, amelyek magyarországi viszonylatban elsősorban Tarnai Andor nevéhez köthetők. 2004-ben a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete évfordulós tanácskozást szervezett, amelynek tematikája éppen a historia litteraria 18. századi történetére fókuszált. Tüskés Gábor ekkor nagyszabású tervet fogalmazott meg, e tárgykört érintő monográfiák összeállításának szükségességére hívta fel a figyelmet. Azóta már történtek előrelépések, hiszen doktori disszertációk, tanulmányok születtek egy-egy irodalomtörténet-író munkásságáról (Bod Péter, Belnay György, Wallaszky Pál), a tudóslevelezések újabb kötetei láttak nyomdafestéket (Weszprémi István, Horányi Elek).

Mindezeket figyelembe véve azt is mondhatjuk, hogy jelen írás révén a fennebb emlegetett, többszöri felhívásnak igyekszünk eleget tenni, hiszen kötetünk tárgyát Benkő József historia litteraria-tárgyú írásainak elemzése s ezeknek a hagyományláncban való elhelyezése képezi. A szövegek elemzését a hosszú reformáció (1500–1800) kontextusába ágyazva kíséreljük meg, hiszen a református klérust képviselő Benkő írás- és olvasásszokásainak bemutatása, az általa létrehozott vagy reprodukált szövegek vizsgálata egy közel háromszáz évet tartó, felekezeti szempontból is változatos képet mutató szöveghasználati kultúra záró szakaszát mutatja.

A helyzetből fakadóan nem hipotézisek cáfolatára vagy megerősítésére vállalkozunk, hanem szövegkorpuszok keletkezéstörténetének feltárására, ezek egymáshoz való viszonyának elemzésére. Mindemellett hangsúlyt fektetünk a szövegek specifikumainak feltárására, illetve a Benkő *Erdély* című, honismereti kötetében megjelent historia litterariát párhuzamba kívánjuk állítani Bod Péter *Magyar Athenas*ával is annak érdekében, hogy reflektálhassunk a közöttük levő összefüggésekre.

A középkajtai lelkész irodalomtörténet-írói munkásságáról elsőként Mikó Imre szólt részletesebben, aki monográfiájában Benkőnek a *Magyar Athenas*ra tett jegyzéseit tárgyalta néhány oldal erejéig. Mikó Imre adatait vették át a későbbi kutatók is (Bretz Annamária, Rácz Emese), azonban Benkő honismereti munkájának művelődéstörténeti fejezete, a *Magyar Athenas*ra tett megjegyzéseinek ezzel való összevetése és egyéb, ilyen jellegű írásainak feltárása még váratott magára. A késedelem annak is betudható, hogy a honismereti munka általános része 2016-ig csupán latin nyelven volt olvasható. Mára a néhai kolozsvári klasszika-filológus, Szabó György fordításában ez – a korábban már lefordított, kifejtett résszel együtt – magyar nyelven is hozzáférhetővé vált, így új kutatások elindítását tette lehetővé.

Hangsúlyozzuk, hogy munkánk nem a teljes honismereti kötet feltárására irányul, és nem Benkő történettudományi tevékenységét hivatott vizsgálni, hanem tudománytörténeti vonatkozású, az irodalom történetének alakulási folyamatába kíván betekintést nyújtani egy 18. századi erdélyi református lelkész munkáin keresztül.

Forrásanyagaink között mind a kéziratos, mind a nyomtatott szövegek megtalálhatók. Tudjuk, hogy a Benkő-hagyaték megsemmisült az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején, az enyedi tűzvészben, így igen csekély azoknak a másolati munkáknak és autográf dokumentumoknak a száma, amelyek ma is hozzáférhetők. Éppen ezért a felmerülő kérdések megválaszolása, az egyes problémák megvilágítása kapcsán elengedhetetlen forrásként szolgálnak a *Magyarországi Tudósok Levelezése* sorozatban megjelent Benkő-levelezés, illetve olyan paratextuális elemek,

mint az előszavak, lábjegyzetek, a kéziratokban felfedezhető bejegyzések, ajánlások stb.

Módszertani tekintetben az irodalomtörténeti diszciplínához tartozó textológiai-filológiai eljárások mellett a forrásanyag hiánya vagy inkább elenyésző volta olyan eljárások alkalmazását tette szükségessé, amelyek révén valamilyen szinten rekonstruálhatók az egyes történések, és tisztázhatók a felmerülő problémák. Vizsgálódásaink során tehát nem csupán textológiai-filológiai módszereket alkalmaztuk, hanem olyanokat is, amelyek más tudományágakhoz – gondolunk itt elsősorban a történettudományra, antropológiára – tartoznak.

Ez utóbbi kapcsán Takáts József Vári András kutatásaira alapozva megjegyzi, hogy „az antropológiai látásmód az irodalomtörténet-írásban az elidegenítés módszertani eljárását jelenti”, tudatosítanunk kell tehát magunkban, hogy a szöveg, amelyet olvasunk, egy idegen kultúrából származik, ezért annak megértése erőfeszítést igényel.¹ A szövegre mint idegen kultúra termékére való tekintés egyike azoknak a pontoknak, amelyeket Takáts az antropológiai látásmód specifikumaként tart számon. Emellett ezen sajátosságok részének tekinti azt is, hogy a szövegek közösségi teljesítmények. Hangsúlyozza, hogy kíváncsiságunk annak megértésére kell, hogy irányuljon, mit jelentettek az egyes cselekvések a cselekvők számára, valamint figyelniünk kell arra is, hogy a kulturális „fordítás” során ezek a cselekvők szólaljanak meg, és ne az egyes tudományterületek diskurzusai érvényesüljenek.² A kulturális különbségek áthidalása kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a felvilágosodás korának irodalma és művelődéstörténete közelebb áll hozzánk, mint például az antikvitás irodalma vagy a régi (magyar) irodalom korpuszai, mégis szem előtt kell tartanunk, hogy 200–250 év távlatából tekintünk ezekre a szövegekre. A mai értelmezőnek másfajta interpretációs habitusai és elvárásai vannak, mint a korabeli olvasónak, éppen ezért nem szabad abba a hibába esnünk, hogy olyasmit kívánunk számonkérni egy-egy szerzőn vagy szövegen, ami az adott korban nem jellemezhetett egy művet.

Takáts egy korábbi írásában³ olyan módszertani sémát javasol, amely lehetővé teszi a szövegek jobb megértését és a kulturális távolság áthidalását. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegek nem monologikusak, hanem dialógusban állnak más, őket megelőző művekkel és cselekvésekkel, éppen ezért, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy miről beszélnek ezek a szövegek, azt a kontextust kell megvizsgálnunk, amelyre utalnak; mindazonáltal az adott szöveg megértéséhez elengedhetetlen az is, hogy lássuk,

¹ TAKÁTS József, *Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Budapest, Kijárat, 2007, 31.

² Uo., 45.

³ TAKÁTS József, *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/3–4, 316–324.

milyen vitához szólnak hozzá, milyen kérdésekre válaszolnak. Láthatjuk, az itt megfogalmazottak szoros összefüggésben állnak a fennebbi tanulmányban kifejtett gondolatmenettel. E modellt követve Benkő szövegeit abban a közegben igyekszünk tanulmányozni, amelyben létrejöttek, tehát fel kívánjuk támi ezek „elsődleges kontextusát”. A tanulmányozandó szövegegyüttes ugyanazon terület más szövegeivel való egybevetését Takáts József a mezőmetaforával írja le.⁴ Mindez Benkő esetében azt jelenti, hogy nem csupán a saját maga által alkotott, nyomtatott és kéziratos szövegeket vesszük górcső alá, hanem ezeket a kortársak és elődök (Czvittinger Dávid, Rotarides Mihály, Bod Péter) műveivel párhuzamosan, komparatív vizsgálatok révén világítjuk meg. A tanulmány további részében Takáts az elsődleges kontextushoz tartozónak látja a kultúrát is, amelyet megjelenít vagy interpretál a szöveg; a beszélt nyelvi univerzumot és lexikont, valamint azon „forgatókönyvek”, cselekvéssorok ismeretét, amelyek az adott kultúrában lejátszódnak.⁵ A Benkőt körülvevő családi, szakmai, politikai, nyelvi, szellemi közegnek a megismerése, kapcsolathálójának fókuszba helyezése olyan mikrostruktúrák megismerését teszi lehetővé, amelyek a domidoctus erdélyi tudós műveltségét és tevékenységét szélesebb körű, makrostrukturális kontextusba ágyazzák, s valamelyest lehetővé teszik összekapcsolását az európai tudósvilág által propagált tendenciákkal. Tóth Zsombor a kora újkori szövegek értelmezésének egyik legfontosabb módszereként tartja számon a kontextualizáló szövegértést, valamint a szerzőnek történeti személyként való definiálását (ideértve az élettörténeti események megvilágítását, könyvjegyzékének vizsgálatát stb.), társadalmi-kulturális összefüggésekben való elhelyezését.⁶ A tanulmányszerző a kontextualizálás egyik leglátványosabb összetevőjének a nemzetközi kapcsolattörténetet látja. Ez magában foglalja mind a személyes, mind az intézményekhez kötődő kapcsolatok feltárását, olyan szövegegységek azonosítását, amelyek megvilágítják a szerzői intenciókat.⁷ Tóth ezt a látásmódot érvényesíti Cserei- és Bethlen-kutatásaiban is. Bethlen-kötete bevezető részében utal arra, hogy a szövegek gyakran a kultúra értelmezése felől érthetők meg, mivel maguk is kulturális reprezentációk,⁸ tehát egyfajta függőségi és egymásrautaltsági viszony áll fenn a kultúra és az azokat megjelenítő szövegek között.

⁴ *Uo.*, 319.

⁵ *Uo.*, 320–322.

⁶ Tóth Zsombor, *Hiányzó paradigmák?* Korunk, 2008/5, <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00137/tothzs.html> [Utolsó megtekintés: 2019. 11. 30.].

⁷ *Uo.*

⁸ Tóth Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 35.

A szerző történeti személyként való definiálása kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy Benkő esetében nincs tudomásunk ego-dokumentumok (napló, önéletrészlet) meglétéről, így olyan szövegekre támaszkodunk, amelyek Benkőről szólnak. Vizsgálataink ebben az esetben mikroszinten folynak, de ennek eredményeit be kívánjuk emelni abba a makrotörténeti körforgásba, amely a korszak tudós társadalmát áthatotta. Szijártó M. István rámutat arra, hogy a mikrotörténeti vizsgálatok esetében a fókusz konkrét esetekre, személyekre és körülményekre esik, ezáltal lehetőség nyílik a tárgy intenzív tanulmányozására.⁹ Annak kapcsán, hogy miben ragadható meg e vizsgálódások lényege, Szijártó úgy látja, az egyes esettanulmányok kvantitatív szempontból bizonyíthatják egy-egy jelenség tipikusságát, másrészt, Peter Burke nézetét vallva, arra is kitér, hogy biztosítottá válik a kisközösségek makrotörténelemmel való kapcsolódási lehetőségeinek megvilágítása is.¹⁰ Ennek feltárására vállalkozunk mi is.

A bevezetőt követő, első, inkább leíró, mintsem problémafelvető jellegű fejezetben Benkő személye kerül a fókuszba, hiszen a Benkő-képek kialakulását és alakulástörténetét követjük nyomon a 18. századtól kezdődően egészen napjainkig. Azt vizsgáljuk, hogyan is épülnek egymásra a róla szóló szövegek, mit tartottak és tartanak érdemesnek elmondani kortársai és utódai, azonosítani kívánjuk azokat a törésvonalakat, amelyek változásokat idéztek elő szakmai és/vagy emberi megítélésében. Itt kell megjegyeznünk, hogy Benkő József a köztudatban polihisztorként maradt fenn, noha nem tudni, melyek a polihisztorság kritériumai, és azt sem, mi-
ben merülnek ki e fogalom sajátosságai. Úgy látjuk, hogy Benkő József sokoldalúságát, „polihisztorságát” leginkább az ún. göttingai szemlélet felől tudjuk megközelíteni, tehát egy olyan paradigma képviselőjét látjuk benne, amely a korszak tudósi társadalmának jelentős részét magában foglalta. Noha ő sosem járt külföldön, szemléletmódjában az a sajátosság azonosítható, amelyet a Georgia-Augusta Egyetem valamikori oktatói és hallgatói propagáltak és amely a holisztikus látásmódban nyilvánult meg. Ebben a fejezetben 18., 19., 20. és 21. századi, Benkő személyét és munkásságát érintő, többnyire lexikonokban, újságokban megjelent írásokat, valamint az időközben létrejövő monográfiák Benkő-képeit vizsgáljuk. Úgy látjuk, hogy a vizsgálandó anyag révén reprezentatív képet tudunk alkotni arról, hogyan is alakult a középajtai lelkész imázsa. Emellett igyekszünk felhívni a figyelmet a szövegekben előforduló pontatlanságokra, hiányosságokra, s ezeket korrigáljuk és pótoljuk ott, ahol a források lehetővé teszik.

⁹ SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, *Mi a mikrotörténelem?* Aetas, 1996/4, 157.

¹⁰ *Uo.*, 159–160.

A mikro- és makrotörténeti összefüggések feltárására irányul Benkő virtuális könyvtárának felépítése. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem a valamikori Benkő-könyvtár rekonstrukciójára vállalkozunk, hiszen a tények ismeretében ezt lehetetlen megtenni. Ehelyett azt kívánjuk számba venni, milyen művek fordultak meg a középkori predikátor kezén, s ezáltal választ keresünk arra a kérdésre, milyen műveltséggel bírt a középkori lelkész az általa művelt tudományterületeken. A Benkő levelezéséből kirajzolódó könyv- és kéziratkölcsonzések feltárása, szellemi világának feltérképezése, a hatástörténeti vizsgálatok – amelyeket jelen esetben leginkább a historia litteraria-tárgyú írások recepciótörténeti elemzésére szorítunk – jól mutatják, hogy a középkori literátorhoz hogyan jutottak el a korban dívó irányzatok és tendenciák termékei, de azt is, hogy milyen lehetőségek kínáltak egy domidoctus tudós kibontakozására. A fejezetben alkalmazott módszer által azt az űrt próbáljuk betölteni, amelyet a forráshiány okoz, remélve, hogy a mellékletben közzétett eredmények, a virtuális könyvtár állományát ábrázoló horizontális és vertikális tengelyek későbbi kutatások alapjául is szolgálhatnak, hiszen mint korábban is hangsúlyoztuk, recepciótörténeti vizsgálatunk leginkább a literatúratörténeti tárgyú írások befogadására irányult, a többi tudományterület (történettudomány, egyháztörténet, botanika) esetében megmaradtunk a meg- és bemutatás szintjénél, nem mellőzve azt, hogy felhívjuk a figyelmet a lajstrom révén azokra a lehetőségekre, amelyek összekapcsolták Benkő Józsefet a res publica litteraria 18. századi tevékenységével és érdeklődési körével ez utóbbi tudományterületek esetében is.

Ezt követően a nyelvválasztás problémáját járjuk körül. Az irodalomtörténeti lexikonok írói, Benkő József kortársai, mint Horányi Elek, Weszprémi István és Wallaszky Pál, de elődjei is, mint Czvittinger Dávid és Rotarides Mihály latin nyelven adták közre írásaikat, kivételt csupán Bod Péter képezett. Mivel Benkőt lelkészi volta, érdeklődési köre és munkássága szempontjából is Bod utódjaként definiálja a szakirodalom, megfogalmazódik a kérdés, miért is íródott latinul a honismereti mű s azon belül az erdélyi művelődési viszonyokat tárgyaló fejezet, amikor a közvetlen előd és egykori munkatárs már a magyar nyelvet választotta lexikonja összeállításakor. Ennek a kérdésnek a megválaszolása képezi tehát munkánk harmadik fejezetét. A nyelvválasztás és nyelvhasználat lehetőségeinek megvilágítása szintén hozzátartozik az „elsődleges kontextushoz”. Ennek kapcsán a 18. század vége politikai helyzetét kell előtérbe állítanunk, figyelembe véve az országgyűlés határozatait, a röpiratokban megfogalmazott nézeteket, az Aranka György alapította tudományos alakulatban képviselt álláspontokat, tehát azokat a tényezőket, amelyekhez Benkő

közvetlenül, személyes kapcsolatok révén, vagy közvetetten, a birodalom alattvalójaként kapcsolódott.

A negyedik fejezet a historia litteraria-kutatások vázolásával indul. A kutatástörténeti áttekintést elsősorban Tarnai Andor, valamint más, hazai és külföldi szerzők tanulmányait alapul véve végezzük el. Ezek bemutatása során világossá válik, mi vagy mi volt a historia litteraria, kik voltak a művelői, hogyan alakult ki, hogyan alakult át, milyen célok megvalósítását látták kivitelezhetőnek ezek összeállítói. A kutatástörténeti áttekintés után rátérünk a Benkő által létrehozott historia litterariákra, s azok közül is elsőként a honismereti munka művelődéstörténeti fejezetéről szólnunk. A *De re litteraria in Transsilvania* című fejezetet elemezve arra a kérdésre szeretnénk választ találni, hogyan építette fel Benkő első, literatúratörténeti tárgyú munkáját, miben rejlik fejezetének újdonsága Bod munkájához képest.

A műfaj alakulástörténetének áttekintése után Benkő tudóslistáját az alkalmazott módszer tekintetében vizsgáljuk. Előfeltevéseink szerint az ő szövegei sem mentesek a korban divatos kompilációs és excerpálási módszerektől. Ezek azonosítása révén megmutatkozhat a munka „közösségi jellege”, hiszen az alkalmazott eljárás közösségi együttműködést feltételez, amely az anyag összegyűjtése, de a szöveggel való „bánásmód” és az átvételek során is megnyilvánul.

Ezt követően a textológiai-filológiai, komparatív módszerek kerülnek előtérbe, általuk igyekszünk feltárni Benkőnek a *Magyar Athenasra* tett jegyzéseit, az *Additamentát*. Ezt szoros összefüggésben tárgyaljuk a honismereti munka művelődéstörténeti fejezetével, Bod Péter *Magyar Athenas* című kötetével, azzal a lajstrommal, amelyet Sófalvi József kolozsvári tanár levelének versójára illesztett a középkori pap, ill. a Szathmári Pap Mihály és fia, Zsigmond által összeállított tudósjegyzékkel is. A szövegkorpuszok egybevetése alapján arra igyekszünk választ találni, hogy ezek a szövegegységek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, a *Magyar Athenas* újrakiadásán fáradozó protestáns lelkészek kollaboráltak-e, egymás rendelkezésére bocsátva meglevő információikat. Amellett, hogy ezeknek a jegyzékeknek a tanulmányozása rávilágít arra, mit is tekintett Benkő az erudíció fokmérőjének, rálátást nyerünk arra is, hogyan kamatoztatta személyes kapcsolatait, pártfogó-pártfogolt viszonyait az anyaggyűjtés terén. Ezt láttatja például Benkőnek Teleki Sámuellel való kapcsolata, Teleki könyvtárának ismerete, az állomány felhasználásának mértéke.

A pozsonyi Magyar Hírmondóban közreadott írásai vizsgálata által Benkő irodalomtörténet-írói gyakorlatának utolsó szakaszát kívánjuk láttatni. Az első magyar nyelvű hírlap programja teret biztosított a tematikai sokféleségnek, így a művelődési viszonyok ismertetésének is. Hírla-

pi tudósításai alapján arra kívánunk rávilágítani, folytatta-e Benkő, s ha igen, milyen módon, irodalomtörténet-írói praxisát, bővítette-e ezekkel a publikációkkal korábbi, literatúratörténeti tárgyú írásainak sorát. E fejezet sajtótörténeti kutatásokat is feltételez, hiszen a Magyar Hírmondóban közreadott publikációk viszonylatában kellett meghatároznunk Benkő cikkeinek helyét és jellegét, figyelembe véve a cenzurális viszonyokat és az éppen aktuális politikai intézkedéseket. Ennek eredménye munkánk második melléklete, amely tömören láttatja nem csupán az első magyar nyelvű hírlap szerkesztői gárdájának változását, hanem középjait Benkő József tudósítói tevékenységét, aktivitásának dinamizmusát és cikkeinek megoszlását is.

A következőkben tehát a fenti kérdésekre próbálunk meg válaszolni azzal a reménnyel, hogy sikerül ismertebbé és feltártabbá tennünk az irodalomtörténet-írás egyik erdélyi művelőjének, Benkő Józsefnek ilyen irányú működését is.

Jelen kötet a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskolájában 2019 őszén megvédett doktori értekezésem szerkesztett és kiegészített változata. Az egyes fejezetek publikációkként is megjelentek vagy megjelenés előtt állnak, ezekhez képest azonban a kötet többet nyújt, hiszen a folyóiratokban vagy konferenciakötetekben közreadott írásokat terjedelmi vagy tematikai korlátok kötötték, így nem nyílt mód az egyes kérdések részletekbe menő tárgyalására. Mindezek mellett a kötetbe igyekeztem bedolgozni opponenseim észrevételeit, kiegészítési javaslatait is, a struktúra azonban nem változott.

Köszönettel tartozom dolgozatom szakirányítójának, Egyed Emese professzor asszonynak biztatásáért, türelméért, szakmai és emberi támogatásáért, a dolgozat opponenseinek, dr. Keszeg Vilmosnak, dr. Kolumbán Vilmos Józsefnek és dr. habil. Tóth Zsombornak, hogy értékes tanácsokkal és javaslatokkal láttak el. Tóth Zsombornak külön köszönöm, hogy új kutatási irányokra hívta fel a figyelmem. Itt kell megjegyeznem, hogy a kézirat véglegesítése az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) projekt részeként készült el. Dr. Biró Annamáriának hálával tartozom az évek során nyújtott tanácsaiért, értékes meglátásaiért és bizalmáért, dr. Tar Gabriella-Nóra egyetemi docensnek pedig, aki egyben a doktori bizottság elnöki tisztségét is betöltötte, megköszönöm, hogy figyelt/figyel rám, megosztotta velem meglátásait a különféle kérdések, problémák tekintetében. A könyvtárak, levéltárak munkatársainak megköszönöm, hogy készségesen rendelkezésemre álltak és segítették munkámat. Az itt felsoroltak, családtagjaimmal, barátaimmal, egykori és jelenlegi tanáraimmal, jótevőimmel együtt fogadják őszinte köszönetemet!

2020. május

A BENKŐ-KUTATÁS MÚLTJA ÉS JELENE

„Bár tehát más, ki jól ismerte Benkőt ’s környűllállásait, közlene felőle híreket”¹¹ – fogalmazta meg 1817-ben az Erdélyi Múzeum folyóirat akkori szerkesztője, Döbrentei Gábor.

Kérésével Döbrentei hiánypótlásra szólítja fel a kortársakat, s ezzel arra enged következtetnünk, hogy korábban nem született komplex munka a középjaitai református tudós, Benkő József életéről és munkásságáról. Manapság, ha az olvasó rátekint a Benkővel foglalkozó szövegek repertóriumára, határozottan állíthatja, Döbrentei Gábor felhívása meghallgatásra talált, hiszen számos olyan közleményről van tudomásunk a 18. századtól kezdődően egészen napjainkig, amelyek a prédikátor-tudós személyét és tevékenységét állítják középpontba. Jelen fejezetben néhány releváns, Benkőről szóló írás rövid ismertetése révén igyekszünk vázolni a Benkő-kutatás múltját és jelenét.

Korábban már utaltunk rá, hogy Benkő biográfiájának meglétéről, annak elkészültéről nincs tudomásunk, ezért is „kényszerültünk” arra, hogy a róla szóló szövegeket tanulmányozzuk életrajz és ego-dokumentumok helyett. Noha ezek a szövegek különböző szerzőktől származnak, a bennük található, Benkő életrajzi adataira vonatkozó információk elősegítik kontextualizációs olvasatunkat. Giovanni Levi utal arra, hogy bizonyos típusú életrajzok esetében erős hangsúlyt kap a kontextus (a korszak, a miliő, a környezet), ill. felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a tényezők annak a légkörnek lesznek a meghatározói, amelyek által átláthatóbbá válnak élettörténeti események.¹² Ezeket az élettörténeti eseményeket igyekszünk jobban megérteni a Benkőről szóló hosszabb-rövidebb írások révén, amelyeket a levelezésből kihámozható információkkal egészítünk ki, utalva

¹¹ DÖBRENTAI GÁBOR, *Hírek: Bod Péter felől*, Erdélyi Muzéum, 1817/7, 183.

¹² GIOVANNI LEVI, *Az életrajz hasznáról*, ford. Czoch Gábor, Korall, 2000/2, 86–87.

a 18. század vége azon társadalmi és politikai tényezőinek vetületeire is, amelyek hatással lehettek Benkő József sorsának alakulására és személyének megítélésére.

A 18. század második felében tevékenykedő erdélyi literátort kortársai közül a piarista Horányi Elek mutatta be *Nova Memoria Hungarorum*¹³ című tudóslexikonjában. Az irodalomtörténet-író Horányi említést tesz Benkő születési helyéről, idejéről, a tudomány iránti affinitásáról. Munkái közül leginkább a történeti tárgyúakat emeli ki (*Transsilvania, Milkovia*), majd röviden szól az Ungrisches Magazinban közölt cikkekről, Bethlen Farkas históriájának kiadásáról, Benkőnek a diétai cikkelyeket közreadó, *Diaetae, sive rectius Comitia Transsilvanica* és a székely nemzetképéről szóló, *Imago Inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae Historico-Politica* című írásairól. A szócikket átolvasva világossá válik, Horányi esetében nem annyira az életrajzi adatok bemutatására, mint inkább a háromszéki tudós munkáinak, s azonbelül is történeti tárgyú kiadványainak rövid ismertetésére esik a hangsúly. A szerző bizonyára nem véletlenül ad teret az Erdélyről szóló kötet részletesebb bemutatásának, ugyanis ezt a munkát tartjuk ma is Benkő legjelentősebb művének. Azáltal, hogy a piarista szerzetes bővebben szól erről, méltónak találja arra, hogy minél szélesebb körben ismertté tegye az Erdélyi Nagyfejedelemséget bemutató írást, ugyanakkor saját, latin nyelven írott lexikonja alkalmat kínál arra is, hogy ne csupán a hazai, hanem a külföldi tudósréteg is felfigyeljen a műre.

Horányi Elek elismerő hangon nyilatkozik a középajtai lelkésről, ám a bemutatás során egyáltalán nem törekszik eleget tenni a teljesség igényének. Igaz, kimerítő ismertetésnek nem ad teret egy irodalomtörténeti lexikon szócikke, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a történeti érdeklődésű piarista szerzetes Benkő munkásságának azon oldalát domborította ki, amely a maga számára is ismertebb, s a nyomtatott munkák révén hozzáférhetőbb volt. A hiányosságok ellenére mégis egyedülállónak tekinthető e rövid ismertetés, hiszen a historia litteraria 18. századi művelőinek munkáiban Benkő neve s *Transsilvania* című kötetének *De re litteraria in Transsilvania* című fejezete előfordul ugyan hivatkozott forrásként, ám Benkő nem kap helyet a tudósnevsorokban. Wessprémi István *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* című munkájában többször találkozzunk Benkő nevével és a *Transsilvaniával*, de csak úgy, mint hivatkozott forrással, noha a református lelkész gyógynövénygyűjtései révén akár helyet is kaphatott volna a névsorban, annál is inkább, mert nem beszélhe-

¹³ HORÁNYI ELEK, *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1791, 387–394.

tünk Weszprémi esetében egy behatárolt, csupán orvosok életét bemutató kötetéről, hiszen a nevek között ott találjuk például a Bethlen Kataét is.¹⁴

Wallaszky Pál *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria* című kötetének előszavában ismerteti Benkő munkáját, ám irodalomtörténetében a középajtai tudós személyéről nem szól. Nem találjuk meg nevét a Siebenbürgische Quartalschrift székely és magyar tudósokat bemutató jegyzékében sem, így Döbrentei óhaja nem tekinthető meglepőnek. Az Erdélyi Muzéumban közreadott felhívás, közvetlenül vagy közvetetten, számos Benkőről szóló szöveg létrehozását generálta, így a 18. században keletkezett írásokhoz képest jelentős előrelépés volt tapasztalható a 19. században. Döbrentei Bod Péterről szóló tudósításainak végén megjegyzi, szándékában állt Benkőről is hasonló írást közreadni, ám terveit nem sikerült kiviteleznie. Úgy tűnik, hogy Benkő életrajzának megírásával az Erdélyi Múzeum szerkesztője Karácsoni Sámuel székelyudvarhelyi tanárt bízta meg 1812-ben, aki a feladat elvégzését egy középajtai „strázsamessterre” hárította.¹⁵ A Muzéumban idézett mondat alapján konstatálhatjuk („Megteszem, felele Benkő ’s hogy ezt megérhettem, már örömet megyek a’ koporsóba”¹⁶), Benkő hajlandónak mutatkozott arra, hogy megírja vagy lediktálja életrajzát, ám egészségi állapota nem tette lehetővé, hogy létrejöjjön a munka, így még öt évvel később, 1817-ben is erre ösztönzi olvasóit Döbrentei. Röviddel a felhívás után a Múzeum kiadása megszűnt, így azt mondhatjuk, Döbrentei Gábor kérésének Benkő Ferenc tett eleget 1820-ban megírt és 1822-ben közreadott *Közép Ajtai, és Árkosi Nemes Benkő Jó’sef’ a’ Hárlemi Tudós Társaság’ Tagja’ és a’ Sz. Udvarhelyi Ref. Fő Oskola’ volt Professora’ Biographiája* című munkájával.

Benkő-képek és -kutatók a 19. században

Benkő Ferenc Benkő Józsefről szóló munkáját Józsa János esperes, középajtai pap Háromszékről írott, ún. „statistical jegyzéséből” vett információkkal indítja. A jegyzések szerzője egy bő oldalban emlékezik meg elődjéről, ám adatai pontatlanok, hiszen például Benkő József születési idejét 1740 helyett 1746-ra datálja.¹⁷ Ezt követően szól tanulmányairól, majd az általa betöltött tisztségekről (jegyző, esperes, tanár), ill. felsorolja néhány történeti és botanikai tárgyú munkájának címét. Írását így zárja: „Sokat

¹⁴ Vö. WESZPRÉMI István, *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*, Centuria Prima, Lipsiae, 1774, 18–19.

¹⁵ DÖBRENTAI, i. m., 182–183.

¹⁶ Uo., 183.

¹⁷ BENKŐ Ferenc, *Közép Ajtai, és Árkosi nemes Benkő Jó’sef’ a’ Hárlemi Tudós Társaság’ Tagja’ és a’ Sz. Udvarhelyi Ref. Fő Oskola’ Professora’ Biographiája*, Kolo’sváron Nyomtatott a’ Ref. Kollégium’ betűivel, 1822, 3.

írhatnék ezen nevezetes Férjfiuról, de most Pau'sa!''.¹⁸ Benkő Ferenc, látva, hogy a „pausa” igen hosszas, arra vállalkozik, hogy a hiányt pótolja. Megvallja, hogy ezt hiteles adatok alapján, részrehajlás nélkül teszi, megjegyezve, hogy már gyermekkorától fogva ismerte a középajtai literátort, akihez rokoni szálak is fűzték. Benkő József életét négy szakaszra osztva mutatja be a szerző.

Az első részben ismerteti a család genealógiáját, ill. a jelentősebb eseményeket Benkő József gyermekkorától kezdődően lelkészi pályájának kezdetéig és családalapításáig. Az itt felsorakoztatott információk többnyire a középajtai prédikátor fogékony és kíváncsi természetét, szorgalmát láttatják.

A következő részben a pap és a tanár Benkő portréja válik hangsúlyossá, s itt kap helyet növénytani kutatásainak és érdeklődésének részletesebb leírása is. A harmadik egységben tanári munkája, rosszakarói irigysége és az udvarhelyi gimnáziumból való elbocsátása kerül bemutatásra. Benkő Ferenc leírása szerint a megpróbáltatásokat rokona méltósággal viselte, hiszen így vall róla: „... a' sors ellen soha a' legnagyobb méltatlanságok és tsapások között is nem zúgolódt mind az utolsó pontig...”¹⁹ s úgy véli, a Benkő Józsefről terjesztett hírek, amelyek nagyrészt alkoholizmusát állították fókuszba, igaztalannak, vagy legalábbis eltúlozottnak minősíthetők. A szerző úgy vélekedik, hogy Benkő József tanári pályájának végeztével újra fellendítette gazdaságát, és hozzálátott korábbi munkáinak folytatásához. A negyedik rész életének utolsó szakaszát mutatja be, utalás történik anyagi nehézségeire, törvénytelen esketéseire és bírósági ügyeire is, ám mindezekért a kötet szerzője nem vonja felelősségre rokonát, nem is marasztalja el őt, sőt, inkább védelmére kel. Ezt követően külső és belső tulajdonságainak bemutatása kap helyet, majd az életrajz végén munkáinak jegyzékét adja, egyes kéziratairól megjegyzi (Benkő önéletrása, a nemeseokről készített katalógusa), hogy látta azokat, azonban ezek lelőhelye akkorra már ismeretlenné vált.

Sajnálatos, hogy az említett kéziratok elkallódtak, hiszen bizonyos ellentmondások Benkő saját kezű életrajza által lennének feloldhatók. Egyik ilyen ellentmondás éppen Benkő utolsó éveinek körülményeire vonatkozik. Benkő Ferenc ezeket nem ítélte meg olyan nyomorúságosként, mint ahogy azt a legtöbben látták, sőt, ehhez azt is hozzátette, hogy hivatali éveiben illő öltözetet viselt rokona. A későbbben megjelent szövegek némelyikével ez az álláspont erőteljesen szembekerül, mi több, Benkő levelei alapján is cáfolható ez az álláspont, ugyanakkor olyan személy vallomása is ellentmond ennek, aki ugyancsak személyes találkozását rögzíti Benkő-

¹⁸ Uo., 4.

¹⁹ Uo., 20.

vel. A középajtai literátor így ír az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárának, Aranka Györgynek: „A’ Diaetara hív a’ Mlgs Úr engemet. Oh mely kívánnám! ’s talám nem is vallanám kárát; de sem lovam az útra, sem illő öltözetem oly fényes alkalmatosságra, az hol talám némely Uraink szégyenlenének engemet”.²⁰

Zeyk János a Társalkodóban közreadott visszaemlékezésében így vall Benkővel való találkozásáról: „Tudakozódván állapotjáról széttára köpönyegét, csak inget ’s lábravalót látánk, az öreg sohajtva mondá: »Nincs nadrágom«. Életírója itt lábfájást említ, lehet; de nekem ezt mondotta”.²¹ Úgy véljük, hogy Benkő Ferenc a körülményekhez képest ítélte elfogadhatónak rokona életvitelét, hiszen ellátása biztosítva volt, viszont kétségtelen, hogy mind Aranka Györgyhöz címzett levele, mind Zeyk János vallomása egy igen szorult anyagi helyzetben levő tudóst láttatnak. A kötet szerzője felsorolja, milyen nyelveket ismert és melyeken beszélt rokona, s itt tér ki mértékletes életmódjára is, külön hangsúlyozva, hogy alkoholproblémái környezete hatásának tulajdoníthatók.²² A záró részben felsorolja Benkő nyomtatásban megjelent és kéziratoss munkáit, de értéktételeket nem fogalmaz meg, viszont utal a középajtai tudós munkásságának és felkészültségének ambivalens megítélésére is. Az elmarasztaló vélemények megdöntésére Benkő József munkáit hozza, ám az ítélkezést az olvasóra bízta. Kötetét Benkő Fogarasi Pap József marosvásárhelyi professzor halálára írt búcsúztatójának egy részletével, ill. a megírás helyének és idejének rögzítésével zárja.

Az alig negyvenoldalas írásban nemegyszer jelenik meg szereplőként maga a szerző is, aki bár objektív módon összeállított életrajz közreadását tűzi ki célul, mégsem tud teljesen elfogulatlan maradni. Erre utalnak azok a részek, amelyekben Benkő József hírnevének védelmére kel, és megpróbálja ellensúlyozni a nagyközönség kedvezőtlen véleményét, vagy amikor a szenvedélybetegség miatt nem annyira az egyént, mint inkább a közösséget teszi felelőssé. A személyes kapcsolat jegyei egy-egy anekdotikus történet kapcsán is tetten érhetők, máskor a tudós rokon mondatai dőlt betűvel szedettek, idézetnek minősülnek, amelyek által a szerző bizonyára a történet hitelességét kívánta erősíteni. Mindezek ellenére pontatlanságokat is találunk az életrajzban, hiszen Benkő Ferenc azt állítja, a középajtai literátor mecénásának halála miatt nem mehetett peregrinálni, a mecénás személyében pedig a Kemény család egyik tagját sejteti, akinek hirtelen halála miatt maradt el az anyagi támogatás folyósítása. Itt kell megjegyez-

²⁰ Benkő József *Levelezése*, s. a. r. SZABÓ György, TARNAI Andor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése I. kötet), 342. (A továbbiakban: BENKŐ, *Levelezése*.)

²¹ ZEYKALVI ZEYK János, *Néhány vonás Benkő József életéből*, Társalkodó, 36(1832), 144.

²² BENKŐ F., i. m., 28.

nünk, hogy az erkély egy darabja által sérülést szenvedett és rövidesen elhunyt patrónus nem a Kemény családhoz tartozott, hanem a Teleki családhoz. Benkő rögzíti az eseményeket *Erdély* című kötetének a Teleki családot bemutató részében. Eszerint IV. Teleki Mihály aranyosgyéresi birtokán szenvedett balesetet éppen Benkővel való beszélgetése közben, amikor leszakadt az épület homlokzatának egy darabja.²³ Benkő Ferenc munkája, pontatlanságaival együtt, a későbbiekben keletkezett írások legtöbbjének forrását képezte, s az itt feltüntetett információk sokszor kritikátlanul kerültek át más szövegekbe.

A *Közhasznu Esmeretek Tára* Benkő-szócikkének ismeretlen szerzője, az előző szövegekhez képest, inkább Benkő gyengeségeit domborítja ki. A rövid, csupán néhány soros ismertetés nem tartalmaz új információkat. A szócikk első fele jórészt egyezik a Horányi Elek által közreadott információkkal, ám később feltűnő lesz Benkő szenvedélybetegségének és kihágásainak fókuszba kerülése, s ezek hangsúlyozása a rövid szövegrész visszatérő motívuma lesz. Benkő munkásságának megítélése kapcsán csupán két, pozitív értékítéletet olvashatunk. A szócikk szerzője Benkőt, honismereti munkája miatt, „Erdély Béliusának” minősíti,²⁴ majd később kifejti, hogy a tudományos világ hálával tartozik neki Bethlen Farkas történeti munkájának kiadásáért.²⁵ Munkái közül a történeti tárgyuak kerülnek felsorolásra, kéziratos munkái közül csupán az erdélyi históriás írók kerülnek említésre, növényteni műveiről nem olvashatunk információkat, csupán annyit, hogy füvészként is eredményes munkát végzett. Ami a forrásokat illeti, úgy tűnik, a lexikoncikk szerzője nem használta Benkő Ferenc munkáját, hiszen, saját bevallása szerint, nem sikerült ezt megszereznie.²⁶ A szöveg rövidségéhez képest feltűnően sok a középajtai lelkész bírósági ügyeit tárgyaló, a pénzbeli büntetés elengedésére, pontosabban mások általi kifizetésére vonatkozó információ, ami arra utal, hogy az ismeretlen szerző esetleg valaki olyannal is kapcsolatban állhatott, aki közvetlenül értesülhetett az ügy lefolyásáról.

Úgy véljük, a Kazinczy-levelezés segíthet közelebb kerülni a névtelen szerző személyéhez. 1808-ban Cserey Farkas Benkő bírósági ügyeiről számol be egyik, Kazinczy Ferenchez írott levelében. Megjegyzi, hogy a törvénytelen esketések miatt a miklósvári törvényszék Benkőt szamosújvári fogságra ítélte. Az ítélet a királyi tábláig jutott, ahol a védőbeszédet Benkő egyik volt tanítványa, Kovács Miklós tartotta. A levélíró megígéri Kazinczynak a beszéd elküldését. Cserey büszke arra, hogy a királyi tábla

²³ BENKŐ József, *Erdély*, ford. SZABÓ György, Sepsiszentgyörgy–Barót, Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, 2014, 338. (A továbbiakban: BENKŐ, *Erdély*.)

²⁴ *Közhasznu Esmeretek Tára*, II. kötet, Pesten, Nyomtatta Landerer, 1831, 192.

²⁵ *Uo.*, 191–192.

²⁶ *Uo.*, 192.

elengedte a börtönbüntetést, ehelyett pedig pénzbírságot rótt ki Benkőre, amelyet nem a középjaitai lelkész, hanem a királyi tábla tagjai fizettek ki. Sajnálkozik, hogy nem volt éppen akkor Vásárhelyen, mert részt szeretett volna vállalni a kifizetésből. A levélben érzékelhető a felháborodás is, miszerint méltánytalanul bánnak a tudósokkal, s Benkő példája mellett Tertina Mihályét hozza, akit állítólag fizikailag bántalmaztak bizonyos túlkapásai miatt.²⁷ Cserey következő levelében, ígéretéhez híven, el is küldi a védőbeszédet.

Úgy tűnik, a magyar királyságbeli értelmiségieket rendkívül foglalkoztatták az Erdélyben történetek, hiszen Benkő perének híre futótűzként terjedt. Kazinczy, amint megkapta Cserey első levelét, tovább is adta a benne olvasott híreket Dessewffy Józsefnek.²⁸ A Kazinczy–Cserey-levelezésben Benkő neve később is előfordul; 1810-ben például Kazinczy felelegeti, hogy nem ért el hozzá a két évvel korábbi, 1808-as tudósítás Benkőről.²⁹ Mindezek mellett megfigyelhetjük, hogy Benkő *Erdély*-kötete állandó hivatkozási alap a levelezésben a történeti kérdések tárgyalása kapcsán. A Kazinczy–Cserey- és Kazinczy–Dessewffy-levelek alapján úgy gondoljuk, hogy a Benkőről szóló, a *Közhasznu Esmeretek Tárában* megjelent cikk szerzője esetleg Dessewffy József is lehet (vagy valaki más Kazinczy köréből), hiszen amint láttuk, Dessewffynek pontos adatai voltak a per kimeneteléről, ill. nevét ott találjuk a lexikon anyagának összeállítói között is.³⁰

Erre a negatív képre érkezik replikaként Zeyk János Társalkodóban megjelent híradása. A szöveg bizonyos szemrehányással indul, amely arra vonatkozik, hogy a külföldi tudósokat megismertetik a hazafiakkal, azonban a hazafiak érdemeiről mélyen hallgatnak, s ezt a hiányt is pótolni hivatott a cikk. Zeyk kifejti, hogy Benkőnél érdemben jelentéktelenebb egyének portréi már megjelentek különféle lapokban, azonban a középjaitai lelkipásztor méltánytalanul háttérbe szorult, noha történettudósi teljesítményét nem haladták meg. Zeyk írása a Benkő Ferenc-féle életrajzra alapoz, de személyes tapasztalatokat is rögzít. Bevallása szerint a *Közhasznu Esmeretek Tárában* a háromszéki tudósról csak felületesen írnak, inkább hibáit domborítják ki, ezért úgy érzi, kötelessége ellensúlyozni az ott közreadott információkat, ugyanakkor írásának közreadását a Benkő iránti tisztelet is inspirálta. A szöveg újszerűsége részint a teljesebb műjegyzékben, ill. a személyes élmények közreadásában ragadható meg.

²⁷ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, V. kötet, kiad. Dr. Váczy János, Budapest, MTA, 1894, 390–391. (1272. lev.)

²⁸ Uo. 407–413. (1279. lev.)

²⁹ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, VIII. kötet, Kiad. Dr. Váczy János, Budapest, MTA, 1898, 148–151. (1863. lev.)

³⁰ *Közhasznu Esmeretek Tára*, I. kötet, Pesten, Nyomtatta Landerer, 1831. Lásd: *A' dolgozók nevei betűrend szerént*, 10. (számozatlan) oldal.

A korábban közreadott írásokhoz képest nem mond újat Salamon József az *Erdélyi prédikátori tár* Benkőről szóló részében.³¹ Salamon valamivel bővebben szól Benkő botanikai tevékenységéről és érdemeiről, s talán a házassággal kapcsolatos, családtörténeti kuriózumok hangsúlyosabb szerepet kapnak nála, ám új, ismeretlen információt nem fedezhetünk fel, írása összegző jellegűnek tekinthető, amelynek zárlatában hangsúlyozza, Benkő a közjó érdekében, nemzetét szolgálva tevékenykedett.

A Hon és külföld 1846-ban több közleményt is szentelt a középajtai tudósnek³², azonban a cikkek szerzője névtelenségbe burkolózott. A szöveg első részében a következő sorokat olvashatjuk: „(...) a’ nemzet nagyjainak emlékezete oly hervatag ’s nem hogy halhatatlanításokra Pantheonunk lenne, nem hogy emlék éltetné nevöket, de gyakran egy élőfát sem ültetünk emlékezetökre ’s ritkán jeleli csak egy szárazfa is sírjokat”.³³ Az idézett rész alapján világossá válik, hogy a szerző meglátása szerint Benkő Józsefet az utókor nem emelte az őt megillető helyre, emléke már-már feledésbe merült, írásával tehát arra tett kísérletet, hogy kiemelve a középajtai literátort az elfeledettség állapotából. Említést tesz azokról a sikertelen kísérletekről, amelyek Benkő életrajzának megírását és közreadását tűzték ki célul. Bővebben olvashatunk a családról, Benkő Mihály szolgálati helyeiről, majd az alma matereket is megismerjük. Meg kell jegyeznünk, a cikksorozat erőteljesen támaszkodik a Benkő Ferenc munkájára, az abban közreadott információkat ellenőrzés nélkül veszi át a szerző, a pontatlanságokkal együtt. Konkrétumként említhetjük a Benkő Ferencnél már korábban hozott példánkat, miszerint Benkő József pártfogója a Kemény család egyik tagja.³⁴ Ez a hibás adat itt is előfordul, sőt, jól azonosítható a mintaadó munka, amelynek egyes bekezdései helyenként szövegszerűen is megtalálhatók a Hon és Külföldben közreadott írásban. Elmondhatjuk, hogy jelen esetben a Benkő-biográfia mellé beépülnek más megjelent szövegek is, így elég részletes képet kapunk a református lelkész életpályájáról, de új ismereteket e szövegegységből nem nyerünk, ehelyett újra a Benkőről szóló írások ötvözetével találkozhatunk, ill. egyfajta, a kortársakat illető, kritikus és szemrehányó gesztussal. A cikk szerzője a teljes részvét hangján szól Benkőről, gyengeségeit nem önhibáinak, hanem a kortársak rosszindulatának tulajdonítja, és felmenti őt mindenfajta felelősség alól. A szövegben idézett Berzsenyi- és Goethe-sorok még inkább az

³¹ SALAMON József, *Erdélyi prédikátori tár*, IX. füzet, Kolozsváratt, Az Év. Ref. Kolégium’ Betűivel, 1839, V–XVI.

³² [?], *Benkő József*, Hon és külföld, 83/1846, II. félév, (1846. október 15.), 321–323; 84/1846 (1846. október 18.), 325–326; 86/1846 (1846. október 25.), 333–335; 87/1846 (1846. október 29.), 337–338.

³³ [?], *Benkő József*, Hon és Külföld, 83/1846, II. félév, 321.

³⁴ *Uo.*, 322.

elismerést sugallják, ugyanakkor érzékelhetővé válik az emlékek őrzésének szándéka.

Az Új Magyar Museum egyik 1853-as füzetében Bruz Lajos közreadta Benkő Józsefnek *Az Erdély Historiája Iróinak Magyar Nyelven Található Kézírásairól* című tudósítását, amelyhez a szerkesztő Toldy Ferenc rövid megemlékezést, életrajzot is kapcsolt *Benkő József rövid emlékezete* címmel. Toldy kifejezi sajnálatát, hogy nem akadt olyan mecénás és egy olyan tudományos közeg, tudóstársaság, amely felkarolta volna Benkőt: „az 1791-beni újraszületés korában Erdélyben keletkezett társaságok mellőzték őt és hosszas fáradozásai gyümölcsit”,³⁵ ehhez jöttek még hozzá a korszak kedvezőtlen viszonyai, az irigykedők áskálódásai is. Benkő hagyatékának pusztulásáról is szót ejt Toldy, majd azokat a dokumentumokat sorolja fel, amelyek fennmaradtak, ill. kiadásra kerültek. Méltányolja azok munkáját, akik a fennmaradt anyag közreadásán fáradoztak. Véleménye szerint „a munkás írók megérdemlik, hogy emlékezetük a hazafiaknál koronként megújításuk”³⁶, s éppen ezzel a céllal ír Benkőről. Akárcsak a Hon és Külföldben megjelent cikk esetében, Toldynál is egyfajta megemlékező gesztus érvényesül. Új adatok feltárásáról itt sem beszélhetünk, hiszen nem is ezt tűzi ki célul a szerző, viszont Toldynál Benkő bukásában a kor mostohasága és az irigykedők rosszindulata mellett szerepet kap az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság is. Bár nem részletezi, hogyan viszonyultak a társaságok a középpajtai történetíróhoz, mégis ezáltal egy új kutatási irány jelent meg, amelyet a későbbiekben Mikó Imre Benkő-életrajzától kezdődően, Éder Zoltán munkáján át Biró Annamária kutatásaiig folyton azonosíthatunk. A korábban bemutatott szövegekkel ellentétben, itt a hangsúly nem Benkő személyének bemutatására esik, hanem inkább érdemeire, munkáinak kiemelkedő becse kerül előtérbe, s kiemeli azt a sajnálatos tényt is, miszerint Benkő kéziratai, könyvtára nagyrészt megsemmisültek. A Benkő emlékének megújítására való törekvés meghallgatásra talált, mert a Vasárnapi Ujság 1861-es, december végi számában Vass József méltató sorait olvashatjuk. Vass írása annál is inkább Toldy Ferenc óhaja megvalósulásaként tekinthető, mivel ő maga Toldy mondatával indítja ismertetőjét: „A munkás írók megérdemlik, hogy emlékezetük a hazafiaknál koronként megújíttassék”.³⁷

Benkőt „székely Mabillon”-nak nevezi a cikk szerzője, majd a Kazinczytól származó megnevezést is beiktatja szövegébe, miszerint Benkő Erdély Kovachich Márton Györgye.³⁸ Vass reflektál arra, hogy a magyarság

³⁵ TOLDY Ferenc, *Benkő József rövid emlékezete*, Új Magyar Museum, 1853/5, 239.

³⁶ *Uo.*, 241.

³⁷ VASS József, *Benkő József*, Vasárnapi Ujság, 1861/52 (Pest, 1861. december 29.), 613.

³⁸ *Uo.* 613. VÖ. KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, Aigner Lajos, 1880, 280.

szellemi életét megkérdőjelezi a külföldiek, így illő, hogy ezekre a vádakra ellenpéldát mutasson fel a 19. század közepének embere, s megcáfolja a hamis meglátásokat. Erre a célra pedig Benkő József példáját tartja megfelelőnek. Vass személyében sem az adatgyűjtő, összegző, ok-okozati összefüggéseket kereső Benkő-kutató tűnik fel, hanem esetében is sokkal inkább az a törekvés érvényesül, hogy az utókornak le kell rónia halálját, s írása által az emlékezésre, emlékeztetésre próbál ösztönözni.

„Az írók életrajzai – maga az irodalom története”³⁹ – így indítja Mikó Imre 1867-ben megjelent, *Benkő József élete és munkái* című kötetét. Bevezető mondatával a történeti érdeklődésű államférfi a 19. századi irodalomtörténet-írók sorába számlálta magát, hiszen nemcsak a középpajtai lelkészről adott közre életrajzi írást, hanem a bányászati érdeklődésű költőről, Debreczeni Mártonról és a református lelkész Bod Péterről is. Mikó történész felkészültségével, kutatói habitussal látott hozzá Benkőről szóló munkájának összeállításához, s a kötet bevezetőjében meg is fogalmazta biográfusi hitvallását: „Az életiratok, mint rajzok, szükség, hogy az író szellemi alakját híven állítsák elő; mint az egyén életfolyamának elbeszélései, szükség, hogy az igazság bélyegét hordozzák magukon, különben egyik sem bír valódi beccsel. Az életirat e kettős természeténél fogva nem lehet feltétlen dicsőítés, sem feltétlen gáncsolás (...). A rokonérzés vagy ellenszenv nyilatkozása sem lehet az, mert ezek elfogulttá, részrehajlóvá s igazságtalanná tesznek hiba és érdem iránt egyformán”.⁴⁰ Ezt a tárgyilagos viszonyulásmódot tűzi célként maga elé a szerző, s úgy látja, ahhoz, hogy objektíven tudjon ítélni, szükséges az események kontextusának ismerete. Hozzáfűzi azt is hogy, egy ilyen jellegű munka kapcsán elengedhetetlen a pontosság, az ok-okozati viszonyok feltárása, a körülményismeret és igazságérzet. Ebből a megfontolásból adódóan, Mikó Imre nemcsak a már korábban megjelent ismertetőket építi be munkájába, hanem komoly kutatásokat végez. Elsőként használja fel Benkő levelezését, főkérmányszéki és egyházi iratokat, ezeket pedig, valóban, tárgyilagosan, nagy körültekintéssel fűzi össze, rámutatva az elődök munkáiban felfedezett hibákra is. Az értékrendek sokféleségét taglalva felteszi a kérdést, vajon létezik-e egy „általános jó”, az egyén be tud-e illeszkedni, helyt tud-e állni a társadalmi, gazdasági, politikai, erkölcsi sokszínűségben, anélkül, hogy hanyatlásnak indulna, s úgy, hogy mindenki számára megfeleljen. Benkő szerencsétlen sorsát pedig, a fennebbi kérdésből kiindulva, ekképpen magyarázza: „Lehetsz igaz hazafi és hű alattvaló, jó keresztyén s egyenes bíró, emberséges

³⁹ Mikó Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1867, 3.

⁴⁰ Uo., 3.

ember és a leghasznosabb munkásságu tudós; de mivel más nemzethez és osztályhoz, hit- és pártfelekezethez tartozol, teljes igazságot nem találsz”.⁴¹

A későbbiekben a megírás indítékairól is vall. Mikó úgy látja, elődjei egyrészt tévúton jártak, nem ítélték meg megfelelően írásaik alanyát, másrészt számos, igaznak nem tekinthető elemet csatoltak kiadványaikhoz, amelyek korrigálásra szorulnak. Végül úgy gondolja, a közvélemény és a Benkőről szóló írások szerzői túl szigorúan ítélték meg az egyházfit és az embert, ugyanakkor nem hangsúlyozták kellőképpen a tudomány terén elért eredményeit.⁴² A bevezetés zárlatában frappánsan összegzi feladatát: „akarom, hogy tények, okiratok és az ő meggyőződést keltő egyenes szavai beszéljenek (...). Az én-részem legyen az anyag-egybehordás, rendezés, s egy igazságos ítélet hozhatásához a szükséges feltételek megalapítása: az olvasóé annak részrehajlatlan megbíráása, s végre az irodalom-történetirőé az – ítélethozás”.⁴³ A kiadványt áttanulmányozva úgy véljük, Mikó a maga elé tűzött célt teljesítette, noha munkája nem mentes az elfogultságtól.

A bevezetőt követően a szerző tizenhat fejezetben tárgyalja a középajtai tudós életét és munkáit, különös hangsúlyt fektetve a kontextusra. A felhasznált dokumentumokat és leveleket közreadta a kötet *Okirattár* részében, így jelentős mértékben megkönnyítette a későbbi kutatók dolgát, hiszen az itt közreadott írások egy része azóta vagy megsemmisült, vagy hozzáférhetetlenné vált. Úgy látjuk, valóban sikerült elérnie, hogy a leírandó alany megszólaljon, a levelek közreadása révén jól körvonalazhatóvá vált lélekrajza is, mely a korábban keletkezett írásokban nem azonosítható. Nemcsak a középajtai tudós életeseményeit, hanem munkáit, azok keletkezés- és fogadtatástörténetét, utóéletüket is vizsgálta Mikó, megpróbálva azonosítani az elkallódott kéziratokat, így az általa közreadott műlajstrom s a hozzá kapcsolt információk legtöbbje máig értékesíthető. Amennyiben az információk hiánya nem tette lehetővé egy-egy probléma részletes kifejtését vagy egy adott kérdés megválaszolását, a szerző nem vállalkozott valótlán, feltételezéseken alapuló kiegészítések közreadására. Ilyen esetekben megvallja, hogy nem állt kellő mennyiségű információ a rendelkezésére. Az utolsó fejezetek egyikében kutatástörténeti áttekintést is végez, egyenként kifejtve véleményét a megjelent írásokról. Többször előfordul az egyéni vélemény hangoztatása, ám fontos tisztáznunk, hogy Mikó ezeket nem tekinti általános igazságnak, a döntéshozást minden esetben az olvasóra bízta. Ezek a megnyilvánulások mégis arra hivatottak, hogy Benkőt emberként felmentsék a felelősség alól, s gyengeségeit munkáinak becsével kompenzálják. Így vall erről: „A hiba, amennyiben erkölcsi ter-

⁴¹ *Uo.*, 5.

⁴² *Uo.*, 6.

⁴³ *Uo.*, 8.

mészetű, megrovást érdemel, ám ha az emberi gyengeség a körülmények, a balsors következményeiként tűnnek fel, szánsalmat és együttérzést vált ki”.⁴⁴ Mindezek mellett azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Benkő számára időnként adódtak olyan lehetőségek, amelyek által kiléphetett volna megszokott életviteléből (botanikai katedra, lelkeszi állás más településeken), ezekkel azonban ő nem élt, így (bal)sorsa nem csupán a kedvezőtlen körülmények hatásának tudható be. Erre hívta fel a figyelmet kutatásai során Szabó György is, azonban Szabó ezzel kapcsolatos meglátását a későbbiekben fejtjük ki. Mikó Imre Bod Péterről szóló életrajzi munkája kapcsán Egyed Ákos megjegyzi, „ihletett munkát írt, mert azonosulni tudott hőségének életével és munkásságával”.⁴⁵ Úgy véljük, e kijelentés esetünkben is helytállónak tekinthető, akárcsak az, hogy Bodban és meglátásunk szerint Benkőben is, nem csupán a forrásgyűjtőt tartotta számon, hanem a történetíró is,⁴⁶ akinek munkáira évtizedeken keresztül alapozhatott az utókor. Az elfoglaltságok ellenére Mikó Imre kötete az első, tudományos igényvel született munka, amely máig felhasználható és sokat hivatkozott forrás a Benkő-filológiában.

Az *Új magyar Athenás* Benkő József címszavát Kálmán Farkas nem szokványosan kezdi, hanem egy összehasonlítással, miszerint Benkő „méltó társa XVIII. század másik nagy munkásának, Bod Péternek”.⁴⁷ A protestáns írók életrajzeit röviden közreadó kiadvány Benkő-címszavában a későbbiekben is megfigyelhető a Boddal való párhuzamba állítás, amely által a kötet szerkesztői, szerzői a középajtai lelkeszt a magyarigeni prédikátor utódjaként definiálják, s a magyar protestáns kultúrában betöltött szerepüket egyenértékűnek ismerik el. Érdemes megjegyeznünk, hogy Kálmán Farkas Mikó Imre munkájából teljesen átveszi Benkő *Magyar Athenás*-ra tett *Pótlásainak* ismertetését, s ezáltal erősíteni kívánja az *Új magyar Athenás* becsét is, hiszen voltaképpen ebben a munkában testesült meg a Benkőtől és kortársaitól indult igény a Bod-kötet kiegészítésére vonatkozóan. A szócikk szerzője Benkő Ferenc, Mikó Imre, Vass József, Salamon József írásaira alapozva ismerteti alanyát. Az életrajzi adatok ismertetésének ugyanannyi tér jut, mint munkái bemutatásának, így az ember és tudós Benkő szerepe egyensúlyba kerül.

A protestáns életrajzi lexikkal a jelentősebb 19. századi Benkő-portrék és életrajzi szövegek végéhez értünk. Nem állíthatjuk azt, hogy a fentebbieken kívül nem jelentek meg más ismertetőik is, viszont úgy látjuk, a

⁴⁴ Uo., 4.

⁴⁵ EGYED ÁKOS, *Bod Péter jelentősége a magyar történetírás történetében = A kálvinizmus és a magyar kultúra*, MUZSNAY ÁRPÁD (felelős kiadó), Szatmárnémeti, EuroPrint Kft., 2006, 57–58.

⁴⁶ Uo., 59.

⁴⁷ SZ. KISS KÁROLY, KÁLMÁN FARKAS, BIERBRUNNER GUSZTVÁN, *Új Magyar Athenás*, Budapest, Nyomt. Aigner Lajos, 1887, 45.

fontosabb szövegeket sikerült egybegyűjtenünk. A felsorolt írásokat vizsgálva nyilvánvalóvá vált hogy a 19. század folyamán megjelent szövegek jelentős mértékben egymásra épültek. Mikó Imre kötetén kívül a megemlékezés gesztusa inspirálta a szövegek létrejöttét, a tudományos igényvel készült kiadványok száma elenyészőnek tekinthető. Ez a tendencia a későbbi korokban, a 20. és 21. századokban is érvényesül majd, bár ekkor már megnő a tudományos igényvel született dolgozatok száma is. Lássuk tehát, hogyan alakult a Benkő-kutatás az utóbbi két évszázadban.

Benkő-kutatások a 20. és 21. században

A 20. és 21. századi Benkőről szóló írásokat vizsgálva elmondhatjuk, hogy a megemlékezésre ösztönző és tudományos igényű szövegek egyaránt fellelhetőek. Az Erdélyi Fiatalok című lap második számának címlapján a következő cím olvasható: *A munka megbecsülése*.⁴⁸ Az írást olvasva érthetővé válik, miért is kapott helyett az 1940-es év második számában három erdélyi, székely tudós bemutatása: Mikes Kelemené, Benkő Józsefé és Orbán Balázsé. Az alkalom nem más, mint az évforduló, hiszen 1940-ben ünnepelték Mikes Kelemen születésének 250., Benkő születésének 200., ill. Orbán Balázs halálának 50. évfordulóját. Nem tudni, kinek a tollából származik az írás (talán a szerkesztő László Dezsőéből), azonban az egyoldalas szövegben felvetődik a kérdés, érdemes-e az évfordulókkal foglalkozni. A szerző koncepciója szerint a jelen jobb megértéséhez elengedhetetlen a múlt ismerete, a jelent megérteni a múltban felmutatott értékek nélkül nem lehet. Éppen ezért a fennebb említett három székelyföldi tudós bemutatására vállalkoznak, akiket nem csupán a tágabban vett születési hely rokonít, hanem a hányattatott sors is. A Benkőről szóló ismertetőt Bíró Sándor írta, címe: *Bardóci Benkő József*. A cikk bíráló jellegű, ez pedig a magyarságot célozza. A szerző Bethlen Miklósnak Apáczai Csere Jánosról szóló sorait idézi, miszerint „Isten kivette őt ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt”.⁴⁹ A későbbiekben továbbviszi fejtegetését, s tragédiájának okozójaként a „mindenkori” magyar társadalom vezető rétegét tartja, amely érdektelenül viszonyult a középjaitai tudóshoz és munkásságához. Elmarasztalásáért a Habsburg-kormányt és a magyar főurakat, az irigykedőket teszi felelőssé, akik sem anyagilag, sem szellemekben nem támogatták. Elkészült munkái között említi a *Transsilvania generalist*, ill. felhívja a figyelmet Benkő azon törekvésére, hogy kiadja az erdélyi történelmi forrásokat, melyet azonban, Bíró szerint, a Szebenben alakult Magyar Tudós Társaság titkára féltékenységből megakadályo-

⁴⁸ [?], *A munka megbecsülése*, Erdélyi Fiatalok, 1940/2, 1.

⁴⁹ Bíró Sándor, *Bardóci Benkő József*, Erdélyi Fiatalok, 1940/2, 13.

zott.⁵⁰ Bíró Sándor mondata helyesbítésre szorul, hiszen a Magyar Tudós Társaság nem más, mint Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága, amely nem Szebenben, hanem Marosvásárhelyen alakult 1793-ban. Az utolsó bekezdésben a halált megváltásként mutatja be, s Benkőt a 18. század második felének legtöbbet tevő erdélyi tudósaként tünteti fel. Az eddigi írásokhoz képest a magyar társadalmat Bíró Sándor cikke ítéli el a legkeményebben, ideértve a jelen és múlt emberét is. Talán a cikk valamiképp Toldy Ferenc bírálataival rokonítható, azonban meg kell jegyeznünk, hogy jelen esetben nem kevés pontatlanságról beszélhetünk. Mintha egyfajta kifakadás is kitetszene a cikkből, amely nem csupán a múltról, hanem a jelenről is szólna, hiszen a mindenkori társadalmat bírálja. Bizonyára a falusi életmód, a bizonyos szintű elzártság megnehezítette Benkő József ismertebbé válását, azonban azt nem mondhatjuk, hogy nemzetközi szinten teljesen ismeretlen maradt. Elég csak levelezésére tekinteni, ahol látható, hogy néhány külföldi szaktekintéllyel is kapcsolatban állott (J. C. Adelung, Chr. G. Heyne stb.).

Az évszázadok során a külföldiek többször leminősítették a magyar társadalmat annak szellemi teljesítménye miatt. A lapban bemutatott három székely tudós évfordulós megemlékezése talán az erdélyiek részéről is replika a magyarság egészére nézve, azzal a céllal, hogy a magyarságon belül a székelység szellemi teljesítményére is reflektáljon. Azt is gondolhatnánk, nem annyira az alkalom szülte a megemlékezést, mintsem inkább indokként szolgált arra, hogy a felgyúlt feszültség, esetleg harag valamiképp lecsapódhasson. Érdemes megjegyeznünk, hogy például Bod Péterrel ellentétben nem beszélhetünk Benkő-évfordulós tanácskozásokról. A Bod Péterrel kapcsolatos kutatásokat legújabbán Bretz Annamária ismertette *Bod Péter historia litteraria programja* című doktori értekezésében. A disszertáció első fejezetéből máris látható, hogy az utóbbi húsz év alatt számos tudományos tanácskozás zajlott, s ezek kötetei meg is jelentek. Ilyenre került sor 2002-ben, 2004-ben, 2012-ben, de ezeken kívül doktori dolgozatok, tanulmányok, forráskiadások is születtek.⁵¹

Hasonló volumenű, szervezett tudományos tevékenységről, meglátásunk szerint, nem beszélhetünk Benkő kapcsán, noha neve előfordul a tudományos ülésszakokon vagy a tanulmánykötetekben, de ritkán tűnik fel központi szerepben, kultusza talán nem olyan erős, mint Bod Péteré. Ennek ellenére rövidebb kiadványok kapcsolódnak nevéhez.

⁵⁰ Uo., 13.

⁵¹ BRETZ Annamária, *Bod Péter historia litteraria programja* (doktori értekezés), Budapest, 2016, 8.

1908-ban Gálos Rezső közreadta Lucas Marienburg történész, földrajztudós, Mikó Imre által is kivonatolt, Benkőhöz címzett levelének egy részletét,⁵² Gulyás József Árgirus históriája alapján Benkő allegorizálásáról szólt.⁵³ Éder Zoltán 1978-ban megjelent kötete⁵⁴ első részében a református prédikátornak a növénytan terén kifejtett nyelvújítói tevékenységét mutatja be. A második részben Benkő szerencsétlen sorsát szoros összefüggésben tárgyalja a Nyelvművelő Társaság tevékenységével és Aranka Györgyhoz fűződő viszonyával, mintegy a társaság titkárát téve jelentős részt felelőssé az anyagi nehézségek miatt. 1989-ben Szabó György a Korunk hasábjain közölt összehasonlító jellegű tanulmányt két elmarasztalt tudósról, *Benkő József és Gheorghe Șincai*⁵⁵ címmel.

1990-ben Csűrös István megemlékező írást adott közre a *Művelődés* című folyóiratban.⁵⁶ 2004-ben az Erdővidéki egyházmegye megalakulásának 350., Benkő József halálának 190. évfordulója szolgáltatott alkalmat arra, hogy korábban az *Erdély* című kötet egy részfejezeteként tárgyalt *Filius Posthumus vagyis attya halála után született gyermek* című írás megjelenjen.⁵⁷ Benkő halálának 200. évfordulójához kapcsolódik a *Hunok és székelyek – Tanulmányok Benkő József halálának 200. évfordulójára* című kötet, azonban amint korábban is említettük, az évfordulós alkalmakhoz kapcsolódó tanulmánykötetek vagy forráskiadások száma elenyészőnek mondható a Bod Péter-évfordulókhoz képest. Az itt említett munka az egyetlen, amely évfordulóhoz kötődő tanulmánykötetként tartható számon, Benkő-konferenciáról pedig nem is beszélhetünk. A munka érdekessége, hogy a szerzők Benkő József leszármazottai. A kötet többnyire történeti tárgyú írásokat tartalmaz, amelyek a Benkők eredetére, a család genealógiájára fókuszálnak. Olvashatunk a Benkő Józsefet megelőző korok történelemszemléletéről, ill. a magyarság és székelység eredetéről. Emellett értekezést találunk a Benkő név eredetéről és névváltozatairól, a család szétszóródásáról, a székelység hadi szerveződéséről, az árkosai Benkők leszármazásáról, nemesiségigazolási perek lefolyásáról, ugyanakkor címetant érintő tanulmányok is helyt kapnak itt, akár csak a család ma élő tagjainak hollétére és kilétére vonatkozó információk, a Benkő Ferenc-féle életrajz egy részlete, fényképmelléletek és egy, Benkő Mihály keletkutatóval készült, interjúrészlet is,

⁵² GÁLOS Rezső, *Adatok Benkő József életéhez*, ItK, 1908/4, 476–477.

⁵³ GULYÁS József, *Benkő József becsülete*, ItK, 1913/4, 451–454.

⁵⁴ ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Budapest, Akadémiai, 1978.

⁵⁵ SZABÓ György, *Benkő József és Gheorghe Șincai*, Korunk, 1989/11–12, 914–917.

⁵⁶ CSÜRÖS István, *Tragikus sors – nagyszerű teljesítmény: Benkő József emlékezete*, Művelődés, 1990/11–12, 42–43.

⁵⁷ BENKŐ József, *Filius Posthumus vagyis attya halála után született gyermek*, s. a. r., bev., jegyz. CSÁKI Árpád, DEMETER László, Kolozsvár, 2004 (Református Egyháztörténeti Füzetek 14.), 5. (A továbbiakban: BENKŐ, *Filius*.)

amely a kötetet zárja. Ehhez az évfordulós alkalomhoz kapcsolható Kolumbán Vilmos József munkája is.⁵⁸

Utoljára hagytuk Szabó György fordítói és Benkő-kutatói munkásságának rövid bemutatását, hiszen a honismereti munka teljes fordításával ő áll időben hozzánk legközelebb. Szabó György kolozsvári klasszika-filológus 1999-ben a Kriterion Könyvkiadónál jelentette meg az Erdélyt bemutató honismereti munka részletes részének⁵⁹ első, teljes magyar nyelvű fordítását *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe* cím alatt, amelyről később Egyed Emese is szólt az Erdővidéki Lapokban megjelent *Régi könyv a régi Erdélyről* című írásában.⁶⁰ A fordítás nem előzmények nélküli, hiszen például Koncz József lefordította a 19. század második felében a kötet Hunyad vármegyéről szóló részét, később, a 20. század közepén Szabó András publikálta Udvarhelyszék leírását. A kötet elé a fordító terjedelmes tanulmányt illesztett, amelyben részletesen értekezett Benkő személyéről, munkásságáról, utólagos megítéléséről és a fordítás körülményeiről is. Másfél évtized után, ugyancsak Szabó György fordításának köszönhetően, a teljes kötet megjelent magyar nyelven, ám ennek kiadását a fordító már nem érthette meg. A szerkesztői előszót olvasva rálátást nyerünk arra, hogy a kiadásra váró munkával a család a Székely Nemzeti Múzeumot szólította meg, amely ezt el is vállalta, s 2014-es kiadási dátummal ugyan, de 2016-ban közre is bocsátotta a terjedelmes művet. A szerkesztői előszóból kiderül, hogy a kötetet Benkő halálának 200. évfordulójára szerették volna megjelentetni, ám a kézirat véglegesítése olyan utómunkálatokat igényelt, amelyek nem tették lehetővé a korábbi kiadást. Szabó György fordítása és a levelezés közreadása során kétségtelenül a legkiemelkedőbb Benkő-kutatóvá vált. Ismeretei nem csupán a fordításban és a gazdag jegyzetanyagban érhetőek tetten, hanem a fennmaradt munkák felsorolásában és azok utóéletére történő reflexiókban, ill. az egyes kéziratok vagy kiadványok kötetbe való beépítésében is.⁶¹ Elődjével, Mikó Imrével szemben Szabó György felhívja az olvasók figyelmét arra, hogy a kedvezőtlen életkörülmények nemcsak a rosszakaróknak vagy az aktuálpolitikai helyzetnek voltak tulajdoníthatók, hanem magának az egyénnek is,⁶² ezáltal pedig ellensúlyozza azt a képet, amely Benkőt szinte mártírként mutatta be.

⁵⁸ KOLUMBÁN Vilmos József, *Benkő József, az erdővidéki polihisztor*, Barót, Tortoma Kiadó, 2015, 3.

⁵⁹ Benkő *Erdély* című kötetét két részre osztotta, ezek latinul a *Transsilvania generalis* és a *Transsilvania specialis* címet viselik. Szabó György a *Transsilvania generalis*t általános, a *Transsilvania specialis*t részletes résznek fordította. A későbbiekben az általános és részletes megnevezések tehát a kötet ezen részeire utalnak.

⁶⁰ EGYED Emese, *Régi könyv a régi Erdélyről*, Erdővidéki Lapok, 2000/1 (szeptember), 14–17.

⁶¹ Bővebben: CSATA Adél, *Benkő József honismereti munkájának magyar nyelvű kiadásáról*, Erdélyi Múzeum, 2018/3, 106–109.

⁶² BENKŐ, *Erdély*, 19, 21.

Kiss Székely Zoltán és Ernyei József botanikusok Benkő növénytani tárgyú írásait tették elemzésük tárgyává, de e területen például az egykori Alma Mater, a nagyenyedi kollégium közelmúltban végzett diákja is publikált,⁶³ ugyanakkor az intézmény tanárai is több cikket adtak közre. Ilyennekként tarthatjuk számon Józsa Miklós⁶⁴ és Dvorácsek Ágoston⁶⁵ írásait. A Benkőről publikált különféle szövegek sora és a szerzői nevek felsorolása természetesen folytatható lenne, ám ennyi is elég ahhoz, hogy lássuk, személye és munkássága nem merült feledésbe.⁶⁶

Jelen fejezetben igyekeztünk számba venni a Benkő-kutatás múltját és jelenét, reflektálva az évszázadok során kialakult Benkő-képekre is. A 19. századi szövegek tárgyalása kapcsán konstatáljuk, hogy az ebben a periódusban megjelent írások jelentős részében az emlékezet megőrzésére való biztatás válik kiemelkedő szerepűvé, Benkő munkáinak tudományos, kritikai megítélése csupán Mikó Imre által közreadott életrajzban érhető tetten. A következő századokban némiképp megbillent a mérleg nyelve, hiszen ekkor, az évfordulós alkalmak által kínált megnyilatkozások mellett, egyre hangsúlyosabbá váltak a tudományos igényű írások, amelyek többnyire a háromszéki literátor történeti, botanikusi és ehhez kapcsolódóan, bár kevésbé hangsúlyosan, nyelvészeti tevékenységét vizsgálták. A különféle írások jól láttatják, milyen képek maradtak fenn az utókor emlékezetében, s az is érzékelhetővé vált, hol, ki révén árnyalódott vagy fordult át negatív vagy pozitív irányba a köztudatban élő Benkő-portré. Igyekeztünk korrigálni a szövegegységek némelyikében feltűnő, helytelennek bizonyuló adatokat, megpróbálkoztunk bizonyos fehér foltok kitöltésével is. Ezek a próbálkozásaink a névtelenül publikáló egyének kilétének azonosítására vonatkoztak, emellett pedig a szövegekben feltűnő egyes állítások megerősítésére és cáfolatára is kísérletet tettünk.

Fejezetünk zárásaként Benkő Mihállyal egyetértve elmondhatjuk, nem az emberi gyengeségeket és hiányosságokat hangsúlyozó írások, hanem Benkő József munkái és érdemei öröklődtek át a 21. századba. Mi sem bi-

⁶³ FARKAS Orsolya, *Benkő József, a nyelvész és a botanikus*, Természet Világa (Melléklet), 2014/5, LXV–LXVII.

⁶⁴ JÓZSA Miklós, *Háromszékről indultak. Benkő József (1740–1814)*, Művelődés, 2011/3, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1051> [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 12.]

⁶⁵ DVORÁCEK Ágoston, *A tragikus sorsú középpajta polihisztor*, Művelődés, 2011/3, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1050> [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 12.]

⁶⁶ Nem csupán tanulmányok, biográfiai, megemlékező, esszéjellegű írások öröközik tovább emlékét, hanem a lokális lapok is. Gondolunk itt a *Háromszék* című napilapra, amely a székely tudós emlékéhez kapcsolódó eseményekről többször tudósította olvasóit. Lásd erről a következő cikkeket: JÓZSA Lajos, *Benkő József pecsétgyűjteménye*, Háromszék, 2010. 10. 26., https://www.3szek.ro/load/cikk/33647/benko_jozsef_pecsetgyujtemenye [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 11.]; HECSER László, *Benkő József-szobrot avattak*, Háromszék, 2018. augusztus 6., https://www.3szek.ro/load/cikk/115478/benko_jozsef-szobrot_avattak [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 11.]

zonyítja jobban ezt, mint a napjainkban is folyó, a középkori lelkipásztor munkásságának valamely szegmensét érintő kutatások.

„BIZONY MEGBECSÜLLÖM A KÖNYVEKET ÚGY, HOGY SOHA EMBER INKÁBB NEM”. BENKŐ JÓZSEF „VIRTUÁLIS KÖNYVTÁRA”

Az előző fejezetben láthatóvá vált, hogy a kortársak és az utódok milyen sokoldalú tudós megtestesítőjét látták Benkő József személyében. Jelen fejezetben elsősorban azt szeretnénk megvilágítani, hogy milyen ismeretanyagon alapult ez a sokoldalúság, milyen műveltséggel rendelkezett Benkő az egyes tudományterületeken. A kérdésre a levelezést vizsgálva szeretnénk választ adni, e megfontolásból pedig egyfajta „virtuális Benkő-könyvtárát” igyekszünk létrehozni. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem Benkő József könyvtárának rekonstrukciója a célunk,⁶⁷ hiszen a tények ismeretében ez lehetetlen, hanem egy olyan szellemi teret rajzolunk meg, amely impulzusokkal látta el Benkőt. A középjait lelkész szellemi világát befolyásoló kötetek listázása során világossá válik, hogy az általa művelt tudományterületek egyszerre voltak-e jelen életében, vagy szakaszosságról beszélhetünk, a kölcsönzések pedig azt is megmutatják, hol vannak töréspontok a tudósi életpályában. Ezek a töréspontok Benkő magánéleti eseményeivel hozhatók kapcsolatba, így az ok-okozati összefüggések feltárását is elemezni kívánjuk.

Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy noha Benkő József hagyatéka megsemmisült az 1849-es nagyenyedi tűzvészben, kísérletet tettünk arra, hogy erdélyi könyvtárakban olyan köteteket azonosítsunk, amelyek egykor Benkő könyvtárát gazdagították, ill. amelyeknek használója lehetett a középjait literátor. Ilyenképpen kutatást végeztünk a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban, ám itt nem sikerült ilyen kiadványra bukkannunk. A könyvtár vezetője⁶⁸ úgy véli, a könyvtári állomány azon

⁶⁷ Halála előtt Benkő József a könyvtárát egykori alma materének, a nagyenyedi kollégiumnak adta el 700 forintért (Vö. Mikó, *i. m.*, 198.), ez azonban az 1848–1849-es szabadságharc során megsemmisült.

⁶⁸ Gordán Edina.

része, amelyet korábban az osztrákok Szebenbe szállítottak, megmaradt. Ez az anyag ma a Brukenthal Könyvtárban található, azonban rendezetlen, a kutatók számára hozzá nem férhető dokumentumokról van szó, amelyeknek rendszerezése még várat magára.

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban sikerült fellelnünk egyetlen olyan kiadványt, amelyet Benkő adományozott Teleki Sámuel kancellárnak. Haner György *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum* című, 1694-es kötetről van szó. A könyv első oldalán egy Benkő kezétől származó, 1764-es bejegyzés is olvasható: „Hic Dominus Auctor, natione Saxo, non mediocriter fuerit in toto hoc opusculo in Calvinia (?) Reformatos. Nec mirum; erat enim, cum hoc conscriptis. Sep 22 Annorum Vid. Praef. Josephus Benkő 1764”.⁶⁹ Arra vonatkozóan, hogy a kötet pontosan mikor és hogyan került a kancellár birtokába, nincsenek információink.

A székelyudvarhelyi gimnázium egykori könyvtárát ma a Haáz Rezső Múzeum őrzi. Az intézmény könyvtárosa⁷⁰ rendelkezésünkre bocsátott minden olyan kiadványt, amely a Benkő nevet tartalmazza, ám a hét kötet közül egyről feltételezzük azt, hogy középjait Benkő József ennek használója lehetett. A Benkő József nevek mellett előfordul Benkő Sámuel orvosa is Johann Samuel Traugott Gehler *Physikalisches Wörterbuch oder Versuch einer Erklärung der vornehmsten Begriffe und Kunstwörter der Naturlehre mit kurzen Nachrichten von der Geschichte der Erfindungen und Beschreibungen der Werkzeuge begleitet in alphabetischer Ordnung* című, 1798-as kiadványa kapcsán. Találkozunk Benkő Ferenc minerológus nevével is az *Erdély Országának Három Könyvekre Törvényes Könyve osztatott. Melly Approbata, Compilata Constitutiokból és Novellaris Articulusokból áll*⁷¹ című kötet esetében, de találkozunk olyan nevekkel is, mint Benkő András, Benkő László vagy Benkő Mihály. A Benkő nevet tartalmazó kötetek közül egyetlen görög nyelvű biblia⁷² kapcsán gyanítjuk azt, hogy ennek a középjait literátor használója lehetett, noha a kötet több Josephus Benkő bejegyzést is tartalmaz. Gondolhatunk itt például ifjú Benkő Józsefre is, a középjait lelkész fiára. Annak ellenére, hogy évszámot nem találunk a nevek mellett, úgy véljük, egyik ilyen aláírás a református prédikátortól származik. Erősíti feltételezésünket, hogy Benkő az udvarhelyi gimnáziumban teológiát, kateketikát

⁶⁹ Georgio HANER, *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum, Inde a primis Populorum Originibus ad haec usque tempora, Ex variis iisque antiquissimis & probatissimis Auctoribus, abditissimis Archyvis & fide dignissimis Manuscriptis IV. Libris delineata*, Francfurti et Lipsiae, 1694. Jelzete: Td-594/b.

⁷⁰ Róth András Lajos.

⁷¹ A kötet leltárszáma: 6163.

⁷² A kötet leltárszáma: 6416.

és prédikációtant is tanított,⁷³ tehát tanárként, de diákként is megfordulhattott kezében a biblia.

Láthatjuk, hogy igen kevés a Benkőhöz köthető, azonosított kötetek száma, éppen ezért tűztük ki célul az említett „virtuális könyvtár” létrehozását. Az adatgyűjtés kapcsán arra tettünk kísérletet, hogy rámutassunk, milyen, a szellemi világát befolyásoló kiadványok fordultak meg Benkő kezén, ill. hogy a kölcsönkért művek, olvasmányai azonnal lecsapódtak-e valamely munkájában vagy esetleg megfigyelhető egy olyan periódus, amelyben az olvasottak egyfajta érlelődési folyamaton mentek át, s csak azután öltöttek testet valamely konkrét Benkő-műben. E vizsgálat lehetőséget nyújtott arra is, hogy lássuk, az a sokoldalúság, amelyet az utókor emlegetett Benkő személyével kapcsolatban, visszaköszön-e a levelezésben feltárható kölcsönzések alapján. Emellett azonosíthatóvá vált azoknak a köre is, akik a közéipajtai literátor „jóltevőinek” számítottak szellemi téren, s akik segítsége révén a domidoctus lelkész ismeretei gazdagodtak.

Mielőtt rátérnénk az eredmények bemutatására, térjünk itt ki a válogatás szempontjaira. A levelezést átolvasva jegyzéket⁷⁴ készítettünk azokról a könyvekről, amelyeket Benkő kölcsönkért vagy kölcsönadott. Itt kell megjegyeznünk azonban, hogy nem vettük fel a jegyzékbe azokat a dokumentumokat, amelyeket többnyire az erdélyi református lelkészek küldtek Benkőnek, és amelyek jórészt az egyes települések templomának, várának vagy más épületének leírásáról szólnak, esetleg templomok vagy más épületek feliratait tartalmazzák, és amelyek valószínűleg beépültek az *Erdély* című kötetbe. Nézőpontunkból és a historia litteraria elemzése szempontjából ezeknek a dokumentumoknak a számbavétele nem releváns, hiszen az ilyen jellegű írások nem befolyásolták Benkő szellemi világát. Ezek a teljes honismereti munka forrásaiként válhatnak jelentőssé, fontosságuk (település)történeti szempontból lehet megragadható. Munkánkban nem a teljes kötet elemzése a célunk, éppen ezért ezektől a dokumentumoktól eltekintettünk.

Ezzel ellentétben felvettük a jegyzékbe azokat a többnyire történeti, egyháztörténeti vonatkozású, fontosabb kéziratos munkákat, amelyek egyáltalán nem vagy csak később jelentek meg nyomtatásban, de amelyekről Benkőnek publikálásuk előtt is tudomása volt. Álláspontunk szerint ezek felsorolása és egyben látása árnyaltabbá teszi Benkő történészi, forráskiadói profilját. Hozzá kell tennünk, hogy az a jegyzék, amely az erdélyi történetírókra és munkáik ismertetésére vonatkozik, már több helyen is publikálásra került. A Szabó György és Tarnai Andor által közreadott

⁷³ BENKŐ, *Levelezése*, 46.

⁷⁴ Lásd az 1. számú mellékletet.

Benkő-levelezésén kívül⁷⁵ Bruz Lajos is publikálta a történetírók jegyzékét.⁷⁶ A kézirat ma a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található,⁷⁷ de csonka vagy teljes másolatai fellelhetők az Országos Széchényi Könyvtárban⁷⁸ és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában is.⁷⁹ Hiányosságokkal is számolnunk kellett, ugyanis Benkő nem minden esetben írta meg pontosan, hogy adott szerző mely munkáját kéri kölcsön, csupán a szerzői névvel jelezte a tanulmányozni kívánt kötetet. Az ilyen esetekben számba vettük a lehetőségeket, azonban ezt csak ott tudtuk megtenni, ahol az adott szerző számításba jöhető munkáinak száma limitált volt. Ha az említett szerzőnek számos kézíratos és publikált munkája felmerülhetett lehetőségként, nem bocsátkoztunk találgatásokba, csupán a szerző nevét tüntettük fel. Más esetekben Benkő csak a címet jegyzi, a szerző neve elmarad. Amennyiben nem sikerült ez utóbbit azonosítanunk, csupán a címet rögzítettük jegyzékünkben.

Felvettük listánkba azokat a munkákat, amelyeket Benkő ugyan kért, de nem találtunk arra való utalást, hogy ezeket meg is kapta volna. Ilyen esetben a levelezőpartnerei jóindulatát feltételeztük. Az esetek nagy többségében azonban kézhez kapta a kért dokumentumokat, ugyanis sokszor nyugtázta leveleiben az anyag átvételét, máskor javaslatot tett arra vonatkozóan, hogyan is juthat el az anyag Középpajtára, esetleg azt latolgatta, hogyan is küldhetné vissza a kiadványokat a tulajdonosoknak. Kivételt képez Benkő egyik, Aranka Györgyhez írott levele, amelyben hosszabb könyvlajstrom olvasható, ám ezek inkább Aranka elmélyülését hivatottak szolgálni az erdélyi és magyar történelmet tekintve, azaz egyfajta szakirodalmi jegyzékről beszélhetünk. Ebben Benkő megjelöli azokat a munkákat, amelyeket olvasott, esetleg látott, de még kölcsön szeretne kérni, ill. azokat is, amelyeket sosem látott, de szert szeretne rájuk tenni. Innen csak azokat a köteteket tüntettük fel jegyzékünkben, amelyeket Benkő olvasottként, látottként jelölt meg. Azokról, amelyeket ismeretlenként említett, eltekintettünk, mivel az Aranka Györggyel folytatott levelezése a későbbiekben is intenzív volt, azonban semmilyen utalás nem történt arra vonatkozóan, hogy a felsoroltak valamelyikét az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkára elküldte volna. Itt kell megjegyeznünk, hogy a lajstrom Teleki Sámuel könyvtári katalógusa alapján készült, a lista kézíratos, bővebb változata megtalálható a *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia* XIV. köteté-

⁷⁵ BENKŐ, *Levelezése* 301–310, 312–319.

⁷⁶ BENKŐ József, *Az Erdély Históriája Íróinak Magyar Nyelven Található Kézírásairól*, Új Magyar Museum 1853/5, 217–238.

⁷⁷ Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 598. (A továbbiakban: KEK, Kt.)

⁷⁸ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1058. (A továbbiakban: OSZK, Kt.)

⁷⁹ Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár., Történl., 4-r, 112. sz. (A továbbiakban: MTA, Kt.)

ben⁸⁰ is. Ebben a jegyzékben is vannak csillaggal jelölt munkák, amelyek az olvasatlan, kézbe nem vett kiadványokra vonatkoznak. Néhány jelöletlen tételről már a korábban írott levelekben is olvashatunk, ezeket tehát biztosan ismerte Benkő. Később az Arankához címzett levelekben jelöletlenként fordul elő a *Collectariában* még csillagokkal jelölt néhány kötet, ami arra utal, hogy a lista korábbi, mint 1791, a levél keletkezésének ideje, s Benkő időközben jó néhány kiadvány és kézirat birtokába juthatott. Azokat a tételeket is rögzítettük, amelyek a *Collectariában* fordulnak elő először, hiszen Benkő ezeket Marosvásárhelyen vagy Szebenben is tanulmányozhatta. Listánkhoz hozzátettük a kolligátum egy másik bejegyzését is. Ez a szöveg néhány olyan könyvcímet rögzít, amelyeket Benkő Kendeffy Ráhel könyvtárából jegyzett ki. Amellett, hogy a lista Benkő érdeklődési körére is utal, azt sem zárhatjuk ki, hogy az itt feltűnő kiadványok segíthetnek bennünket a Bod Péter *Magyar Athenasára* tett *Pótlások* információanyagának azonosításában.

Jegyzékünk nem csupán címeket foglal magában, hanem azoknak a személyeknek a nevét is, akiknek és akiktől Benkő kölcsönzött, illetve rögzítettük a levelek keltezését is. A kölcsönzött munkák esetében tudományterületenkénti besorolást végeztünk ilyenképpen: 1. botanika/természettudomány; 2. történelem/politika; 3. vallási vonatkozású munkák/egyház történet; 4. irodalom (ebben az esetben olyan verses, prózai alkotásokra gondolunk, amelyek világi tárgyúak és nem tudományos jellegűek); 5. *Historia litteraria*; 6. egyéb. Ez utóbbi kategóriába az olyan munkákat jegyeztünk, amelyek tárgyat tekintve nem illeszkedtek az előző kategóriákba, esetleg vegyes tárgyú munkáknak tekinthetők.

Ezen adatok alapján nem csupán az nyer megvilágítást, hogy mely területeken milyen műveltséggel bírt Benkő, mennyire volt tájékozott az újonnan megjelenő kiadványok tekintetében, hanem feltárulnak azok a lehetőségek is, amelyek a mikro- és makrostruktúrák, azaz az erdélyi domoictus prédikátornak az európai szellemi irányzatokkal és termékekkel való kapcsolódását teszik lehetővé. Az is világossá válik, hogy kik voltak azok az egyének, akik biztosították Benkő számára a szellemi termékekhez való hozzáférést, milyen státusszal bírtak ezek: lelkész, tanító, orvos, nyomdász, nemes stb., tehát feltárul, kik tartoztak Benkő pártfogóinak és pártfogoltjainak körébe, ill. hogyan sikerült kiaknáznia a levelezőpartnerei társadalmi helyzetéből adódó lehetőségeket.

A 18., 19., 20. századi szövegekből kirajzolódó képek leginkább a közepajtai lelkész történetírói és botanikusi profilját vetítik az olvasó elé, s ha rátekinünk könyv- és kéziratlajstromunkra, ez visszaigazolást nyer.

⁸⁰ BENKŐ József, *Collectaria ad Res Transsilvanicas Facientia*. XIV. kötet. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény, Ms. 191/I.

A tudományterületek szerinti megosztottságot és anyagmennyiséget tekintve azt mondhatjuk, hogy e két terület közül Benkő történész volta markánsabban kirajzolódik, a botanikusi szerepkör munkásságának első felére tehető. A botanika terén Benkő Adam Chenot és Pataki Sámuel orvosoktól kért kölcsön könyveket, azonban a Chenot-tól kért anyag esetében nem nevesítette a műveket, csupán megjegyezte, hogy valamely szerző fűvészeti munkáit kéri kölcsön. Amint fennebb is említettük, kérdőjellel feltűntettünk bizonyos lehetőségeket, ugyanis ebben az esetben az említett szerző műveinek száma nem volt túlságosan nagy. Bár a lehetőségeket igyekeztünk vázolni, egyáltalán nem biztos, hogy egy-egy szerző minden e tárgykörben íródott munkája eljutott Középajtára. Ha ezt nem is tudjuk felmérni, azt azért láthatjuk, hogy Benkő igen tájékozott volt a botanikai szakmunkákat illetően. A növénytant tárgyaló kötetek kérése a levelezés első részében jelenik meg, többnyire az 1770-es évek közepétől az 1780-as évek elejéig terjedő levelekben esik szó ezekről. A kölcsönként kiadványok eléggé újak, az 1750-es évektől az 1770-es évekig terjed skálájuk, ami azt bizonyítja, hogy Benkő lépést tartott kora tudományos fejlődésével, tájékozott volt a témában megjelent új kiadványok felől. Az Adam Chenot orvossal váltott levelek száma igen kevés, csupán egyetlen küldött és egy beérkezett levélről beszélhetünk. Ennek ellenére látható, hogy a szebeni orvos botanikai kérdésekben Benkő segítségét kérte, tehát amellett, hogy tudomása volt a középajtai lelkész ilyen irányú tevékenységéről, meg is bízott tudásában. Bár nem célunk Benkő botanikai tevékenységének mélyreható elemzése, röviden kitérünk rá, hogy rámutassunk, honnan is eredhetett az érdeklődése, és hogyan kapcsolódott a domidoctus lelképásztor e tevékenysége révén is a *respublica litteraria*hoz.

Benkő József botanikai érdeklődése

Arra a kérdésre, hogy honnan eredt Benkő botanikai érdeklődése, egy-egy levélrészlet alapján keresünk választ. Fűvészeti érdeklődéséről és tevékenységéről a Gubernium is tudomást szerzett, hiszen felkérte Benkőt növényteni előadások tartására. Kosáry Domokos megjegyzi, hogy a biológia, s ezen belül a növénytan az orvostudomány burkain belül fejlődött, ill. éppen ez az orvosbotanikai szektor volt a tudományterület legfejlettebb ága.⁸¹ Úgy véljük, főként az orvostudomány és botanika szerves összekapcsolódásából adódott Benkő bizonytalansága is, amikor felkérést kapott a botanikai előadások megtartására. A középajtai fűvész mondhatni közvélemény-kutatást végzett e téren, hiszen többeknek küldött levelet, és kért

⁸¹ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980, 611.

tanácsot arról, hogy elvállalja-e a megbízatást vagy ne. Pataki Sámuelhez címzett levelében megemlíti, hogy rajta kívül Szebenbe is írt két személynek levelet ez ügyben, s néhány héttel később az Egyházfőtanácshoz intézett levelében is előáll a dilemmával. Pataki tanácsát kétségeesetten kéri, s meg is fogalmazza bizonytalanságait: „Valyon mit tselekedjem? Lenne-e ott kert, lakni való jó alkalmatosság, Reformátusnak bátorság és tsendesség?”⁸² Emellett természetesen az anyagiakra vonatkozó dilemmák is előkerülnek, ugyanakkor Benkő saját képességeit tekintve is bizonytalan. Az Egyházfőtanácshoz bocsátott levelében jegyzi meg, hogy sosem járt külföldi egyetemeken,⁸³ s ez a tény valamiképp bizonytalanná teszi. Sajnos, a megkérdezettek közül senki válaszát nem ismerjük, így nem tudni, mit javasoltak, csupán a következmény alapján próbálkozhatunk az esetleges válaszok rekonstrukciójával. A Guberniumnak adott válaszában családi és anyagi nehézségeire hivatkozik, amiért nem vállalja el az állást, azt is megjegyezve, hogy a feladat kellő szintű teljesítéséhez orvosi végzettségre lenne szükség.⁸⁴

Meglátásunk szerint a szebeni megkérdezettek egyike Adam Chenot lehetett, hiszen láthattuk, hogy Benkő már korábban is levelezett vele botanikai kérdésekről. Ugyanakkor Chenot orvoscént megfelelő célpontja lehetett kérdéseinek, s ő említést is tehetett a szakma előnyeiről, de természetesen megtehetette ezt, a szintén orvosi képzettséggel rendelkező Pataki Sámuel is. Benkő bizonyára a beérkezett válaszok mérlegelésével hozta meg döntését. Ezekben a levelekben utalásokat találunk arra vonatkozóan, hogy honnan eredt Benkő botanikai érdeklődése. A Pataki Sámuelhez címzett levélben így ír: „Tudom ugyan, hogy a kik ez előtt ismértek engemet, nem gondolhatják hol tanulhattam volna; de tudja az én sok fáradságom, tanulásom és ezek mellé ragasztott sok költségem: jóllehet én bizony nem oly gondolatlanul tselekedtem ezeket, hogy a Botanica Chatedrával tsak álmódolni is tudtam volna eleve”.⁸⁵ A Főtanácsnak címzett levelében pedig a következőket fogalmazza meg:

„A Fűvészség előttem igen kedves volt, és talám (!) mind időt, mind pedig tsekély állapotomhoz képest költséget tőlem többet édesgetett ki, mint kellett volna, kiváltképpen, minekutánna a Szentséges Udvarnak és a Felséges királyi Guberniumnak, az hasznos vizek és orvos füvek aránt való Parantsolatját megizelitettem volna! de nem gondoltam, hogy éppen ilyen következése legyen”.⁸⁶

⁸² BENKŐ, *Levelezése*, 28.

⁸³ *Uo.*, 29.

⁸⁴ *Uo.*, 32.

⁸⁵ *Uo.*, 28.

⁸⁶ *Uo.*, 29.

Az idézett részletek alapján látható, hogy a füvészeti érdeklődés kezdetben egyéni indíttatás, kíváncsiság eredménye, ez azonban később tudományos érdeklődéssé lényegült át, ezt pedig a Monarchia új rendelkezése diktálta, amikor is már nem csak az egyéni érdeklődés, hanem esetleg a birodalom szolgálata, ill. az azzal járó anyagi javak is előtérbe kerülhettek.

A Patakihoz címzett levélrészlet alapján az is nyilvánvalóvá válik, Benkő kortársait meglephette a hír, miszerint a középajtai lelkipásztor felkérést kapott botanikai órák megtartására, hiszen mindannyian tudatában lehettek annak, hogy a felkért személy sem orvosi végzettséggel nem rendelkezik, sem peregrinusi tapasztalatokkal. Ezeket a hiányosságokat Benkő autodidakta módon pótolta. Meg kell jegyeznünk, hogy Benkő József füvészeti érdeklődése kapcsolódott azokhoz a tendenciákhoz, amelyek a 18. századi Európában elterjedőben voltak. A következőkben ezt szemléltetjük egy példával.

A *Scholars in Action. The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century* című kötet Albrecht von Haller (1708–1777) természettudós, botanikus, orvos, filozófus születésének 300. évfordulója alkalmából szervezett konferencia tanulmányait tartalmazza. A kötet nem csupán Haller életművére vonatkozó tanulmányokat foglal magában, hanem egy tágabb horizontot, a 18. századi tudósvilág működését mutatja be. A tematika kiterjedt a 18. századi tudós figurájának meghatározására, a tudás gyakorlásának és átadásának lehetőségeire is. A kötet elé szánt bevezető tanulmány szerzői, akik egyben a kötet szerkesztői, felhívják a figyelmet a tudás változó voltára és a szociális kontextus szerepére egy-egy értelmiségi életében. Ebből a meglátásból kiindulva úgy vélik, különféle kérdéseket kell feltennünk arra vonatkozóan, hogy mi is a tudós valójában: a tudomány termelője, hordozója vagy esetleg átadója, ill. figyelniünk kell arra is, hogy ezek a tudósok hogyan reprezentálták önmagukat, hogyan határozták meg saját szerepüket. E szerepek meghatározása jelentős mértékben függött az adott korszak kulturális és politikai kontextusától, amely egyben a tudós működését is befolyásolta. Részben ezek a tényezők határozták meg az egyén tekintélyét is. A szerzők arra biztatnak, hogy egy-egy tudományművelő munkásságának tanulmányozása során vizsgáljuk a társadalmi és kulturális hátteret, mert bár sokan azt vallják, hogy a respublica litteraria tagjai a közösségen belül egyenlők, e nézet fenntartásokkal kezelendő.

A tanulmány értelmében a tudósközösség tagjai valamennyien hozzájárultak az információk gyarapításához és áramlásához, azonban nem volt mindegy, hogy valaki egy kisvárosban, esetleg valamelyik európai központban, egyetemen működött-e. A közösség legtöbb esetben egyetemi tanárokat, kutatókat, tudóstársaságok tagjait, kormányzati alkalma-

zottakat vagy magánszemélyeket (orvosok, ügyvédek) foglalt magában, mindenképp olyan embereket, akik magas szintű képzésben részesültek. A magas szinten képzett egyénekkal ellentétben voltak olyanok is, akik például magánkönyvtárat nyitottak, a természetet kémlelték, fűvészkertet létesítettek, vagy addig feltáratlan területeket vizsgáltak. Ezek az egyének, a „provinciálisok”, egyéni érdeklődésük, kíváncsiságuk révén kapcsolták be magukat a *respublica litteraria* hálózatába.⁸⁷ Ha figyelembe vesszük mindazon intézményeket, ahol tudományművelésre lehetőség nyílt (akadémiák, tudóstársaságok, könyvtárak, rendházak, botanikus kertek stb.), az is nyilvánvalóvá válik, mennyire sokrétű a tudós fogalma: a tanártól a papig, a könyvgyűjtőtől a természetbúvárig mindenki számításba jöhetett, hiszen ekkor még nem jellemezte a közösséget a professzionalizáció. René Sigrist és Eric D. Widmer tanulmányukban éppen a 18. századi botanikusok kapcsolathálóját vizsgálva mutattak rá arra, hogy egy tudományterület művelésének nem volt feltétele, hogy az egyén az adott terület kitűnő ismerője legyen.⁸⁸ Annak ellenére, hogy ebben a szakaszban kevésbé volt biztosított a formális keret, például egy hatalom által támogatott tudóstársaság, az egyének a közjó érdekében mégis munkálkodtak.⁸⁹

Ha párhuzamot vonunk Benkő József és Albrecht von Haller lehetőségei között, rögtön szembeötlenek azok a különbségek, amelyek a virtuális közösség tagjait egymástól megkülönböztetik: Haller egyszerre volt költő és tudós, kísérletező és gyűjtő, enciklopédista és kutató, egyetemi tanár és tudóstársasági elnök, elismert szerző és modern tudós – személyével kapcsolatban leginkább ezeket a szerepköröket sorolták fel.⁹⁰ Vele szemben Benkő jóval szerényebb körülmények között működött: nem volt egyetemi tanár és nem volt valamely tudós társaság elnöke,⁹¹ nem volt költő, sem enciklopédista, hanem egy elszigetelt településen működő, állandó anyagi gondokkal küzdő, sokszor elmarasztalt literátor. Egyéni kíváncsisága, érdeklődése és anyagi lehetőségei a *respublica litteraria* „provinciális” tagjai közé emelték őt, aki saját fűvészkertet létesített, és igyekezett feltárni Er-

⁸⁷ André HOLENSTEIN, Hubert STEINKE, Martin STUBER, *Introduction. Practicism of Knowledge and the Figure of the Scholar in the Eighteenth Century = Scholars in Action. The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*. Vol. 1., edited by André HOLENSTEIN, Hubert STEINKE, Martin STUBER, Leiden–Boston, Brill, 2013, 1–10.

⁸⁸ René SIGRIST, Eric D. WIDMER, *Training Links and Transmission of Knowledge in 18th Century Botany: a Social Network Analysis*. *Revista hispana para el analisis de redes sociales*. Vol. 21. Diciembre 2011, http://revista-redes.rediris.es/html-vol21/vol21_7e.htm [Utolsó megtekintés: 2018. 03. 08.]

⁸⁹ HOLENSTEIN, STEINKE, STUBER, *i. m.* 11.

⁹⁰ *Uo.*, 23.

⁹¹ Bár nem botanikai társaságról van szó, Benkő tagja volt az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő és az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak, de mivel ezek az intézmények nem botanikai érdeklődésűek voltak, később szólnunk róluk és Benkőnek a társaságokban betöltött szerepéről.

dély flóráját. Benkő szociális háttere tehát egyáltalán nem volt kedvezőnek tekinthető, mégis a közjó érdekében kívánt tevékenykedni. A „közjó” elősegítése bizonyára Mária Terézia 1770-es egészségügyi rendeletének (*Generale normativum in re sanitatis*) bevezetése után került előtérbe, talán erre a rendeletre gondolhatunk, amikor fennebb idézett levelében a Monarchia és a Gubernium rendelkezésére utalt.⁹² Az uralkodó ezzel a rendelkezéssel korszerűsíteni kívánta a birodalmat, tehát mondhatjuk azt is, hogy a népjóléti politika egyik lecsapódását vélhetjük felfedezni a szabályzatban, amely többek között az orvos- és bábaképzésre, gyógyszerészeti képzésre és számos más, egészségügyet érintő problémára vonatkozott. Emellett a növényteni kutatások megélénkülése összefüggésben lehetett a Mária Terézia által Kolozsvárt létrehozott felsőoktatási intézménnyel, amely orvosi karral is rendelkezett. Amint a Sigrist–Widmer-tanulmányból kiderül, az európai botanikusok körülbelül háromnegyed része Franciaországból, Angliából, Itáliából és a német nyelvterületről került ki, ám a német nyelvterület alól kivételt képezett a Habsburg Birodalom, amely a fennmaradt egynegyed résznek egy csekélyebb hányadát tette ki, számos más országgal együtt.⁹³ A statisztikai adatokból láthatjuk, hogy a Monarchia sem állt e téren az élvonalban, tehát esély sem igazán kínálkozhatott arra, hogy Benkő egy birodalmi keretek között működő társaság tagja legyen. Ilyen szempontból megmaradt a lokális kapcsolatok terén, ám ha egyéni kíváncsiságát és az általa létrehozott füvészkertet számításba vesszük, mint olyan elemeket, amelyek egy nagyobb közösséghez való kapcsolódási lehetőségként megemlíthetők, akkor azt mondhatjuk, hogy a „respublica botanica” virtuális és provinciális tagjának volt tekinthető.

Benkő botanikai téren sem részesült elismerésben, hiszen egyrészt ilyen tárgyú munkáinak zöme kéziratban maradt, másrészt bizonytalanságai miatt saját magát zárta el attól az esetleges érvényesülési lehetőségtől, amelyet a botanikai katedra jelenthetett volna. Ennek ellenére feltételezhető, hogy az idő alatt, amíg tépelődött és meghozta döntését, a tanterven is gondolkodott, s ezt a legújabbban megjelent kötetek alapján állította össze, amint láthatjuk a Pataki Sámuelhez címzett levélből.⁹⁴ A kölcsönzött kiadványok révén máris cáfolható Michael Hißmann filozófusnak Benkőre vonatkozó kedvezőtlen véleménye, miszerint a természettudósok munkái

⁹² A rendelkezésről lásd: BALÁZS Péter, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete*, 1–2. kötet, Piliscsaba–Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007.

⁹³ SIGRIST, WIDMER, *i. m.*

⁹⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 28.

közül a középajtai lelkész csak a Carl Linné által közreadottakat ismerte, ill. az is, hogy nem fedezett fel túl sok újdonságot.⁹⁵

Éder Zoltán Benkő szóújítói tevékenységéről ír, különösen botanikai tárgyú munkái kapcsán. Érdemét a botanikai szaknyelv kialakításában, a linneánus rendszer meghonosításában, egyes növények neveinek megalkotásában látja.⁹⁶ Úgy tűnik, Benkő József botanikusi tevékenysége mégsem marasztalható el, hiszen hazai viszonylatban elsőként alkalmazta a Linné-féle nevezéktant. Botanikai tevékenységéhez szorosan kapcsolódik nyelvújítói munkája is, hiszen új növényneveket hozott létre, emellett pedig, nyelvészeti téren, foglalkozott a jövevényszavak rendszerezésével, valamint a török és magyar nyelv összehasonlításával is.

A korábban említett hißmanni vádak a kölcsönzések alapján cáfolhatók, noha azt nem tudjuk, ezek a kötetek hogyan hatottak Benkőre, s milyen mértékben épültek be írásaiba. Ennek megállapításához az egyes növénytani munkák részletes elemzése lenne szükséges, erre azonban nem vállalkozunk, hiszen nem tartozik célkitűzéseink közé, ahogy Benkő növénytani műveinek recepciója sem. Ez utóbbira némiképp rálátást nyújt Éder Zoltán munkája, aki konstatálja, hogy a *Nomenclatura botanica* című munka megjelenése után mind a botanikusok, mind a szótárírók a Benkő által meghonosított rendszert követték,⁹⁷ ugyanakkor az általa megalkotott növénynevek ma is használatosak, tehát munkásságának hatása nemcsak a szakmabeliek körében érzékelhető, hanem a közember számára is. Nem célunk a továbbiakban Benkő József botanikusi munkásságának tárgyalása, csupán arra szerettünk volna röviden reflektálni, hogy az elismert európai tudósokkal szemben mire adtak lehetőséget a vidéki életkörülmények, ill. láttatni szerettük volna azt is, hogy a gátló tényezők ellenére milyen szálak révén lehetne Benkő személyét az európai tudományossághoz kapcsolni, röviden reflektálva a növénytani kutatásainak eredményeire és azok értékelésére is.

E rövid exkurzus után térjünk vissza fejezetünk tárgyához. A könyvkölcsönzés alapján megállapítható, hogy Benkő botanikai tevékenysége két periódusban volt hangsúlyosabb. Az első 1774–1775-re esik, a másik az 1780 körüli évekre. Amint fennebb utaltunk rá, az elsőt a botanikai katedra felajánlásához köthetjük, a másik arra a periódusra datálható, amikor Molnár János *Phytologicon, compelum historiam naturalem vegetabilium* (1780) című munkájában rövidítve közreadta Benkő *Nomenclatura botanica* című írását. Ha ezeket az adatokat összevetjük azzal a műjegyzékkel, amelyet

⁹⁵ RAB Irén, *A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysége: Michael Hißmann (1752–1784)* = Aranka György és a tudományok megújuló alakzatai, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 204.

⁹⁶ ÉDER, i.m., 1978, 60, 80.

⁹⁷ Uo., 60–61.

Szabó György állított össze és publikált az *Erdély* című kötet előszavában, a következő megállapításokat tehetjük: Szabó György szerint 1776-ra datálható a *Scintilla botanica* című munka keletkezési ideje, amely a növényteni előadások megtartására készülhetett.⁹⁸ Ezt támasztják alá a dátumok is, hiszen a Patakihoz címzett levél 1775 októberében kelt, tehát valóban datálható a *Scintilla* 1776-ra. Azt mondhatjuk, hogy az első periódusban az Adam Chenot orvostól kölcsönkért munkák a *Scintilla botanica* forrásai-ként tarthatók számon. A második szakaszban Pataki Sámuel a kölcsönzött munkák tulajdonosa, a hozzá címzett levelek 1781 első három hónapjában keltek. Ebben a periódusban keletkezhetnek a *Nomenclatura botanica* és a *Nomina vegetabilium* című munkák, bár Szabó György rámutat arra, hogy a *Nomenclatura botanicát* Benkő már 1780-ban elküldte Molnár Jánosnak, a *Nomina vegetabiliumot* csak 1781 szeptemberében.⁹⁹ Ennek ellenére nagyon valószínű, hogy a Patakitól kölcsönzött könyvek szolgáltatták ezeknek az alapját, és Benkő viszonylag hamar fel is dolgozta a begyűjtött információkat, hiszen láthattuk, a kéziratot még 1781 őszén beküldte kiadásra. Két botanikai tárgyú munka érdemel még említést: a *Philosophiae botanicae compendium*, ill. a *Transsilvanica flora*. Az elsőt 1785-ben említette a Magyar Hírmondó – állapítja meg Szabó György, s úgy gondolja, ez szorosan kapcsolódott az előző két munkához; a másodikról úgy véli, hogy ezt már az 1770-es években kezdhette írni Benkő, de még 1790 körül is dolgozott rajta, noha sosem került sor kiadására.¹⁰⁰

Mivel ezekben a szakaszokban nem érhető tetten a botanikai tárgyú kiadványok kölcsönzése, valószínűnek tartjuk, hogy az említett kéziratok esetében Benkő saját kutatási eredményei mellett a már korábban kölcsönkért kiadványokat használhatta fel. Az eddigiek alapján kijelenthetjük, hogy Benkő József botanikai munkássága szakaszosnak tekinthető, az egyes szakaszokban megfigyelhető a specifikus tárgyú, témához tartozó könyvek kölcsönzése, ez más periódusban nem érhető tetten. A közbeeső időszakokban esetleg csak arra találhatunk utalást, hogy valamely természettudományi tárgyú munka megjelenéséről tudomása volt. Az információk begyűjtése és az egyes munkák összeállítása közötti periódus rövidnek mondható, ami arra utal, hogy Benkő intenzíven dolgozott, az anyag azonnal feldolgozásra került. Miközben botanikai munkássága tekintetében szakaszosságról beszélhetünk,¹⁰¹ láthatjuk azt is, hogy a történeti érdeklődése, gyengébb vagy erősebb intenzitással ugyan, de minden

⁹⁸ BENKŐ, *Erdély*, 27.

⁹⁹ *Uo.*, 35.

¹⁰⁰ *Uo.*, 37.

¹⁰¹ Erre utal Benkőnek Adam Chenot-hoz írott levele is, amelyben közli, hogy az elkövetkező hónapokban nem tud növénytannal foglalkozni, mert kiadásra kell előkészítenie az Erdélyt bemutató kötetét. Ld. BENKŐ, *Levelezése*, 19–20.

aktív életszakaszában jelen volt, egészen 1797-ig, noha azokban a periódusokban, amelyekben a növényteni munkákkal foglalkozott, egyértelműen megfigyelhetőek bizonyos rések a történeti munkák kölcsönzése terén.

Benkő József, a történetíró

A történeti anyagot kölcsönadók között leginkább Teleki Sámuel nevével találkozunk, majd később Aranka Györgyével, de feltűnik Koppi Károly, Cornides Dániel, Körösi György neve is a levelezőpartnerek között. Ami a kölcsönzött anyagot illeti, azonkívül, hogy megkülönböztethetünk nyomtatványokat és kéziratokat, azt is megállapíthatjuk, hogy éppen mi foglalkoztatta jobban a református prédikátort. Az első szakaszban Erdély, a Magyar Királyság és a Székelyföld történetére vonatkozó munkákat találunk, természetesen ezek többsége latin nyelvű munka, csupán egy francia nyelvű mű fordul elő.

A második szakasz arra a periódusra datálható, amikor Benkő figyelme az erdélyi történetírók összegyűjtésére, magyar nyelven írott munkáik kiadására irányult. Ebben a szakaszban nem kizárólagosan magyar nyelvű kéziratok munkák ismeretére nyerünk rálátást, előfordulnak az általánosabb jellegű, történeti szakmunkák is.

A harmadik szakaszban előtérbe kerül az Erdélyi Kéziratkiadó és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságokhoz fűződő viszonya, ami jól láthatóvá válik a lajstromunkba jegyzett munkák alapján is. Benkő több levelében nyújt felvilágosítást Aranka Györgynek, régi kéziratokra vonatkozó információkat közöl, könyveket ajánl fel a társaságnak, ill. bizonyos anyagok beszerzésére és kölcsönzésére buzdítja Arankát. A lista alapján megkülönböztethetjük a honismeretíró Benkőt, hiszen ne feledjük, sokáig dolgozott *Erdély* című kötetének részletes részével, s ezt alá is támasztja az erdélyi és magyar történelmet bemutató általános szakmunkák kölcsönzése. Később a szövegközreadó Benkő profilja látszik körvonalazódni, ezt bizonyítják a kéziratok források kiadására irányuló törekvések, majd feltűnik a tudósító Benkő is, aki az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárárt tájékoztatja az erdélyi magyar és szász történetírók munkáiról. Akárcsak a botanika terén, itt is szembeötlő, hogy a kölcsönként nyomtatványok esetében viszonylag új kiadványokról beszélhetünk, ezek megjelenése az 1750-es évektől egészen az aktuális periódusig terjed, a kéziratok 16., 17., 18. századi anyagokat foglalnak magukban. Az sem véletlen, hogy a történeti anyagot kölcsönzők között leginkább Teleki Sámuel nevével találkozunk, hiszen a kancellár könyvtára nagyszerű forrásokat biztosított Benkő számára. Leveleiben így ír: „(...) teljességgel ingyen való Gratiából méltóztatta Nsgd meg ígérni a’ Maga ritka *MScriptumai*hoz való

közel-eresztetésemet. Talám már Szebenbe tsak bé is kívánczik a' Nsgd drágalátos Bibliothecája, 's én is közelebb esem hozzá; melyből tsak egy nap is óh mely sok hasznót tudnék én venni magam tzelomra!"¹⁰² Később arról olvashatunk, hogy Teleki Sámuel segítségét ígérte Benkőnek, s a literátor erre a segítségre apellál 1783-as levelében: „(...) most van a legszükségesebb idő réá, hogy az a, nem csak Nagyságodnak és Nagyságos maradékainak (...) hanem a közjónak számára szerzett drága Bibliotheca, számomra megnyíljk. Bizony megbecsüllöm a könyveket úgy, hogy soha ember inkább nem".¹⁰³ Éppen ebben a levélben történik utalás arra, hogy az *Erdély* című kötet részletes anyagának elrendezése után Benkő figyelme a kéziratok kiadására irányult, tehát a történeti volton belül is érzékelhető a szakaszosság.

Meg kell jegyeznünk, hogy a középjaitai prédikátor azon tevékenységét, amely későbbre tervezett köteteinek adat- és forrásgyűjtésére irányult, ideértve a kéziratos naplók, valamint a nemesi családok genealógiájának közreadását, nem csupán Teleki Sámuel támogatta könyvtári állományával, hanem az a kálvinista elit is, amely Benkő számára, sokszor egyedi módon, a családi levéltárakat is megnyitotta. Ezen családokkal Benkő már diákkorában kapcsolatba került. Ilyenképpen említhetjük a malomvízi Kendeffyeket, akik egykoron Benkő számára alumniát biztosítottak. Erre a már diákkorában megmutatkozó „kegyességre” apellál Benkő József, amikor Kendeffy Elektől a család genealógiájára vonatkozó információkat kér.¹⁰⁴ Hunyad vármegye főispánja készségesen áll rendelkezésére, mi több, nem csupán családjára vonatkozó adatokat közöl, hanem olyan kapcsolatlehetőségeket ajánl, amelyek Benkő kutatásai szempontjából jelentőséggel bírhatnak. Kendeffy Elek úgy látja, Benkőnek érdemes lenne felvennie a kapcsolatot Teleki Sámuellel és Bánffy Farkassal is.¹⁰⁵ Korábban már utaltunk a Telekivel való együttműködésre, azonban a középjaitai literátor még patrónusa ajánlása előtt levelet intézett Bánffy Farkashoz is, aki szintén felajánlotta segítségét. A Benkőnek címzett 1778-as leveléből kiderül, hogy nemcsak a Bánffy, hanem a Báthori-, Károlyi családokra vonatkozó dokumentumokat is átadná neki, mi több, rábízza, hogy tervezett munkája révén helyesbítse a Mikola László-féle történeti munkában fellelhető, Bánffy családra vonatkozó hibás adatokat.¹⁰⁶ Az enyedi és székelyudvarhelyi oktatási intézményeket támogató Bethlen-családdal Benkő szintén jó kapcsolatot ápolt. Ne feledjük, azért nem vállalta el Benkő Mihály megüresedett lelkészi posztját, mert Bethlen Gergelytől ígé-

¹⁰² BENKŐ, *Levelezése*, 53.

¹⁰³ *Uo.*, 178.

¹⁰⁴ *Uo.*, 63.

¹⁰⁵ *Uo.*, 90.

¹⁰⁶ *Uo.*, 71–72.

retet kapott arra, hogy peregrinációját támogatja.¹⁰⁷ Noha erre nem került sor, a viszony nem szakadt meg, hiszen Benkő pártfogója segítségét kéri a kéziratok kiadására irányuló terveivel kapcsolatban. Pataki Sámuelnek címzett levelében utal arra, hogy Bethlen János históriáját el fogja kérni Bethlen Gergelytől, akinek a példányát saját maga másoltatta még enyedi diákként.¹⁰⁸ Erdély históriájára vonatkozóan Bethlen Miklós önéletírását is megemlíti. Kitér arra, hogy ennek eredetije a kancellár dédunokájánál, bényei Bethlen Lászlónál található, aki Bethlen Gergelynek ígéretet tett ennek átadására. Ugyanebben a levélben említést tesz arról is, hogy a mű eredeti példányát nem volt alkalma megtekinteni,¹⁰⁹ egy későbbi levelében azonban arról nyilatkozik, hogy Bethlen önéletírásának bizonyos részeit szöveghűen emelte át a *Históriás szekrény*be, mi több, ehhez Bethlen Miklós peregrinációs naplójának egyes részeit is hozzámásolta.¹¹⁰ A Bethlen-napló részleges másolatának jelentőségére Tóth Zsombor hívja fel a figyelmet, megjegyezve, hogy e munkát sem korábban, sem később nem látta senki, tehát Benkőtől származik az egyetlen olyan információ, amely ennek létezésére enged következtetni.¹¹¹ Ennek tudatában világossá válik, hogy az azonos felekezethez való tartozás, a középpajtai református lelkész pártfogói kapcsolathálója – gondolunk ebben az esetben a Kendeffy és Teleki családok mellett leginkább az iskolapártoló Bethlenekre (Bethlen Gergely a kancellár Bethlen Miklós unokája, Bethlen László pedig dédunokája volt) – olyan kiváltságos helyzetbe juttatta Benkőt, még akkor is, ha *Históriás szekrény* című munkájának kiadására végül sem került sor, amely egyedinek tekinthető. Szalay László, akinek végül sikerült kiviteleznie Bethlen élettörténetének kiadását, Mikó Imre és Kemény Zsigmond segítségével, csupán másolati példányokhoz jutott hozzá, s ezek alapján készítette el az 1858-ban megjelent Bethlen-önéletírást.¹¹² A fenti példák igazolják, hogy a ritka kéziratok források begyűjtése terén elengedhetetlennek bizonyult a személyes kapcsolatok kiaknázása, amely kétségtávolan feltételezte az azonos felekezethez való tartozást is.

Az egykori alumnusi viszonyok mellett azonban a későbbben kialakított kapcsolatok hasonló előnyökkel kecsegtethették Benkőt. Teleki Sámuel könyvtárának állománya nem csupán kéziratok, hanem nyomtatott anyag tekintetében is elsőrangú forrásként szolgált a középpajtai lelkész számára.

¹⁰⁷ Uo., 17.

¹⁰⁸ Uo., 126.

¹⁰⁹ Uo., 302.

¹¹⁰ Uo., 412.

¹¹¹ TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratok kultúrában, 1710–1858/60*. ItK, 2016/3, 290.

¹¹² Uo., 282.

Deé Nagy Anikó mutatta be a kancellár könyvgyűjtő tevékenységét. Munkájából kiderül, hogy azok mellett a kötetek mellett, amelyeket a kancellár maga vásárolt meg peregrinációja alatt, az erdélyi, külföldön tanuló diákok is jelentős mértékben hozzájárultak a könyvek beszerzéséhez, akár csak egykori tanárai. Ezek az erdélyi diákok teremtik meg a kapcsolatot a könyvkiadókkal és könyvkereskedőkkel, vagy éppen ők keresik fel a kancellár egykori tanárait. A könyvgyűjtés megszervezését tárgyaló fejezetből megtudjuk, hogy azokat a ritka munkákat, amelyeket nem sikerült nyomtatásban megszerezni, a tanárok lemásoltatták egykori diájuk számára.¹¹³ A gazdag és ritka gyűjteményt a kancellár a köz szolgálatába állította. Deé Nagy Anikó számos olyan egyént nevez meg, ismertetve leveleiknek egy-egy részletét, akik már az 1760-as, 1770-es években az alakuló könyvtár anyagának használói voltak. Ezek között találjuk Bod Pétert, Kovásznai Tóth Sándort, Benczúr Józsefet, Cornides Dánielt stb., ám a legaktívabb használónak Deé Nagy Anikó Benkő Józsefet tartja.¹¹⁴ E meglátást tükrözi az általunk összeállított jegyzék is, hiszen leggyakrabban Teleki Sámuel, majd Aranka György nevével találkozhatunk.

A történeti munkák lajstromára tekintve szembeötlő, hogy az 1785–1787 között váltott levelekben viszonylag kevés a kölcsönzések száma. Csupán négy levélről beszélhetünk, ám ezekben nem is kérésekről van szó, hanem felajánlásokról, a már Benkőnél meglévő anyag elküldéséről. Ezzel szemben az 1787 őszétől 1789 januárjáig egyáltalán nem találkozunk kölcsönzésekkel. Ebben az esetben egyfajta törésről beszélhetünk. Hasonló az 1775–1777-es periódusban azonosítható, azonban úgy véljük, az 1770-es években az elveszett vagy lappangó levelek miatt nem válhat átláthatóvá Benkő munkássága. Az 1780-as évek második felére tehető hiátus okaiként egészen más tényezőt vehetünk számításba, ez pedig Benkő udvarhelyi tanárkodása. Egyrészt tanári elfoglaltságai miatt nem juthatott ideje arra, hogy intenzíven dolgozzék, bár Mikó Imre megjegyzi, hogy Bethlen Farkas históriájának ötödik kötetét ebben az időszakban rendezte sajtó alá.¹¹⁵ Másrészt az is valószínűsíthető, hogy rendelkezésére állt a székelyudvarhelyi gimnázium könyvtára, amely számára elegendő szellemi táplálékkal szolgált.

¹¹³ DEÉ NAGY ANIKÓ, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 164.

¹¹⁴ *Uo.*, 174.

¹¹⁵ MIKÓ, *i. m.*, 112–113.

Az udvarhelyi gimnázium könyvtárának vázlagszerű jegyzékét Oláh Róbert rendezte sajtó alá,¹¹⁶ az intézmény könyvtárának részletesebb jegyzéke az *Erdélyi könyvesházak* második kötetében jelent meg.¹¹⁷ Ez utóbbi kötetben rögzített lajstrom többnyire olyan köteteket foglal magában, amelyek részét képezték a mindennapi oktatásnak: Biblia, egyháztörténet, retorikai szakmunkák, nyelvtanok, görög–latin szótárak, klasszikus irodalmi művek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történeti tárgyú könyvek csekélyebb hányada nem foglalkoztatta volna Benkőt, ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy bejáratos volt valamilyen magánkönyvtárba.

A 18. század első felében a korábban jelentős könyvhiánnyal küzdő udvarhelyi gimnázium állománya jelentős mértékben gyarapodott az adományozott magángyűjtemények révén. Jakó Zsigmond ismerteti azokat a magángyűjteményeket, amelyek bekerültek az oktatási intézmény könyvtárába, ilyen volt Bethlen Imre és felesége, Gyulai Klára gyűjteménye. Bethlen Imre figyelme, mint hivatali funkciót betöltő egyéné, kiterjedt a jogi, államigazgatási, gazdasági, történelmi vonatkozású kötetekre is, amelyek halála után, 1765-ben a gimnáziumba kerültek. Székely László többnyire filozófiai és vallási vonatkozású köteteivel együtt az általa felvásárolt könyvtárak jogi, gazdasági, történeti vonatkozású kötetei is gyarapították az állományt. Gyűjteménye 1775-ben került a gimnáziumi könyvtárába.¹¹⁸ Ezzel a néhány példával arra szeretnénk volna rámutatni, hogy a korábban iskolai használatú könyvek száma jelentős mértékben gyarapodott olyan világi tudományokat tárgyaló kötetekkel, amelyek Benkőt is érdekelheték. A fent említett kötetek már azelőtt beépültek az intézmény állományába, mielőtt Benkő tanári tevékenységét elkezdte, tehát 1787–1789 között ezek a kiadványok rendelkezésére álltak.

Ha jegyzékünket összevetjük Benkőnek az 1780-as években megjelenő munkáival, azt látjuk, hogy a honismereti kötettel való folytonos foglalatosságot, átdolgozás és kiegészítés érhető tetten, hiszen a kölcsönzések között ott vannak az általános, történelmi, politikai viszonyokat tárgyaló kötetek, s a középkori lelkész munkáinak jegyzéke sem tartalmaz jelentősebb történeti tárgyú, ebben a periódusban keletkezett kiadványt. Azon munkák közreadását és megírását, amelyek ebben a szakaszban feltűnnek – mint a *Téli bokréta* (1781), *Baróti Bethel avagy Isten' Háza* (1783) vagy az *Erdélyi oláh nemzet képe* című munkák – az aktuális események generálták: Cserei Miklósné Tornya Borbála halála, a baróti templom felszentelése, ill.

¹¹⁶ OLÁH Róbert, *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 332–336.

¹¹⁷ MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, *Erdélyi könyvesházak II. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2)*, Budapest, Scriptum Kft, 1991, 203–217.

¹¹⁸ JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976, 226–229.

az 1784-es parasztfelkelés. Ebben a szakaszban, amint a Szabó György-féle jegyzékből is látható, kezdetét vette már a szövegkiadásra irányuló tevékenység, gondolunk itt Bethlen János históriájának újrakiadási tervére, vagy feltűnik az *Erdélyi Históriás Szekrény* című sorozatnak a megjelentetése is, azonban ezek olyan kezdeményezések voltak, amelyek huzamosabb időt vettek igénybe, és később is állandóan foglalkoztatták őt. Említést érdemel a *Milkovia* című egyháztörténeti munka, amely 1781-ben jelent meg. E dátum előtt és körül jegyzékünk csupán három egyháztörténeti vonatkozású munkát számlál, ami viszonylag kevésnek mondható, s a kölcsönzések között is huzamosabb idő telik el. Ez arra utal, hogy ezek az egyháztörténeti munkák nem tekinthetők a *Milkovia* című kötet közvetlen előzményeinek.

Úgy véljük, hogy a kölcsönzött kiadványok a honismereti munka egyháztörténeti fejezetéhez szolgáltatott anyagot, s a begyűjtött történeti munkákkal együtt kerültek feldolgozásra. Elég, ha a címekre tekintünk, mivel már ezekből is láthatóvá válik, hogy tárgyuk szélesebb kört, erdélyi vagy magyar vonatkozású, általános egyháztörténetet fog át (ezek közül kivételt csak Bod Péter unitárius egyháztörténetet tárgyaló munkája képez), nem csupán a milkói püspökségét. A későbbiekben is elenyészőnek mondható az egyházi, vallási tárgyú munkák száma, s ezeknek is egy része halotti búcsúztató vagy prédikáció, a fennmaradó kiadványok, akár csak az 1780 körül kölcsönöztek, általános tárgyúak.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem csupán a kölcsönzött egyháztörténeti vagy vallási tárgyú munkák száma tekinthető kevésnek a többi tudományterülethez képest, hanem Benkő ilyen tárgyú írásai az életműhöz viszonyítva is egy igen csekély hányadot tesznek ki. Ezek között ott találjuk a *Synodi Erdődenses* című munkáját, amelyről többször szó esik levelezésében. Teleki Sámuelnek 1795-ben írott levelében megvallja, hogy enyedi diákként megtalálta az elveszettnek hitt, 1545-ös erdődi zsinat Confessióját Dési István szászvárosi lelkész gyűjteményében, majd az 1555-ös, szintén Erdődön tartott zsinat cikkelyeit is, amelyeket lemásolt, és kiadás végett egy példányt Göttingenbe küldött Chr. G. Heyne professzornak, további három példányt pedig a főkonzisztórium és a püspökség levéltárában, valamint a brassói gimnázium könyvtárában helyezett el.¹¹⁹ Ugyanezen információkat közli Pataki Sámuellel¹²⁰ és Benkő Ferencsel is.¹²¹ Amint ez utóbbi levélből kiderül, Benkő összesen öt másolatot készített erről. A kézirat viszonylag jelentős számban való sokszorosítását az írás ritka, egyedi volta indokolta. Éppen emiatt kéri Benkő József Benkő Ferencet arra, hogy

¹¹⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 350.

¹²⁰ *Uo.*, 351–352.

¹²¹ *Uo.*, 358.

mielőtt a másolati példányt Göttingenbe küldené, az enyedi kollégium számára is írassa azt le „hibátlan Írókkal”¹²², azaz olyan diákokkal, aki tapasztalattal rendelkeznek a kéziratok másolása terén. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy noha e ritka kéziratot Benkő József még diákkorában megtalálta, kiadása csak az 1795–1796-os években merült fel. Bizonyára nem véletlenül van ez így, hiszen Benkő az 1790-es évektől kezdve foglalkozott intenzívebben a magyar nyelvű történeti munkák megjelentetésével, mi több, ekkor már ismeretségben volt Heyne professzorral, aki valószínűleg biztatta őt mind a történeti tárgyú munkák, mind a zsinati confessió kiadására, sajnálatos módon azonban mindkét vállalkozás kudarcba fulladt.

A nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban található kézirat Szabó György által idézett részlete: „Minden becsületes ember legforróbb vágyának azt óhajtja, hogy ragyogjon fel az egész keresztény világra, Magyarországra és Erdélyre az a nagyon boldog nap, amelyen Isten összes választottjai, egyesülve ama szeretetben, melynek sugarai már-már felcsillantak napjaink szónoklataiban, egy akol legyen és egy pásztor, az Ő nevének örökös dicsőségére”,¹²³ jól láttatja, hogy Benkő egyfajta szuprakonfesszionális attitűdöt képvisel, ez azonban nem jelenti azt, hogy nem hordozza a vallásos perzekúció tapasztalatát, bár ez nála kevésbé érzékelhető, mint a közvetlen előd, Bod Péter esetében. Amint a későbbiekben látni fogjuk, szükségét érzi annak, hogy a kálvinista papság által elszenvedett sérelmekről folyamatosan tájékoztassa levelezőpartnereit, ugyanakkor azt sem mulasztja el megjegyezni, hogy kik voltak azok az egyének (például idős Hochmeister Márton nyomdász vagy Dávid Mihály) akik érdekből és privilégiumokért katolizáltak.¹²⁴ Bizonyára nem véletlen, hogy Benkő mindezekről beszámol. A szövegrészek azt sejtetik, hogy a középjaiti prédikátor neheztel a fentebb említettek hitehagyása miatt, ez pedig aláátamasztja a kálvinista egyházhoz való ragaszkodását.

Filius posthumus című munkája szűkebb pátriája, Erdővidék egyháztörténeti múltjának rögzítésére, az emlékezetre érdemes események megőrzésére irányul, anélkül, hogy hitvitázó irodalommá vagy nagy egyháztörténeti munkává válna. Tóth Gergely egyik tanulmányában a protestáns és katolikus egyháztörténeti írások kialakulását követi nyomon három évszázadon keresztül. A szakaszolás jól láttatja, minek hatására és mikor élénkült meg a reformáció térnyerését bemutatni kívánó kötetek megjelentetése. A tanulmány szerző rámutat arra, hogy a reformáció a Magyar Királyságban és Erdélyben hosszú idő alatt és többnyire erőszakmentesen zajlott, ezért némiképp kiszorult a történetírók érdeklődési köréből. Ezt

¹²² Uo., 358.

¹²³ BENKŐ, *Erdély*, 42. Vö. BENKŐ József, *Synodi Erdődenses geminatae* (A két erdődi zsinat), Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms. 233, 22.

¹²⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 54.

a meglátást tovább árnyalja, s kifejti, az sem kizárt, hogy e témát azért kerültek, mert egyszerűen féltek „az eretnek tanok” továbbterjedésétől.¹²⁵ Az áttörést Tóth Gergely az 1670-es évekre, tehát a gyászév tized periódusára datálja, amikor a protestáns egyházak üldözése folytán a korabeli papság fontosnak tartotta papírra vetni a felekezet által elszenvedett sérelmeket¹²⁶, szemben a katolikusokkal, akik azért fordultak a téma felé, hogy ezáltal is hangsúlyozzák a katolikus restauráció szükségességét.¹²⁷ Benkő a *Filius posthumus*-ban röviden utal arra, hogy Háromszéken, Erdővidéken a reformáció Johannes Honterus révén terjedt el.¹²⁸ A vallási átállásokat tekintve nem csupán a katolikusok protestánsokkal szembeni hittérítő akcióiról számol be, hanem azokról is, amelyeket a protestánsok hajtottak végre Erdővidéken a katolikusokkal szemben. Példaként említi, hogy Magyarhermányban a református lelkész a katolikus zászlós keresztet szénakazalok tetejébe tűzte, s ezzel annyira megbotrántoztatta a lakosságot, hogy az akkor már református közösség jelentős része visszatért a katolikus hitre.¹²⁹ Később pedig ezt írja: „A többi eklézsiák is igen későre s nehezen vetkeztek le egészében a pápista vallásnak maradványait. Ugyanis circiter 1536-tól fogva 1550-ik esztendeig lett ezen a vidéken a reformatio, mindaz által még 80 esztendővel is azután büntetések és kemény intések által kellett némely falukban a népet arra hajtani, hogy a pápistaságnak maradványiból kivetkeztetnének”.¹³⁰ Láthatjuk, hogy Benkő mindkét fél túlkapásairól említést tesz, de református létére nem foglal állást az egyes vallások és felekezetek felsőbbrendűségére vonatkozóan. Úgy véljük, Benkő e munkáját is a történeti érdeklődés, a történész-kutatói habitus és az erdővidéki „emlékezetre érdemes” események rögzítésének igénye hívta életre, hiszen az előbeszédben így fogalmaz: „... ha a régi dolgokat tudjuk, olyan az, mintha azon régi időbéli embereknek szemeiket is, az mi szemeink mellett viselnők, és az önnön idejekben folyt dolgokat valóság-gal szemlélnők”.¹³¹

¹²⁵ TÓTH Gergely, *A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténeti munkákig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban* = *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017, 410–411.

¹²⁶ *Uo.*, 417.

¹²⁷ *Uo.*, 421.

¹²⁸ BENKŐ, *Filius*, 39–40.

¹²⁹ *Uo.*, 42–43.

¹³⁰ *Uo.*, 43.

¹³¹ *Uo.*, 35.

Tóth Zsombor az eddigi kutatásoktól eltérően a magyarországi és erdélyi reformáció folyamatát sokkal szélesebb időkeretben, 1500/1520 és 1791/1800 között tárgyalja,¹³² tehát annak a „hosszú reformációnak” a keretei közé helyezi vizsgálódásainak tárgyát, amely a nyugat-európai kutatásokban már hosszú ideje érvényben van, mi több, már egyfajta megújulási folyamaton is átment, de amely a magyar nyelvterületen folyó kutatásokban ez ideig nem volt jelen.¹³³ A tanulmány szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a hosszú reformáció fogalmával elsősorban „az átalakuló államformák és egyházak teológiai és politikai konfliktusainak és kompromisszumainak folyamataira, illetve a vallásos perzekúció történeti reprezentációira”¹³⁴ igyekszik rámutatni. Amint fentebb is említettük, a református klérust képviselő Benkő József munkáiban a vallásos perzekúció tapasztalata már nem érhető tetten, hiszen tevékenysége a hosszú reformáció időszakának felső határához, tehát a türelmi rendelet kibocsátásának periódusához esik közelebb, ugyanakkor kétségtelen, Benkő tevékenysége kapcsolódik ahhoz a szakaszhoz, amelyet III. Károly és Mária Terézia diszkriminatív valláspolitikája, a vértelen reformáció időszaka (1711–1780) határozott meg.¹³⁵ A református papság irányába tanúsított atrocitásokról Benkő néhány levelében is olvashatunk, ezek azonban megmaradnak a tények közlése szintjén, nem csapnak át offenzív, a katolikus vallást és papságot sújtó támadásokba. Az Egyházfőtanácshoz intézett 1775-ös levelében a háromszéki reformátusok panaszairól több pontban szól. Ilyenképpen említi a miklósvári református templom 1718-as, Kálnoki Ádám általi elfoglalását, amelyet azóta is sérelmez Benkő, hiszen amint a levélből kiderül, a miklósvári magyar lakosság fele református vallású, azonban a katolikus papok a fele-fele arány ellenére sem engedik be a protestáns felekezetű lelkészeket a közösségbe, ebből fakadóan pedig a „publicus cultus” gyakorlása sem lehetséges, mi több, a reformátusok képét is a katolikus papság kapja.¹³⁶ A templomfoglalás körülményeit kimerítően vizsgálta Csáki Árpád¹³⁷ és Papp Kinga¹³⁸ is, ezért nem áll szándékunkban erről részletesen beszélni, csupán egyetlen észrevételt tennénk, ill. ennek kapcsán néhány bennünk felmerülő kérdést fogalmaznánk meg. Benkő az

¹³² TÓTH Zsombor, *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*, ItK, 2019/6, 719–739. (A továbbiakban: Tóth, *Hosszú reformáció...*)

¹³³ Uo., 720.

¹³⁴ Uo., 722.

¹³⁵ Uo., 732.

¹³⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 25–26.

¹³⁷ CSÁKI Árpád, *A miklósvári templomfoglalás (1715) és utóélete*, Acta Siculica, 2016–2017, 167–179.

¹³⁸ PAPP Kinga, *A miklósvári templomfoglalás narratívái*, Erdélyi Múzeum, 2018/2, 66–77. (A továbbiakban: PAPP, *A miklósvári...*)

Erdővidéki református egyházmegyeről írt munkájában így számol be a templomfoglalás eseményeiről:

„E mostan folyó 18-ik saeculumnak elején Bécsbe menvén és sok egyéb helyeken is megfordulván köröspataki Kálnoki Ádám úr, és Timon Sámuellel (ki is igen híres és írásairól emlékezetes jezsuita vala) megismerkedvén, olyan indulattal jöve vissza hazájába, hogy Miklósvarán (mivel annak nagyobb részét bírta) a reformata vallást meg ne szenvedje. Ehhez képest a miklós-váriakat, kik mindnyájan reformata religion valának, mind ígérettel, mind fenyegetésekkel (sőt tömlöcözés által is sokakat) arra ösztönözte, hogy hajlanának a római eklézsiának hitére, de ezzel a móddal elégre nem mehetett, noha Miklósvara nagy részén az úr jobbágyaiból állott. De azután 1717-dik esztendőben a miklósvari jobbágyoknak egy része Közéapjtára gát igazítani, a más része pedig a miklósvari erdő alatt félen való egy szántóföldbe szántani rendeltetvén, az úr mellett levő romano-catholicus pap a református pap (ki is Szentgyörgyi Márk István volt) házára ment, a templom kulcsát elvette, s a papot a parochialis házból kiköltöztetvén, a parochiát elfoglalta, s attól fogva lassanként fogydogáltak a reformátusok, szaporodtak a catholicusok, övék lévén a templom”¹³⁹

Benkő Ferenc¹⁴⁰ és Mikó Imre¹⁴¹ munkáiban azt olvashatjuk, hogy a miklósvari templom katolikusok általi elfoglalásáról Benkő József II. József császárnak is beszámolt 1773-as, háromszéki útja során, azonban – amint erre Papp Kinga helyesen rámutat –, Benkő munkáiban nem találunk utalást arra vonatkozóan, hogy a közéapjtai lelkész személyesen találkozott volna a császárral a miklósvari problémák megoldása ügyében.¹⁴² Meglehetősen furcsa, hogy erről a viszonylag egyedinek tekinthető eseményről nem közöl információkat, ebből fakadóan pedig felmerül a kérdés, hogy vajon miért is van ez így. A problémát némiképp az a levél formájában írt beszámoló árnyalja, amelyet Kemény József gyűjteményében lelhetünk fel. A *II. József Császár Háromszéki utazása 1773^{bani}* című írás lejegyzője Keresztes Máté kézdivásárhelyi református lelkész, aki a főkurátornak címzett levelében részletesen beszámol az eseményekről, rögzíti a tárgyalt problémákat, és II. József válaszait is. Ebből a dokumentumból világosan látszik, hogy Benkő egyike volt annak a négy tagból álló küldöttségnek, amely II. József színe elé járult. A részletes leírásból kiderül, kezdetben azt hitte a református küldöttség, hogy nem is lesz módja a császárral való személyes találkozóra, mígnem öfelsége inasa bebocsátotta őket audienciára: „... bé mentünk négyen, Tiszts Imreh¹⁴³ Um, Baktsi¹⁴⁴ Um, én, és a Közép-Ajtai

¹³⁹ BENKŐ, *Filius*, 43–44.

¹⁴⁰ BENKŐ F., *i. m.*, 12.

¹⁴¹ MIKÓ, *i. m.*, 33.

¹⁴² PAPP, *A miklósvari...*, 76.

¹⁴³ Imreh Sámuel.

¹⁴⁴ Valószínűleg Baktsi Jánosra utal.

Pap, és ott állottunk többet edgj óránál...”¹⁴⁵ A leírás további részéből kiderül, Keresztes azért nem tudott a főkurátornak még ennél is részletesebb leírást küldeni, mert ő volt a küldöttség szószólója, ennél fogva mondanivalójára és annak stílusára kellett figyelnie.¹⁴⁶ A beszélgetést II. József német nyelven indította, ám a papság kérésére a latin nyelvhasználatra tért át, hiszen a jelenlévők közül nem ismerte mindenki a császár anyanyelvét. A miklósvári problémák a felterjesztés második pontját képezték. Keresztes mind a küldöttség, mind a császár válaszait rögzíti, valószínűleg kivonatosan. Ebből az írásból azonban nem derül ki, hogy Keresztes beszélt-e csak, vagy a többiek is, hiszen bizonyos esetekben egyes szám első személyben szól, más esetekben viszont a többes szám első személyű igealakokkal találkozunk, amellyel valószínűleg a bizottság többtagúságára igyekszik utalni. Megjegyzendő, ebben a leírásban nem esik szó arról, hogy II. József Benkő papi ruhájának gombjait forgatva ígéretet tett volna a miklósvári helyzet megoldására, mint ahogy ezt Benkő Ferencnél¹⁴⁷ vagy Mikó Imrénél¹⁴⁸ olvashatjuk. A levél 1773. június 13-án kelt, ezért kevésbé valószínű, hogy Keresztes elfelejtette volna megemlíteni a császár emegesztését, hiszen még azt is dokumentálta, amikor őfelsége szája mosolyra hajlott.¹⁴⁹ Azt is érdemes hozzátennünk ehhez, hogy a beszámolót készítő Keresztes Máté Benkőt középajtai papként emlegeti, teljes nevét viszont nem jegyzi. Feltevődik a kérdés, hogy Benkő közismertsége miatt Keresztes nem érezte szükségét a nevesítésnek, vagy esetleg épp ellenkezőleg, Benkő ismeretlen(ebb) lehetett a küldöttség szószólója előtt, s ezért nem nevezte meg. Felmerül az a kérdés is, hogy vajon miért nem számol be a református küldöttség középajtai tagja a császárral való találkozási valamilyik levelezőpartnerének? Vajon csak mellékszereplőnek érezte magát Keresztes Máté mellett? Vajon, valóban sikerült a császárral néhány mondatot neki is váltania? Dokumentumok hiányában e kérdések megválaszolása nem áll módunkban, azonban mint későbbi, leginkább egyháztörténeti vonatkozású kutatási irányt, nem mulasztottuk el mindezt megjegyezni. A templomfoglalás eseményére csupán egyetlen, a főkonzisztóriumnak írott, 1775-ös levelében reflektál nagyon röviden: „Terjesztettük mi is ezeknek a’ Szegény Lelkeknek állapotjokat a’ Mlgs Fő Consistorium eleibe, sőt a’ Császári Felső eleibe is, azon árva Eklésiának Instantiájával egyetemben; de még eddig semmi vigasztalást nem nyerhetvén, unszoltatunk

¹⁴⁵ KERESZTES Máté, *II. József Császár Háromszéki utazása 1773^{ban}*. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény, *Collectio manuscriptorum minor*, Tomus XXVIII, mss. 130., 3.

¹⁴⁶ *Uo.*, 5.

¹⁴⁷ BENKŐ F., *i. m.*, 12.

¹⁴⁸ MIKÓ, *i. m.*, 33.

¹⁴⁹ KERESZTES, *i. m.*, 8.

szüntelen, hogy Excellentiátnál és Nagyságtoknál zörgessünk alázatosan”.¹⁵⁰ Papp Kinga említett tanulmányában rámutat arra, hogy a 18. század folyamán az Erdővidéki református egyházmegye, a főkonzisztórium és a miklósváriak helyzetében valamilyen módon érintett egyének (Benkő, Daniel István, Cserei Mihály) többször nyújtottak be folyamodványt a főkormányshoz, a Katolikus Státushoz, a kancelláriához, valamint Mária Teréziához és II. Józsefhez is, az ügy azonban nem rendeződött, mígnem az 1790-es években újabb templom építésére került sor, ez azonban újabb konfliktusokat generált a Kálnoki családdal.¹⁵¹ A kezdeti sikertelenségek ellenére Benkő a későbbiekben is fontosnak tartotta, hogy befolyásos ismerőseit tájékoztassa a reformátusok sérelmeiről.

1782-ben Kendeffy Eleknek panaszkodott egy felekezeteket érintő, de konkrétan meg nem nevezett pátenstről, amelynek értelmezésében és felülvizsgálatában a főispán segítségét kérte.¹⁵² Teleki Sámuel kancellárnak 1783 augusztusában Pozsony vármegyéből hírül vett sérelmekről számolt be, azonban az idézőjelek arra engednek következtetni, hogy a Telekivel közölt információk szó szerinti átvételek abból a levélből, amelyet Benkő kaphatott:

„Magyar Országonn szegény Protestáns Papjaink formális rabok. Mert Augustusbann költ Intimatum szerént, nem szabad nékiek a’ Vármegyéből a’ Vármegyebéli Magistratusnak passusa nélkül egy tapodást kimenniek. - - - mivel passust nem mindenkor lehet váltani, hanem csak akkor, mikor közönséges Gyűlés tartatik; ’s annakfelette költséges dolog is ez. Nagy barbaries! Bár csak már, ha egyébként semmi betsültre méltóknak nem tartatnak, avagy csak, is honor, ea venia, iis tribueretur, qui litteratis debetur, quibus ipsae leges nobilitares praerogativas concesserunt. Annakfelette, minden tudatlan bíráknak meg vagyon parantsolva, ut moliminibus Ministrorum in gremio sui constitutorum invigilent. Ki-ki által-látja, mi következhetik ebből”.¹⁵³

Ezt követően azt is hírül adja, hogy Miklósváron egy református ember azért van börtönben, mert református gyermekeit nem kívánja katolikus felesége hitére átkereszteltetni, de erre nem is lenne köteles az új rendelkezések értelmében. Amint kiderül, a középjaiti lelkész ebben és több hasonló ügyben is levelet intézett illetékes hatóságokhoz. Emellett természetesen újra napirendre kerül a korábban már emlegetett, képét érintő probléma is.¹⁵⁴ Amint láthatjuk, a fennebb idézett részletek olyan levelek részét képezik, amelyek a toleranciarendelet kibocsátása után íródtak, azonban némiképp illeszkednek a vértelen reformáció periódusába, noha igaz, Benkő

¹⁵⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 25.

¹⁵¹ PAPP, *A miklósvári...*, 78.

¹⁵² BENKŐ, *Levelezése*, 161.

¹⁵³ *Uo.*, 191.

¹⁵⁴ *Uo.*, 191.

sosem ítélkezett, csupán befolyásos személyek segítségét várta a református papság problémáinak megoldásában. Azáltal, hogy tíz év után is tájékoztatja levelezőpartnereit a Háromszéken, Miklósváron történekről, valóban – ahogy Papp Kinga fogalmaz – közüggé teszi a templomfoglalás problémáját és a reformátusokkal szemben tanúsított bánásmódot.¹⁵⁵ A Teleki Sámuelnek küldött 1783-as levél után azonban a témának már nem lesz folytatása. Benkő az erdődi zsinatot bemutató munkájában is a vallási szempontból toleráns lelkész modelljét testesíti meg, amelyet személyes kapcsolatai is alátámasztanak, hiszen barátságban és levelezésben állt a piarista Koppi Károllyal vagy az evangélikus Cornides Dániellel is, ugyanakkor tudósjegyzékében megtalálhatjuk a katolikus, evangélikus és unitárius tudósok képviselőit is.

E hosszabb exkurzus után térjünk rá Benkő József történetírói tevékenységére. Korábban megjegyeztük, hogy aktív éveinek első szakaszában az *Erdély* című kötet összeállítása és kiadása révén honismeretírói tevékenysége emelhető ki. Szabó György kötetének előszavában konstatálja, hogy Benkő kötetét a 17. században keletkezett, német eredetű államismerteti irányzat termékeként kell látnunk, amelynek első jelentősebb művelője magyar vonatkozásban Bél Mátyás volt.¹⁵⁶ A következőkben röviden utalni kívánunk Benkő József ilyen irányú tevékenységére.

Benkő József, a honismeret művelője

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* országismertetés címszavának szerzője, Bak Zsóka vázolja azt a folyamatot, amelynek során a 15. század végi földrajzi írások, az útleírásokon és térképészeti munkákon át eljutottak a 19. században tudományos igénnyel létrejövő hon- és államismereti munkákig. A felvilágosodás jegyében született kiadványok kapcsán megjegyzi, hogy ezek leíró statisztikáival bővültek, és a korszerű kormányzáshoz szükséges földrajzi, politikai, gazdasági, történeti adatokat foglalták össze. Magyarországon a műfajt a német egyetemen tanult diákok ismertették meg, akiknek legjelesebbje Bél Mátyás volt.¹⁵⁷ Az evangélikus szerző mellett a szócikk írója megemlíti még néhány olyan személy nevét, akik hasonló tevékenységet folytattak. Szól Benkő Józsefről, Friedrich Wilhelm von Taubéről, Franz Griseliniről is. A német nyelvterületen kialakult tudomány első művelői között Erős Vilmos Hermann Conring és Samuel Pu-

¹⁵⁵ PAPP, A miklósvári..., 76.

¹⁵⁶ BENKŐ, *Erdély*, 43.

¹⁵⁷ *Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII.*, főszerk.: KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Budapest, Balassi Kiadó, 2008, 347, 350.

fendorf nevét említi, azonban a tudományszak kiteljesedését a göttingeni államismereti iskola megalapításához köti.¹⁵⁸

Verók Attila *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)* című doktori értekezésében a százsz származású jénai egyetemi tanár, M. Schmeizel statisztikusi működése kapcsán szól a tudományág kialakulásáról és fejlődéséről is, felsorolja azokat a jelentősebb egyéneket, akik ennek művelőiként tarthatók számon. Ő is kulcsfigurának tartja Hermann Conringot, ám a statisztika fejlődése szempontjából úgy véli, Conring csak elindítója volt a tudományszak születésének, amely Martin Schmeizel működésével új irányt vett, s majd August Ludwig Schlözer tevékenységében teljesedett ki.¹⁵⁹ Az államismereti iskola tanárának, August Ludwig Schlözer professzornak munkásságáról újabban Biró Annamária értekezett. A kötet szerzője felhívja a figyelmet arra, hogy Schlözer nem csupán a göttingeni egyetem egyik legkiemelkedőbb tanára volt, hanem a modern államtudomány megalapítója is, „aki a jelenségek komplex vizsgálatát tűzte ki célul; nem csupán történeti tényeket vett figyelembe, hanem az aktuálpolitikai helyzetet, a statisztikát, a kulturális helyzetet és a nyelvi meghatározottságot is”.¹⁶⁰ Erre a Schlözer-féle komplex megfigyelési módra irányította a figyelmet David F. Lindenfeld is.¹⁶¹ A kötet szerzője rögzíti a göttingeni professzor felfogását a történelem és statisztika fogalmára vonatkozóan. Eszerint a történelem nem csupán uralkodók, királyok életrajzi adatait, csaták eseményeit foglalja magában, hanem kiterjed a mezőgazdaság, kereskedelem, jogi rendszer stb. bemutatására is. Utal arra, hogy a göttingeni egyetemi tanár felhívta a figyelmet a statisztikai adatok pontatlanságára, s kérte, hogy az állam felelősségteljesen gyűjtse és kezelje ezeket. Schlözer az általa indított lapok révén hozzájárult ahhoz, hogy az információk minél szélesebb körben hozzáférhetők legyenek, ezáltal pedig azt szerette volna elérni, hogy a társadalom reális politikai erőként legyen meghatározható.¹⁶²

¹⁵⁸ ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*, Budapest, Ráció, 2015, 54–55.

¹⁵⁹ VERÓK Attila, *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)* (doktori értekezés), Szeged, 2008, 79–80.

¹⁶⁰ BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011, 141. (A továbbiakban: BIRÓ, *Nemzetek Erdélyben...*).

¹⁶¹ DAVID F. LINDENFELD, *The Practical Imagination. The German Sciences of State in the Nineteenth Century*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1997.

¹⁶² Uo., 43–44.

A schlözeri koncepció később, a 18–19. század fordulóján is érvényben maradt, amint erre rámutatott Török Borbála Zsuzsanna is.¹⁶³ Tanulmányában arra a kérdésre kereste a választ, hogyan gyűjtötték be az Erdélyt bemutató kötetek szerzői az adatokat, ugyanakkor az egyes szerzők társadalomban betöltött pozícióinak előnyeire és hátrányaira is utalt. Török hangsúlyozta, hogy még a századfordulón megjelenő munkákban sem vált el a leíró statisztika a földrajztól, hanem tartalmazott földrajzi, etnográfiai, természetrajzi, jogi, katonai, közigazgatási adatokat is.¹⁶⁴ Török Borbála két arisztokrata statisztikus, a civil Joseph Marx von Liechtenstern és a „bennfentes” Anton von Baldacci tevékenységét elemezte. Rámutatott arra, hogy míg a korábban jelentős hivatali tisztségeket betöltő Baldacci szerint az állam számára fontos statisztikai adatokat óvni kell mind a külföldiekől, mind a hazai tudósoktól, addig Liechtenstern, a schlözeri sémát követve úgy véli, nyilvánosságra kellene hozni a közre vonatkozó információkat, mi több, az ezekről való eszmecserét is szorgalmazza.¹⁶⁵

Látható tehát, hogy mennyire különböző nézetekről beszélhetünk még a 19. század elején is. A különböző szempontokból láttatott adatgyűjtés fontossága kapcsán nem csodálkozhatunk azokon a nehézségeken sem, amelyekre Tóth Gergely utalt Bél Mátyás működése során.

Török Borbála felsorol néhány olyan munkát, amelyek révén a külföld előtt is ismertté válhattak az erdélyi és királyságbeli viszonyok, ám ezek a kiadványok az 1790-es évektől datálhatók. Ezek szerzői között tanárok, köztisztviselők, katonai pályát befutott egyének tűntek fel, nem meglepő tehát, hogy egy erdélyi domidoctus lelkész honismereti munkáját nem méltatta az uralkodóház, mi több, amint Török Borbála utalt rá, Mária Terézia reformjai a statisztika oktatására is kiterjedtek, e rendelkezés pedig a későbbiekben is érvényben maradt.¹⁶⁶ Tehát intézményes keretek között vált biztosítottá az országismertetéseket elvégző humán erőforrások megfelelő képzése és utánpótlása is. Török Borbála Zsuzsanna a honismereti kérdést részletekbe menően tárgyalja angol nyelvű kötetében is.¹⁶⁷ Itt rávilágít arra, hogy a 18. század utolsó három évtizedében lassan kialakult az az erdélyi tudóstársadalom, amely társaságokba szerveződött, könyvtárat hozott létre, anyanyelvű újságokat jelentetett meg és amely a „német stílusú” tudósságot tartotta követendő példának, amelyet Göttingenben,

¹⁶³ Török Borbála Zsuzsanna, *Lexikonok párbeszéde. Információ és tudástérképek az erdélyi statisztikák tükrében a 19. század első felében* = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 179–191.

¹⁶⁴ Uo., 179.

¹⁶⁵ Uo., 181.

¹⁶⁶ Uo., 184.

¹⁶⁷ Borbála Zsuzsanna Török, *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*, Leiden–Boston, Brill, 2016.

Tübingenben, Halléban, Jénában és Bécsben sajátíthattak el a tanuló ifjak. Megnevezi a göttingeni egyetemen oktatott tárgyakat, mint a jog, történelem, államtudomány, orvos- és természettudomány, matematika és leíró statisztika, amelyek révén feltérképezhetővé váltak az állam és egyes régiók viszonyai. Török Borbála kitér arra, hogy a göttingeni egyetem sémájára próbálták létrehozni a bécsi egyetem mellett a marosvásárhelyi, Aranka György nevéhez köthető tudóstársaságot is. A német államok és a Habsburg Monarchia az államtudományok művelésében a hatékony államigazgatás megvalósulásának feltételét látták, annál is inkább, mert a fentebb említettek mellett a tárgyak skálája kiterjedt a bányászatra, földrajzra, mezőgazdaságra, gazdaságra is. Mindezek gyakorlati művelése az állam gazdasági előmenetelét tette lehetővé. Ezek tudatában nem meglepő tehát, hogy a császárnő már az 1770-es évektől kezdődően hangsúlyt fektetett a honismereti tárgyak bevezetésére és tanítására. Ennek, valamint a német mintának a hatása tükröződött vissza a szászok által kiadott Siebenbürgische Quartalschrift című lapban megjelent írásokban, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tevékenységében¹⁶⁸ és Benkő egyéni érdeklődésében is. Azért is tartottuk fontosnak ezt a kitérőt, hogy lássuk, milyen körülmények között végezte munkáját külföldön folytatott tanulmányok nélkül Benkő József.

Visszatérve Benkő Erdélyt ismertető kötetéhez, úgy látjuk, hogy Bél Mátyás munkája nem csupán jellegét, hanem sémáját tekintve is mintaként szolgált ehhez. Az evangélikus lelkész tervezetét és munkájának tartalmi felépítését Tóth Gergely vázlatosan ismertette *Bél Mátyás „Notitia Hungariae Novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése* című doktori értekezésében. Tóth felhívja a figyelmet azokra a szakirodalmi állításokra, amelyek kész tényként tárják az olvasók elé azokat a megállapításokat, miszerint Bél munkája egyértelműen a német államismereti iskola hatásának tudható be, azonban meglátása szerint ezek a kijelentések nincsenek alátámasztva.¹⁶⁹ Az értekezés szerzője arra tesz kísérletet, hogy egyetlen konkrét példa kapcsán igazolja a fentebbi kijelentéseket, s további valós források vagy minták felkutatására ösztönözze a szakembereket. Tóth Johann Andreas Bosius *Introductio generelis in Notitia rerum publicarum orbis universi* (1676) című munkájának szerkezeti felépítését állítja párhuzamba a *Notitia* tervével. A következőkben a Tóth Gergely által vázlatpontokba szedett s Bél által az *Epistolában* közreadott honismereti munka szerkezeti felépítését igyekszünk Benkő *Erdélyének* felépítésével

¹⁶⁸ Uo., 28–49.

¹⁶⁹ Tóth Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae Novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése* (doktori értekezés), Budapest, 2007, 31. (A továbbiakban: Tóth G., *Bél Mátyás...*)

egybevetni, annak érdekében, hogy lássuk, szerzőnk mennyire követte a Bél Mátyás-féle modellt.

Bél Mátyás: <i>Epistola</i> (1718)	Benkő József: <i>Erdély</i> (1778)
I. Notitia Hungariae Antiquae.	
II. Notitia Hungariae Mediae.	
Periodus 2. Christiana Sect. 1. De statu Hungariae sub reliquis regibus, cum eorum catalogo genealogico-Historico	
Notitia Hungariae Novae. I. Pars Generalis Sectio I. Geographica (Cap. 1.: De nominibus, situ, magnitudine ac limitibus Hungariae...)	Liber I. Cap. 1. Denominationes - Geographica - Politica Liber II. Cap. 2. Notitiam Mathematicam Transsilvaniae (Ejus Figuram 2. Longitudinem. 3. Latitudinem 4. Fines. Lib. III. Aperit Notitiam Physicam Transsilvaniae (Regnum Lapideum, Regnum Vegetabile, Regnum Animale...)
Sectio II. Politica - De iure et forma regiminis Hungariae - De reliquis dignitatibus Hungariae cum ecclesiasticis, tum civilibus - De religione Hungariae - De redditibus et re monetaria Hungariae - De praetensionibus Regni Hungariae - De IV Statibus Hungariae, speciatim de clero - De statu Magnatum - De statu Nobilium - De statu liberarum...	Liber IV. Politicam Transsilvanie I. Segmento De Imperantibus Transsilvaniae - De primis Transsilvaniae - De regibus Hungariae - De Ducibus & Wajwodis Transsilvaniae... II. De Subditis Transsilvaniae A. De Nationibus Unitis B. De Nationibus Toleratis
	Tom. II. Segmento III. De Administratione M. Principatus Transsilvaniae: Politica, Iudiciaria, Cameralis, Militar, Ecclesiastica

Ha rátekintünk e vázlatra, felfigyelhetünk néhány egyezésre, de különbségekre is. Tóth Gergely megállapítja, hogy Bél hármas felosztást követ (történelem, földrajz és politika).¹⁷⁰ Ez a felosztás Benkő esetében is tetten érhető, ám a történeti-földrajzi ismeretek az ő esetében vegyesen kerülnek bemutatásra. A nagyfejedelemség megnevezéseinek ismertetésével indítja a kötetet, de ez vonatkozik a földrajzi és politikai, tehát a történelmi kontextust figyelembe vevő megnevezésekre is. Ezt követően a földrajzi ismeretek kerülnek előtérbe (elhelyezkedés, földrajzi szélesség és hosszúság

¹⁷⁰ *Uo.*, 33.

stb.), ezt követi a természeti viszonyok, az éghajlat, a növény- és állatvilág bemutatása. A földrajzi ismeretek után mindkét szerző a politikai ismertetésre tér át. Ebben a tekintetben is megfigyelhetőek egyezések, ám mivel a Bél *Epistolájának* vázlata csak kivonatos, szoros párhuzamot nem vonhatunk. Ennek ellenére szembeötlő hasonlóságok tűnnek fel, hiszen mindkét szerző szólni kíván a státusokról és rendekről, az uralkodókról, egyházi ügyekről, ugyanakkor úgy tűnik, Benkő esetében ezek a kategóriák jobban lebomlanak, hiszen a második kötetben is feltűnnek olyan alkategóriák, amelyek már az elsőben is érintettek voltak. Ilyenekként említhetjük például a politikai és egyházi viszonyokat. Nem kizárt, hogy Benkő a Bél-féle modellt alkalmazta, csupán a nagyfejedelemség helyzetéhez szabta a kategóriákat. Itt kell megjegyeznünk, hogy Benkő honismeretírói tevékenységéről a néprajztudomány is megemlékezik.

Kósa László néprajzi szempontból közelít ezekhez a komplex munkákhoz, s a későbbiekben önállóságot nyerő néprajzi szakmunkák előzményeként tartja ezeket számon. Kósa úgy véli, hogy az útleírások, országismertetések, statisztikák közös vonása a tágan értelmezett népismeret, noha igaz, az utazók, geográfusok, statisztikusok kezdetben más-más okokból rögzítették tapasztalataikat, így a néprajztudomány csak a 19. század elején kezdett kibontakozni, s a század végére teljesedett ki.¹⁷¹ A kötet szerzője röviden listázza azokat a műveket, amelyek néprajzi vonatkozásokat tartalmaznak, s ilyenképpen Benkő József kötetéről is említést tesz, hangsúlyozva, hogy a szerző történeti nézőpontot érvényesítve igyekszik feltárni az ok-okozati összefüggéseket, ill. kitér a munka jelentőségére is, amelyet egyrészt a többszöri kiadás (1778, 1834), másrészt a munkára történő hivatkozások száma is jól mutat.¹⁷² A szerkezet tekintetében Kósa László rávilágít arra, hogy az ilyen jellegű munkák sematikus felépítésűek voltak, a természetföldrajzi bevezetőt követően, a közigazgatási egységeknek megfelelően került sor a népesség bemutatására (nyelv, vallás, nemzetiség), ez követte a gazdasági, jogi, közigazgatási ismeretek bemutatása és egyéb különlegességeké.¹⁷³ Noha részletesen nem térünk ki erre, vázlatunkból mégis látható, hogy a leírásban Benkő a Kósa által feltüntetett ágazatokat érintette a bemutatás során, ha nem is mindig a fennebbi sorrendben. Mindezeket figyelembe véve konstatálhatjuk, hogy Benkő köteté valóban illeszkedett abba a komplex bemutatásba, amelyet Conringtől Schlözerig szem előtt tartottak az államismeret művelői, s amelyek a Benkő által kölcsönként művekben is tetten érhetők, hiszen beszélhetünk történelmi, földrajzi, politikai, jogi, egyháztörténeti, diplomáciai stb. tár-

¹⁷¹ Kósa László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Budapest, Osiris, 2001, 26.

¹⁷² *Uo.*, 29.

¹⁷³ *Uo.*, 28.

gyú kiadványokról. Mielőtt rátérnénk Benkő forráskiadói tevékenységének bemutatására, a honismeretirői tevékenység kapcsán említést kell tennünk az ún. göttingai paradigmáról, azaz a tudásnak arról a módjáról, amelyet a Georgia-Augusta Egyetem oktatói és növendékei képviseltek, s amelynek egyes sajátosságai Benkő tevékenységében is felfedezhetők.

A göttingai paradigma. Lehetőségek a holisztikus szemlélet elsajátítására

Biró Annamária Körmöczi János 18. századi tudós példája kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy a hagyatékában fellelhető kéziratok sokfélesége, amely magában foglal történeti, vallási, vallástörténeti, államtudományi, matematikai, fizikai, természettudományos vonatkozású írásokat, nem készíthet bennünket arra, hogy mindenképpen a polihisztor-tudós eszményét keressük Körmöczi-ben, hanem inkább e széles körű tevékenységet a göttingeni szellem hatásának kell tulajdonítanunk.¹⁷⁴ Biró Annamária kijelentése az unitárius püspök polihisztor-ságára vonatkozóan Benkő József tekintetében is óvatosságra int, noha tudjuk, ő sosem volt a Georgia-Augusta Egyetem diákja, honismereti munkája azonban mégis tükrözi azt a sokoldalú bemutatási módot, amelyet az ottani oktatási rendszer propagált. Lássuk tehát, miben is állt ez a jelenség.

A tudományszemléletet igen tömören mutatta be S. Varga Pál *A göttingai paradigma* című írásában. Eszerint a szemléletet a holisztikus látásmód jellemezte, amelynek értelmében a tudományágak feladata az, hogy az univerzum egyetemes működésének elveit a maguk területén feltárják, ill. összekapcsolják más részterületeken feltárt tapasztalatokkal és konstataciókkal a hasonlóságokat.¹⁷⁵ S. Varga Pál szót ejt a modell által alkalmazott, különféle kutatási módszerekről (rendszerező, összehasonlító, genetikus, matematikai stb.), amelyek egymással jól összeférhettek, akárcsak az elmélet és gyakorlat, majd ezt követően megfogalmazta a modell célját is, miszerint az egyénnek a tudásuniverzum egészére kell rálátással lennie, nem csupán egyes részterületekre.¹⁷⁶

E kérdéskör tárgyalásával foglalkozik Békés Vera, aki történeti áttekintést is végez. A program művelői között felsorolja A. L. Schlözer, Chr. G. Heyne, C. J. Büttner nevét,¹⁷⁷ majd bemutatja az 1734-ben megalapított Georgia-Augusta Egyetem történetét. Amint kiderül, az egyetem nemcsak

¹⁷⁴ BIRÓ ANNAMÁRIA, *Körmöczi János és a göttingeni történet- és államtudományok*, Keresztény Magvető, 2014/3–4, 366. (A továbbiakban: BIRÓ, *Körmöczi*...)

¹⁷⁵ S. VARGA PÁL, *A göttingai paradigma*, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 126–127.

¹⁷⁶ *Uo.*, 126–127.

¹⁷⁷ BÉKÉS VERA, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, 1997, 51.

az elit, hanem az alacsony származású fiatalok számára is látogathatóvá vált a biztosított ösztöndíjak révén, de vonzerővel bírt a tanárok számára is, hiszen a tanítási, tanulási és kutatási szabadság, a cenzúra alóli mentesség és a magas anyagi színvonal jellemezte.¹⁷⁸ Békés Vera is hangsúlyozza az elmélet és gyakorlat szoros összekapcsolódását, amely a tanári kar kiválasztásakor is kritérium volt, hiszen az oktatók egyszerre kutatók is voltak. Ezzel a rendszerrel olyan körök összekapcsolódása vált lehetővé, amelyek azelőtt önállóan léteztek. Az eredmények széles körben való ismertetését a folyóiratok (Göttingische Gelehrte Anzeigen, Staatanzeigen), a tudósakulakulatok létrehozása biztosította, ugyanakkor az egyén sokirányú képzésének terve az egyetem tantervében is visszaköszönt, amely a vívástól a tornáig, a zenétől a matematikáig a természettudományokon át számos tudományágat magában foglalt. A programhoz kapcsolódott a botanikus kertek, csillagvizsgálók, laboratóriumok, ill. a nagy hírű egyetemi könyvtár létrehozása is.¹⁷⁹

A göttingai program lényegi sajátosságairól Balogh Piroska szólt. A jellemzők között említi a tapasztalati beállítottságot, amely például a történettudományban az archeológia, a biológiában az alkalmazott botanika révén valósult meg. A tapasztalati, empirikus beállítottság mellett említést tesz a tipologizálás és kontextualizálás igényéről, a többszintű (struktúra, textúra, mixtúra¹⁸⁰ hármására épülő) leírási módról, a stadiális szemlélet meglétéről, amely az előrehaladást nem egyenes vonalban képzelte el, hanem paradigmák váltakozása révén, ill. a jellemzők utolsójaként ott találjuk a filozófiával való szoros kapcsolódást is.¹⁸¹ A kötet szerző Schedius Lajos munkásságán keresztül mutatja be a paradigma jelenlétét és érvényesülését az egyetemi tanár tevékenységében. Úgy látjuk, ez a holisztikus szemlélet jellemezte Benkőt is, bár a Balogh Piroska által felsorolt jellemzőkből csak néhány azonosítható Benkő esetében, az általános szemlélet azonban teljesen ráillik. A kontextualizálás igénye, amelyet fennebb Schlözer szemléletét vázolván mutattunk be, nem volt egyedi, hiszen olyan göttingai tanárok esetében is felfedezhető, mint Ludwig Timotheus Splitter, akinek felfogására és elemzési módszerére Körmöczi kurzusjegyzetei is utalnak. Hagyatékából Biró Annamária a következő jegyzetet idézi: „Geographia: a mathematica geographiat tanuld meg pro basi et fundamenta, annyé-

¹⁷⁸ Uo., 54–55.

¹⁷⁹ Uo., 56–57.

¹⁸⁰ A háromszintű leírási mód az organikus szerkezetek bemutatásában érvényesül. Ilyenképpen a struktúra az organizmus szerkezetét, a textúra az alapegységek kapcsolódási módját, a mixtúra a heterogén elemek kereszteződéséből létrejött új organizmus leírását jelenti. Lásd erről bővebben: BALOGH PIROSKA, *Ars scientiae. Közletések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 264.

¹⁸¹ Uo., 263–264.

ra hogy Landchartát is készíthess, minden terminust érts meg.; A historia naturalist combinald a geographiával, így könnyebb is, jobb is tanulni”.¹⁸² Azt, hogy Benkő alkalmazta a Hermann Conring által elindított, Schmeizel által továbbvitt, Schlözer és Splitter kurzusaiban is testet öltő felfogást, mi sem bizonyítja jobban, mint honismereti munkája, elég annak csak a tartalomjegyzékére rátekintenünk.

Erdély több szempontú (történelmi, földrajzi, politikai, gazdasági, vallási, művelődéstörténeti) bemutatása s az ezek társtudományai iránti érdeklődés, mint például a genealógia vagy numizmatika, jól tükrözik a göttingeni szemlélet gyakorlatba ültetését. Emellett az elméletnek gyakorlattal való kombinációja ugyancsak tetten érhető Benkő személyében, hiszen botanikusként nemcsak olvasmányai, hanem saját barangolásai, egyéni gyűjtőútjai révén is gyarapítani és rendszerezni kívánta tudását. Ugyanígy képzelte el oktatói tevékenységét is, amelyet szoros összefüggésben tárgyalhatunk az általa létrehozott botanikus kerttel, amely ugyancsak módot teremtett (volna) az ismeretek gyakorlati elsajátítására. Történettudósként a gyakorlati igény szintén tetten érhető, ezt bizonyítják kutatásai a családi vagy intézményi levél- és könyvtárakban. Noha Benkőt Bél Mátyás utódjaként definiálhatjuk, és feltételezhetjük, hogy valamelyest ismerte az evangélikus tudós munkáit és tervezetét, számításba kell vennünk más csatornákat is, amelyek révén a göttingai egyetem által alkalmazott tudományszemlélet elért hozzá.

Feltehetjük a kérdést, hogyan sajátíthatta el a domidoctus tudós azt a hatalmas mennyiségű tudást, amelyről tanúbizonyságot tett. A középpajtai prédikátor a nagyenyedi kollégium neveltje volt abban a periódusban, amikor a történelmet Ajtai Abód Mihály oktatta. Benkő bővebben megemlékezik a professzorról honismereti munkájának az enyedi kollégium történetét tárgyaló részében. Megjegyzi, hogy az említett tanár keleti nyelveket, régiségtant és történelmet tanított, szól az általa írt nyelvtanról, amely tankönyvként is sokáig használatos volt, s ezek mellett különös figyelmet szentel a professzor régiség- és könyvgyűjtő szenvedélyének, kiemelve, hogy az általa összegyűjtött kiadványok Erdély különleges, mondhatni egyedülálló gyűjteményét képezik.¹⁸³

Megítélésünk szerint Ajtai Abód Mihály történelmi és régiségtani érdeklődése, esetleg tanítási módszere Benkőre is nagy hatással lehetett, hiszen számos történelmi munkát jelentetett meg. Krizbai Jenő részletes tanulmányban ismerteti Ajtai Abód családi körülményeit, tanulmányainak helyszíneit, a rektori tisztsége ideje alatt elért eredményeket, az általa nyújtott anyagi támogatást; felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy oktatói

¹⁸² BIRÓ, *Körmöczi...*, 369. Vö.: MsU 372. 3–4.

¹⁸³ BENKŐ, *Erdély*, 298.

tevékenységéről nem maradtak fenn adatok. Ennek ellenére úgy véli, tanítási módszerének minőségét mutathatja azoknak az egykori tanítványoknak a jelentős száma, akik jeles történészek, természettudósok lettek.¹⁸⁴ Ajtai műveltségére Krizbai Jenő a professzor által tartott halotti orációkból következtet, s ezek révén utal arra az ismeretanyagra is, amelyet külföldön sajátíthatott el. Példaképpen a múmiák bebalzsamozásáról való ismereteit említi, amelyeket a prédikátor-tanár gr. Teleki Sándor temetési beszédébe illesztett be.¹⁸⁵ Kétségtelen, hogy ezeknek az információknak az átadása és a választott módszer vonzó lehetett a korabeli diákság számára, ugyanis a temetési beszédben rögzített elméleti információ gyakorlatiassággal is párosulhatott az említett gyűjtemények, könyvek bemutatása és tanulmányozása révén. Mikó Imre a tudós rokon, Hermányi Dienes József hagyatékát is azon tényezők között említi, amelyek Benkőre már diákkorában nagy hatást gyakoroltak.¹⁸⁶ Hermányinak és Ajtainak Benkőre gyakorolt hatása, az Enyeden szerzett műveltség a tudós lelkész pályájának kezdeti szakaszát befolyásolta, ám az élénk érdeklődés később is azonosítható.

Hermányi Dienes József, Ajtai Abód Mihály és Teleki Sámuel kancellár könyvtára mellett meg kell említenünk egy negyedik lehetőséget is. Brukenthal Sámuel gyűjteményéről van szó, ill. a Brukenthal-könyvtár révén Martin Schmeizel, erdélyi szász származású történésznek, a hallei egyetem tanárának Benkőre gyakorolhatott hatásáról. Verók Attila disszertációjának bevezető részében megjegyzi, hogy Schmeizel olyan kezdeményezésbe fogott, amely a magyarság kulturális emlékezetének fenntartásához elengedhetetlen volt: a 18. század közepéig terjedő magyar történeti könyvtárat szeretett volna összeállítani.¹⁸⁷ Az értekezés szerzője külön fejezetet szentel a hallei tanár hungarika- és transylvanica-könyvtárának. A szebeni származású tudós kiadta magyar és erdélyi vonatkozású köteteknek katalógusát, s nem sokkal később eladásra kínálta könyveit, azonban ezek nem találtak vásárlóra, még az alacsony ár mellett sem. Schmeizel halála után a könyvek tanítványához, Michael Gottlieb Agnethlerhez kerültek. Verók úgy véli, hogy a szebeni városi tanács szerette volna megvásárolni az állományt Agnethlertől, valószínűnek tartja, hogy a vásárlás meg is történt, így a könyvek először a szebeni evangélikus gimnázium tulajdonába, onnan pedig a Brukenthal-könyvtárba kerültek.¹⁸⁸ Itt kell megjegyeznünk, hogy Brukenthal Sámuel is hallei diák és Schmeizel-tanítvány

¹⁸⁴ KRIZBAI Jenő, *Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Budapest, 2012, 91.

¹⁸⁵ *Uo.*, 93.

¹⁸⁶ MIKÓ, i. m., 15–17.

¹⁸⁷ VERÓK, i. m., 4.

¹⁸⁸ *Uo.*, 134–135.

volt,¹⁸⁹ aki már külföldi stúdiumai során szert tehetett néhány, tanára által kiadott munkára, ill. könyvbeszerzéseiben is tükröződhetett az a tematika és szemléletmód, amelyet tanárától sajátíthatott el. Ezek a kötetek 1803-ban létrehozott könyvtárának állományába be is épülhettek. Benkő József egyik, a Magyar Hírmondóban közölt cikkében bemutatja Brukenthal Sámuel feleki birtokának kertjét, s az egykori kancellár könyvgyűjteményéről is szót ejt, dicséri a tudománykedvelő főúr könyvgyűjtő tevékenységét. Hozzáteszi, hogy a Brukenthal-könyvtárhoz (és a Teleki Sámueléhez) hasonló nem volt Erdélyben, s megjegyzi azt is, hogy az érdeklődők hasznát vehetik ezeknek.¹⁹⁰

Valószínű, hogy maga Benkő is bejáratos volt a Brukenthal Sámuel könyvtárába, s bizonyára másolt vagy másoltatott is magának az egyes kötetekből, hiszen a Schmeizel-anyag erdélyi és magyarországi vonatkozású része különösképpen érdekelhette őt. Úgy látjuk, hogy a fennebb említett egyének oktatási módja, hagyatékaik sokszínűsége, ill. a Benkő által látogatott könyvtárak állománya lehetővé tették egy domidoctus tudós számára a 18. századi Európa egyik legkiemelkedőbb egyeteme által meghonosított szemlélet elsajátítását és alkalmazását. E hosszabb, de meglátásunk szerint elengedhetetlen kitérő után, térjünk vissza Benkő József egy másik profiljának a bemutatásához.

A középjaitai forráskiadó

A honismeretíró mellett a forráskiadó Benkő profilja is körvonalazhatóvá válik kölcsönzései alapján. A forráskiadás terén nyújtott eredményeit legújabbban Tóth Zsombor méltatta. Megállapította, hogy Benkő volt az első, aki a kora újkori emlékirat-irodalom egyes darabjait, más ego-dokumentumokkal és a történeti kútfőkkal együtt kiadásra készítette elő, tehát joggal tekinthető a kora újkori emlékirat-irodalmi kánon megteremtőjének.¹⁹¹ Amellett, hogy Tóth Zsombor mérlegre teszi Benkő érdemeit és a szövegek átalakításában elkövetett túlkapásait, kitér Aranka Györggyel való szakmai viszonyára is, aki a középjaitai literátor által összeállított jegyzék bővített változatát hivatkozás nélkül adta közre az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabjában.¹⁹² Benkőnek Arankával és a társaságokkal való kapcsolatát többen is tárgyalták, ám a tudósok viszonyát tekintve a vélemények megoszlanak. Mikó Imre Arankának és

¹⁸⁹ Uo., 5.

¹⁹⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 109.

¹⁹¹ TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Budapest, reciti, 2017, 30–31.

¹⁹² Uo., 31.

a társaságnak Benkővel szembeni méltánytalan viselkedését, rosszindulatát hangsúlyozza.¹⁹³ Ismerteti a titkár első, 1793-as székelyföldi útját, mely során Aranka Középajtai is állomásozott, így alkalma nyílt Benkő anyagának átnézésére is. Ekkor a középajtai lelkész bizonyos ritka kéziratokat ajánlott fel a társaságnak, ill. néhány ilyen írást Hochmeister Márton kiadónak is elküldött. Mikó kifejti, hogy Aranka leállította az említett kéziratok kiadását, ugyanis úgy vélte, kiadásuk esetén anyagilag károsodna a társaság. A kötet szerzője Aranka „tudós irigységének” tulajdonítja be ezt a magatartást, és megállapítja, a társaságnak felajánlott kiadványok nem szóbeli köszönetet, hanem anyagi viszonzást követeltek volna.¹⁹⁴

Mikó Imre álláspontját viszi tovább Éder Zoltán korábban említett kötetében. Aranka György túlzottan negatív imázsának ellensúlyozására Biró Annamária vállalkozik az Aranka–Schlözer-vitát bemutató könyvében. A székely eredetvitába való bele nem szólás okát a kötet szerzője az Aranka–Benkő-viszony tanulmányozása révén véli megvilágíthatónak. Felhívja a figyelmet arra, hogy a két tudós kapcsolata a társaságok megalkulása előtti periódusra datálható, Benkő már ekkor anyagokat készül küldeni Arankának.¹⁹⁵ A levelezés alapján megállapítható, hogy Benkő sokáig nem tud pontos adatokat a társaságok működésére, tagjaira, sőt, saját szerepére vonatkozóan sem a Kéziratkiadó Társaság keretein belül. Többször meg is fogalmazza leveleiben abbéli kíváncsiságát, hogy megkapja a tagok névsorát, s az is érdekli, vannak-e olyanok, akik fizetésért dolgoznak.¹⁹⁶ Mivel úgy látja, hogy Aranka mozgatórugó, és befolyással bír, általa kér támogatást, amelyet meg is kap. Itt kell megjegyeznünk, Benkő 1791. májusi levele arra utal, hogy Aranka a gubernátornál és a konzisztóriumnál is közbenjárt érdekében, sőt Kendeffy Eleknénél is. Kendeffyné Benkő és családja számára búzát küldött,¹⁹⁷ ugyanis a középajtai lelkész arról panaszkodott egy Arankának címzett korábbi levélben, hogy nehezen tudja előteremteni családja számára a betevő falatot.¹⁹⁸

A két tudós viszonyának megvilágítása és a küldött anyagok eltulajdonítása kapcsán a társaságok anyagi helyzete is előtérbe kerül, és világossá válik, hogy a kéziratkiadó társaság tagjai kedvezőbb materiális helyzetben voltak a nyelvművelő társaság tagjainál,¹⁹⁹ így ezek nem minden esetben

¹⁹³ Mikó: i. m. 142.

¹⁹⁴ Uo., 143.

¹⁹⁵ Biró, *Nemzetek Erdélyben...*, 108.

¹⁹⁶ Vö. Benkő, *Levelezése*, 333, 339.

¹⁹⁷ Uo., 325–326.

¹⁹⁸ Uo., 305.

¹⁹⁹ A társaságok anyagi helyzetének részletesebb tárgyalására Dávid Péter vállalkozott „Itt van a’ legvégűs őltára Pallásnak.” *Erdélyi tudományos intézmények a XVIII. század végén* című munkájában. A fennmaradó források alapján a kötet szerzője megállapította, hogy míg a kéziratkiadók tőkéje meghaladta a 2000 forintot, addig a nyelvművelőké az 1000 forintot

tudták honorálni a kapott anyagot, amelyek, jelentősrészt, Aranka gyűjteményébe épültek be.²⁰⁰ Az Aranka–Benkő-viszonyt tekintve megalapozottnak látjuk Biró Annamária észrevételét, és egyet is értünk ezzel, hiszen az egyes levelek tartalmi egységeiből jól körvonalazható Aranka segítő szándéka, így valóban a Mikó Imrétől átvett, Gálos Rezső által továbbvitt és Éder Zoltán munkájában is testet öltő, a nyelv művelő társaság titkárát teljesen negatív fényben feltűntető kijelentések fenntartásokkal kezelendők. A próbatársaságként működő tudományos alakulat sem kecsegtette túl nagy reményekkel a tagokat, s nem volt ez másként európai viszonylatban sem. Az európai tudományos társaságok működését vizsgálva többen felhívták a figyelmet az uralkodói vagy birodalmi támogatások látszólagosságára. Britt-Louise Gunnarsson kiemeli, hogy az utilitarista elvnek megfelelően a tudományos társaságok tevékenységének sokszor az ország gazdasági jólétének előmozdítására kellett irányulnia, s annak ellenére, hogy létezett az intézményes keret, a tagok sokszor elszigetelten működtek, hiszen az egyetemeken előtérbe került az oktatás, a kutatásnak, kísérletezésnek nem volt akkora prioritása.²⁰¹

Hasonló álláspontot képvisel Robert Fox, aki a tudományos társaságok és a birodalmi kormányzatok egymáshoz való viszonyát vizsgálja és példázza. Fox azt a 17. századra visszanyúló koncepciót domborítja ki, amely szerint a tudományok művelése a modernséghez vezet, így az egyes tudományágak fejlődése voltaképpen az ipar, mezőgazdaság, gazdasági élet fejlődését jelentik. Többnyire ebből a megfontolásból nyújtottak segítséget a kormányok az alakulandó intézményeknek. Erre említi példaként a 18. századi angol és francia kormányokat, amelyek szorgalmazták és támogatták a térképészeti, bányászati, kémiai kutatásokat, ám sokszor a támogatás – teszi hozzá a szerző – látszólagos volt. Ilyen látszólagos támogatást vél felfedezni II. Károly angol király esetében. Tényleges támogatottságot élvezőként az 1666-ban megalakuló Francia Akadémiát említi, ám ebben az esetben Fox hangsúlyozza, hogy a tudományos intézményt teljesen bekebelezte a kormányzat, mondhatni a tudományos intézmény eszközzé vált a hatalom kezében. Tagjai fizetést, különféle juttatásokat, hivatali funkciókat kaptak, ám cserében hozzá kellett járulniuk a birodalom imázsának jobbításához. A szerző példáinak sorát a poroszokkal folytatja. A porosz birodalom esetében I. Frigyes uralkodásának idején Fox a francia

sem érte el, sőt, a jegyzőkönyvek arra utalnak, hogy a tényleges tőke sokszor 100 forint alatt volt, ami jelentős mértékben nehezítette a tudós alakulat eredményes működését. Vö. DÁVID PÉTER, „Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak”. Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság története, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 66–67, 121.

²⁰⁰ BIRÓ, *Nemzetek Erdélyben...*, 109.

²⁰¹ Britt-Louise GUNNARSSON (ed.), *Introduction. Languages of Science in the Eighteenth Century*, Berlin–Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 4–5.

mintát véli felfedezni, változást II. Frigyes trónra lépésétől említ, amikor is az intézmény „szellemi autonómiát” kapott, és előnyösebb anyagi helyzetbe került, noha az állami patrónusságnak megvoltak a hátrányai is, hiszen az uralkodó beleszóllhatott a tagok felvételébe, nem is beszélve arról, hogy a kormányzati érdekek változása negatív hatással volt az intézmény hatékony működésére. Az orosz birodalmi akadémia kapcsán a tanulmány szerzője az intézmény nyitottságát emeli ki, de kifejti, ennek háttérében is az érdekek munkáltak, hiszen azáltal, hogy a birodalom nyugati tudósok meghívását propagálta, azt kívánta elérni, hogy a nyugati eredmények ott is meghonosodjanak, s ezáltal jelentős fellendülés legyen tapasztalható gazdasági és kulturális téren.²⁰²

A Habsburg Monarchia álláspontja és a Magyar Királyságból, esetleg az Erdélyből jövő társaságalapítási törekvésekhez való viszonyulása sajátosnak mondható, amint erre Szelestei Nagy László rámutatott. Szelestei értekezésében felvázolja a tudóstársaságok alapítására vonatkozó kezdeményezéseket és azok végkimenetelét, kiemelve, hogy ezekért a törekvésekért a bécsi udvar nem kifejezetten rajongott,²⁰³ állandóan elutasító választ adott hol anyagi, hol vallási okokból, máskor politikai megfontolásból, hiszen a birodalom központjában, Bécsben sem volt akadémia.²⁰⁴ Ha párhuzamot kívánunk vonni a fennebb említett nyugat-európai viszonyok és a magyar törekvések között, jól érzékelhetőek lesznek a különbségek, hiszen a Monarchia még arra sem tartott feltétlen igényt, hogy a magyar tudósokat „civil kormányzati alkalmazottként”²⁰⁵ kösse magához, hiszen erre megvoltak a maga emberei. Emellett a politikai viszonyok, a francia forradalom eszméi, később pedig a Martinovics-féle összeesküvés sem járult hozzá az előrelépéshez, nem meglepő tehát, hogy a kormányzat elzárkózott az ilyen jellegű kezdeményezésektől.

Kitértünk arra, hogy a levelezés alapján körvonalazható, Benkőnek nem voltak ismeretei a Kéziratkiadó Társaság tagjaira, szervezeti formájára és célkitűzéseire vonatkozóan. A Nyelvművelő Társasághoz kapcsolódó viszonyát illetően egyetértünk Egyed Emese véleményével, miszerint Aranka meg sem hívta Benkőt a társaságba.²⁰⁶ A Jancsó Elemér által sajtó alá rendezett jegyzőkönyvek alapján nyilvánvalóvá válik, Benkő nem vett

²⁰² Robert Fox, *Science and Government = The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*, Vol. 4., ed. Roy Porter, Cambridge University Press, 2003, 107–110, 122–124.

²⁰³ SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervező törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 35.

²⁰⁴ *Uo.*, 75, 81, 95.

²⁰⁵ HOLENSTEIN, STEINKE, STUBER, *i. m.*, 20.

²⁰⁶ EGYED Emese, *A journál. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság első félévre szánt lapszámai = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 106.

részt egyetlen ülésen sem, általa beküldött kezdeményezésekről, javaslatokról nem olvashatunk, sőt a tagok névsorában sem szerepel. Aranka tudományterületenként tüntette fel a résztvevőket, ám a „történetek és diplomatika” ágát Bolla Márton, Éder József Károly, Michael Ballmann, Kovachich Márton György és maga Aranka képviselik,²⁰⁷ Benkő nem. Neve akkor fordul elő, amikor a társaság emlékeztetni készül őt, küldje be a megígért kéziratokat és nyomtatványokat, ill. akkor, amikor Aranka megrója őt amiatt, hogy munkáinak zömét latin nyelven írja. Úgy tűnik, hogy Benkő csak egyfajta külső szakmai jótevő szerepét tölti be a Nyelv-művelő Társaságban.

Miközben a hazai tudósalakulatokhoz kötődő viszonyát vázlatosan igyekeztünk felvillantani, nem szóltunk a külföldi társaságokhoz kötődő kapcsolatáról. A hollandiai, haarlemi tudóstársaság titkárával váltott leveleket megtaláljuk a Benkő-levelezésben, ám mélyrehatóbb vizsgálatot e téren Forró Imre, a holland–magyar kapcsolatok kutatója végzett. A holland intézmények alkalmazottjaival, ill. Benkő Mihállyal, Benkő József leszármazottjával váltott néhány levelének fénymásolatát ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi.²⁰⁸ Forró Imre holland könyvtárosokkal vette fel a kapcsolatot annak érdekében, hogy kiderítse, hogyan, mely munkája által vált Benkő József társasági taggá. A Hollandiából érkező levelek jegyzőkönyvi kivonatokat is rögzítenek, ezek alapján rekonstruálhatta az eseményeket Szabó György is a kötet fordításának előszavában.²⁰⁹

Úgy tűnik, a Benkő által beküldött, barlangászati tárgyú munka nem kapcsolódott a társaság profiljához, hiszen ez történelmi, teológiai, filozófiai kiadványok publikálására vállalkozott, így Benkő természettudományi vonatkozású írása nem illeszkedett a célkitűzésekhez. A kéziratot nem sikerült fellelni, csupán arról tudósítanak a levelek, hogy a jegyzőkönyvek rögzítették az *Erdély*-kötet és a *Milkovia* átvételét is.²¹⁰ Szabó György részletesen tárgyalta e kérdéskört a fordítás előszavában, így most ettől eltekinthetünk. Az utolsó levél, amelyet Benkő a hollandiai tudóstársaság titkárának küldött, 1781 decemberében kelt. Ebben tesz ígéretet arra, hogy elküldi Bécsben megjelent munkáit.²¹¹ Benkő betartotta szavát, hiszen a jegyzőkönyv egyik, 1783. márciusi bejegyzése arról árulkodik, hogy a társaság megkapta a *Milkovia* című kötetet is. Sem a levelezés, sem a Forró által

²⁰⁷ JANCsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai, 1955, 351.

²⁰⁸ Benkő József hollandiai kapcsolataira vonatkozó dokumentumok és levelezés, Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms. 6228/49–54

²⁰⁹ BENKő, *Erdély*, 30. (Szabó György előszava)

²¹⁰ MTA, Kt., Ms. 6228/49

²¹¹ BENKő, *Levelezése*, 151–152.

gyűjtött anyag nem tartalmaz adatokat a kapcsolattartásra vonatkozóan, de Forró úgy látja, Benkő József volt a társaság egyetlen magyar tagja.²¹²

Rab Irén Michael Hißmann-nal kapcsolatos kutatásai során felhívta a figyelmet olyan, Benkőt is érintő dokumentumokra, amelyek ma az Akademie der Wissenschaften zu Göttingen levéltárában találhatók. Amint kiderül, a köteg olyan 1781-es leveleket tartalmaz, amelyek Benkő akadémiai levelező tagságára vonatkoznak. A szerző a levelezés alapján rekonstruálja az eseményeket. Eszerint Johann Beckmann, a göttingeni egyetem gazdaságtan-professzora *Milkovia* című kötetének megjelenése után Benkőt levelező tagságra javasolja. A kötet megküldésének célja sem titkolt, hiszen a szerző a társaságba való felvételét látta munkája által megvalósíthatónak. Beckmann professzor szívélyesen ajánlotta levelezőtársát a tagok sorába, azonban Benkőnek és munkáinak göttingeni megítélése felemás volt. Noha hírnevet szerzett már *Erdély* című kötetével is, a bírálónak, a természettörténetet oktató Chr. J. Büttnernek és A. G. Kästner matematikusnak a véleménye egyáltalán nem volt kedvezőnek mondható. A bírálók elmarasztalták őt mind falusi életkörülményei, mind megbízhatatlan forrásokra épülő munkái miatt, s további véleményt M. Hißmann részéről vártak. Az általa megfogalmazott vélemény is negatív fényben tüntette fel a középpajtai prédikátort, akinek domidoctus voltát, elszigetelt életvitelét, ill. ismereteinek korlátozottságát rója fel a véleményezés szerzője. Emellett bírálja Benkő munkáinak forrásait, akárcsak munkamódszerét, s egyértelműen elutasítja a társaságba való felvételét, hiszen, meglátása szerint, ezáltal precedens adódna mások számára is. Noha Beckmann professzor igyekszik ellenérveket felhozni, hangsúlyozva azt is, hogy a társaságnak nincs erdélyi levelezője, nem éri el célját. Rab Irén szót ejt Chr. G. Heyne és Benkő levelezéséről is, ill. arról, hogy Heyne ajánlatot tett Benkő történeti forrásgyűjteményének kiadására, azonban ez nem valósult meg. Úgy tűnik, Johann Filtsch is beajánlotta Benkőt Hißmann-nak, aki minduntalan tartózkodott a vele való kapcsolatfelvételtől, ám hogy miért volt ez így, azt nem tudjuk pontosan. A tanulmány szerzője kérdések sorozatával zárja dolgozatát, de állást, bizonyára további információk hiányában, nem foglal.²¹³

Rab Irén tanulmánya által rálátást nyerünk Benkő személyének és műveinek külföldön való, ambivalens megítélésére is, mi több, további kutatásokra ösztönözhet, hiszen nem csupán Hißmann elmarasztaló véleményének oka nem válik ismertté, hanem Benkő külföldi kapcsolathálója is gazdagodhat olyan levelekkel, amelyek a Benkő-levelezést közreadók számára ismeretlenek voltak. Meglátásunk szerint a Benkőt elmaraszta-

²¹² MTA, Kt., Ms. 6228/49.

²¹³ RAB, i. m., 202–204.

ló vélemények egyik oka éppen a tudós domidoctus voltában ragadható meg, s ezt emeltük ki fejezetünk elején is, amikor azt részleteztük, miért nem mert kimozdulni a botanikus Benkő megszokott életviteléből.

Említsünk egy példát más erdélyi domidoctusok életpályája alakulásáról is. A hivatalnoki funkciót is betöltő Aranka Györgyöt a szakirodalom elsősorban művelődésszervezőként, az első erdélyi tudóstársaság kezdeményezőjeként tartja számon, de emellett foglalkozott történelemmel, filozófiával, nyelvészettel, irodalommal, költészettel is. Király Emőke szerint Aranka, sokrétűsége tevékenységének ellenére, már élteben „kiesett a köz-tudatból”.²¹⁴ Király Aranka György verseinek és fordításainak recepcióját vizsgálja levelezése alapján, s megállapítja, hogy ezeknek a munkáknak a megítélése felemás, hiszen volt, aki pozitívan értékelte a fordításokat és verseket, (id. Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós), s volt, aki elmarasztalta ezeket (Teleki József, Bethlen Elek).²¹⁵ Időskori filozófiai érdeklődése miatt gúny tárgyává vált, de tudományszervezőként csodálat tárgyát képezte.²¹⁶ Bár Aranka is domidoctus volt, az őt bírálók mégsem vetették ezt szemére, mint ahogy ez történt Benkő esetében, jóllehet Aranka és művei nem örvendtek akkora népszerűségnek, mint Benkő munkái. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy az Aranka által közreadott írások jellegükben is mások voltak; míg Benkő történeti és botanikai téren alkotott jelentőset, addig Aranka irodalmi, politikai-közigazgatási jellegű írásokat adott közre. (*Elme játékjai* (1806); *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-ve-tése* (1790)). Anyagi helyzetük is más volt: Benkőt nyomasztották népes családja eltartásának gondjai, Aranka nőtlenként, hivatali funkciót betöltve, stabil jövedelemmel rendelkezett. Benkővel ellentétben, a Kéziratkiadó Társaság megbízásából Aranka ki is mozdult Erdélyből, hiszen második gyűjtőútja során Debrecenbe, Budapestre és Bécsbe is volt alkalma ellátogatni, ill. utazásai során ismeretségi körét is gyarapította. Azt mondhatjuk, hogy Aranka levelezőpartnereinek száma jóval meghaladja a Benkőét, hiszen kora tudósainak majdnem mindegyikével kapcsolatban állott, noha a külföldi kapcsolatokat tekintve Benkő kerekedik felül, s Benkő neve merül fel külföldi tudóstársaságok tagjaként. Aranka esetében ilyenről nincs tudomásunk. Röviden reflektálva a két erdélyi domidoctus tudós életpályájára, elmondható, hogy a sors egyikkel sem volt túl kegyes, hiszen munkáik egy része vagy ismeretlen maradt, vagy megítélésük volt ambivalens. Mindezek ellenére az utókor megőrizte emlékezetében e jelentős személyiségeket, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a munkásságuk valamely

²¹⁴ KIRÁLY Emőke, *Eleven és holt (emlék)képek Aranka Györgyről = Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 22.

²¹⁵ *Uo.*, 9–13, 15, 17–18.

²¹⁶ *Uo.*, 19–21.

szegmensét tárgyaló szakdolgozatok, disszertációk, évfordulós tanácskozások és az azok alkalmából született tanulmánykötetek.

Arankával szemben Benkő „nem esett ki a köztudatból élteben”, hiszen neve állandóan előkerült hol művei, hol botrányai révén, ma pedig, latin nyelvű munkáinak magyarra való átültetésével új kutatásokat indított el. A közéepajtai literátor kedvezőtlen anyagi helyzete és viszonylag szűkebb kapcsolathálója révén is nemzetközi hírnévre tett szert, ami a körülményekhez képest nem elmarasztalható, mondhatni, hogy egyedi karriert futott be a 18. század második felében. Egyedi karrier volt az Arankáé is, noha ez szorosan kapcsolódott a két erdélyi tudóstársaság működéséhez, s a köztudatban is a tudományszervező profilja vált maradandóvá. Aranka tudói profiljának árnyalására az utóbbi bő másfél évtized kutatásai során nyílt lehetőség. Érdemeik, minden kétséget kizáróan, vitathatatlanok, hiszen a mostoha politikai viszonyok között, nehéz anyagi helyzetben is a tudományosság és kultúra előmozdításán fáradoztak, ki-ki a maga módján, történészként, botanikusként vagy az első tudományos intézmény kezdeményezőjeként.

Bár fejezetünk fő irányvonalát Benkő József virtuális könyvtárának feltérképezése képezte, hosszabb-rövidebb exkurzusokat is beiktattunk. Nem véletlenül tettük ezt, hiszen úgy láttuk, hogy annak a sokoldalúságnak a bemutatása, amelyet a közéepajtai tudós személyével kapcsolatban emlegetett az utókor, jól megvilágíthatóvá válik könyv- és kéziratkölcsonzései alapján, ill. körvonalazhatóvá válik az is, hogy az európai viszonyokhoz képest mire adtak lehetőséget az erdélyi, vidéki életkörülmények. A tudományok rendszertanát tekintve elmondhatjuk, hogy Benkő munkái mind a természettudományokat (botanika), mind a társadalomtudományokat érintették (történelem, egyház- és irodalomtörténet). Könyvlajstromunk azt mutatja, hogy e két szerepkör, a botanikusi és különösen a történészi profil rajzolódik ki, hiszen Benkő aktív életszakaszaiban nagy számban kölcsönzött ilyen tárgyú munkákat. A kölcsönzött kötetek és kéziratok nyelvi megoszlását tekintve elmondható, hogy ezek jórészt latinul íródtak, a német, francia vagy magyar nyelvű írások száma elenyésző. Megfigyelhettük azt is, hogy a közéepajtai lelkipásztor tevékenysége szakaszosnak tekinthető, s ez a szakaszosság az egyes tudományterületeken belül is jól látható, ilyenképpen a honismeretirő és forráskiadó Benkő profilja is jól elkülöníthető. A kiadványok megjelenési ideje láttatja azt is, hogy a kölcsönző napirenden volt az egyes tudományterületeken előrehaladó kutatásokkal. Az is kirajzolódott lajstromunkból, hogy az olvasott, tanulmányozott kötetek bizonyos Benkő-munkák forrásaiként is számontarthatók, noha azt, hogy az olvasmányok milyen mértékben kerültek felhasználásra, nem tudjuk, hiszen ez az egyes szövegek mélyreható vizsgálatát feltéte-

lezné, s ez nem volt célunk. A botanikai és történeti szakiránnyal szemben például a barlangászati érdeklődés egyáltalán nem körvonalazható, sőt, a nyelvészeti sem igazán. Ez utóbbi tudománnyal kapcsolatban ugyan Benkő levelezett Révai Miklóssal vagy Aranka Györggyel, de ilyen irányú érdeklődésének nincs nyoma a levelezésből rekonstruálható kölcsönzésekben. Itt kell megjegyeznünk, hogy vannak arra utaló jelek, miszerint Benkő levelezett volna például Gyarmathi Sámuellel, ám ezek a levelek ismeretlenek, megsemmisültek vagy lappanganak valahol. Barlangászti és nyelvészti profilja mellett a lelkészi profil sem válik körvonalazhatóvá, annak ellenére, hogy életének utolsó néhány évét leszámítva Benkő Középpajtán és Köpecen viselt papi hivatalt. A tudományos tevékenység és a lelkészi mivolt nem zárták ki egymást, hiszen számos más, a 18. században működő református lelkész vagy katolikus pap, Benkő Józsefhez hasonlóan, másfajta tevékenységet is végzett. Elég legyen itt a tanár, műfordító, költő, történetíró Virág Benedekre, a költő és nyelvész Révaira, a költészettel is foglalkozó Édes Gergelyre vagy a költő, műfordító, nyelvész és zeneszerző Versegly Ferencre gondolnunk, és máris láthatjuk, Benkő, a maga sokoldalú tevékenységével nem számított egyedi figurának.

Hogy lajstromunk alátámasztja Benkő két fő érdeklődési körét, nem meglepő. Meglepőnek mondható azonban, hogy meglehetősen kevés a mai értelemben vett szépirodalmi művek száma, sőt, azoknak a köteteknek a száma is, amelyek a *historia litteraria* tárgykörébe sorolhatók. A levelezésben csupán Wespri István orvosok életrajzait tartalmazó, latin nyelvű lexikonja tűnik fel, ill. a Teleki Sámuel könyvtári katalógusa alapján készült, Aranka Györgynek címzett levélben Rotarides Mihály szintén latin nyelven közreadott, *Historiae hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta* című munkája.

Benkő, amint ezt láthattuk, jelentős számú, latin nyelvű szakmunkát ismert, ezért nem tekinthető meglepőnek, hogy honismereti munkáját is ezen a nyelven adta közre, így nem kellett a felhasznált források fordításával foglalkoznia. Ha a *historia litteraria* fejezetére fókuszálunk, mégis némiképp meglepő, hogy az egykori munkatárssal és pályatárssal, Bod Péterrel ellentétben Benkő nem külön kötetben és nem magyar nyelven adta közre az erdélyi művelődési viszonyokat tárgyaló írását, hanem Czvittinger Dávidhoz, Rotarides Mihályhoz, Wespri Istvánhoz, Horányi Elekhez és Wallaszky Pálhoz hasonlóan latinul jelentette ezt meg. Felmerül bennünk a kérdés, vajon Benkő hogyan vélekedett a latin, magyar és idegen nyelvek tudományos életben betöltött lehetőségeiről. A következőkben azt vizsgáljuk meg, melyek lehettek azok a tényezők, amelyek a középpajtai tudóst befolyásolták munkái nyelvválasztását illetően.

A NYELVVÁLASZTÁS KÉRDÉSE

Thimár Attila *Lingua et litteraria* című tanulmányában a nyelvválasztás kérdését vizsgálta a 18. század végi, 19. század eleji historia litterariák vonatkozásában. A szerző nem mélyült el egyetlen ilyen tárgyú munka tanulmányozásában, hanem inkább általános vizsgálati lehetőségeket jelölt meg, példákat sorakoztatott fel és konklúziókat fogalmazott meg. A nyelvválasztás kérdését különböző szempontokból világította meg, és felhívta a figyelmet az esetleges eredmények ellentmondásosságára. Mindezt Révai Miklós példáján keresztül mutatta be, aki 1772-ben publikálta első magyar nyelven írott versét, 1778-ban adta közre első magyar nyelvű verseskötetét, 1787-ben pedig megjelentette magyar nyelvű verseinek gyűjteményét. Később, 1792-ben latin nyelvű verseskötetet adott ki, amelynek előszavában rögzítette a magyar nyelv művelésére, a hazaszeretetre vonatkozó gondolatait, latin nyelven. Thimár Attila rámutatott arra, miből fakadt ez az ellentmondásosság, a nyelvválasztásnak milyen aspektusai érvényesültek az adott esetekben (a nyelv „teljesítőképeségének” próbálgatása, az eruditusság bizonyítása stb.) Megállapította, hogy a 18. század végi, 19. század eleji historia litterariák nyelvi tekintetben egyáltalán nem mutatják azt a tendenciát, amely szerint a magyar nyelv fokozatosan átvenné a latin helyét, sőt, inkább a latin nyelv hangsúlyos jelenléte figyelhető meg.²¹⁷

Benkő József historia litterariája nem különálló kötetben jelent meg, hanem az Erdélyt történeti, földrajzi, gazdasági, politikai szempontból bemutató munkájának egy fejezeteként. Mivel ez a tudománytörténeti rész csupán egy fejezet, a teljes műre vonatkozó megállapításokat kell megvizsgálunk ahhoz, hogy következtetéseket vonhassunk le a nyelvválasztás kérdésére vonatkozóan.

²¹⁷ THIMÁR ATTILA, *Lingua et litteraria = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS BÉLA, TÜSKÉS GÁBOR, Budapest, Universitas, 2006, 78–80.

Ebben a fejezetben arra vállalkozunk, hogy összegyűjtsük Benkőnek a nyelvhasználatra, nyelvválasztásra vonatkozó reflexióit, s ezeket a 18. századi nyelvkérdés kontextusában tárgyaljuk. Azt gondolhatnánk, hogy az egyes kérdésekre válaszul szolgálnak a kötetek előszavai, tehát csak onnan kell kigyűjtenünk a vonatkozó információkat. E megoldás esetünkben nem célravezető, hiszen a szerző alig, vagy egyáltalán nem utal az előszavakban ezekre a problémákra. A nyelvválasztásra vonatkozó információk többnyire a levelezésből gyűjthetők ki, máskor egy-egy jegyzet ad fogódzókat. Mindezek mellett figyelembe kell vennünk a következő tényezőket: milyen megfontolásból született a munka (egyéni indíttatásról beszélhetünk vagy esetleg felkérésről); milyen olvasóközönségnek szánta a szerző a munkát; milyen, a nyelvre, nyelvhasználatra vonatkozó elszólásokkal találkozunk, és a sort még folytathatnánk. Első kérdésünk tehát arra vonatkozik, hogy milyen indítékok készítették Benkő Józsefet az Erdélyről szóló honismereti munka összeállítására.

A megírás indítékai

Az (olvasóhoz írt) előszóban Benkő így fogalmaz: „Jóllehet ugyanis a hazai történet kutatásának vágyától vezettetve több év óta mind a történészeknek Erdélyt érintő kiadott műveit, mind pedig a kéziratokat serényen gyűjtögettem...”, később pedig ezt írja „a higgadt olvasók látni fogják, hogy Erdély történetét az írásnak ezzel a rendszeres nemével tárgyalva, túl bárkinek az irigységén, mondhatni üres helyet töltök be”.²¹⁸ Az idézett részletekből arra következtetünk, hogy a honismereti mű összeállításában egyéni motiváció munkált, nem pedig egy felsőbb parancsnak óhajtott a szerző eleget tenni. Egyrészt Benkő történeti érdeklődése hívta életre a kötetet, másrészt motiválhatta az is, hogy hasonló tárgyú, komplex munka addig még nem született, s ezt a hiánypótlást ő akarta elvégezni. Benkőnek Kendeffy Elekhez címzett, 1778-as levele azt bizonyítja, hogy e hatalmas munkának elvégzésére szűkebb pátriájának, Erdélynek szeretete ösztönözte. Érdeemes hosszabban idéznünk a levélből annak érdekében, hogy rálátást nyerjünk arra is, mit szeretett volna elérni Benkő a császári udvarnál:

„(...) alázatosan instálok azért, hogy Felséges Aszszonyunknak tsekély munkámról való kérdésére, melyet 20 Martii a' Felséges Királyi Guberniumhoz le botosított Kegyelmesen, méltóztassék Nagyságod az én meg-segítesemre való kegyes gondolatját adni: mert ámbár semmi érdememet nem találok Munkámban, nem is Jutalomról való gondolatokkal kezdettem Írásomhoz, hanem Hazánkhoz való szeretetemből; de igaz, hogy a' külömb-külobb Dolgoknak

²¹⁸ BENKŐ, *Erdély*, 53–54.

sokaságokhoz képest teméntelen sok fáradságimba és házamat szegényítő költségeimben áll énnékem”²¹⁹

Benkő tehát Kendeffy Elekhez fordult annak érdekében, hogy a főkormányshéki tanácsos közbenjárását kérje kérvénye pozitív elbírálásához.

Térjünk itt ki az előzményekre. A középajtai lelkész 1778 márciusában levelet intézett a császárnőhöz, amelyben a császári felség jóindulátára apellálva segítséget kért tevékenységének folytatásához. A levélben utalás történik honismereti munkájára és erőfeszítéseire is.²²⁰ A Gubernium be is kérte a munkát véleményezés végett. Ezután írt Benkő Kendeffy Eleknek, részint stratégiai okokból, hiszen bizonyára úgy vélte, jól jönne a támogatás, hogy kérésével biztosan elérje célját. A levelezésből csak az derül ki, hogy Benkő elküldte a kért példányt, de az ügy végkimeneteléről nincs tudomásunk. Ennek ellenére azt gondoljuk, hogy a segély kiutalása valamilyen okból elmaradt, mert a honismereti munka szerzője állandó anyagi nehézségekről panaszkodott leveleiben, s pártfogói támogatását kérte mind anyagi, mind szellemi tekintetben. Kendeffy Elek másfél év után válaszolt Benkő levelére. A késés okaként hivatali elfoglaltságait és betegségét hozta fel. Amellett, hogy családtörténeti adatokat közölt, megemlítette azt is, hogy egy megüresedett kolozsvári papi állásra Benkőt javasolta, azonban nem tudja, Benkő vállalkozna-e korábbi szolgálati helyének elhagyására. Arra kéri tehát őt, hozza tudomására ebbéli szándékát.²²¹ Nem kizárt, hogy a kormányshéki tanácsos, tudva, hogy a segélykérés nem nyert kedvező elbírálást, segíteni szeretett volna Benkőnek életkörülményei javításában, ezért is akarta kimozdítani őt az elszigeteltségből, erre azonban később sem került sor. A fennebbiek alapján úgy véljük tehát, hogy az udvar egyáltalán nem támogatta az Erdélyről írott honismereti munka szerzőjét, s ebből fakadóan nem is feltételezhető az, hogy felkérést kapott volna egy ilyen tárgyú mű megírására, noha a Monarchia korszerűsítéseket kívánt pénzügyi, gazdasági tekintetben egyaránt. Egy ilyen jellegű munka nem kis mértékben járult volna hozzá a gazdaság előmeneteléhez. Ezekben a művekben földrajzi, természeti viszonyok ábrázolása, az általajkincsek bemutatása is előfordult, így az illetékes hatóságok feladata csak az lett volna, hogy eldöntsék, hogyan is aknázzák ki a régió nyújtotta gazdasági lehetőségeket. A Habsburg Birodalom már VI. Károly uralkodásának végén anyagi nehézségekkel küzdött,²²² ezek a nehézségek pedig Mária Terézia trónra lépésekor még sokrétűbbé váltak. Többek között ez

²¹⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 63.

²²⁰ *Uo.*, 61.

²²¹ *Uo.*, 89–90.

²²² PÁL Judit, *A Habsburg Monarchia története 1526–1848*, Kolozsvár, Mega Könyvkiadó, 2014, 222.

vezetett a rendek megadóztatásához, a bécsi tőzsde felállításához és nem utolsósorban az oktatásügyi reformok bevezetéséhez is.²²³

Arra láthatunk példát, hogy az udvar némiképp közreműködött abban, hogy egy-egy adatgyűjtő eredményesen végezhesse munkáját. Kosáry Domokos megjegyzi, hogy Erdély leírása mellett abban a periódusban még két hasonló tárgyú munka született. Az egyik a Bánságról, amelynek szerzője Franz Grisellini volt, aki a temesvári kormányzat megbízottjaként működött. A másik munka Szlavónia leírásáról készült, a szerző pedig Friedrich Wilhelm von Taube császári-királyi tanácsos volt. Kosáry hozzáteszi, ez utóbbi művet, a szerző szókimondása miatt, hamar betiltották.²²⁴

Az evangélikus Bél Mátyás is szerencsésebb helyzetben volt, mint Benkő. Tóth Gergely Bél Mátyás *Notitiájáról* szóló doktori értekezésében bemutatja azt a folyamatot, amelynek során az evangélikus lelkipásztor megszerezte az uralkodó támogatását. A dolgozatból az is kiderül, az uralkodói támogatás ellenére a hatóságok nem kevés alkalommal késleltették a munka előrehaladását. Tóth Gergely rámutat arra, hogy Bél Mátyás elsősorban evangélikus lelkész volt, másodsorban a vármegyék bejárására irányuló törekvései révén vált gyanússá a Pozsony vármegyei közgyűlés és az udvar előtt, azonban a meghallgatások során sikerült eloszlatni a gyanút és megnyerni az uralkodó támogatását.²²⁵ Mindezek ellenére nem zajlottak zökkenőmentesen a dolgok, hiszen az evangélikus lelkipásztor a Magyar Udvari Kancellária felügyelete alatt végezte tevékenységét, s adatait a vármegyénél is ellenőriztetnie kellett. A vármegyei alkalmazottak késve tettek eleget Bél kérésének, amelyet egyébként a Kancellária is támogatott, mígnem a szerző arra kényszerült, hogy a Helytartótanács segítségét kérje. Ez meg is ígérte a munka előmozdítását, azonban továbbra is akadályok léptek fel, ezért a tervezett sorozatnak csupán néhány kötete jelenhetett meg.²²⁶ Kétségtelen, hogy Bélnek nem kevés problémával kellett szembenéznie, sőt a munkát némiképpen meg is csonkították, hiszen nem volt szabad az ausztriai uralkodóházra, politikára, vallásügyekre vonatkozó kedvezőtlen megállapításokat tennie,²²⁷ azt azonban elérte, hogy a vármegyék némelyike segítséget nyújtson az adatközlés révén, és tervezetéről az uralkodó is tudott. Munkáját Bél Mátyás az uralkodónak ajánlotta.²²⁸

Benkő József is megpróbált hatósági támogatást kérni Bánffy György gubernátortól és az erdélyi országgyűléstől, de ez a kérés nem a honismereti munkájához való adatgyűjtés elősegítésére irányult, hanem egyéb

²²³ Uo., 287–298.

²²⁴ KOSÁRY, i. m., 585.

²²⁵ TÓTH G., *Bél Mátyás...*, 133.

²²⁶ Uo., 134–149.

²²⁷ Uo., 139.

²²⁸ Uo., 133.

munkáinak kiadására. 1791 májusában levelet intézett a gubernátorhoz, és külön az országgyűléshez is. Gróf Bánffy Györgyöt arra kérte, ismertesse az országgyűléssel azt a levelet, amelyet a gubernátorával együtt küld, s amelyben segítséget kér készülő munkáihoz. A „tekintetes státusokhoz és rendekhez” címzett levélben Benkő beszámol eltervezett kiadványairól. Elsőként a diétai cikkelyek kiadásának szándékáról tesz említést, majd egy tervezetről, mely szerint arra vállalkozna, hogy a „Felséges Királyi Gubernium ereje által”²²⁹ összegyűjtse a lóbélyegeket, s ezeket az adott települések földrajzi leírásával, a községek pecsétjeinek és címereinek ismertetésével adja közre. Ezeknek az azonosítóknak az összegyűjtésében várt tehát az országgyűléstől gyakorlati támogatást, amelyet valószínűleg meg is kapott, legalábbis erre enged következtetni egy 1791. október 8-án kelt országgyűlési leirat, amely ma a Román Állami Levéltár Csíkszeredai Osztályán található. Ebben ezt olvashatjuk:

„Közép Ajtán Iako Benkő Joseff eőkegyelme szándékozik ezen Nagy Fejedelemség Lo Bélyegeit valamely rövid Geographiabeli Jegyzésekkel, sőt a nevezetesebb helységek Czimereinek, petsétjeinekis hozzá adásokkal is elkészíteni, e végre bé nyújtott alázatos esedezése által megtanálta (!) ezen fő igazgató Tanátsotis az iránt, hogy az említett Lo Bélyegek ezen Nagyfejedelemség helységeiből ha most említett célra szedethetnének össze, és velle közöltetnének, melyre nézve Kegyelmetek Kőteleessége fog lenni:/ ha azt valami különös megfontolást érdemlő okok nem ellenzik:/ az irt Benkő Jóseffnek midőn magát jelenteni fogja illő segítséggel lenni, hogy a’ kívánt Bélyegeket, és Czimereket a Kegyelmetek Segedelme által a le rajzolás véget megkaphassa”.²³⁰

A leirat aláírói között ott találjuk Bánffy Farkast, Székely Dávidot és Teleki Lászlót, az okiratot pedig Csíkszéknek címezték. Ugyanez a szövegrészlet megjelenik Józsa Lajos híradásában is. A szerző az idézett részletet a sepsiszentgyörgyi levéltárban őrzött anyagból vette,²³¹ a sepsiszentgyörgyi és csíkszeredai levéltárakban található okirat száma megegyezik, mindkettőn 8051 szerepel, tehát elmondható, hogy az országgyűlés eleget tett Benkő kérésének, s leiratában felszólította az illetékeseket a segítségnyújtásra, ám a munka további folyamatáról és végkimeneteléről nincs tudomásunk.

A tervezet bemutatása során utal ennek jelentőségére is, hiszen így az ellopott jószágok könnyen azonosíthatóak lennének. A levél további részéből kiderül, a harmadik, kiadásra szánt mű nem csak tervezet, hanem

²²⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 328.

²³⁰ Román Állami Levéltár Hargita Megyei Osztálya, Csíkszereda, Fond 27 (Scaunul Secuiesc Ciuc), nr. 55.

²³¹ JÓZSA Lajos, *Benkő József pecsétgyűjteménye*, Háromszék, 2010. 10. 26., https://www.3szek.ro/load/cikk/33647/benko_jozsef_pecsetyujtemenye [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 11.]
Vö. Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Osztálya – Sepsiszentgyörgy, Fond 31, Dos. 210, Fil. 1.

tisztázásra váró munka az erdélyi három nemzet uniójáról. A *Politica Trinitas Transsilvanica* latin nyelvű, kiadatlan kötetként tartható számon. A szerző szükségét érzi annak, hogy itt is, akárcsak a diétai cikkelyek esetében, megindokolja a nyelvválasztást: „(...) azért kellett deákul írnom, hogy ezen nyelven költ nevezetes Leveleket és *Unio* Formáit belé raknom el-kerülhetetlenül szükséges vala. De kívánom rövidebb summában magyarul is ki-adni”.²³² Ez utóbbi esetben tehát a források, régi okiratok közzététele készíti a szerzőt arra, hogy a latin nyelv használatát válassza, amely magyar nyelvterületen még mindig a tudományok nyelve volt a 18. században. Mintha mentegetőzni is akart volna, felhozta, hogy rövidített formában, magyar nyelven is közreadná a tervezett művet. Bizonyára nem véletlenül tette ezt, hiszen tudta, hogy a magyar nyelv ügye már az 1791-es erdélyi országgyűlés első ülésétől kezdve hangsúlyos szerepet kapott; ekkor merült fel ugyanis egy erdélyi tudóstársaság felállításának terve, amelynek programját a marosvásárhelyi királyi tábla titkára, Aranka György terjesztette a Diéta tagjai elé. Benkő az országgyűlés tudomására szándékszik hozni azt is, hogy tervbe vette Erdély egykori kancellárja, Bethlen János históriájának újrakiadását. A zárlatban az elkeseredettség és reményvesztettség hangján szólt, kérte a rendeket, hogy támogassák kezdeményezéseit és készülő munkáinak kiadását, ha nem is mindegyiket, legalább egyet közülük, esetleg éppen az elsőt, a diétai cikkelyek megjelentetését, amellyel az országnak biztosan hasznára lenne. Felajánlja azt is, hogy írásait az országgyűlés rendelkezésére bocsájtja, amennyiben az igényt tartana erre.

Az 1791-es országgyűlési jegyzőkönyv nem tartalmaz utalást arra vonatkozóan, hogy a levél felolvasására sor került volna, a középajtai lelkész neve elő sem fordul a jegyzőkönyvben, ugyanakkor az említett okiratok megléte azt bizonyítja, hogy a kérelem első pontjának helyt adott a diéta. A történeti tárgyú munkákra vonatkozóan azt kell gondolnunk, hogy Benkő a gubernátor figyelmét magára irányította, azonban ez a figyelem nem csak az országgyűlés során vált nyilvánvalóvá, hanem a kormányzó elnöklete alatt működő Kéziratkiadó Társaságban is. Bánffy György válaszlevelét nem ismerjük, de biztosan állíthatjuk, hogy létezett ilyen, ugyanis később, 1791 őszén Benkő új levelet küld Kolozsvárra, s ebben azt írja, hogy eleget téve a gubernátor kérésének, küldi Bethlen János históriájához írott jelentését, ill. amikor elkészül az erdélyi három nemzet uniójáról szóló munkájával, azt is elküldi.²³³ Korábban már szóltunk Benkőnek az Erdélyi Magyar Nyelveművelő, ill. Erdélyi Kéziratkiadó Társasághoz fűződő viszonyáról, ezért erre nem térünk ki újra. Az azonban biztos, hogy a diétai cikkelyeket

²³² BENKŐ, *Levelezése*, 328.

²³³ *Uo.*, 329.

tartalmazó kiadvány még 1791-ben megjelent, noha nem valószínű, hogy ezt támogatta volna az országgyűlés, hiszen erről csak egy szűkebb réteg, a Kéziratkiadó Társaság tagjai szerezhettek tudomást, továbbá a kiadvány előszavában sem olvashatjuk azt, hogy a szerző hálálkodna a rendek támogatásáért.

Még egy érvet említenénk annak alátámasztására, hogy a kötet összeállítása egyéni motiváció eredménye. Fennebb említettük, hogy Bél Mátyás az uralkodónak ajánlotta munkáját, s ugyanígy akart eljárni Benkő is. Bár a szöveg elkészült, sosem került sor megjelentetésére, így mondhatni ismeretlen maradt a nagyközönség előtt. Érdekes ezért megvizsgálunk tartalmát.

Benkő József ajánlása Mária Teréziának

A Kemény József másolatában fennmaradt ajánlás ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.²³⁴ Benkő már a szöveg első mondatában megfogalmazza indítékát, mi több, a célközönségre is utal. Ezt olvashatjuk: „Tiéd a tartomány, amelynek eddig egyetlen író által sem ismertetett Leírását a valóság felvázolásával magamra vállaltam, hogy azt a művelt világ tudomására hozzam.” Ezekben a sorokban újra a hiátus betöltéséről tesz említést, s úgy véljük, éppen ezzel a gesztussal, a munka különleges, egyedi voltával akarta felhívni magára a császárnő figyelmét. Utalás történik a munka hitelességére is, hiszen a szerző a „valóság felvázolására” tett kísérletet, és természetesen arra is, hogy a művelt világgal megismeresse a monarchia tartományát. A későbbiekben kitér arra, hogy az eltelt négy évtized alatt a császári házból senki nem volt annyira „igazságos és kegyes”, mint Mária Terézia, akit akár Erdély édesanyjának is nevezhetne. A császárnő kettős szerepben tűnik fel, mint uralkodó és mint anya, aki jó-sága révén „közboldogságot” hozott a nagyfejedelemségbe. Benkő meg is különbözteti őt elődjétől. Azt mondja, Mária Terézia másképpen tekinthető uralkodónak, mint az elődök, akik természetesen dicséretre érdemesek, a császárnő kegyes védelmezőként mégis meghaladja elődjait, s ez alatt a „mária teréziai oltalom alatt” az alattvalók biztonságban vannak. A kétfejű sas, azaz a Habsburg Monarchia szárnyai alatt az Erdélyben dúló viszályok megszűntek, a törvénykezés igazságossá vált, így a nép haszonélvezője lett ezeknek a kedvező történeteknek. Az ajánlásba szó szerint benne foglaltatik a jézusi kijelentés, „add meg a császárnak, ami a császáré”; s Benkő eszerint jár el: Mária Teréziának ajánlja Erdély leírását, annak a tartománynak a múltját és jelenét igyekszik megismertetni, amely jog szerint

²³⁴ Benkő József ajánlása Mária Teréziához, Collectio Manuscriptorum C. J. Kemény, Tom. V. Mss. K. J. 13.

a birodalomhoz tartozik. Itt sem rejti véka alá abbéli szándékát, hogy jutalmat kapjon erőfeszítése miatt, hiszen ezt írja: „Nem csupán nem félek a te legszentségesebb nevednek tulajdonítani [a művet], hanem a legfőbb bizalommal törekszem a minden korban ritka császári és királyi kegyre.” Eszerint a szerző úgy érzi, a munka újszerűsége megérdemli a viszonzást, s arra buzdítja Mária Teréziát, cselekedjen a halhatatlan istenekhez hasonlóan, ne utasítsa el hűséges híve jóindulatú ajándékát. Az ajánlás szerzője nem fukarkodik a császármű dicséretével, s helyenként úgy tűnik, mintha valamiféle szűzanyai szerepkörrel ruházná őt fel, aki a palástjával takarja be és óvja Erdélyt.

1740-től politikai téren viszonylag nyugalmas periódus vette kezdetét a Magyar Királyságban és Erdélyben, s ez lehetővé tette a tudományok kibontakozását. Éppen ezért nevezi ezt a periódust Benkő „aranykornak”, Mária Teréziát pedig „Ausztriai Pallasznak”.²³⁵ A császárnő békefenntartó szerepére máshol is utalás történik, például a Magyar Museum szerkesztői is szólnak erről a lap bevezetőjében.²³⁶ Az uralkodó által biztosított béke tehát elengedhetetlen feltétele annak, hogy a tenni vágyó egyének saját kultúrájuk előmozdításán munkálkodhassanak. Emellett ebben az időszakban létesült a Tanulmányi Bizottság, amelynek feladata az oktatás korszerűsítésének kidolgozása volt, ekkor került bevezetésre az oktatásügyi rendelet, a Ratio Educationis (1777), az egyetemen új tanszékek jöttek létre stb., tehát valóban előrelépés volt tapasztalható a korábbi állapotokhoz képest. Ezek a rendelkezések az uralkodó érdemei, így a háláérzet természetesnek mondható. Ennélfogva az a nagyfokú dicséret sem tekinthető gyanúsnak, amellyel szerzőnk elhalmozta a császárnőt, hiszen a bevett gyakorlatnak megfelelően járt el. Amint említettük, Bél Mátyás is az uralkodónak ajánlotta munkáját, vagy például Bessenyei György is Mária Teréziának ajánlotta *Ágis tragédiája* (1772) című drámáját. Pesti Brigitta kötetében a 17. századi szövegek mellett 16., 18. századi példákat is megemlít, felsorolja a dedikáció formáit, és vázolja ezek retorikai felépítését.²³⁷ A dedikáció leggyakoribb típusának az ajánlólevelet tartja, amelynek célja az értelmi és érzelmi meggyőzés. A vizsgált korpusz alapján megállapítja, hogy a dedikációnak ezen formái mindig megszólítással vagy a címzettre vonatkozó jókívánságokkal indulnak, ezt követően a megírás, kiadás indítékai kerülnek bemutatásra. Helyhez nem kötöttek jelenik meg a mű felajánlásának, átadásának gesztusa, majd a címzés indoklása, a dicstoposzok és szerénységi toposzok, az áldáskérés és természetesen a támogatás

²³⁵ BENKŐ, Erdély, 344.

²³⁶ *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 10.

²³⁷ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

kérése. Magyarországon a dedikációs gyakorlat visszaszorulása valamivel későbbre datálható, mint más európai irodalmakban – állapítja meg Pesti Brigitta, hiszen míg az angol, francia, német irodalmakban alkalmazott, barokkos dedikációs formulák a 18. század végére teljesen átalakultak, Magyarországon a felvilágosult írók műveiben még mindig fellelhetőek voltak azok a szövegrészek, amelyeknek célja vagy a támogatás megszerzése, vagy a támogatásért nyújtott köszönetnyilvánítás volt.²³⁸ Gérard Genette *Paratexts. Thresholds of Interpretation* című munkájában külön fejezetben értekezik az ajánlásról, vázolja annak kialakulástörténetét, funkcióit is.²³⁹ A paratextuális elemek kategóriájába tartozó ajánlást Keszeg Vilmos, Gérard Genette francia nyelvű kifejezését magyarra fordítva, „küszöb”-szövegnek nevezi.²⁴⁰ A fordítás jól visszaadja mind a szövegegység könyvben elfoglalt helyét, hiszen az ajánlás a törzsszöveg előtt jelenik meg, mind rendeltetését, ugyanis egyfajta határhelyzetet mutat: a szöveg szerzője ezzel a „küszöbbel” próbálja magát hozzásegíteni az esetleges anyagi támogatáshoz. Az ajánlás lehet személyes vagy publikus, közösségi – állapítja meg a francia szerző. Előbbi közelebbi, közvetlen kapcsolaton alapul, az utóbbi egy többé-kevésbé ismert egyénnek szánt, sokkal kevésbé személyes jellegű szövegegység. Ebben az esetben a szerző és megszólított közötti viszony nyilvános, politikai, művészi vagy intellektuális kapcsolatra épül, amelynek nem titkolt célja az anyagi támogatás megszerzése, esetleg a hála és köszönet kifejezése.²⁴¹ Láthattuk, Benkő gyakorlata megfelelt a korabeli tendenciáknak, hiszen ő is anyagi támogatás reményében ajánlotta munkáját Mária Teréziának.

Benkő ajánlása követi a Pesti Brigitta által említett szövegek retorikai felépítését, hiszen előfordul benne a megszólítás és felajánlás, a megírás miértjére való utalás, a dicsérő és szerénykedő formulák és a támogatás igénylése, azonban igyekezete nem nyert viszonzást, az ajánlás be sem került a kötetbe. Az okok ismeretlenek. Szabó György a fordításhoz írt előszavában úgy véli, ez azért maradt el, mert Benkő külön meg akarta írni Erdély történetét Mária Terézia uralkodásától kezdődően, így ez elé a munka elé jobban illett volna az ajánlás, nem is beszélve arról, hogy a dicséretektől duzzadó szöveg bizonyára ingerelte volna a protestáns kortársakat.²⁴² Az ajánlás 1777 májusában kelt, a kötet előszava pedig egy héttel

²³⁸ PESTI, *i.m.*, 50–52.

²³⁹ GÉRARD GENETTE, *Paratexts. Thresholds of Interpretation* (Translated by Jane E. Lewin), New York, Cambridge University Press, 1997.

²⁴⁰ KESZEG Vilmos, *Könyvedikálás a kommunizmus éveiben = „... hogy legyen a víznek lefolyása...”*. Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére, szerk. BENŐ Attila, FAZAKAS Emese, KÁDÁR Edit, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 249.

²⁴¹ GENETTE, *i.m.*, 117–119, 131.

²⁴² BENKŐ, *Erdély*, 29.

később. A fentebb említett feltételezések alátámasztására vagy cáfolatára nem áll rendelkezésünkre semmilyen adat, hiszen az ebben a periódusban írott levelek száma elenyésző, s ezekben sem történik utalás a problémára, így nem tudjuk, mi késztette a szerzőt arra, hogy eltekintsen az ajánlás közreadásától. Mindenesetre biztos, hogy Benkő az előszóban adja az olvasóközönség tudomására abbéli szándékát, hogy megírja Erdély tereziánus történetét,²⁴³ így Szabó György feltételezése elég valószínű. Később a rossz anyagi körülmények arra késztették a középajtai lelkészt, hogy ha nem is kötetének ajánlásával, de levelével megkíséreljen nyomást gyakorolni az uralkodóra, és támogatását kérje, amint azonban fennebb láthatuk, ezt nem kapta meg.

A következőkben térjünk át arra, milyen olvasóközönségnek szánta munkáját Benkő József.

A potenciális olvasók

A Mária Teréziának szánt ajánlás első mondata tartalmaz arra való utalást, hogy Benkő a művelt világ olvasóközönségét igyekezett célba venni, kérdés azonban az, hogy a külföldi vagy a hazai művelt világra, értelmiségiekre és nemesekre gondolt. Thimár Attila úgy véli, hogy Benkő és Horányi Elek, aki összeállította három vaskos kötetben *Memoria Hungarorum* című historia litterariáját, nem a külföldi olvasóközönségnek írt, hanem a hazainak.²⁴⁴ Úgy látjuk, meglátása helyesbítésre szorul. Az előszó néhány sorában a szerző így fogalmaz: „*Paragrafusokra* pedig és azok *jegyzeteire* az egész művet azért osztottam fel, hogy ezekből az itthoniak teljesebb, amazokból a külhoniak rövidebb, bár nekik elegendő ismeretet szerezzenek”.²⁴⁵ Itt máris feltűnik az itthoniak-külhoniak ellentét. Bizonyára az itthoniakon az erdélyi művelt réteg értendő, azonban kérdéses, hogy a külhoniak kifejezés mit takar, hiszen vonatkozhat a kifejezés a Magyar Királyságban lakó, ill. a külföldi értelmiségiekre is. E probléma tisztázásához a levelezés nyújt segítséget. A kiadónak, Joseph Kurzböcknek címzett levelében Benkő megfogalmazza, reméli, hogy a *Transsilvania specialist*, a benne található új adatok miatt, örömmel fogadja mind a hazai, mind a külföldi olvasóközönség.²⁴⁶

Úgy gondoljuk, jelen esetben külföldi alatt az európai literátorokat kell sejttenünk. Ezt támasztja alá az előszó egy másik részlete is. Benkő megjegyzi, hogy bizonyos szavak esetében nem az Erdélyben használatos,

²⁴³ *Uo.*, 53.

²⁴⁴ THIMÁR, *i. m.*, 80.

²⁴⁵ BENKŐ, *Erdély*, 54.

²⁴⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 43–44.

regionális formákat alkalmazta, hanem olyannal helyettesítette ezeket, amelyek Európa tudósai előtt ismereteseek, sőt a magyarul íródott diétai cikkelyeket lefordította latinra, és rövidített formájukban beillesztette a kötetbe.²⁴⁷ Ez az eljárás azt bizonyítja, a szerző úgy építette fel munkáját, hogy egyaránt érthető legyen belföldi és külföldi tudós olvasóinak, s bizonyára a külföldiekre való tekintettel fordította le az egyes települések megnevezését is latinra. Az említett példák révén Thimár Attila olvasóközönségre utaló meglátása kiegészítendő, hiszen a szerző művével nemcsak a belföldi, hanem a külföldi tudósvilágot is megcélozta, a mű széles körben ismertté válásának a feltétele pedig a nyelvválasztás volt.

A latin nyelv primátusa

A nyelvválasztás miéért az *Erdély* című kötet esetében egyetlen helyen történik konkrét utalás, ez pedig egy, Teleki Sámuel kancellárhoz írott levélben olvasható. Benkő így írt a kancellárnak, aki egy korábbi levelében borúsan ítélte meg a tudomány sorsát: „Sokat forog a’ Világ; bizony lesznek olyan idők, melyekben a’ Tudományok meg-betsúltetnek, és a’ jó Könyvek elé-kennek; még a Deákokis, kivált a’ Historicusok. Illyen értelemben, ha nem tévelygésben, lévén magam; én tsak Deákúl continuálom Erdélyről való munkámat, minthogy Németül nem tudok írni”.²⁴⁸ Benkő pozitívabban látja a tudományok jövőbeli helyzetét, mint Teleki, és elismerésre is számít, ám ez az elismerés az ő esetében nem korlátozódik szűkebb pátriájának megbecsülésére. A közismertség részben a nyelvválasztáson alapult, ezért is említi a latin és a német nyelvet, a magyar még lehetőségként sem merült fel. A németet azért vetette el, mert egyszerűen nem ismerte kellőképpen, így a lehetőségek közül csak a latin maradt versenyben, amely egy szélesebb réteggel való kommunikációs csatornaként érvényesülhetett.

Csetri Lajos álláspontja szerint a latin nyelv, „holt” volta ellenére is képes volt közvetíteni Európa tudományos eredményeit,²⁴⁹ s ezáltal biztosította a szerző és mű közismertségét. Hasonlóan látja ezt Peter Burke is, aki a latint a művelt közösség nyelveként definiálta,²⁵⁰ rámutatva az egyházi életben, oktatásban, közigazgatásban betöltött szerepére. Balogh Piroska a folyóiratok kapcsán mutatott rá arra, mennyire fontos szerep jutott a latin nyelvnek a 18. századi újságírás magyarországi történetében.

²⁴⁷ Uo., 54.

²⁴⁸ Uo., 230.

²⁴⁹ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest, Akadémiai, 1990, 14.

²⁵⁰ PETER BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, New York, Cambridge University Press, 2004, 53.

Bár az említett példák némelyike a század elejéről való, úgy látjuk, vannak olyan vonatkozások, amelyek a századvégen is érvényesnek tekinthetők. Az első, huzamosabb ideig kiadott magyarországi lap, a Rákóczi Ferenc idejében megjelenő *Mercurius Hungaricus* révén Balogh Piroska a nyelv diplomáciai szerepére irányította a figyelmet. A latin mellett való állásfoglalást ebben az esetben az indokolta, hogy a Magyar Királyság törvényeinek és közéletének nyelve is ez volt, azaz a nyelv a Királyság függetlenségének jeleként funkcionált, másrészt a külföld tájékoztatása is e nyelv révén vált megvalósíthatóvá.²⁵¹ A szerző egy másik, a Bél Mátyás alapította *Nova Pasoniensia* című lapról is említést tett. Ebben az esetben a nyelvválasztás egy komplexebb elgondolás eredménye volt. Egyrészt a latin az oktatás nyelveként szolgált, másrészt az evangélikus tanár olyan médiumként használta a lapot, amely nyelve által biztosította a hazai és külföldi hírek áramlását, s ez nem utolsósorban Bél Mátyás honismereti projektjéhez is kapcsolódott. Balogh Piroska felismerése szerint Bél lapja a választott nyelv révén alkalmassá vált arra, hogy közösséggént szólítson meg egy soknemzetiségű országot.²⁵²

A soknemzetiségű olvasóközönség megszólítása Benkő kötete kapcsán is feltételezhető, hiszen a nagyfejedelemség is multikulturális terület volt, és ezt bizonyítja az a tény is, hogy a szerző az erdélyi magyarság mellett szólt a szászokról és románokról is. Azáltal pedig, hogy az európai tudományosság lingua francáját választotta kötete nyelveként, sikerült magára irányítania a figyelmet, megszólítania a *respublica litteraria* egyes tagjait. A kötet művelődéstörténeti fejezete kapcsán hadd hozzunk egy példát arra vonatkozóan, hogyan is került be a középjaitai lelkész historia litterariája a nemzetközi körforgásba.

Egy domidoctus lelkész munkájának nemzetközi ismertsége

Kemény Sámuel egy levele arra utal, hogy Benkő kapcsolatba került a német nyelvészszel, irodalomtörténet-íróval, Johann Christoph Adelunggal. Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan információ, amely konkrét adatokkal szolgálna a kapcsolatfelvételre vonatkozóan, azonban az biztos, hogy Kemény Sámuel közvetítőként működött a német és erdélyi tudós között zajló információcserében. Annak ellenére, hogy erről a tudományos kapcsolatról keveset tudunk, Adelung gesztusa jelzésértékű, az erdélyi

²⁵¹ BALOGH PIROSKA, *A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén* = B. P., *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, Argumentum, 2015, 206–207.

²⁵² *Uo.*, 208–210.

domidoctus lelkész megbecsülésére, munkájának elismerésére utal. Kemény így ír Benkő Józsefnek: „Az Erdélyi Tudosokrol további tudositásait Tiszteletes Uram nem terhelhetik Szent Mihály napig hozzám egyenesen ide Lipsiában, annakutánna pedig az ezután tiszteletes Uramhoz botsátando Leveleimben meg-nevezett helyre utasítani”.²⁵³ Eszerint azt feltételezhetjük, hogy Adelung erdélyi tudósokról kért anyagot, amelyet Benkő Kemény Sámuel révén juttatott el hozzá. Itt kell megjegyeznünk, hogy J. C. Adelung pótlásokat írt Christian Gottlieb Jöchers *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon* című munkájához. Az első kötet 1784-ben, a második 1787-ben jelent meg. Adelung nemegyszer hivatkozik Benkő kötetére, neve, Horányi Elekével együtt többször előfordul lexikonjában. A Benkőtől átvett szócikkek az A betűs nevektől a G betűsekig terjednek, ami arra enged következtetni, hogy a német tudós irodalomtörténeti lexikonja első kötetének Benkő munkája, esetleg az általa küldött kéziratok anyag biztosan forrása volt. Adelung nem vette át teljesen Benkő vagy Horányi szócikkeit, hanem ötvözte azokat, s a hiányzó információkat egyik-másik szerző munkájából pótolta. Alig akad olyan, ahol csupán egyikük munkája jelent meg forrásként. Ilyenre példa a Cserei Mihályról szóló szócikk, hiszen itt csak Benkő neve jelenik meg, azonban ez Adelungnál jóval rövidebb, mint Benkőnél. A német szerző nem fektetett hangsúlyt a genealógia vázolására, a betöltött funkciók ismertetésére, hanem Cserei történetírói tevékenységét emelte ki, munkásságának azt a vonulatát, amely jobban érdekelhette a közönséget.

Feltehetjük a kérdést, Johann Cristoph Adelung miért éppen Benkő segítségét kérte lexikonja összeállításához, s miért éppen az ő, ill. a Horányi kötetét használta fel. Válaszunkban több lehetőséget is megjelölhetünk. Szerzőnk szűkebb pátriájáról, Erdélyről írt, az erdélyi tudósokat gyűjtötte össze, s azokról bővebb információkat közölt, szemben Horányival, aki háromkötetes, *Memoria Hungarorum* című lexikonjában nem szabott földrajzi határokat, a tudósok számát tekintve nagyobb kört fogott át, de azokról kevesebb tudnivalót közölt. Azt, hogy munkájában Horányi nem törekedett a teljességre, az is bizonyítja, hogy *Nova Memoria Hungarorum*-ának (1792) első és egyetlen kötete jóval gazdagabb adatokban, hiszen ebben csupán azok a tudósok kaptak helyet, akik családnéve A, B és C betűvel kezdődött, mégis a kiadvány több mint 750 oldalra terjed. Adelung tehát bizonyára úgy vélte, hogy akkor nyújthat teljesebb képet a Magyar Királyságban élő és az erdélyi tudósokról, ha a hiányosságokat egyik-másik szerző munkája alapján kiegészíti, de az sem kizárt, hogy úgy gondolta, Benkőnek jobbak lehettek erdélyi kapcsolatai, s ezért az általa gyűjtött és közreadott anyag pontosabb információkat tartalmazhat. Arra vonatkozóan, honnan

²⁵³ BENKŐ, *Levelezése*, 125.

szerezhetett tudomást a német tudós az erdélyi honismereti munkáról, több lehetőség is kínálkozik. Egyrészt tudhatott ennek meglétéről az erdélyi peregrinus diákoktól; másrészt olvashatta a kötetről írt ismertetőket. A honismereti munkáról latin és német nyelven is született recenzió. A Göttingische Gelehrte Anzeigenben megjelent német nyelvű írás névtelen szerzője az utolsó részben éppen az erdélyi művelődéstörténeti viszonyokról szólt.²⁵⁴ Munkájának választott nyelve révén tehát Benkő elérte, hogy a respublica litteraria tagjai felhasználhassák kötetét saját munkáik forrásaként, s ezáltal sikerült biztosítania belépését a nemzetközi tudományos körökbe.

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós...”

Benkő munkájának nemzetközi elismertségétől eltekintve, akadtak olyanok is, akik megrótták a szerzőt a nyelvválasztás miatt. A kortársak közül ezt tette az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkára, Aranka György, aki a társaságról írott újabb elmélkedésében²⁵⁵ szinte hazafiatlanságnak tekintette a nem magyar nyelven közreadott tudást, s ezért meg is róttá például Pray Györgyöt, Kovachich Márton Györgyöt és Benkőt is.²⁵⁶ Sokszor az utókor is ilyen álláspontot képviselt. Kőváry László *Erdély nevezetesebb családai* című kötetében így vall Benkő nyelvválasztásáról: „Ha magyarul s nem latinul írja munkáit, tólla (!) olly kiható befolyást nyert volna Erdélyre, minőt ő előtte senkié. Akkor hihetően nem maradt volna annyi kézirat, melyek aztán 1848-ban az enyedi ref. kolégyom könyvtárában lángok martalékává levének”.²⁵⁷ Kőváry László tehát nem csak az *Erdély* című kötet nyelve miatt rója meg a szerzőt, hanem egyéb munkáinak választott nyelve miatt is. Ha Benkő József publikált és kéziratban maradt műveinek Szabó György által rögzített lajstromát áttekintjük, valóban azt látjuk, hogy munkáinak zöme latin nyelvű, különösen azok, amelyek aktív periódusára tehetők. A magyar nyelvű művek is feltűnnek ugyan, de ezek a tudós pályájának kezdeti szakaszát jellemzik, többnyire még diákkorára datálhatók. Jellemzőek erre a periódusra a vallásos tárgyú munkák, ill. az egyháztörténeti vonatkozású problémákat fejtegető írások. Benkő életpályájának végén ugyancsak feltűnik néhány magyar nyelvű munka vagy annak szándéka, hogy a latin nyelvűeket magyarul is közreadja. A

²⁵⁴ Uo., 376–380.

²⁵⁵ ARANKA György, *A Magyar Nyelvművelő Társaságról. Újabb Elmélkedés* = A. Gy. *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, s. a. r. JANCsó Elemér, Bukarest, Akadémiai, 1955, 106–120.

²⁵⁶ EGYED Emese, *Gyökerészs Erdélyi Társaságunk 200 éves évfordulóján. Próbamunkák kései darabja* = E. E., *Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, Budapest, Osiris, 1998, 97. (A továbbiakban: EGYED, *Gyökerészs...*)

²⁵⁷ KőVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854, 35.

Közép-Ajtai Szkumpia című kiadvány már munkásságának záró szakaszára tehető; ez magyar és német nyelven is megjelent 1796-ban.²⁵⁸ Jelen esetben a német kiadás a munka jellegéből, gazdasági hasznából fakad, ugyanis ebben a műben a szerző egy haszonnövény helyi termesztésének fontosságára hívta fel a figyelmet, amelynek alkalmazása által a Monarchia jelentős, korábban a növény behozatalára fordított összeget takarított meg, s ezért jutalmat is kapott.²⁵⁹ A közbeeső periódusban a prédikációk magyar nyelvűek, akárcsak a Magyar Kurirban, Magyar Hírmondóban közölt cikkek is, azonban azok a történelmi és botanikai vonatkozású művek, amelyekkel Benkő ismertté vált, és amelyek komoly kutatómunkát igényeltek, latinul íródtak. Ilyen a honismereti kötet mellett a *Milkovia* (1781) című egyháztörténeti munka, a *Dietae, sive rectius comitia Transsilvanica, eorumque decreta, quae vulgo adpellantur articuli diaetales* (1791), ill. az *Imago inclytae in Transylvania nationis Siculicae, historico-politica* (1791) című munkái, akárcsak a növénytanról foglalkozó írások: *Nomenclatura botanica, Nomina vegetabilium*. Ez utóbbi kettőnek keletkezési ideje bizonytalan, nyomtatásban nem jelentek meg.

Meglátásunk szerint a túlnyomórészt latin nyelvű munkák révén Benkő az európai tudományosságba való integrálódást szerette volna biztosítani. Kókay György konstatálja, hogy a magyar nyelv ügyének hangsúlyozása mellett a probléma egy másik vetülete kevésbé kapott szerepet: a magyar nyelvet csak Magyarországon ismerték, tehát nem volt alkalmas arra, hogy a külföld irányába közvetítse a hazai kulturális és tudományos eredményeket, sőt, a külföldiek magyarok iránti érdeklődésének is gátat szabott, elszigetelve ezáltal a magyarság szellemi életét az európai tudományosságtól.²⁶⁰ Benkő a nyelvválasztás révén ezt az elszigetelődést próbálja megakadályozni, még akkor is, ha ebben a periódusban már feltűntek azok a röpiratok, amelyek a tudományok magyar nyelven való művelésére ösztönözték a literátorokat. Ennek a nyelvi átállásnak a hosszú folyamatára és problémáira Margócsy István is reflektált. Véleménye szerint a Bessenyei-féle program inkább egy korábbi, a kultúra anyanyelvűségét célzó folyamat betetőződéseként érzékelhető, mintsem egy új szakasz elindítójaként. Az átállási folyamat végét a 19. század harmincas éveihöz, az ún. Pyrker-pör kirobbanásához köti Margócsy, amikor is a Kazinczy és

²⁵⁸ BENKŐ, Erdély, 42.

²⁵⁹ BENKŐ, Levelezése, 357.

²⁶⁰ KÓKAY György, *A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban. (Anyanyelvűség, műveltségközvetítés, elszigetelődés) = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszériái kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 243–244. (A továbbiakban: KÓKAY, *A nemzeti...*)

Toldy Ferenc között lefolyó vita során a magyar irodalomból kiszorult a „nem-magyar jellegű jelenlét”.²⁶¹

Európai viszonylatban a kérdést Peter Burke tárgyalta fennebb már említett kötetében. A szerző a 15. századtól kezdődően végigkövette a latin nyelv megerősödésének és meggyengülésének szakaszait, és felhívta a figyelmet arra, hogy a *respublica litteraria* tagjai által használt nyelv esetében a 17. és 18. század közepére datálható egy-egy olyan periódus, amikor a latin visszaesése volt tapasztalható, hiszen előtérbe kerültek a vernakuláris nyelvek. Az általános tendenciákkal szemben a Magyar és Dán Királyság kivételt képezett, hiszen a magyarok és dánok nem az anyanyelv, hanem a közigazgatásban évtizedeken keresztül használt latin mellett foglaltak állást a némettel szemben.²⁶² A nyelvválasztás problémájára utal Bessenyei György is *Magyarság* című röpiratában, amelyben megfogalmazta azon elgondolását, miszerint „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenén soha”.²⁶³ Bessenyei külföldi nemzetek (angol, francia) példáit vonultatja fel, rámutatva arra, hogy az említett népcsoportok a latin nyelv feladása és az anyanyelv fokozatos művelése révén érték el azt a kulturális szintet, amellyel éppen rendelkeznek. A magyar nyelv állapotára és teljesítőképességére vonatkozóan kérdéseket tesz fel és meg is válaszolja azokat. Úgy véli, hogy maga a nyelv igazi kincsesbánya, csak azoknak a száma kevés, akik ezeket a kincseket ki tudják aknázni.²⁶⁴ A nyelv teljesítőképességét saját munkáival támasztja alá, majd azok számára, akik a nyelv szegényességét hangsúlyozzák, megoldást javasol. Buzdítja a kételkedőket a latin eredetű szavak használatára, hiszen más nemzet is hasonlóképpen járt el. Bessenyei mérsékelt állásponton helyezkedik el a nyelvújítást tekintve, nem híve a latinból eredt szavak kigyomlálásának és ezek teljesen új elemekkel való pótlásának.

Benkő József hasonló véleményt képviselt e téren. Az *Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak Estendő szám szerint való Laistroma*²⁶⁵ című írása egyik lábjegyzetében utal arra, hogy szívesen használ „népszókat”, azaz regionalizmusokat és „igaz magyar igéket”, ahol csak teheti, de az idegen eredetű szavak erőszakos magyarításának nem híve. Meglátása szerint ebben az esetben fennáll a veszély, hogy az értelem csorbul. A laistromhoz kapcsolt lábjegyzetben Kazinczy Ferenc Gessner *Idylliumi* fordításának előszavát ajánlja olvasásra, rámutatva a Kazinczy álláspontjával egyező

²⁶¹ MARGÓCSY István, *A felvilágosodás határai és határtalansága (Kétélyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját tekintve)*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 8.

²⁶² BURKE, i. m., 58–60.

²⁶³ BESSENYEI György, *Magyarság*, h. n., 1778, 6.

²⁶⁴ Uo., 4.

²⁶⁵ BENKŐ József, *Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak Estendő szám szerint való Laistroma*, KEK, Kt., Ms. 598.

nézetére. A széphalmi literátor fordításának előszavában megfogalmazza azokat a nehézségeket, amelyekkel szembetalálta magát a német szöveg magyarra való átültetése során, s megjegyezte, „erőlködve akarunk mindent magyar szóval kitenni, s elfelejtjük megfontolni, ha ezen új elnevezés által nem vesz-e az értelem”.²⁶⁶ A későbbiekben Kazinczy kifejti, addig használja az idegen eredetű szavakat, amíg olyanok nem találhatók a magyar nyelvben, amelyek teljesen visszaadják az idegenből jövő kifejezés értelmét. Benkő József egyszerre neológus voltára és a régi szavakhoz való ragaszkodására Egyed Emese is utalt, amikor rámutatott arra, Benkő még Révai Miklósnak is felhívta a figyelmét az értelemzavaró újításokra.²⁶⁷ Nem célunk részletesen szólni Kazinczy nyelvművelői, fordítói nézeteiről, csupán arra szerettünk volna röviden reflektálni, hogy Benkő ismerte az említett nyelvújítói tevékenységét, s a szóhasználat tekintetében egyet is értett vele. Mindez a református literátor jártasságát bizonyítja e téren is.

Visszatérve a magyar nyelv ügyére, Kókay György kijelentette, hogy bár röpiratában Bessenyei a magyar nyelv mellett foglalt állást, írásainak nyelvét aszerint váltogatta, hogy kiket célzott meg velük.²⁶⁸ A nyelvhasználat különféle szerepeire, amint fennebb említettük, Thimár Attila is utalt Révai Miklós kapcsán, de ilyesmit felfedezhetünk Benkő József esetében is. Egyed Emese felvetette, hogy érdemes lenne vizsgálni azt a kérdést, miért is írta Benkő József Mária Teréziához és a Guberniumhoz címzett leveleit latin nyelven, a II. Józsefhez intézettet már németül, az Egyházfőtanácshoz, ill az egyetlen, 1790–1791-es diétára indított levelét magyarul.²⁶⁹

Véleményünk szerint a levelek nyelvválasztása ebben az esetben is attól függött, hogy ki a megszólított, kire akart hatni a levélíró. Az uralkodóház tagjai esetében Benkő mindig a hivatalos nyelvet használja, Mária Terézia esetében a latint, II. József esetében már a németet, hiszen a hozzá intézett levél 1784 decemberében kelt, a császár nyelvrendeletének kihirdetése után. Akárcsak néhány évvel korábban a császárnőhöz, Benkő II. Józsefhez is támogatáskérés céljával fordult, ezúttal botanikai műveinek kiadását kérve.²⁷⁰ A válasz nem személyesen a császártól, hanem a Guberniumtól érkezett, amely felvilágosításokat kért arra vonatkozóan, mit is szeretne valójában a középajtai lelkész. Erre ő válaszolt is, latin nyelven, de a kért anyagi támogatást, amint ezt Szabó György kifejti a kötet elé szánt előszóban, nem kapta meg.²⁷¹ Nem tudjuk, milyen nyelvű volt a Guberni-

²⁶⁶ KAZINCZY Ferenc *Művei I.*, s. a. r. SZAUDER Mária, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 147.

²⁶⁷ EGYED, *Gyökerészség...*, 94.

²⁶⁸ KÓKAY, *A nemzeti...*, 249.

²⁶⁹ EGYED Emese, *Ecetfa és ezüst*, Erdélyi Múzeum, 1993/3–4, 144.

²⁷⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 240.

²⁷¹ BENKŐ, *Erdély*, 37.

um által küldött leirat, de valószínűnek tartjuk, hogy latin, mivel a válasz is ezen a nyelven íródott, ill. ez még belefért abba a türelmi időbe, amelyet II. József a német nyelvre való átállásig engedélyezett, noha ennek letelte után is a rendelet gyakorlati érvénybe léptetése folytonos akadályokba ütközött.²⁷² Ami az Egyházfőtanácsnak szánt levelek magyar nyelvét illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Benkő nem hivatalos iratokat küldött a Konzisztóriumnak, hanem az egyházi hatósághoz intézett leveleiben többnyire személyes problémáiról számolt be, és kért tanácsot. Ebből fakadóan a levelek egy közvetlenebb viszonyt feltételeznek, s nagyrészt ebből adódik az anyanyelvhasználat. Az erdélyi országgyűlésnek küldött egyetlen levél pedig abba az „ünnepi hangulatba” ágyazódik, amelyet II. József rendeleteinek s így a nyelvrendeletnek a visszavonása generált, és amelyet Aranka Györgyhöz címzett levelében is megfogalmazott Benkő: „mert ma (áldassanak az egek!) tisztán magyarul kíván szólni az Haza”.²⁷³

E hosszabb exkurzus után térjünk vissza Benkő József kiadott vagy kiadásra szánt munkáinak nyelvéhez. Fentebb utaltunk rá, hogy kiadandó munkái között szerepelt Bethlen János históriája, és erről a Kéziratkiadó Társaságot is tájékoztatta. Benkő úgy vélte, hogy Bethlen történeti munkáját bővített formában kellene kiadni, ugyanis egyes eseményekről a szerző igen röviden szólt. Ezeket a hiányosságokat például kéziratos naplókából (Enyedi István, Rhédey László, Haller Gábor, Bánffy György írásából) vagy más történeti munkákból pótolta volna. A magyar nyelvű történeti naplók kapcsán megjegyzi, jobb, ha ezeket csak a hazai közönség ismeri, idegen nyelvre való fordításukra nem valószínű, hogy valaha is sor kerülne. Ennek ellenére a külföldi olvasóközönséget is igyekszik megszólítani. Úgy véli, hogy Bethlen históriájához jegyzéseket kellene fűzni az említett kiadványok alapján, mi több, azt sem tartaná rossznak, ha ezekből a naplókban megjelenne egy válogatás „(...) mind össze belőlök deákul edgy Munkát készíteni, főként az Idegenekért; kiknek fejből sok vélekedéseket ki-vetni igen szükséges volna, melyekkel tele vagyunk Hazánk, Nemzeteink, és kiváltképpen Nemesseinknek Jussaik aránt”.²⁷⁴ Amellett, hogy cáfolni kívánja a külföld meglátásait, az anyagi vonatkozás is tetten érhető: „(...) mind a’ két Magyar Hazában, mind külső Országokban nagyobb kelete lenne [Bethlen munkájának], kellene válogatott ritka Adnotatiókkal, és a’ végén Auctorium vagy más név alatt, eddig setétben hevert Instrumentumokkal, melyek betsessé tennék a’ Könyvet”²⁷⁵ ellátni. Benkő tehát

²⁷² Soós István, *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Budapest, Argumentum, 2005, 266, 301.

²⁷³ BENKŐ, *Levelezése*, 299.

²⁷⁴ *Uo.*, 388.

²⁷⁵ BENKŐ József, *Jelentés Bethlen János kiadás-hibáiról*, KEK, Kt., Ms. 1678.

igényesen összeállított, hiteles forrásokra épülő, magyarázatokkal ellátott, különleges munkát kívánt az olvasó kezébe adni. A példák alapján látható, sosem egy csekélyebb számú magyar tudósréteget célzott munkáival, hanem mindig szélesebb körre tekintett, bár az indítékok különböztek, hiszen hol az anyagi érdek került előtérbe, hol az ország tudományos, kulturális presztízsének bizonyítása, hol pedig, kimondatlanul, hírének öregbítése.

Felmerül a kérdés, miből fakad azon ellentmondásosság, amely a kéziratok naplók kiadására és fordítására vonatkozik, kell-e ismernie a külföldnek a magyar nyelvű történeti írásokat vagy nem. Meglátásunk szerint Benkő nem minden megállapítással értett egyet, amelyek ezekben a művekben előfordultak, így történészként, történeti hűségre és hitelességre törekedve gondolt csak ezekre az anyagokra úgy, mint amelyeknek bizonyos részei alkalmasak arra, hogy kiegészítő információként szolgáljanak. Meglátása szerint a történeti anyagot tartalmazó naplók kiadására csakis az anyag szelekciója révén kerülhetett sor, hiszen a helytelen adatok közreadása nem vetett volna kedvező fényt a tudósokra, mi több, a magyar történelem és a történetírók presztízse is csorbult volna.

Visszatérve a közreadásra, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelven írott naplók latin nyelvre fordítása révén a külföldi vádakat igyekezett volna ellensúlyozni, s még a fordítás fáradságát is képes lett volna vállalni annak érdekében, hogy a külföld vindikatív megnyilatkozásaira replikával szolgáljon. Eszerint nem elegendő az, ha a magyarság tudatában van a vádak hamisságának, hanem a cáfolatot felszínre is kell hozni, ez pedig egy olyan nyelvhasználatot feltételez, amely által az elmarasztalt magyar társadalom képes párbeszédbe lépni az ellentáborral, ám ebben az esetben a magyar nyelv lehetőségként sem merülhet fel.

A nyelvhasználatra vonatkozóan még később sem figyelhetünk meg egységes álláspontot. Soós István tanulmányában hosszan részletezi a magyarországi vármegyék álláspontját II. József német nyelvrendelete ellen, ám 1784-ben a vármegyék csak második opcióként szorgalmazták a magyar nyelv használatát a német helyett, az elsődleges cél a latin nyelv megtartása maradt. A nyelvi egységesítés ellen argumentumok tárházát hozták fel Jézus Krisztus prédikációinak nyelvétől kezdve Szent István *Intelmeiig*, előirányozva azokat a következményeket, amellyel ez az intézkedés járhat: az ország függetlenségének megsértése, a nemesi előjogok megnyirbálása, a németet nem ismerő hivatalnokok állásvesztése, a közös kommunikációs csatorna megszűnése stb.²⁷⁶ Nem csupán II. József idejében nem sikerült egységes álláspontot létrehozni a hivatali nyelvet illetően, hanem a császár halála után sem. Margócsy István mutatott rá arra a

²⁷⁶ Soós, i. m., 279–281.

tarkaságra, amely a korszakot jellemezte a nyelv helyzetét illetően.²⁷⁷ A tanulmány szerzője a hiányosságokra irányítja a figyelmet, a szövegek újraolvasására, egyes területek alaposabb feltárására buzdít, mint például az iskolában gyakorolt nyelvhasználat jobb megvilágítása, a korabeli olvasáskultúra elemzése stb.²⁷⁸

Visszatérve arra a tarkaságra, amelyet Margócsy is említ, hozunk egy olyan példát, amelyben egy szövegen belül különféle álláspontok feszülnek egymásnak. 1790-ben jelent meg Báróczi Sándor *A védelmezett magyar nyelv* című röpirata, amelyet a szerző a Hadi és Más Nevezetes Történetek című lapban megjelent pályázati felhívásra készített. A felhívás arra vonatkozott, mennyire szükséges a magyarságnak ismernie a latin nyelvet.²⁷⁹ Az értekezés bevezetővel indul, majd annak a 16 pontnak a felsorolása következik, amelyben a latin nyelv ismeretének szükségessége fogalmazódik meg. Ezek cáfolata egy kétszereplős dialógusból bontakozik ki. A latin nyelv ismerete és használata mellett az Aloisius által felhozott érveket az István név alatt rejtőző, magyar nyelvet védelmező Báróczi Sándor cáfolja. A felsorolás után összefoglaló olvasható, amelyben a szerző rögzíti, melyek is azok a területek, amelyeket átfogott Aloisius. Ezek a következőket érintik: hit, tudomány, törvénykezés és jog, ill. közigazgatás.²⁸⁰ A szerző saját álláspontját ismerteti ugyan, de a nyelvet illető döntéshozást az olvasóra bízta.

A továbbiakban emeljük ki egyet a 16 pontból, amely a honismereti kötet latin nyelvűsége szempontjából is fontos lehet. A 11. pontban fogalmazódik meg az a megállapítás, miszerint nem lehet elvárni, hogy bizonyos iratok, kiváltságlevelek, nemességet igazoló iratok magyar vagy bármilyen más nyelvre lefordíttassanak, hiszen így az iratok hitelessége megkérdőjeleződne.²⁸¹ Nem hisszük, hogy Benkő úgy gondolta volna, a lefordított dokumentumok révén csorbulna az iratok hitelessége, hanem esetében egy hatalmas anyagmennyiségről beszélhetünk, amelynek zöme

²⁷⁷ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 251–259. (A továbbiakban: MARGÓCSY, *A magyar nyelv...*)

²⁷⁸ Az előirányozott feladatok egy részét Margócsy el is végezte, hiszen tíz év után terjedelmes tanulmányt közölt *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban* címmel. Vö.: MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban* = BÍRÓ Ferenc, *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, Budapest, Argumentum, 2005, 71–152.

²⁷⁹ Hadi és Más Nevezetes Történetek, 2. szakasz, 15. füzet (1790. március 2.) 279–281. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/98062/HMNT_1790_2_15.pdf [Utolsó megtekintés: 2018. 02. 21.]

²⁸⁰ BÁRÓCZI Sándor, *A védelmezett magyar nyelv vagyis A' Deákság mennyire szükséges voltáról való Kettős-Beszélgetés*. Bétsbenn, Hummel Dávidnál, 1790, 16.

²⁸¹ Uo., 14.

latin nyelvű volt. A másolás, rendezés nem tette lehetővé azt, hogy a rengeteg okirat magyarítására vállalkozzék, hiszen igen időigényes feladat lett volna ez a számára, és bizonyára a munka kiadását is késleltette volna. Ezért saját munkája megkönnyítése érdekében is célszerű volt a felhasznált források eredeti nyelvét választania a közreadás nyelveként is.

Dilemmák 1790 körül

Érdeemes megfigyelnünk, hogy az előző évekhez képest 1790 körül többször előfordul Benkő József leveleiben az az elgondolás, miszerint latin nyelvű műveinek némelyikét magyarul is közreadná. Ebben a periódusban Aranka Györggyel levelezett intenzíven, s ilyen irányú elgondolásait elsősorban vele osztotta meg. Tekintsünk meg néhány példát. 1790 októberében arról értesíti Arankát, hogy a *Székelyek törvénye* című munkáját előkészítette kiadásra, magyar nyelven, továbbá az erdélyi főispánok, szász királybírók katalógusát is magyarul állította össze. Az országgyűléseket bemutató munkájáról így nyilatkozik:

„Van a’ Diaetáról is valami sok ritkaságokkal megtömött Munkám deákul (...). Ebből egy kis Compendiumot Magyarul írok (a’ Diaeták Catalogussával együtt) és szándékozom az immineáló Diaetára kiküldeni Kolosvárra (...). Azt biztonnyal tudom, hogy a’ Diaetákról való Munkáimnak, melyeket senki cenzurájától nem félték, keletek lészen. Jó volna sietve kinyomtatni, ’s a’ Diaeta folyása alatt jó pénzt kapni belőle. Ha ez a tőv-szomszédos okom nem volna, hogy t. i. a Diaeta mellett nyomtatódjék, elég helyen talállok preluot”.²⁸²

Mielőtt rátérnénk az idézett részlet értelmezésére, meg kell említenünk még egy példát. 1791 tavaszán így ír Arankának:

„Ugyantsak a’ Dietákról való Munkámon, és a’ Székely Nemzet Képén kívül, melyet deákul is, magyarul is elég bővön kidolgoztam, és Kolosvárra általadtam, még küldöttem Hochmeister Uram kezébe a’ Diétához alkalmaztatott edj Munkátskámat, Közép Ajtai Dohány név-alatt, mintha a’ Kolosvári piaztara a’ mostani alkalmatossággal eladni vittem volna. Négy rendbéli Dietalis Articulust tettem belé, mellyek Erdélyből a’ Dohányt kitiltották, most pedig Hazánk állapotját szépen világosítják (...)”.²⁸³

Példáinkból látható, hogy Benkő József 1790 körül keletkezett munkáiban nem csupán tartalmi, hanem nyelvi szempontból is az országgyűléshez akart igazodni, hiszen, amint fennebb is utaltunk rá, ujjongott Aranka Györgyhez írott levelében annak okán, hogy a német nyelvrendelet eltöröltetett, és az országgyűlés magyarul fog folyni.²⁸⁴ Az 1790–1791-es országgyűlés első ülésén jegyzőkönyvbe került a döntés, miszerint a diétai

²⁸² BENKŐ, *Levelezése*, 298–299.

²⁸³ Uo., 305–306.

²⁸⁴ Uo., 299.

jegyzőkönyvet is magyarul fogják kiadni.²⁸⁵ Mindezeket figyelembe véve tehát bizonyára úgy gondolta a középajtai prédikátor, illő, ha munkáival tiszteleg a magyar nyelv térnyerése előtt, s ezért munkáit ezen a nyelven is közre kívánta adni. Ennek ellenére a jelentősebbek (*Imago...* és *Dietae...*) esetében nem mondott le a latin nyelvről sem. Mivel a célközönség maga az országgyűlés volt, nem jelentett gondot a résztvevőknek a hivatali életben, törvénykezésben évszázadokon át használt latin nyelv. Az említett munkák között 1791-ben csupán a *Közép-ajtai dohány* jelent meg magyarul, amely az előzőekhez képest kevésbé fajsúlyos, mondhatni humoros jellegű írás. A *Székely nemzetnek képe* csak jóval később, 1806-ban jelent meg magyar nyelven, azonban a fordítás nem Benkő munkája, hanem egy L. S. K. iniciáléjú fordító-átdolgozóé.

A levélrészletekből érzékelhető, a szerző számára sürgőssé válik a kötetek megjelentetése, hiszen azt szeretné, ha ezek már kijönnének a nyomdából, mire az országgyűlés kezdetét veszi. Egyet kell értenünk Éder Zoltán meglátásával, miszerint a munkák rövid terjedelmét, ill. a mihamarabbi megjelentetést Benkő azon reménye indokolta, hogy több példány keljen el ezekből, mint általában,²⁸⁶ s így némi anyagi haszonra is szert tegyen. Éder Zoltán azon meglátásával viszont, miszerint ezekkel a kiadványokkal Benkő a magyar nyelv ügyét kívánta szolgálni, ill. hogy szélesebb közönséghez kívánt szólni, nem értünk teljesen egyet. A levelezésből is látható, a művek esetében elsőként mindig a latin nyelv jelenik meg, a magyar nyelven való kiadás a fajsúlyosabb kötetek esetében megmarad a tervezet szintjén, bár az sem kizárt, hogy a kiadó, Hochmeister Márton a túlterheltség miatt nem vállalta a magyar nyelven való közreadást is. Az viszont, hogy a lehetőségek közül a latin nyelven való kiadás kerülhetett az olvasó kezébe, Benkő prioritására is utal: ezen a nyelven állította össze először a munkát, fontosabbnak tartotta ezen a nyelven való megjelentetést. A szerző tehát a magyar nyelv ügyét legfeljebb írásainak tartalma, és nem nyelve révén szolgálhatta.

Ami a közönséget illeti, Benkő az *Imagó*val és a *Diétai cikkelyekkel* elsősorban az országgyűlésen résztvevőket célozta. A diétán résztvevők, amint fentebb is utaltunk rá, jártasak voltak a latin nyelvben, tehát meglátásunk szerint cáfolható Éder Zoltán kijelentése a széles körű tudomány-népszerűsítésre és a vegyes közönségre vonatkozóan. Éder úgy véli, e kiadványok közönsége a Magyar Hírmondóban közölt cikkek és a *Téli bokréta*

²⁸⁵ Az Erdélyi Három Nemzetekből Álló Rendeknek 1790^{dik} Esztendőben Karátson Havának 12^{dik} napjára Szabad Királyi Városba Kolo'svárra hirdettetett, és több következő napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végezéseknék és foglalatosságoknak Jegyző Könyve, Kolo'sváronn, Nyomtatott a' Királyi Lyceum' betűivel, 1832, 32.

²⁸⁶ ÉDER, i. m., 99.

(1781) című halotti oráció célközönségével azonos,²⁸⁷ azonban, ne feledjük, ezeknek a latin nyelvű kiadványoknak teljesen más jellegük van, mondhatni specifikusak, egy bizonyos területre fókuszálnak, s egyáltalán nem tekinthetők vegyes tárgyú, vegyes közönségnek szánt publikációknak. Margócsy István megállapította, a korszakban a magyar nyelv csak „népszerűsítő” funkcióban működött, az igazán jelentős műveket azonban még mindig nem írták magyarul.²⁸⁸ Egyet kell értenünk a meglátással, hiszen ezt jól alátámasztja Benkő *Téli bokréta* című prédikációja is, ahol a magyar nyelv valóban tudomány-népszerűsítő, jelesül a növénytant népszerűsítő kommunikációs csatornaként tűnik fel.

Az eddigiekből remélhetőleg láthatóvá vált, mikor, milyen céllal használta Benkő József a latin nyelvet, az azonban nem vált világossá, milyen szerepet szánt a magyar nyelvnek. Azt kell mondanunk, hogy a Benkő munkáiban és levelezésében igen kevés azon utalások száma, amelyek a magyar nyelv szerepére vonatkoznak. Éppen a tudományos munkák megítélése során találkozunk egy olyan kijelentéssel, amely látszólag ellentétben áll Benkő felfogásával. A Magyar Hírmondóban közreadott egyik cikkében Benkő így fogalmaz Balog József botanikus növényteni munkásságát illetően:

„Noha ugyan kevés számmal vagynak még a könyvekben gyönyörködő magyarok; még-is nemzetünknek nagyobb betsületére nézve óhajtanom, hogy a miket azon földnek mivolta [Amerika] és maga leleményei felől, levelekben vagy egyébként írni fog ő Kegyelme, avagy tsak edj részént Magyarúl írni inkább, hogy-sem más nyelvenn. Mert úgy az eránt-is lehetne reménységünk, hogy írásai Magyarból más nyelvekre fordíttatni fognának. Én ugyan edj könyvetskénél többet Magyarból Németre fordíttatottat soha életembenn nem láttam”.²⁸⁹

Benkő tehát elvárna, hogy Balog József magyar nyelven adja közre amerikai gyűjtésének eredményeit, ugyanis ezzel öregbítené a haza becsületét, de ez az elvárás és szándék saját munkásságát illetően elmarad. Feltehetjük a kérdést, miből fakad ez az ellentét és megosztottság. Azt kell gondolnunk, hogy itt újra a magyar tudományosság elmaradottságára vonatkozó megállapítások munkálnak a háttérben. Ha munkáit Balog magyar nyelven adná közre, bizonyítaná, hogy a nyelv rendelkezik megfelelő terminusokkal, kifejezőereje megvan, sőt, azt is láthatóvá tenné, hogy hozzáértő művelője is van a tudományterületnek, s ezzel persze azt is bizonyítaná, hogy a magyar nemzet nem marad alul más nemzetekkel szemben. Ami a fordítást illeti, Benkő maga utal arra, mennyire ritka a magyarból más nyelvre való átültetés, ugyanakkor a fordítás feltételezné a

²⁸⁷ Uo., 99.

²⁸⁸ MARGÓCSY, *A magyar nyelv...*, 253.

²⁸⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 101.

fordító magyar nyelvismeretét, botanikai jártasságát is, azaz ennek elvégzésére pont olyan személy lenne alkalmas, mint maga Benkő. Az, hogy e meglátás Benkő saját műveiben miért nem jut érvényre, úgy véljük, Balog kutatásainak egzotikus jellegéből fakad. Véleményünk szerint Benkő azért is kívánta az amerikai tapasztalatok magyar nyelven való rögzítését, hogy azok az egzotikumok, amelyeket Balog József felfedezett, minél szélesebb körben, elsősorban hazai körökben ismertté váljanak, hiszen nem nevezhető szokványosnak az, hogy egy erdélyi tudósnak alkalmá nyílt egy másik kontinens vizsgálatára, és ezek az információk, újszerűségüknél fogva, nagyközönségre számíthattak volna. Másrészt az is fontos volt, hogy egy magyar tudós ebbéli tapasztalatai a nagyközönség előtt is ismeretté váljanak. Benkő növényteni munkái esetében másként állt a helyzet, az általa gyűjtött adatoknak nem volt akkora kuriózumjellegük, ezért elég volt, ha az érdekesebb dolgokat beépítette az olyan közleményekbe, mint a halotti oráció, amely, nyelve révén, szélesebb olvasóközönséget ért el.

A tudományos munkák magyar nyelvűségére vonatkozóan nem táltunk egyéb, különösen érdekes információkat. Benkő József, többnyire a Magyar Hírmondóban közölt cikkekben, dicséri az újonnan megjelenő magyar vonatkozású könyveket, de nyelvtől függetlenül, egyformán értékesnek tartja mind a magyarul, mind a más nyelven írott munkákat, és emellett a könyvgyűjtő tevékenységet is méltányolja. Ezt teszi Teleki Sámuel, Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna vagy gróf Bethlen Gergelyné Kendeffy Ráhel esetében is.

A fejezet összegzéseként elmondható, hogy Benkő József munkáinak jelentős részét latinul adta közre. Annak ellenére, hogy a korszakban olyan röpiratok jelentek meg, amelyek a tudományok magyar nyelven való művelését népszerűsítették, Benkő nem óhajtotta megbontani a latin nyelven való írás hagyományát, gyakorlata a korszak viszonyai között, figyelembe véve a historia litteraria művelőinek körét is, tipikusnak tekinthető. Döntésének okát abban látjuk, hogy egy szélesebb körű olvasóközönséget célzott meg, nemzetközi elismertségre vágyott, s ennek feltétele a latin vagy német nyelvhasználat volt, azonban, mivel számára ez utóbbi kevésbé volt ismert, elvetette azt. Domidocus volta ellenére műveinek latin nyelvűsége révén valóban sikerült bekerülnie a nemzetközi körforgásba és hírnevet szereznie, noha a hírnév nem hozott magával anyagi jólétet számára. Úgy véljük, a magyar nyelv az ő esetében „népszerűsítő” funkcióval bírt, ami természetesen összefüggött a megszólítani kívánt közönséggel is, ám az biztos, magyar nyelven közreadott írásai sokkal kevésbé fajsúlyosak, mint a latin nyelvűek, hiszen Benkő az igazán jelentős munkák nyelvének a latint tartotta. A latin nyelv által képes volt dialógusba lépni azokkal, akik a magyarság elmaradott szellemi, kulturális állapotát hangsúlyozták, s akik

meggyőzésére vállalkozott munkái, ill. más történeti vonatkozású munkák fordítása és kiadása révén, biztosítva hírének öregbítését és a magyar tudományosság színvonalát.

A választott nyelvnek köszönhetően Benkő József honismereti munkája teljességében és részleteiben is foglalkoztatta a tudósvilágot. Fennebb utaltunk rá, hogy Johann Christoph Adelung nyelvész-tudóst kifejezetten a kötet *De re litteraria in Transsilvania* című, historia litteraria-tárgyú fejezete érdekelte. E tudományszak születésének, a literatúratörténet-írás fejlődési ívének feltárására az utóbbi évtizedekben a magyar irodalomtörténeti kutatások is jelentős figyelmet szenteltek. Mielőtt konkrétan rátérnénk Benkő ilyen jellegű munkáinak bemutatására, tekintsük át a kutatások eddigi eredményeit.

A HISTORIA LITTERARIA-KUTATÁSOK HELYZETE EGYKOR ÉS MA

Kétségtelen, hogy a magyarországi historia litteraria legjelentősebb kutatójának Tarnai Andort tekinthetjük. Az MTA egykori munkatársa több évtizedet szentelt e terület tanulmányozásának, eredményeit az akadémiai irodalomtörténetben és kisebb közleményekben publikálta. Halálának 10. évfordulója alkalmából a különböző helyeken közreadott, e tárgykört érintő írásai összefoglalva is megjelentek *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről* címmel. A kötet átfogó és specifikus tanulmányokat is magában foglal, a szerző egyaránt értekezik az irodalomtörténet-írás európai és magyarországi kontextusáról és művelőiről. A bevezető tanulmányban a feudális korban érvényesülő irodalom fogalmának meghatározására vállalkozik. Eszerint „a jelzett időszakban egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántatott”.²⁹⁰

Az irodalomfogalom meghatározásra vállalkozik Adrian Marino irodalomtörténész is, aki nem csupán kontextualizáló összefüggésekben tárgyalja a fogalom kelet-európai fejlődését, hanem gazdag példaanyagot is hoz az angol, francia, német, olasz irodalmakból, ezáltal összefüggéseket, párhuzamokat teremt Nyugat és Kelet kulturális-tudományos életét tekintve. Miközben Marino a 18–19. századi irodalom meghatározását tárgyalja, arra figyelmeztet, hogy az előző korszakokhoz képest a literatúra fogalma ekkor jóval sokrétűbbé vált. Marino rámutat a felvilágosodás kori literatúra kultúra-központúságára, s felvázolja ennek alakulástörténetét. Meglátása szerint kezdetben a grammatikák, az írni és olvasni tudás szolgált a literátusság alapjául, majd kitér egy másik, tradicionálisnak tekinthető meghatározásra, miszerint a betű, a „litere” (litterae) nem más,

²⁹⁰ TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Budapest, Universitas, 2004 (Historia litteraria, 16), 5.

mint a kultúra írásban való közvetítése. Ezt követően konstatálja, hogy a korszakban alakult át a literátus egyén tudós egyénné, tehát voltaképpen a tudós figurájának megjelenését a 18. század specifikumaként határozza meg. A tudós által művelt literatúrát összekapcsolja az erudícióval, így Marino meghatározása máris érintkezik a Tarnai Andoréval. Marino a 18. századbeli literatúra mibenlétének legmeghatározóbb jegyeként a „felvilágosodást” (les Lumières; Aufklärung) említi, s ehhez kapcsolódóan szól a „lumina literelor”, azaz a „betűk fénye” szintagma széles körű elterjedtségéről is, noha a „litere”/litterae megnevezést időközben a literatúra veszi át. Egy másik meghatározó jegyet a teljességben vél felfedezni, ilyenképpen tehát a literatúra, terjedelemtől, műfajtól és tartalomtól függetlenül, mindennemű írást magában foglalt,²⁹¹ ezért is olyan változatos a historia litterariákban felsorolt művek jegyzéke.

Tarnai Andor munkájában a fennebbi meghatározásából kiindulva tárgyalja a korszak alkotásait és azok összefoglalását, majd a 18–19. század fordulóján a fogalom átalakulását. A nálunk meghonosodó historia litteraria modelljeit német nyelvterületen véli felfedezni Tarnai. Számba veszi a külföldi mintaadó munkákat, s ezek tanulmányozása révén megállapítja, hogy a Magyar Királysághoz köthető munkák a külföldre jutott hungarusok révén lettek az európai irodalom részei. A mintaadó kötetek bemutatása során nemcsak a hasonlóságra, de a különbségekre is kitér, így fókuszba állítja azt is, hogy a németek egyetemességre törekvő elvei a historia litteraria bemutatása során nem vertek gyökeret a magyar kísérletekben, hiszen a kezdetben iskolai használatra készült könyvek leginkább hallgatói igényeket elégítettek ki. Tanulmányaiban jelentős helyet foglalnak el a Burius-dinasztia munkásságát tárgyaló részek. Id. Burius János evangélikus lelkész tevékenységében azonosítja a magyarországi historia litteraria egyháztörténetből való kiválását. A korponai pap, id. Burius egyháztörténeti munkája végére katalógust illesztett, ahová felvette azokat a szerzőket és munkákat, amelyek tartalmi okok miatt nem épülhettek be egyháztörténetébe. Ez a lajstrom, Tarnai szerint, egyértelműen a vallásos tematikának világi irányba való elmozdulását mutatja, hiszen olyan egyéneket fedez fel benne, akik vallott nézeteik miatt egy szigorú értelemben vett egyházi írói listába nem kaphattak volna helyet.²⁹² Annak a kultúrtörténeti vitának a körülményeit is részletesen bemutatja, amelyek az ilyen tárgyú munkák létrehozását generálták évtizedeken keresztül. Amint kiderül, ennek kontextusa nem szűkíthető csupán a német–magyar kultúrviszonyokra (gondolunk itt például Hermann Conringnak, az államismereti iskola tanárának vagy J. Fr. Reimmann-nak magyar kultúrát célzó,

²⁹¹ Adrian MARINO, *Biografia ideii de literatură*, vol. 2., Cluj-Napoca, Dacia, 2006, 11–21.

²⁹² TARNAI, i. m., 47–48

elmarasztaló véleményére), hanem ugyanez a jelenség volt megfigyelhető a francia–német viszonyok terén is, így nyilvánvaló, ezek a munkák a folyton jelen levő kultúrtörténeti viták eredményeiként is meghatározhatók. A szerző állítása szerint a műveltség bizonyítására a literatúratörténet volt a legalkalmasabb eszköz,²⁹³ s ennek egyháztörténetből való kiválását, amint fentebb is utaltunk rá, a Burius család: id. és ifj. Burius János, ill. Burius Dániel nevéhez köti, ezt követően pedig Czvittinger Dávid tevékenységét mutatja be *Specimen Hungariae literatae* című munkája kapcsán. Tarnai ismerteti a szerzői életpályát és Czvittinger kapcsolatrendszerét, a kötet keletkezéskörülményeit, forrásait, a szerző munkamódszerét, ill. külön kitér a kiadvány függelékében feltüntetett, Magyarországgal foglalkozó művek jegyzékére.²⁹⁴ Rövidebb tanulmányt olvashatunk Bél Mátyás és Bod Péter munkásságáról is, ám ezek kapcsán érinti Rotarides Mihály kezdeményezését, ill. Wallaszky Pál munkáját.²⁹⁵

A 18. századi historia litteraria szerzők jelentősebbjeinek tárgyalása után vázolja a tudományterület átalakulásának lépéseit. Úgy látja, Horányi munkájában teljeseedik ki a nyelvi, származásbeli és tárgybeli korlátokat figyelembe nem vevő literatúratörténetek sora, ám Wallaszky Pálnál már egészen más elvek érvényesülését azonosítja. Wallaszky 1785-ben, majd 1808-ban is kiadott *Conspectus reipublicae litterariae* című munkáját tekinti az első folyamatos előadású irodalomtörténetnek, amely mind korszakolás (őskor, középkor, reformáció), mind szerkezet tekintetében eltér elődjei munkáitól, esetleg összegezve vagy kiegészítve adja közre azokat (könyvtár-, iskola-, nyomdatörténet). Wallaszky esetében a szlovák, Bod esetében a magyar nemzeti érzület felé látja elmozdulni a mérleget, tehát megbomlani látszik a korábbi hungarus-fogalom,²⁹⁶ s Tarnai innen számítja az esztétikai szempontú, nemzeti irodalom megszületését, amelyet Pápay Sámuel *A magyar literatúra esmérete* című kötetében vél kiteljesedni. A kötet utolsó tanulmánya az összehasonlító irodalomtörténet művelésének jelentőségét hangsúlyozza.

Tarnai Andor tanulmányai igen átfogóan láttatják a historia litteraria európai és magyarországi kialakulásának mechanizmusát és kontextusát. Az egymáshoz kapcsolódó írások révén érzékelhetővé válik a folyamat, amely során a történeti tárgyú munkák helyett és mellett megjelennek az egyháztörténeti tárgyúak, később pedig ezekből válik ki a literatúratörténet, amely az államismereti munkákba is betagozódik. Az is nyilvánvaló, milyen fontos szerep jut a kontextusnak, kulturális háttérnek és kapcsolathálónak, hiszen ezek feltárása révén válnak követhetővé az ok-okozati

²⁹³ Uo., 59.

²⁹⁴ Uo., 101.

²⁹⁵ Uo., 116–128, 132–136.

²⁹⁶ Uo., 137.

összefüggések, az egyes művek továbbhagyományozódása és átalakulása. Bár Tarnai nem ejt szót róla, Benkő Józsefet is a historia litteraria művelőinek sorába számlálhatjuk. Benkő literatúratörténete honismereti munkájába ágyazódik be, ami nem tekinthető meglepőnek, hiszen az államismeret művelőinek követőjeként a holisztikus látásmód jellemezte, így a művelődéstörténet éppúgy részét képezte Erdély bemutatásának, mint a politika- vagy gazdaságtörténet. Benkő literatúratörténetének bemutatása előtt azonban szót kell ejtenünk Margócsy István, Holl Béla és Tüskés Gábor átfogó tanulmányairól is.

Historia litteraria – a literátorok „par excellence” műfaja

Margócsy István tanulmányát a felvilágosodás történetietlen voltára vonatkozó, romantika által propagált nézetek bemutatásával kezdi, s ennek ellensúlyozását a korszakban keletkezett historia litterariák bemutatása révén véli megvalósíthatónak.²⁹⁷ Hasonló feladatra vállalkozott Mezei Márta is *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában* című kötetében. A kötet szerzője, Margócsy Istvánhoz hasonlóan, cáfolta a történetietlenség vádját, s rámutatott azokra a tényezőkre, amelyek a 18. század emberét, nemességét a múlt iránti érdeklődésre készítették. Ilyenképpen példáiiban utalt arra, hogy a felvilágosodást képviselő nemesi osztály genealógiai alapon igazolta évszázados jogait az uralkodóval és az alsóbb társadalmi réteggel, a parasztsággal szemben, így a múlt iránti folytonos érdeklődés megkerülhetetlen volt, másrészt az udvart illető kritikákat burkoltan, irodalmi művekben, jelentős történelmi személyiségek példáján keresztül mutatták be.²⁹⁸ A kötetben ezeket példázta Mezei Márta irodalmi alkotások elemzésével. Margócsy István a korszak irodalomtörténeti hagyományyszemléletének feltárására és az irodalomfogalom mibenlétének meghatározására törekszik. Felhívja a figyelmet a literatúratörténeti anyag folytonos növekedésére és az egyes munkák régiségként való, újrakiadási szándékának elterjedésére.²⁹⁹ E szándék megélénkülését Benkő József példáján keresztül is láthatjuk, aki Horányi Elekhez hasonlóan Bethlen János históriájának újrakiadását szorgalmazta, de hasonló vállalkozások kezdeményezője volt az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság is, a jelenség tehát valóban általános körűnek volt tekinthető. Fontosnak tartja megjegyezni, hogy

²⁹⁷ MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984/3, 291–308. (A továbbiakban: MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti...*)

²⁹⁸ MEZEI Márta, *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Budapest, Akadémiai, 1958, 6–7.

²⁹⁹ MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti...*, 293.

a historia litteraria-tárgyú munkák nem a „korban dívó kultúrát” kívánták rögzíteni, hanem mindazon elemeket, amelyek a res litterariához tartoztak, ilyenképpen könyvtártörténeti, nyomda- és iskolatörténeti részeket egyaránt felfedezhetünk, s így kaptak helyet az eruditus személyiségek mellett a mecénások és uralkodók is.³⁰⁰

Margócsy az irodalomtörténeti lexikonok anyaga alapján példázza, hogyan került át a hangsúly a mecénások értékeléséről az egyéni teljesítmény, a szerző értékelésére, ill. a művek számbeliségére vonatkozó kitétek helyét hogyan veszi át a minőségi kritérium. Az elismerés jeleként – állapítja meg – a szerzők és művek az antik, esetleg kortárs szerzőkkel kerültek párhuzamba, így lett Zrínyi Miklós a magyar Homérosz, Horányi Elek a magyar Plutarkhosz, Báróczi Sándor a magyar Kotzebue,³⁰¹ s így válhatott Benkő József is Erdély Kovachich Márton Györgyév, „magyar Béliussá” vagy „magyar Mabillonná”. A tanulmány szerző kitér az időbeli felosztás problémájára, s azt vázolja, hogyan jutottak el a „primitív”, századonkénti, s azonbelül az ábécérendű felosztástól a korszakolásig, amelyet egyedi módon, Wallaszky Pál munkájában vél azonosítani. Ilyenképpen a középkor nála a kereszténység felvételétől a reneszánszig terjed, az innen kezdődő új korszak pedig 1770-ig.³⁰² A munkák diszciplináris megoszlását Weszprémi István orvostörténeti lexikonjával példázza

Dirk van Miert tanulmányában a kronológiai felosztást analitikus, a diszciplináris elrendezést szintetikus rendszerezésnek nevezi,³⁰³ s ugyancsak ő az, aki a 18–19. század fordulóját átmeneti időszakként, a korai modern korból modern korra való átmenetként látta. ³⁰⁴ Tanulmányában a szerző többnyire német munkák révén mutatja be, hogyan osztályozták a tudást a különféle tudománytörténeti munkák, s hogyan alakult ki a historia litterariák heterogenitásából a tudományoknak területenkénti bemutatása. A tanulmányozott kötetek révén a szerző azt is vizsgálja, hogy ezek a munkák egyéni vagy kollektív alkotások-e, ill. hogy szerzőik milyen mértékben tették egyértelművé a besorolás alapjául szolgáló elveiket. Német viszonylatban Johann Gottfried Eichhorn *History of the Arts and Sciences since their Renewal to the End of the Eighteenth Century, Prepared by a Company of Learned Men* című munkáját a századforduló legjelentősebb, a művészetek és tudományok történetét narratív módon magában foglaló

³⁰⁰ Uo., 298.

³⁰¹ Uo., 301.

³⁰² Uo., 302–303.

³⁰³ Dirk van MIERT, *Structuring the History of Knowledge in an Age of Transition: The Göttingen Geschichte between Historia Literaria and the Rise of the Disciplines*, History of Humanities, 2017/2, 399.

³⁰⁴ Uo., 389.

munkájának tekinti,³⁰⁵ s azt vizsgálja, hogyan zajlott a folyamat e munka létrejöttéig. A kötet a göttingai tudósok közreműködése révén már nem ábécérendben, hanem folyamatában tárgyalta a tudományok történetét, diszciplínák szerint. Szemben az 1750 előtt keletkezett historia litterariákkal, ahol a mesterségek (artes) jelentősebb hangsúlyt kaptak, a „Göttingen Geschichte” érdemét a matematika és fizika, a természettudományok hangsúlyosabb bemutatásának szándéka jelzi. Noha ennek kivitelezésére nem került sor, számos tudomány különálló történelmet teremtett, amely később hozzájárult ahhoz, hogy tudományágakként fogadják el azokat.³⁰⁶

Láthatjuk, hogy a 18–19. század fordulója nem csupán német, de magyar viszonylatban is változásokat hozott. Példát e jelenségre Margócsy István is hoz, hiszen a szépirodalom önállósulásának kezdeteit a költők poétai munkáinak értékelésében, a műlajstrom tételeinek felsorolási rendjében látja, mindezt pedig Ányos Pál munkái révén példázza.³⁰⁷

Holl Béla bibliográfiai vonatkozásában tárgyalja e tudományterület kialakulását és fejlődését. A gyökereket az antik szerzők (Tacitus, Cicero, Suetonius) munkáiban véli felfedezni, majd kitér a 17. században megjelent műkatalógusokra, amelyeket az egyes szerzők műveikbe építettek be vagy azok végéhez csatoltak, s amelyeknek voltaképpen népszerűsítő jellegük volt. A magyarországi res litteraria 17. század végi megélénkülését a németországi egyetemeket látogató diákok nevéhez kapcsolja, s közülük is Czvittinger Dávid, Bél Mátyás, Rotarides Mihály nevét emeli ki. Holl a tudománytörténeti irodalom sajátosságait a történeti érzékben, a történeti tudat erősödésében, a tudományok differenciálódásában és a polihisztor-tudós eszmény iránti lelkesedésben, ill. a tudós pontosságban véli felfedezni.³⁰⁸ Megállapítja, hogy a 17. és 18. századi Európa valamennyi országában fellelhető volt a nemzet íróinak lajstromozási szándéka, emellett városok, iskolák, egyetemek tudósjegyzékét is összeállították. A földrajzi rendszerezéssel együtt kialakult a tudányszakokonkénti rendszerezés elve, így a 16. század második felétől a szakbibliográfiák megjelenésére irányítja a figyelmet. Holl Béla a historia litteraria keretein belül a hangsúlyt a bibliográfusi tevékenység kialakulására, a könyvek leírásának fejlődésére, a bibliográfiák kialakulásának bemutatására helyezi. Ugyanilyen jellegű Pertti Vakkari tanulmánya, amelyben a szerző a könyvekkel való foglalatosságot mint önálló tudományt és a historia litteraria egymáshoz fűződő viszonyát tárgyalja, megkülönböztetve egyfajta külső és belső diszkurzust. E megkülönböztetés révén a könyvtártudomány kialakulását a

³⁰⁵ *Uo.*, 391.

³⁰⁶ *Uo.*, 413.

³⁰⁷ MARGÓCSY, *Az irodalomtörténeti...*, 304.

³⁰⁸ HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = H. B., *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000, 89.

belső diskurzus szerint a historia litteraria részének tekinti, a külső diskurzus szerint pedig külön tudományként kezeli. Vakkari felhívja a figyelmet a kezdeti, német nyelvterületen folyó, könyv(tár)tudományokkal foglalkozó kutatások jelentéktelen számára. A vizsgálódások megélénkülését a 19. század első felében megjelenő *Bibliothek-Wissenschaft* című, Martin Schrettinger nevéhez köthető munkához kapcsolja, amelynek, meglátása szerint, napjainkban megkérdőjelezhető a tudományos értéke, de a maga idejében jelentős, mondhatni korszakalkotó műnek számított.³⁰⁹

A tudomány önállósodását és fejlődését a polihisztor fogalom felbomlásához és a szakosodáshoz köti, kiemelve, hogy a historia litteraria keretein belül is megvolt a 18. században önállóvá váló tudományág maga szerepe, jelesül, hogy a tudósok napirenden legyenek az újonnan megjelenő kiadványokkal.³¹⁰ A tanulmány szerzője, akárcsak Tarnai Andor, ismerteti a baconi elgondolást, s ennek kapcsán párhuzamot von a baconi és a német nyelvterületen meghonosodott tudománytörténet-írás mikéntje között. Rámutat arra, hogy ez utóbbi esetében nem is annyira a tudományok történetének, fejlődésének és kialakulásának bemutatására esett a hangsúly, hanem sokkal inkább ez egyes szerzők jelentős műveinek rögzítésére, ahol nem annyira a tartalom, mintsem inkább a könyveknek kézzel fogható tárgyakként való leírására került sor, s így alakult ki a Notitia Librorum, a könyvek jegyzéke. Ennek kapcsán megkülönbözteti a könyvek historikus és kritikai ismeretét. Az előző a szerző nevére, a kiadás helyére és idejére, a szerző foglalkozására és életkorára vonatkozó információkat tartalmaz, míg a kritikai szemléletmód a könyv tárgyának milyenségére, a megírás módjára utal.³¹¹ Szól a Re Bibliothecaria különböző jelentéseiről is: ami egyaránt tartalmazhatja a könyvtárterminus meghatározását, a katalógusokat, a könyvek elrendezésének módját, ill. úgy is értelmezhető, mint az intézmény kialakulásának rövid története.³¹² A historia litteraria által magában foglalt könyvtudomány-történet kiválását Albrecht Keyser 1790-es, *Über die Manipulation bey der Einrichtung einer Bibliothek* című munkájához köti. A kötetet tanulmányozva vonja le a konklúziót, miszerint a historia litteraria a könyvek ismeretét csupán azok cím szerinti ismeretére korlátozta, ám a bibliográfusi tevékenység ennél jóval szélesebb kört fogott át, ideértve a könyvek elrendezését, ábécérendi és tárgyi katalógusok összeállítását, ezek összeállításának módozatait, tehát a tevékenység elsajtítása szélesebb körű stúdiumokat feltételezett.³¹³

³⁰⁹ Pertti VAKKARI, *The Roots of Library Science in the Internal and External Discourse of Historia Litteraria in Germany*, *Bibliothek: Forschung und Praxis*, 1994/1, 68.

³¹⁰ *Uo.*, 68.

³¹¹ *Uo.*, 70.

³¹² *Uo.*, 72.

³¹³ *Uo.*, 74–75.

Holl Béla a finn egyetemi tanárhoz hasonlóan láttatja, magyar viszonylatban, a kezdetben szorosan irodalomtörténet-íráshoz kapcsolódó és az abból kiváló területnek, a könyvleírás tudományának és könyvtártudománynak szaktudománnyá fejlődését. Meglátásunk szerint Holl tanulmánya a könyvek leírásával foglalkozó tudományt mint tevékenységet nem a tudománytörténet-írás alárendeltjeként, hanem inkább mellérendeltjeként kezeli, amelynek adatgazdagsága miatti felbomlása következtében jött létre az új terület. Míg e két utóbbi tanulmány szűkítve, specifikusan tárgyalja a tudománytörténet-írás egy-egy szegmensét, addig más esetekben nagyszabású tervek fogalmazódtak meg.

A magyarországi historia litteraria-tárgyú vizsgálatok jelentős állomása volt az a 2004-ben szervezett konferencia, amelynek előadásai *a Historia litteraria a XVIII. században* című tanulmánykötetben jelentek meg. A kiadványt Tüskés Gábor átfogó, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek* című tanulmánya indítja, melyben Tarnai Andor munkásságát értékeli.³¹⁴ A méltatás után Tüskés a tudománytörténet és irodalomtörténet meghatározására vállalkozik elsősorban német nyelvű szakmunkákat felhasználva, majd kitér a germanisztika történetének áttekintésére is. Ezt követően összegzi az irodalomtudomány által betöltött szerepköröket, ill. a kutatások során felmerülő feladatokat. Megkülönbözteti a historia litteraria tág és szűk értelmét, ilyenképpen a szó tág értelmében a műfaj tudománytörténetét, szűk értelemben a fennmaradt írásos emlékek vizsgálatát, szövegek tanulmányozását érti.³¹⁵

A korábban bemutatott írások szerzőivel egyetértve Tüskés is úgy látja, a historia litterariának a 17. század második felében való kibontakozása a német protestáns egyetemekhez kapcsolható, és szoros összefüggésben tárgyalandó a polihistorikus tudományosság törekvéseivel.³¹⁶ Német szerzők munkái nyomán kifejti, hogy a historia tulajdonképpen az áthagyományozódott tudás foglalataként tekinthető, s ezzel kapcsolatban meg is fogalmazza a literátor feladatát. Eszerint a polihisztor feladata ennek a tudásnak a rekonstrukciója, s ezt a felfogást állítja szembe a baconi elvekkel, amelyek szerint a hagyomány kutatása eszköz a meglévő szint meghaladására.³¹⁷ E nézőpont kiegészül Chr. Aug. Heumann azon meglátásával,

³¹⁴ Meg kell jegyeznünk, a konferencia tematikája szorosan kapcsolódott Tarnaihoz, hiszen halálának 10., Faludi Ferenc születésének 300. évfordulója szolgáltatta az alkalmat megrendezésére.

³¹⁵ Tüskés Gábor, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek* = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 25.

³¹⁶ *Uo.*, 28.

³¹⁷ *Uo.*, 28–29.

miszerint amellett, hogy a historia litteraria történeti tevékenység, kritikai tevékenység is, hiszen feladata a meglévő tudás folytonos megkérdőjelezése.³¹⁸ Ennek kapcsán tér ki Tüskés Gábor az irodalomkritika történetének vázlatos bemutatására, tanulmányát pedig feladatok megfogalmazásával zárja. Ilyenképpen szorgalmazza az irodalom és kritika körébe tartozó szerzők és műveik számbavételét, esettanulmányok közreadását a 18. századi historia litteraria, irodalomelmélet és -kritika művelőiről, ill. olyan monográfiák létrehozását, amelyek a magyar irodalomtörténet kialakulását, az irodalomelméleti és -kritikai törekvések áttekintését, ill. ezeknek a közönséggel való kapcsolatrendszerének megvilágítását tűzik ki célul.

Bár 2004 óta nem került sor ilyen vagy hasonló tárgyú konferenciára, azt azért mégis elmondhatjuk, hogy e nagyszabású terv kivitelezésében már történtek előrelépések, hiszen a kötetben megjelent tanulmányok némelyike egy-egy historia litteraria-szerző tárgyalása kapcsán résztanulmányként, esettanulmányként szolgál. Később a tanulmányok közül néhány doktori disszertációk formájában (Bretz Annamára, Dáné Hedvig, Lipp Veronika munkái) is a nagyközönség kezébe kerülhetett, más esetben új írások jelentek meg. Gondolunk itt Bátor Anna Wallaszky-kutatásaira, Szelestei Nagy László Horányi és Weszprémi tevékenységét bemutató írásaira és levelezésük publikálására, Thimár Attila Révai-kutatásaira, és a sort még természetesen folytathatnánk, ám ennyi is elég ahhoz, hogy lássuk, a Tarnai Andor által művelt kutatás folytatókra talált. 2019 szeptemberében az MTA Irodalomtudományi Intézete Tarnai halálának 25. évfordulója alkalmából, 15 év után újabb tudományos tanácskozás megszervezését tűzte ki célul. Az itt elhangzó előadások és a születendő tanulmányok újabb adalékokkal szolgálnak majd nemcsak Tarnai munkásságának értékeléséhez, hanem a historia litteraria magyarországi történetéhez is.

Tüskés Benkő József nevét is említi azok között, akiknek munkája tanulmányozás tárgyát képezheti, ezért a továbbiakban a középpajtai tudós historia litteraria-vonatkozású munkásságát szeretnénk megvilágítani.

Benkő József, a bölcsészettudományok művelője

Tarnai Andor fentebb idézett literatúrameghatározása világossá tette számunkra a fogalom sokrétűségét, s ezáltal a literátor által végzett tevékenység rétegzettségét is. Ez a széles körű érdeklődés Benkő esetében is megmutatkozik. Azt mondhatnánk mai szóval, hogy a bölcsészettudományok művelése, a szövegekkel való folytonos foglalatосkodás jellemezte őt. Tisztában vagyunk ezeknek a tevékenységeknek egymással való szoros

³¹⁸ *Uo.*, 29–30.

összefüggésével, s azzal is, hogy mindezek a korabeli literatúrafogalom égisze alatt léteztek, mégis láttatni szeretnénk a nagy egésznek részeiben is. Éppen ezért úgy véljük, a mai bölcsészeti tevékenység Benkő munkásságában is megnyilvánuló sokszínűségét a koncentrikus körök modellje mutathatná legjobban. Ennek megvilágítása természetesen mai szóhasználatot feltételez. Ilyenképpen a literátorság fogalmán belül ott találánk a bölcsészettudományok művelőjét, azonbelül pedig azonosítani tudjuk a mai lektori, szövegközreadói, korrektori tevékenységet is. Meglátásunk alátámasztására a következőkben konkrét példákat hozunk fel.

Lektori minőségét egy Nagy József magyarrégeni lelkész által küldött levél alapján vizsgáljuk meg. Nagy így ír Benkőnek:

„Én e' végre a' Well Geographiájával³¹⁹ szívesen udvarlok, ha parantsolja Tiszt. Professor Uram. Mostan pedig, ha Kézdi-Vásárhelyre alkalmatosságot nem találok, (mellyetis legalább a' Levél hátára felfogok jegyezni) az elébb említett Munkátskámatis tsak a' Tiszt. Professor Kezébe fogom küldeni, olly' alázatos kéresemmel, hogy méltóztassék őket megolvasni, és azután a' maga bölts és Kegyes Reflexioival együtt, Tisztelendő Generális Notárius Uramnak, az én levelem mellett, kezébe küldeni”.³²⁰

A levélrészlet alapján látható, hogy a fordításra vállalkozó pap bizalommal fordult Benkőhöz mint hozzáértőhöz, s kérte fel őt vallási tárgyú, de földrajzi ismereteket is igénylő munkájának véleményezésére.

Könyvbeszerzői tevékenységét több levél illusztrálhatja: Kendeffy Ráhel arra kéri a középajtai lelkészt 1786-os levelében, hogy mihamarabb keresse fel, ugyanis könyvek dolgában akar tárgyalni vele.³²¹ Teleki Sámuel arra szólítja fel Katona Imre révén, hogy küldje el neki egyháztörténeti tárgyú művei lajstromát;³²² Szathmári Pap Mihály pedig 1787-ben arra kéri, hogy a közelgő könyvaukción az általa felsorolt könyveket vásárolja meg.³²³ Korrektori, szerkesztői, szövegközreadói tevékenységéről, a szövegkiadásról vallott nézeteiről egyrészt Teleki Sámuelnek címzett leveléből szerezhetünk tudomást, másrészt az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak szánt írásából. A Telekihez címzett levélben két tudós, a magyarigeni lelkész, Bod Péter és a történész Cornides Dániel szövegkiadásról vallott nézőpontjait állítja szembe. Cornides szerint akkor ajánlatos valamit kiadni, ha az hibátlan, Bod viszont úgy véli, jobb, ha hamar kiadják az adott művet, még akkor is, ha hiba csúszik bele, mintsem hogy a tudós szerző halála megakadályozza a megjelenést. Ehhez teszi hozzá Benkő, hogy bár-

³¹⁹ A levél írója Edward Wells *Historische Geographie des Alten und Neuen Testaments* című, 1765-ben megjelent kötetére utal.

³²⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 286.

³²¹ *Uo.*, 267–268.

³²² *Uo.*, 114.

³²³ *Uo.*, 282–283.

mennyire is igyekszik a szerző hibátlan, teljes munka közreadására, ez lehetetlen, mivel az utókor szolgálhat kiegészítésekkel, sőt, sokszor ezt már a kortársak is megteszik. Emellett megjegyzi, hogy munkáit „adnotátiókkal” látja el minden esetben, de különösen az idegen szerző tollából származó, régi kiadványokat.³²⁴ Benkő nagy jelentőséget tulajdonított az egyes kötetek jegyzeteinek, ezt az álláspontját megfogalmazta a *Bethlen János históriájában* előforduló hibák kapcsán is (a munka 1782–1783-ban jelent meg). A középkori literátor e hibák korrigálására vállalkozott az eredeti alapján. Felhívta a Kéziratkiadó Társaság figyelmét arra, hogy a rengeteg másolás során a szöveg torzult, azonban nem csupán a másolókat terheli a felelősség, hanem a nyomdászt is. Bevallása szerint legszívesebben a jegyzésekkel foglalkozna, a másolói munkát egy gyakorlattal rendelkező személyre bízna. Sürgeti a Társaságot a kiadásra. Ezt írja: „A’ tőlem ajánlott dolgok sokak; az én napjaim fogynak; sok írásaim olyak; melyekkel holtom után más vagy nem vagy bajosan bánhatik”.³²⁵ Mind a jelentésben, mind a Teleki Sámuelhez címzett levélben ugyanaz az elgondolás jelenik meg. A koncepció értelmében tehát nem annyira a tökéletességre való törekvés a fontos, hanem a mihamarabbi publikálás. A tudósvilágnak jóval nagyobb veszteséget okozna egy-egy kötet meg nem jelenése, mint az, hogy a kiadvány, ha hibásan is, de nyomdafestéket lát. E felfogás Benkőt a magyarigeni református lelkészeléddel, egykori munkatárssal, Bod Péterrel rokonítja.

Literatúratörténet egy honismereti kötetben

A szerzőnek több, a historia litteraria tárgykörébe sorolható munkája van. Kronológiai sorrendben elsőként az 1778-ban megjelent honismereti munkájának, az *Erdély* című kötetnek művelődéstörténeti fejezetét említjük. A fejezet latinul a *De re litteraria in Transsilvania* címet viseli (Az erdélyi tudományos dolgokról).

Sajnálatos, hogy nem maradt fenn olyan elméleti munka Benkőtől, amely arra világítana rá, hogyan is vélekedett a tudományosságról, miben látta a historia litteraria szerepét. Ennek következtében azokból a paratextuális elemekből próbálunk meg következtetéseket levonni, amelyek a munkák lábjegyzeteiben, előszavaiban, ill. a levelezésben tűnnek fel. Benkő levelezését tanulmányozva felfigyelhetünk arra, hogy jelentősebb levelezőpartnereit következetesen tudósította aktuális tevékenységéről, beszámolt készülöben levő vagy kiadás előtt álló munkáiról. Egyik ilyen

³²⁴ Uo., 222.

³²⁵ BENKŐ, *Jelentés...*, KEK, Kt., Ms. 1678.

jelentős levelezőpartnernek Teleki Sámuel kancellárt tekinthetjük. Egy neki címzett, 1777-es levélben ez áll:

„(...) alázatosan jelentem, hogy az én *Transsilvanniamnak* (mert a' *Princeps Dacicus* helyett, ily titulust adtam) öt Tomussain kívül készülete van 1) *A' Milkoviai Püspökségnek* le-írására (...), 2) *Az Erdélyi 's Magyar Országi MScta Historiákról* való nevezetes jegyzésekre, 3) *Az Erdélyi Tudósoknak* [Kiemelés tőlem: Cs. A.] Le-írásokra Czvittingerből, Magyar Athenásból, Horányiból sat. több curiositással akarom, mint az említett Írók, a' kiknek üszőjökön (!) már nékem könnyebb szántanom: ezen *materiát* ugyanis a' *Transsilvaniámban* tsak compendiose illetem. 4) *Az Erdélyi Groffok*, 5) *Erdélyi Bárók Familliáinak* le-írásokra ex *Diplomatibus* etc. 6) *Az Erdélyi Nemességnek* le-írására. 7) *Az Erdélyből* származott és Erdélyben 's Magyar Ország ide tartozó Részeiben élt Vitézek életének le-írására: ebbe sok szép Curiosumat akarok rakni; 's a' végéhez Appendixül ragasztani a' régi, nagy híró Kornis Sigmond Cataloggusát, melyben le-írta a' nevezetes Erdélyi Urakat és Nemeseket, a' kik a' 16dik Seculum vége felé, és a' 17diknek elején való sok háborukban el-hullottanak”.³²⁶

Láthatjuk, hogy Benkő nem csupán tudóslexikon összeállításán gondolkodott, hanem egész lexikonsorozat megjelentetését tervezte. A levélrészlet alapján nyilvánvalóvá válik, a kötet művelődéstörténeti része csupán a fennebb említett, tervezett tudóslexikon előzményének tekinthető, hiszen a műben „compendiose”, azaz röviden szolt a tárgyról. Utalást találunk a tervezett lexikon milyenségére is, hiszen azt írja Benkő, ezt „több curiositással” szándékszik közreadni, mint elődjei. Kétséggkívül ismerte a felsorolt szerzők, Czvittinger, Horányi és Bod munkáit, ezeket felhasználva akart többletet nyújtani, s azt is hozzáteszi, az említett lexikonok nem kis mértékben könnyítik meg tervezett munkáját. A későbbi levelekben esetenként feltűnnek olyan részletek, amelyek arra világítanak rá, hogy Benkő foglalkozott a nemesi katalógusok összeállításával, azonban a tudóslexikon tervére vonatkozóan, sajnálatos módon, a levelezés további részében egyáltalán nem történik utalás. Emiatt az egyes szövegeket vizsgálva igyekszünk rámutatni arra, miben is akart mást alkotni, mint a református és evangélikus előd vagy a piarista kortárs.

Ha a művelődéstörténeti részt előzménynek tekintjük, máris szemünkbe ötlük néhány eltérés. A fejezetet átlapozva rögtön feltűnik, hogy Benkő nem csupán az eruditusok, a tudósnevek és művek felsorolására vállalkozik, hanem intézménytörténetet is közread. Ilyenképpen iskola- és nyomdatörténeti részeket illeszt a fejezetbe. Ezzel máris bővíti a műfajt, hiszen a res litterariához tartozónak tekinti a művelődés színtereit is, s így túllép elődjei munkáin, Bod *Athenásán* és Horányi *Memoria Hungarorumán*, de még Czvittinger kötetén is, akinél megjelenik ugyan az iskolatörténet,

³²⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 53.

de a nyomdatörténeti vonatkozások hiányoznak. A munka milyenségére, eltérő voltára az előszó következő részével szeretnénk utalni:

„Ámde legfőképpen rövidsége törekedve, amelyet a rendszerezés lényege megkövetel, a tőlem közölt csaknem megszámlálhatatlan adat nagy részét úgy foglaltam össze, hogy ezek – akár a közönség előtt ismert dolgok, akár a megszokott, mindenki kezében forgó hazai és tőlem több ízben idézett írók – minél tömörebben kerüljenek a bemutatásra, ami ellenben a ritkább szerzőknél és a kéziratokban olvasható, az itt bővebb térhez jusson”.³²⁷

Az idézett sorok bizonyára a kötet egészére vonatkoznak, így a koncepció a historia litteraria-tárgyú fejezetre is érvényes: a rövidsége, tömörsége való törekedés mellett olyan információkat kívánt közreadni, amelyek kevésbé ismertek, s amelyek esetleg kuriózumnak tekinthetők, mint a brassói Peter Meder németországi peregrinációja, ruházatának külföldi stílusa és az ezáltal kiváltott megdöbbenés.

Meg kell jegyeznünk, hogy egy esetben találunk még utalást a ruházatra, s annak kapcsán az akadémikusi, ill. a domidoctusi mivoltra. Az udvarhelyi gimnázium bemutatása során megjegyzi, hogy a rektori tisztséget elsőként Letenyei Pál töltötte be, aki Cserei Mihály szerint domidoctus volt.³²⁸ Benkő nem ért egyet Cserei véleményével. Utal arra, hogy *Udvarhelyi Novitius Deák* című munkájában bebizonyította, az illető külföldi egyetemeken is folytatott stúdiumokat. E tekintetben Bod Péter véleményét osztja, aki szintén ezt az álláspontot képviseli *Magyar Athenasában*.³²⁹ Ezt követően, talán némi (ön)íroniával kifejti, hogy Letenyei „mivel nem viselt németes ruhát, mint *akadémikusaink* szokták, hanem magyarosat, talán azért vélték *domidoctusnak*”.³³⁰ Az idézett részletből a saját balszerencséjéből fakadó keserősége is kitetszik, hiszen ismeretes, hogy Benkő is domidoctus volt, és emiatt, véleményünk szerint, saját tudásában bizonytalan. Úgy tűnik, a külföldi egyetem nemcsak a peregrinus szellemét formálta, hanem énjét is a mássághoz alakította, s ez többek között a ruhaviseletben is megjelent, de érzékelhetővé válhatott a nyelvhasználatban, a vallott nézetekben is. Számos 18–19. századi szövegben feltűnt a nyelv, nemzet, szokások hármasa, s mindezek az egy nemzethez való tartozás jeleiként voltak meghatározhatók. Emellett a korabeli röpiratokban számtalanszor előfordult az ősi alkotmányra való hivatkozás, ill. érvényesültek ennek megerősítésére vagy megdöntésére való törekvések is. Ebből kifolyólag az

³²⁷ BENKŐ, *Erdély*, 53.

³²⁸ *Uo.*, 306.

³²⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas*, h. n., 1766. 161. (A továbbiakban: Bod, *Magyar Athenas*.)

³³⁰ BENKŐ, *Erdély*, 306.

alkotmány cseréje³³¹ a ruházat változtatásával került párhuzamba, hiszen az egyik-másiktól való megválás erősen veszélyeztette a nemzeti identitást is. Számos korabeli író, politikus kifejtette álláspontját ebben a kérdésben: Mátyási József, Batsányi János, Teleki László, Dessewffy József és a sort még folytathatnánk. A fennebbi példa alapján Benkő is felfigyelhetett erre a veszélyre, de mindemellett világossá válik a hazai oktatás külföldivel szemben való elmaradottsága, s ennek következtében a domidoctus tudósok kedvezőtlen megítélése is.

Benkő megfogalmazza, hogy Erdélyben a mûzsák tevékenységét sokszor a háború istene, Mars akadályozta, azonban egyes békésebb időszakokban a tudományok virágzásnak indultak. Többek között Mária Terézia kora is ilyen nyugodt periódus. A császárnőt, a háború nélküli, békés időszak okán, a tudomány védelmezőjének tekintik. Történt már utalás arra, hogy a császárnő ebből fakadó dicsérete nem minősült egyedi dolognak, hiszen a Magyar Museum szerkesztői is hangsúlyozták a békés időszak jelentőségét és pozitív hatását a tudományművelés szempontjából. A Magyar Hírmondó szerkesztője is hasonlóképpen fogalmaz 1780 decemberében: „Az-is a többi között különös emlékezetet érdemlő dolog, hogy e szép számú esztendőknél forgása alatt, két Magyar Hazánk szakadatlanul fenn-maradt békességben, és minden belső és külső háború nélkül való tsendességben élt, bódogult és virágzott. Mellyhez hasonló szerentsége talám elejétől fogva soha ez előtt nem volt”.³³² Mária Terézia tehát az általa biztosított békés periódus révén járult hozzá a „két Magyar Haza” felvirágzásához, ideértve a tudományok művelését is.

A fejezetet az oktatási intézmények történetével indítja. Kifejti, hogy ezeket a négy bevett vallás szerint tárgyalja: a római katolikusok, reformátusok, evangélikusok és az unitáriusok iskoláit mutatja be ebben a sorrendben, de röviden szól a görögkatolikusok³³³ intézményeiről is. Az egyes részek terjedelmét nem a felekezeti elfogultság határozza meg, hanem a rendelkezésére álló források mennyisége. Ilyenképpen részletező leírásokat figyelhetünk meg a református iskolák esetében. Terjedelemben ezeket követik a lutheránus, majd a katolikus iskolák, végül az unitáriusok és a

³³¹ A 18. századi röpiratokban a nyelv és az alkotmány állandóságát a nemzeti fejlettség fokmérőjeként definiálták. Minél nagyobb múltúak voltak ezek, annál jobban bizonyították a nemzet presztízsét és fejlettségét, ám a században divó nyelvi viták kapcsán felmerült a kérdés, nem kellene-e a bevezetni kívánt magyar nyelv helyett a német mellett állást foglalni. A korszak politikusai, irodalmárai viszont úgy találták, az alkotmány (és a nyelv) annyira megfelelő, hogy szükségtelen annak cseréje, hiszen azáltal a nemesi előjogok is csorbulnának, nem is beszélve arról, hogy a váltás negatívan befolyásolná az identitástudatot.

³³² Magyar Hírmondó, 1780. dec. 6., 98. lev., 793–794.

³³³ A görögkeleti valláson levő románok egy része 1697-ben, elfogadva a pápa fennhatóságát, csatlakozott a római katolikus egyházhoz. Emiatt nevezték őket „unitusoknak”, azaz egyesült románoknak, akik attól kezdve görögkatolikus vallásúként határozták meg magukat.

román egyesültek intézményei tűnnek fel. Nem részletezi minden oktatási intézmény felállításának történetét, csupán azokat, amelyeket fontosabbnak tart. A kolozsvári egyetemről szól bővebben, az enyedi, vásárhelyi kollégiumokról, ill. az udvarhelyi gimnáziumról. A leírások esetében jól érzékelhető, hogy Benkő református ügyekben otthonosan mozgott, hiszen amellett, hogy ezekről bővebben ír, kritikusabban is viszonyul a forrásokhoz, s rámutat az azokban fellelhető esetleges hibákra. A katolikus intézmény, a kolozsvári egyetem esetében például nem figyelhetünk meg hasonló forráskritikát, a felhasznált, többnyire jezsuita szerzők tollából származó információkat igaznak fogadja el. Az iskolatörténetek esetében felsorolja az oktató tanárok nevét, a tanított tárgyat, esetenként pedig bővebben szól róluk: a tanulmányokra, egyetemlátogatásra irányítja a figyelmet, alkalmanként szól a tanítási módszerekről is. A lutheránusoknál csak a tanárok neveit és aktív periódusait jegyzi.

A felhasznált forrásanyagot egyrészt nyomtatványokból veszi (székfoglalók, előzőleg megírt iskolatörténetek), másrészt néhány esetben az oktatási intézmény vezetőjét is megszólítja, hogy adatokat közöljön iskolája történetére vonatkozóan. Ez utóbbi esetre példaként említhetjük Szegedi Györgyhoz, a kolozsvári egyetem egykori rektorához, későbbi vásárhelyi plébánoshoz címzett levelet, amelyben Benkő információkat kér az egyetemre vonatkozóan. Szegedi válasza némileg későn érkezik, 1778 májusának végén, s bár levelében felvilágosításokat ad Benkő kérdéseire, ill. küldi az egyetem rektorainak jegyzékét is, ezek már nem épülhettek be a kötet kolozsvári intézménytörténetet tárgyaló részébe. A kötet előszava 1777. május 28-i dátummal kelt, s a munka 1778-ban jelent meg, tehát mind Benkő levele, mind Szegedi válasza kizárja azt, hogy a várt információkat a honismereti munka általános részében szerette volna publikálni a szerző. Ennélfogva arra kell gondolnunk, hogy Benkő kötetének speciális részében is akart foglalkozni ezzel, viszont tudjuk, hogy ennek kiadására életében nem került sor. A Szabó György fordította, kéziratos másolatok alapján összeállított kötetben azonban nem találunk bővebb információkat a kolozsvári intézményre vonatkozóan. A Szegeditől kapott adatok helyett *Pótlás* címszó alatt Pállya István székfoglaló beszédét építette be munkájába a szerző.³³⁴ A kiadvány 1777-ben jelent meg, tehát egészen új, aktuális tudást tartalmazó munka volt, amelyből Benkő is inspirálódhatott, és bővíthette ezáltal az intézmény történetére vonatkozó ismereteket.

Az iskolatörténetek kapcsán a továbbiakban az udvarhelyi gimnázium történetéről szólunk. Ebben az esetben Benkő saját munkáját, az *Udvarhelyi Novitius Deákot* (1773) építi be a fejezetbe. Felhívja a figyelmet arra, hogy

³³⁴ BENKŐ, *Erdély*, 294.

ő volt az első, aki megírta a gimnázium történetét.³³⁵ Ezzel olyan munkák sorozatát indította el, amelyek napjainkban is foglalkoztatják az érdeklődőket.³³⁶ Itt kell megemlítenünk, hogy Benkő nem csupán az udvarhelyi gimnázium történetét írta meg, hanem az enyedi alma mater történetének másolójaként is számontarthatjuk őt.

A nagyenyedi kollégium kéziratos történeteinek számbavételével legújabbban Rácz Emese foglalkozott Pápai Páriz Ferenc *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története* című szövegkiadásához kapcsolt tanulmányában.³³⁷ Amint Rácz Emese kutatásai bizonyítják, az egykori diák, Benkő József 1740. februári keltezéssel lemásolta a Vásárhelyi Tőke Istvántól származó, 1723-ig megírt kollégiumtörténetet, amelyhez valószínűleg nagybátyja, Hermányi Dienes József hagyatékából jutott hozzá.³³⁸ Az tehát, hogy Benkő hozzákezd az udvarhelyi gimnázium történetének megírásához, nem tekinthető sem újszerű, sem meglepő dolognak, hiszen mint az intézmény egykori diákja, kötelességének érezhette a hiányosság pótlását. E tevékenységének gyökerei akár nagyenyedi diákéveiben s az ott tapasztalt iskolatörténet-írási hagyomány megismerésében is kereshetők.

Benkő felhívja a figyelmet a gimnázium történetét illető írott források elenyésző számára, s ezek közül is csupán Cserei Mihály levelét említi. Itt kell megjegyeznünk, hogy a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára is őrzi Cserei levelének töredékes másolatát,³³⁹ amely Kerekes Ábel iratanyagában található. Úgy véljük, hogy a levél(töredék)re Kerekes Ábel akár Benkő gyűjteményéből is szert tehetett, hiszen a Kolozsvárt található Kerekes-gyűjtemény is tartalmaz olyan iratokat, amelyek korábban Benkő anyagát gazdagították. Konkrét példaként említhetjük Drasenovich

³³⁵ Uo., 306.

³³⁶ Az *Andalgj hát, citerám* című kötet sajtó alá rendezője, Egyed Emese mutat rá a kollégiumtörténettel foglalkozó szerzőkre és kiadványaikra, részletesen tárgyalva a kollégiumnak az egykori bodosi lelkészre, poétára, Lukáts Istvánra gyakorolt hatását műveltségének megszerzésében.

³³⁷ Pápai Páriz kollégiumtörténetét tárgyalva Rácz Emese felhívta a figyelmet arra, hogy a protestáns kegyességi irányzatnak, a pietizmusnak megnyilvánulásaként az egyháztörténeti munkák jelentős művelődéstörténeti, honismereti anyagot is magukban foglaltak, később azonban a felduzzadt információmennyiség arra készítette az egyházi személyeket, hogy külön munkákban adják közre oktatási intézményük történetét. Így vált Pápai Páriz Ferenc az első protestáns egyház- és iskolatörténeti összefoglaló szerzőjévé. Kötetében a sajtó alá rendező ismerteti Pápai autográf kéziratát, ill. ennek másolati, kiegészített példányaait is, amelyek többnyire a kollégium egykori tanárainak (Szigethi Gyula István, Vásárhelyi Tőke István), gondnokának (Váradi Inczédi József) nevéhez voltak kapcsolhatók. Ld. PÁPAI-PÁRIZ Ferenc, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, s. a. r. bev., jegyz. Rácz Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 97–100.

³³⁸ Uo., 103–104.

³³⁹ OSZK, Kt., Quart. Hung. 1181, 101r–103r.

György kapitány Benkőhöz küldött levelének egy részletét, amelyben a kapitány a Horea-féle lázadásról közöl információkat a középajtai literátorttal.³⁴⁰ A teljes Cserei-levelét, amely egyben a gimnázium történetének első forrásaként is számontartható, ill. a Borosnyai Lukács János által küldött levelet Gönczi Lajos is közreadta *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollegium multja és jelene* című munkájában Szabó Károly korábbi közlése alapján.³⁴¹ Cserei Mihály levele nem bővelkedik információkban, alig néhány tanár és az alapítók nevére emlékszik, emellett a gimnázium történetének szempontjából főleg részleteket is megoszt, például azok nevét, akik vele egy udvarban laktak.³⁴²

Bizonyára ezek a hiányos információk készítették Benkőt a családjá, az apja, nagyapja visszaemlékezéseinek beépítésére. Benkő iskolatörténetében nem csak a Cserei-levelét, a családtagok visszaemlékezései képezték a forrásokat, hiszen megvallja, hogy „(...) támogatva mások elbeszéléseitől és feljegyzéseitől”³⁴³ állítja össze a munkát. Itt kell megjegyeznünk, hogy jelen esetben is érvényre jut a kuriózumok iránti érdeklődés. Az anekdotikus elbeszélések jól érzékelhetőek, s az ismertetésben nemegyszer tűnik fel olyan adat, amely nem annyira a tudományosság szempontjából jelentős, hanem inkább érdekes információ. Az 1680–1685 között rektori tisztséget betöltő Rozgoni Pap János esetében szól Benkő a professzornak a cigányok iránt tanúsított feltűnő ellenszenvéről, ill. sajátos étkezési szokásairól.³⁴⁴ Az udvarhelyi gimnázium történetét *Nemes Udvarhely-Széki Rósáskert* címmel Szigethi Gyula István professzor is közreadta a Tudományos Gyűjtemény 1825-ös számában.³⁴⁵ Ebben a munkában említést tesz az előzményekről, többek között Borosnyai János 1747-es kísérletéről, majd Benkő 1773-as munkájáról: „(...) az Udvarhelyi Novitius deák nevezete alatt, munkáját elkészítve az iskola akkori tanítójának bér mutatta, mind az által világ eleibe nem bocsáthatta. – Nincs is még eddig ezen mi iskolánk történeteiről több jegyzés közönségesse téve azon kívül, mely e’ tsak most említett T. Benkő Jó’sef (sic!) Uram, Erdélyről készült érdemes munkájában találattik”.³⁴⁶

³⁴⁰ Kerekes Ábel kézirati gyűjteményei, KEK, Kt., Ms. 576/III, 34. tétel.

³⁴¹ GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollegium multja és jelene*. Székely-Udvarhely, Nyomtatott Becsek Dániel Könyvnyomdájában, 1895. 12–16.

³⁴² *Uo.*, 15.

³⁴³ BENKŐ, *Erdély*, 306.

³⁴⁴ *Uo.*, 307.

³⁴⁵ SZIGETHI Gyula István, *Nemes Udvarhely-Széki Rósáskert*. Tudományos Gyűjtemény, 1825/11, 30–62.

³⁴⁶ *Uo.*, 31.

Valóban, az említett kéziratos munka holléte ismeretlen, erre Szabó György sem utal, tehát az *Erdély*-kötetben megjelent rész annál értékesebb lesz. Ezt a Benkő-féle iskolatörténetet folytatja és helyesbíti Szigethi Gyula István, felhívja az olvasó figyelmét a Benkő által ejtett hibákra is. Ilyenek például a fentebb említett Letenyey Pál akadémikusi, domidoctusi voltára vonatkozó adatok. Szigethi úgy állapítja meg Letenyeynek I. Apafi Mihály által nyert privilégiuma alapján, hogy az egykori rektor nem tanult külföldön.³⁴⁷ Ezenkívül egy névelítésre is felfigyel. Szigethi úgy véli, Benkő a gimnázium egykori tanárát, Szathmári Pap Sámuel átkeresztelte, hiszen Cserei Mihály Sámuel névvel jegyezte a tanárt, Benkőnél már Szathmári Pap János fordult elő. A gimnáziumnak valóban volt Szathmári Pap János nevezetű rektora,³⁴⁸ lehetséges tehát, hogy itt Cserei, s az ő adatait átvéve, Szigethi tévedett.³⁴⁹ A kiigazításokra törekedő professzor a kuriózumokat is átvette Benkő munkájából, hiszen Rozgoni kapcsán megjegyzi, hogy „többek között megjegyeztette őtet a’ természet azzal, hogy a’ Czigányokat szemeivel nem nézhette, a’ mellett a’ kolbászt, és májost annyira utálta, hogy azokat emberi tetemény hulladékjainak nevezte légyen”.³⁵⁰ Szigethi Gyula István tehát Benkő József gimnáziumtörténetére alapozva írta tovább az intézmény történetét saját koráig.

Nem kizárt, hogy a fent említett érdekességek szájhagyomány révén terjedtek a gimnázium egykori diákjai között. Úgy véljük, hogy Benkő az írásos dokumentumok hiányát valamiképp ezekkel a kuriózumokkal kívánta kompenzálni, amelyeket, láthattuk, sikerült is továbbörökítenie.

Az erdélyi nyomdákról

Az iskolatörténeteket a nyomdákkal foglalkozó alfejezet követi, arányát tekintve ez a legrövidebb egység. Az első paragrafusban a nyomdahelyekről szól, megtartva az iskolák esetében is követett felekezeti felosztás rendjét. A katolikusok esetében a kolozsvári és csíksomlyói, a reformátusoknál a kolozsvári és enyedi, az evangélikusoknál a szebeni és brassói székhelyű intézményeket említi, ill. a görögkatolikusok esetében a balázsfalvi nyomdát jegyzi fel. A későbbiekben változtat ezen a felosztáson, s áttér a kronológiai sorrendű ismertetésre. Kétségtelen, hogy a nyomdatörténeti fejezet alapjául Bod Péter *Erdélyi Féniks* című munkája szolgál, bár a kötetről csupán egy alkalommal szól Benkő, és pedig Pápai Páriz Ferenc Misztótfalusi Kis Miklóst köszöntő verse kapcsán, amely az

³⁴⁷ *Uo.*, 34.

³⁴⁸ Ld. BENKŐ, *Erdély*, 307. (2228. számú lábjegyzet)

³⁴⁹ SZIGETHI, *i. m.*, 36.

³⁵⁰ *Uo.*, 34.

említett kiadványban jelent meg.³⁵¹ Míg Bod az írás és nyelv eredetéről értekezik a kezdetek kezdetétől, bibliai részeket is bevonva ismertetésébe, addig Benkő a 16. századnál húzza meg a vonalat, s e század lesz ismertetésének alsó határa. A magyarigeni lelkész a magyarországi viszonyokat is tárgyalja, de Benkő itt is szűkít, s csak az Erdélyre vonatkozó adatokat veszi át. Megfigyelhetjük, hogy teljes mértékben követi a Bod-féle kiadvány rendjét a Honterus Jánosról szóló bekezdéssel kezdődően, de kivonaton, s csak a számára fontosabb történeti tényeket veszi át: évszámokat, az ezekhez kapcsolódó eseményeket, egyes kiadványok címét, nyomdászok neveit. Bod részletesebben szól Misztótfalusi Kis Miklós tevékenységéről, s ez Benkőnél is hangsúlyosabb szerepet kap. A különbség csupán annyi, hogy a rá vonatkozó, Bodnál elszórt információkat Benkő egy helyre gyűjti. A kolozsvári református kollégium nyomdájának történetét tekintve az *Erdélyi Féniks* szerzője a sort Pataki Józseffel és Páldi Istvánnal zárja,³⁵² ezt pótolja Benkő aktuális információval, azaz, hogy a nyomda akkori igazgatója 1769-től Pataki Sámuel. Ezt követően megfogalmazza, hogy a kolozsvári egyetemi nyomdáról és a csíksomlyóirol, adatok hiányában, nincs mondanivalója. E kijelentése ellensúlyozása végett azonban megjegyzi, kétségtelen, hogy az említett nyomdáknak fontos szerzők művei jelentek meg,³⁵³ példákat azonban nem sorol fel. A továbbiakban néhány sor erejéig szól a szebeni és brassói nyomdáról, majd felvillantja a reményt, hogy Erdélyben is egy új nyomda fog létesülni, amelyet Kapronczai Ádám nevéhez köt. Szól ennek nyomdászai tapasztalatáról, s megjegyzi, neki köszönhető, hogy honismereti munkája megjelenhetett. Az enyedi kollégium nyomdájának megszűnése után, 1777-ben a felszerelést Kapronczai Nyerges Ádám vásárolta meg, az általa alapított marosvásárhelyi nyomda azonban csupán 1785-től kezdte meg működését. V. Ecsedy Judit szerint Kapronczai azért késlekedett saját nyomdájának megindításával, mert az új intézmény megalapítását nem tekintette kívánatosnak a református egyház; ezért, hogy késleltessék az üzembe helyezést, felajánlották neki a kolozsvári református nyomda vezetését.³⁵⁴

A Benkő-levelezés egy 1778-as, ismeretlen levelező tollából származó misszilisre arra enged következtetni, hogy a szerző bővíteni kívánta a nyomdatörténeti fejezetet is, csakhogy már ez sem kaphatott helyet az általános részben. A levélíró adatokat közöl a Sárdi, Jüngling, Barth és Hochmeister családok nyomdászati tevékenységéről. A levél nem tartal-

³⁵¹ BENKŐ, *Erdély*, 314.

³⁵² BOD Péter, *Erdélyi Féniks*, h. n., 1767. 17., <http://mek.oszk.hu/06900/06939/06939.pdf> [Utolsó megtekintés: 2017. 12. 10.]

³⁵³ BENKŐ, *Erdély*, 315.

³⁵⁴ V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999. 205.

maz sem dátumot, sem megszólítást, de aláírást sem, mondhatni kezdése „in medias res”-típusú. Nem tartjuk kizártnak, hogy a levélíró „folytatásokban” közölt adatokat Benkővel, ezért is tekintett el a levelekben megszokott formuláktól, s tért rögtön a lényegre. Az ebben megfogalmazott információk egy része Sárdi Sámuelről, a szebeni nyomdásztól származik, legalábbis erre utal egy részlet: „(...) a’ város ezen betűket magáénak tartotta halála után, és ki adta árendába egy embernek, a’ kinek neve nem jut eszébe Sárdi uramnak”.³⁵⁵ Ettől az ismeretlentől vette bérbe a nyomdát a brassói Jüngling István, akinek a későbbi nyomdász, I. Barth János lett a munkatársa. A családi vállalkozás folytatója II. Barth János lett, akinek segédje a „kérdőívezés alanya”, Sárdi Sámuel volt. Amint a levél további részéből kiderül, II. Barth János fia, III. Barth János saját nyomdát alapított, míg az idősb Barth nyomdájának élére Sárdi került. A városi nyomda a szebeni tanácshoz tartozott, s amint kiderül a levélből, Sárdi idején veszteséges volt. A levélben az áll, hogy a városi tanácstól a nyomdát III. Barth János vette bérbe. Arra is reflektál a levélíró, hogy Barth igyekezett Sárdi tevékenységét végleg ellehetetleníteni, s nyomdáját teljesen megszüntettetni, de Sárdi a Guberniumnál és az udvarnál is fellebbezett, míg végül újra működési engedélyt kapott. Ezután lett Sárdi segédje id. Hochmeister Márton. A levélben észlelhető hiátusokat V. Ecsedy Judit kutatásai alapján pótolhatjuk. Kötetében olvashatjuk, hogy Jüngling előtt a szebeni városi nyomdát 1659–1660 között Cristoph Hildebrand igazgatta, majd Blasius Prössl. Jüngling 1666-tól vezette a nyomdát húsz éven át,³⁵⁶ tehát valószínű, hogy Prössl volt az, akinek nevére Sárdi nem emlékezett. Halála után a felesége vette kézbe az irányítást, akinek segítői között V. Ecsedy I. Barth Jánost is említi. A későbbiekben a városi nyomdára vonatkozóan a szerző megjegyzi, hogy II. Barth János harminc éven át volt a bérlő, őt követte Sárdi Sámuel. Miután a Gubernium székhelye Szebenbe került, megélénkült a kultúra iránti érdeklődés, ezért a szebeni városi nyomda egykori bérlőjének fia, III. Barth János önálló tipográfiát alapított, azonban, amint kiderül, mind a városi, mind a Barth-féle nyomda privilégium nélkül működött.³⁵⁷ Bizonyára a privilégiumok megszerzéséért folyt az a küzdelem, amelyre az ismeretlen levélíró utalt.

A levél rövidsége ellenére az ismeretlen feladó a szebeni nyomdászat és nyomdászdynasztiák közötti viszályok velős történetét osztotta meg Benkővel. Sajnálatos, hogy ezeket az ismereteket nem tárta az olvasóközönség elé a kötet részletes részében, hiszen Szeben kapcsán nem is szól az ottani tipográfiákról. A kötetét folyamatosan bővítő szerző maga is

³⁵⁵ BENKŐ, *Levelezése*, 73.

³⁵⁶ V. ECSEDY, *i. m.*, 113–115.

³⁵⁷ *Uo.*, 161.

kapcsolatban állott a Hochmeister-dinasztia egyes tagjaival, hiszen több munkája is itt jelent meg: a *Téli bokréta* (1781), a *Dietae, sive rectius comitia Transsilvanica...* (1791), a *Közép-ajtai dohány* (1792). Biró Annamária mutatott rá ifj. Hochmeister Márton szerepére a magyar kultúra terjesztésében, s felhívta a figyelmet arra, hogy Benkő munkáinak kiadása mellett a Siebenbürgische Quartalschrift című erdélyi tudós folyóirat, amely ugyancsak a család nevéhez köthető, több recenziót is közölt Benkő latin nyelvű munkáiról.³⁵⁸ A közreadott recenziók révén tehát a nyomda hozzájárult Benkő nevének öregbítéséhez is. A szerző bizonyára személyes és/vagy levelező kapcsolatban állott ifj. Hochmeisterrel, bár a levelezést közreadók, Tarnai Andor és Szabó György csupán egy konkrét levelet említene, amelyet ifj. Hochmeister küldött, azonban csak regesztát olvashatunk róla, hiszen az eredetit az elveszettek közé sorolták, s csupán egy később íródott Benkő-levél alapján lehetett következtetni ennek meglétére. Ennek ellenére a nyomdászdynasztia valamely tagjának a neve többször is előfordul a levelezésben, legtöbb esetben a nyomdánál újonnan megjelenő kötetek kapcsán. Ezenkívül Benkő beszámol Teleki Sámuelnek id. Hochmeister Márton katolizálásáról is, amelyet nem néz jó szemmel, s véleménye szerint a konvertálást az érdekek diktálták, nevezetesen, hogy nyomdájának privilégiumokat szerezzen.³⁵⁹ Az információk elenyésző száma miatt azonban nem vállalkozhatunk a szerző és a nyomdászok közötti viszony rekonstruálására.

Térjünk most vissza a levéltíró személyére. Benkő több levelet is váltott Sófálvi Józseffel, aki göttingeni és leideni peregrinációjából hazatérve, 1776-tól Nagyszebenben lett lelkész, 1779-től Kendilónán, majd 1783-tól Kolozsvárt működött kollégiumi tanárként.³⁶⁰ A kettejük kapcsolatát te-

³⁵⁸ BIRÓ Annamária, *Martin Hochmeister magyar „vállalkozásai” = Értékek és ideológiák az irodalomban*, szerk. KORONDI Ágnes, T. SZABÓ Levente, Kolozsvár, Kiadta a Kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék és a Láthatatlan Kollégium, 2008, 143.

³⁵⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 51–54.

³⁶⁰ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [Utolsó megtekintés: 2017. 12. 10.]

Sófálvi József lefordította Johann Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (1771–1774) című, esztétikai tárgyú munkáját *A természet szépségéről való beszélgetések* cím alatt (1778). E munkájáról Keszeg Anna értekezett „*az ebatta aestheticája, az Erdeljbe be ne jöihön, mert eddig is eléltünk a nélkül.*” Az ízlésfogalom és esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez című írásában. A tanulmány szerzője arra a kérdésre keresi a választ, miért maradt ki Edmund Burke munkájának recepciója az erdélyi filozófiatörténetből. Sófálvi (és Gyöngyössi János) kapcsán Keszeg Anna megállapítja, hogy a kolozsvári református kollégiumhoz tartozó tanárok között nem volt olyan oktató, aki az esztétika jelentős képviselőinek sorában lenne említendő. Sófálvi fordítása esetében körvonalazható a *gustus* fogalmának egy, a vizsgált szerzőkétől némiképp eltérő jelentése, állapítja meg a szerző, amely a szépségre való érzékenység felé vezet. Sófálvi magyarázata ugyanakkor – teszi hozzá Keszeg Anna – erkölcsi és vallásos kontextusba ágyazódik, amely a fordítást a Gyöngyössi által vallott koncepcióval rokonítja, azonban úgy tűnik, e vonalnak nem akadtak folytatói. (Lásd: KESZEG Anna, „*az ebatta aestheticája, az Erdeljbe*

kintve az első adatunk egy 1777 decemberében kelt Benkő-levél, melynek tartalmát nem ismerjük, csupán Sófálvi válaszeleveléből következtethetünk az ebben felvetett kérdésekre. Úgy tűnik, a kapcsolatfelvétel kezdeményezője Benkő volt, erre utal Sófálvi válasza:

„Nem emlékezem hogy valaha lehetett volna szerentsém személyesen tisztelni T. jó Utamat; mindazáltal, mivel mind ennekelőtte mások előtt tudva lévő érdeme, mind pedig mostan közelebből ki bocsátott hasznos és közönséges ditséretet nyert munkája által a' köz jónak elő mozditására törekedő szorgalmatossága régen esméretes előttem; különös nyereségemnek tartom azért, hogy hozzám bocsátott levele által maga nyitott énnékem utat a' közelebből való esmérkedésre”.³⁶¹

A középpajtai lelkész nem ismeretlen levelezője előtt, s az itt említett, nemrégiben megjelent „hasznos és ditséretes munka” bizonyára a honismereti munkája volt, amely a szerző nevét máris ismertté tette. A folytatásból kiderül, hogy Sófálvi rendezte sajtó alá Bod Péternek az unitárius egyházzal (*Historia unitariorum in Transylvania...*) szóló kötetét, s küldött ebből egy példányt a címzettnek is. A kiadás történetére vonatkozó adatok mellett tudatja azt is, hogy a könyvet máris betiltották. A következő bekezdésben Sárdi neve is feltűnik. Sófálvi megírja, hogy érdeklődött az említettél, ki írta a „Dictionariumba” a német nyelvű indexet. Itt kell utalnunk a nyomdatörténetet tárgyaló fejezetre, hiszen Benkő megjegyzi, a szebeni ún. köznyomda, azaz a városi nyomda, Sárdi irányítása alatt, a hivatalos dokumentumok mellett egyéb hasznos munkákat is közreadott, s példaként a Párizs–Bod-féle szótárt említi. Azt is hozzáteszi, hogy megglátása szerint Martin Felmer szász történész révén a szótár magyar és latin nyelvű anyaga német jegyzékkel bővült.³⁶²

Biztosra vehetjük, hogy erről az indexről érdeklődött Sófálvi Sárditól, aki megcáfolja Benkő immár publikált nézetét, s kifejti, hogy nem Felmer és nem is Johann Filtsch írta a jegyzéket, hanem a szászsebesi rektor, akinek azonban nevére nem emlékszik pontosan. Sárdi emlékei szerint nem Nusbauer volt a szerző, hanem talán Franciscus Cremer. Ehhez teszi hozzá Sófálvi, hogy ez a rektor már meghalt.³⁶³ A levélíró biztosítja levelezőpartnerét, hogy fényt derít a kérdéses dologra. Adatok hiányában nem adhatunk megnyugtató választ a tudósító kilétére vonatkozóan, de úgy látjuk, a kérdéses személy Sófálvi József lehetett. A következő érvek szólnak mellette: az adott periódusban, 1776 és 1779 között Sófálvi Szebenben működött, maga is jártas volt nyomdászati dolgokban, hiszen külföldön

be ne jöihön, mert eddig is eléltünk a nélkül.” Az ízlésfogalom és esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez, http://laokoon.c3.hu/dok/keszeg_ebatta.pdf [Utolsó megtekintés: 2018. 03. 25.]

³⁶¹ BENKŐ, *Levelezése*, 60.

³⁶² BENKŐ, *Erdély*, 315.

³⁶³ BENKŐ, *Levelezése*, 60.

szövegközreadóként is tevékenykedett, amint erre rávilágítanak a levél egyes részletei, és kapcsolatban állott Sárdi Sámuellel. A nyomdatörténet zárásaként elmondhatjuk, hogy az írott források mellett Benkő közvetítők révén az interjú módszerét is bevetette, amelynek eredménye, amint láthattuk, keresztül is húzhatta már közreadott munkájában tett meglátásait.

Az erdélyi tudósokról

Az eruditusok névsora előtt valamivel bővebb felvezetőt olvashatunk, mint a művelődéstörténeti fejezet bevezetője. Ennek egy részében a hasonló tematikájú munkákra is utal a szerző, s nagy vonalakban ismerteti a historia litteraria magyarországi kialakulásának és továbbterjedésének sarkköveit. Elsőként Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae* című munkáját említi. Szól az időrendben őt követő Rotarides Mihályról, akinek tervei között szerepelt a hasonló tárgyú *Lineamenta* kiadása. Rotaridest követően Benkő Bod Pétert és annak *Magyar Athenas* című munkáját említi. Érdekes-séggént jegyezzük meg, hogy Bodot legtöbb esetben valamilyen „eposzi jelzővel” illeti (kiváló, nagyhírű, híres stb.). Rámutat arra, hogy felhasználva a Rotarides-féle anyagot is, Bod több mint húsz év alatt összegyűjtötte az erdélyi és magyarországi tudósokról szóló információkat, mivel azonban a *Magyar Athenas*ban felekezeti kérdéseket is érintett, bevonták a kötetet, egy másik, a szuperintendensek életét tárgyaló *Smírnai Szent Polikárpus* című munkával együtt. Bodot követi ebben a sorban a „kiváló és híres” Weszprémi István, aki *Succinta medicorum* című kötetében orvosok életrajzait adta közre. Utolsóként a piarista Horányi Elek *Memoria Hungarorum* című munkáját jegyzi Benkő, utalva arra, hogy egyelőre a kötet megjelenéséről van tudomása, de tartalmát nem ismeri.

Benkő folyamatosan dolgozott a tudóslista bővítésén, mert bár kezdetben nem ismerte Horányi említett munkáját, később beépítette a kötetbe. Amellett, hogy megrajzolja ezt a fejlődéstörténeti ívet, tudatosan, de kimondatlanul magát is beírja a sorba. A felsorolt nevekkal és munkákkal e területen való jártasságát is bizonyítja. Talán az sem véletlen, hogy az *Athenas* utóéletére is reflektál, s felhossa a felekezeti ellentétek miatti betiltás tényét. Úgy véljük, Benkő a tudóslexikon betiltása által okozott űrt próbálja meg orvosolni. Fontos megjegyeznünk, hogy a kötet művelődéstörténeti részében egyáltalán nem érzékelhetők a felekezeti ellentétek, az *Additamentában* és a Bethlen Kata könyvtárának Benkő által másolt jegyzéke esetében már igen. Az előbbiben, bár szerzőt nem tüntet fel, így vall Pázmány Péter *Az nagy Calvinusnak hiszek egy istene* című munkájáról: „Iszonyu Káromlásokkal 's hamysságokkal tellyes Örök tűzre méltó bo-

lond könyv”.³⁶⁴ Rácz Emese *Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke* című tanulmányában rámutatott arra, hogy a Bethlen Kata-féle könyvjegyzékben hasonló értékítéletet fogalmaz meg a Pázmány-féle kötetre vonatkozóan.³⁶⁵ Benkő József a hitviták sorába tartozó munka tartalmát is bizonyára ismerte, hiszen az *Additamentában* megfogalmazott értékítélete után néhány sorban azt vázolja, milyennek is tűntette fel Pázmány a kálvinisták istenét. Látható tehát, hogy Benkő is érzékenyen reagál a vallási kérdésekre, viszont annak is tudatában van, hogy amennyiben nem vigyáz arra, mit és hogyan fogalmaz meg, munkája a Bod-kötetekhez hasonló sorsra juthat. Pázmány a tudóslistába csak más nevének említése kapcsán kerül be, viszont itt már tudós volta kap hangsúlyt, így elmondható, a szerző igen elővigyázatos vallási ügyek, hitvitázók tárgyalása során.

Már beszéltünk arról, hogy melyek voltak azok a hasonló tematikájú kötetek, amelyeket Benkő rövid felvezetőjében megemlített, ill. a virtuális könyvtárat bemutató fejezetben is utaltunk arra, hogy valószínűleg ismerte Rotarides Mihály munkáját, ill. biztosan megvolt neki Weszprémi István orvostörténeti lexikonja. Kérdés marad azonban, hogy milyen mértékben használta fel fejezetéhez ezeket a köteteket, milyen módszert alkalmazott az összeállítás során, ill. az is, vajon melyek voltak azok a kiadványok, amelyeket valóban ismert és forgatott a szerző.

A historia litteraria-tematikájú dolgozatokat átolvasva szembeötlő volt, hogy több esetben nagyító alá került a literatúratörténet művelőinek munkamódszere. Bretz Annamária esettanulmányokban rögzítette eredményeit az értekezés keretein belül, Batori Anna hosszabb tanulmányt szentelt Wallaszky munkamódszerének. Úgy véljük, nem lenne haszontalan hasonló vizsgálatot végezni Benkő József historia litterariájában, annál is inkább, mert Bretz Annamária megemlíti, hogy Benkőnek a *Bod Magyar Athenasára* tett Pótlásai átfedéseket mutatnak az *Erdély* című kötet tudósokról szóló fejezetével.³⁶⁶ Következő fejezetünkben tehát Benkő József munkamódszerének tanulmányozása által arra szeretnénk rámutatni, milyen mértékű összefüggések fedezhetők fel a fennebb említett munkák között.

³⁶⁴ BENKŐ József, *Addimenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issimi] Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igeniensi V. D. M.: Bod Magyar Athénására való Pótlások*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, MsU. 1725, 428. (A továbbiakban: BENKŐ, *Addimenta*.)

³⁶⁵ RÁCS Emese, *Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke*, Magyar Könyvszemle, 2016/3, 293.

³⁶⁶ BRETZ, i. m., 137.

BENKŐ JÓZSEF MUNKAMÓDSZERE

Ars compilandi és ars excerpendi a 18. században

A 18. században a kompiláció nem minősült új eljárásnak, hiszen több évszázados hagyományra tekintett vissza. Maczák Ibolya a 17–18. századi prédikációk szövegalkotási gyakorlatát vizsgálta. A prédikációkat elemezve rámutatott arra, hogy a kompiláció biztosította a tekintélyek követését, szövegeik újrafelhasználása alátámasztotta az egyházi tanítás sérthetetlen-ségét, s megfelelt a korabeli ízlésnek, tehát teljesen elfogadott eljárásnak minősült. Kivételt, úgy tűnik, csak a hitvitázók szövegei képeztek, hiszen itt az egymással szembenálló felek elítélték az alkalmazott technikát.³⁶⁷ Ezt nem tekinthetjük meglepőnek, hiszen az egymást meggyőzni kívánó felekezetek lelkészeinek, még a hagyomány- és tekintélykövetés elvét figyelembe véve is, erős érvkészletet kellett összeállítaniuk, ugyanakkor a meggyőzni akarás szándéka bizonyára feltételezett egy másfajta beszéd-módot, amely magával vonta az újszerűséget is. A későbbiekben Maczák Ibolya utal arra, hogy a kompiláció nem feltétlenül szövegalkotási, hanem inkább szövegolvasási módként volt meghatározható.³⁶⁸

Hasonló álláspontot fogalmaz meg Marina Frasca-Spada is. Felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy egy-egy megjelenő kötet esetében sokszor a kiadó vagy a szerző, esetleg a kommentátor sűrített a szövegbe lapszéli jegyzeteket, lábjegyzeteket, éppen azért, hogy segítséget nyújtson az olvasónak, ugyanakkor az is számtalanszor előfordult, hogy a jegyzetelő saját véleményét rögzítette; máskor egy korábban olvasott műnek egy részét

³⁶⁷ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, 2010. 28.

³⁶⁸ *Uo.*, 28.

emelte be a szövegbe, újrahasznosítva az olvasottakat.³⁶⁹ Ez a gyakorlat tehát nem csupán a prédikációirodalom szövegalkotási gyakorlatában minősült bevett eljárásnak, hanem előfordult világi tárgyú kötetek esetében is. Maczák Ibolya megkülönbözteti a kompilálást és excerpálást: az excerpálás egy szöveg olvasása során való, szó szerinti jegyzetek készítését jelentette, míg az olvasás, jegyzetelés és az új szövegbe való beillesztés együttese eredményezte a kompilációt.³⁷⁰

A kompilációs eljárásnak Martin Gierl német irodalomtörténész, a felvilágosodás korának kutatója is hosszabb tanulmányt szentelt. Gierl a fentebb említett szövegalkotási-szövegolvasási technika szerepére szintén utalt. Megközelítése hasonló Maczák meghatározásához, úgy véljük azonban, hogy a német irodalomtörténész még tágabban értelmezte a fogalmat. Szerinte kompiláción nem csupán az egyes szövegek összerakása, idézése volt értendő, hanem azok kivonatolása és jegyzetelése, a hivatkozási apparátus összeállítása is. Emellett azt is hozzáteszi, hogy a kompiláció nem feltétlenül volt a „kevesebbet írás” jele, a gazdaságosságra való törekvés terméke, hanem a tudományos termelés egy formájaként volt értelmezhető.³⁷¹ Tanulmányának további részében a kompilációt összekapcsolja az eklekticizmus fogalmával, s ezáltal kívánja illusztrálni, mennyire sokszínű, heterogén ismeretek tárháza volt a 18. századi historia litteraria. Voltaképpen ennek a heterogenitásnak köszönhető, hogy a tudás a res publica litteraria tagjai számára könnyen hozzáférhetővé vált, s mintegy „virtuális könyvtárként” működött, amelyben a tudósok közreadhatták a tudományterületeiken feltárt új eredményeket, s informálódhattak más tudományterületek felől. Ebből kifolyólag a szellemi termékek terjesztése a materiális síkról, a könyvek másolásáról szellemi síkra tevődött, a tudás tulajdonképpen szétszóródását eredményezte, ugyanakkor a kompilálás révén az egyén nem csupán saját munkáját könnyítette meg, hanem a szövegalkotási mód alkalmazása voltaképpen kritikai viszonyulást is lehetővé tett: a szöveg vizsgálatát, cáfolatát és alátámasztását.³⁷²

Ezen álláspont szerint tehát egy-egy munka nem is a tartalom szempontjából minősült újszerűnek, inkább az összeválogatott anyag milyensége, az elrendezési forma révén, a szerző egyéni hozzájárulása a már meglévő tudásanyaghoz pedig a kommentárok révén vált lemérhetővé. Gierl a továbbiakban a különböző német folyóiratokban publikált információk

³⁶⁹ Marina FRASCA-SPADA, *Compendious Footnotes = Books and the Sciences in History*, ed. Marina FRASCA-SPADA, Nick JARDINE, Cambridge, 2000, 171–172.

³⁷⁰ MACZÁK, i. m., 30.

³⁷¹ Martin GIERL, *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, ed. Hans Erich BÖDEKER, Peter Hanns REILL, Jürgen SCHLUMBOHM, Göttingen, 1999, 69–70.

³⁷² Uo., 72.

centrum és periféria közötti áramlását, a tudástranszfer lehetőségeit vizsgálta. A fennebbiek értelmében ezek a szövegek szorosan egymásra épültek, ezért szerzőik, összeállítóik esetében érvényre jutott a teljességre, a korrekcióra való törekvésnek az elve is.

Amint már utaltunk rá, a választott eljárásokról a szerzők általában a kötetek előszavaiban vallottak. Bretz Annamária Bod Péter számos művének előszavát megvizsgálta, rámutatott azokra a szófordulatokra, amelyek a tudós lelkes munkamódszerére utaltak. Elemezte fordítási, jegyzetelési, olvasási szokásait, az excerpált anyag újrafelhasználásának módját, azonosította műveinek lehetséges forrásait, és meghatározta azoknak a műfajoknak a körét, amelyekben leginkább azonosítható ez a szövegalkotási, szövegolvasási technika. Az egyháztörténeti tárgyú munkák mellett természetesen a historia litterariát is megemlítette.³⁷³ Ezekhez hozzátehetjük a történeti munkákat is, hiszen az ilyen jellegű írások teret engedtek annak, hogy a szerzők vagy szövegközreadók kritikával illessenek egy-egy korábbi munkát. Batori Anna azt vizsgálta, hogyan működött a tudásszervezés a 18. századi historia litterariákban, hogyan gyűjtötte össze munkájának anyagát Wallaszky Pál, s ez milyen viszonyban állt a korszak más, ilyen tárgyú köteteivel. A hivatkozások vizsgálata alapján hálózatmodellt hozott létre, amelyben az egyes centrális és periférikus források igen jól azonosíthatóak, akár csak az információk áramlása. A tanulmányt igen tanulságosnak és inspiratívnak találtuk, s ennek mintájára igyekeztünk megvizsgálni a Benkő-féle anyagot, rámutatva arra, milyen mértékű hasonlóság figyelhető meg Benkő József és Bod Péter historia litterariája között. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy jelen esetben a nyomtatott médiumok szövegeit vizsgáljuk, s nem a folyamatos átalakuláson átmenő, nyomtatásra előkészített kéziratokat. A „tudományos termelés” formájához azonban nem csupán a nyomtatott szövegeken tett változtatások tartoztak hozzá, hanem a kéziratos szövegek másolása, jegyzetelése, terjesztése is. Benkő esetében ez kiemelkedő jelentőséget kap, hiszen egyes vállalkozásaiban, mint amilyen az *Erdélyi históriás szekrény* volt, kéziratokat másolt, másoltatott, jegyzetelt és korrigált, mindez pedig jól láttatja írási és olvasási habitusát. Ugy véljük, Benkő munkamódszerének bemutatása feltételezi textológusi-filológusi működésének legalább vázlatos ismertetését, hiszen mindez szervesen hozzátartozott ahhoz a tevékenységi körhöz, amelyet a historia litteraria művelői elvégeztek.

Mielőtt rátérnénk a Benkő és Bod munkája közötti összefüggések feltárására, ill. Benkő (irodalom)történeti műveltségének megvilágítására, szólni kívánunk a középtajai literátor szöveghasználati szokásairól is.

³⁷³ BRETZ, i. m., 38.

Benkő József textológusi működése

Tóth Zsombor a kora újkori szövegek kapcsán rámutat a nyomtatott és kéziratos médiumok közötti különbségekre, s felhívja a figyelmet arra, hogy a kéziratosság másfajta lehetőségeket biztosított a szövegek számára: ezek egyrészt kisebb példányszámot feltételeztek, másrészt a szövegek felépítése teljesen más logikát követett azokban az esetekben, amikor egyéni és közösségi használatban terjedtek.³⁷⁴ A kéziratok nyomtatott szöveggé való előkészítésének folyamatát Benkő József *Históriás szekrénye* alapján követi nyomon a tanulmány szerző, s azonosítja a középkori literátor textológusi tevékenységének bizonyos megnyilvánulásait. Az Erdély történetére vonatkozó kéziratosokat egybetömörítő korpusz olyan históriákat, naplókat is magában foglalt, amelyeket Benkő csonkítva vagy éppen mediális közegüket átalakítva kívánt közreadni. Cserei Mihály históriája esetében például csak azokat a részeket veszi át, amelyek, meglátása szerint, Erdély története szempontjából jelentőséggel bírnak,³⁷⁵ Bánffy György naplója esetében viszont másfajta beavatkozási mód figyelhető meg:

„Ezt pedig Bánfi György írogatta az 1644 esztendőre való kalendariumának a szokás szerént tiszta papirosból közbe közbe kötött leveleire. (...) Azt pedig szükséges megjegyezmem, hogy én a napló-könyvet az eredeti írásból betűről betűre írtam által, megtartván az abban való írásnak régi módját; nevezetesen a *gy* hetükben, mely helyett mindenütt *gi* találtatott p. o. *heliben*, *Giorgi*, eze-kért: *helyben*, *György*”.³⁷⁶

Bánffy bejegyzéseit Benkő átalakítja, megszünteti az eredeti kontextust, elhagyja a kalendáriumot mint közegét, és naplóformát kölcsönöz a szövegnek, amelyet aztán Szabó Károly is követ a szövegközreadás során.³⁷⁷ Szabó megvallja, hogy Benkő másolati példánya alapján készítette elő a szöveget kiadásra,³⁷⁸ de az írás módján – gondolunk itt Benkő betűhív átírására – változtat, hiszen egy lábjegyzetben megjegyzi: „Benkő másolatának e bettűhüség e kiadásban nincs megtartva; hanem a szöveg az e forrásgyűjtemény kiadásában eddig követett helyesírási elvek szerint van adva”.³⁷⁹ Az idézett részletek és közreadói megjegyzések jól láttatják, hogyan is alakult át a kéziratos szöveg nyomtatott szöveggé, s milyen változtatásokon ment át időközben.

³⁷⁴ TÓTH Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság*, ItK, 2015/5, 631. (A továbbiakban: Tóth, *Kéziratos nyilvánosság*...)

³⁷⁵ Uo., 640.

³⁷⁶ BÁNFI György *Naplója 1644*. Kiad. SZABÓ Károly = Erdélyi Történelmi Adatok IV., szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvárt, Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, MDCCCLXII, 117–118.

³⁷⁷ TÓTH, *Kéziratos nyilvánosság*..., 639–640.

³⁷⁸ BÁNFI, i. m., 116.

³⁷⁹ Uo., 118.

Az írásaktus mikrotörténetének relevanciájára Tóth Zsombor a korábban már hivatkozott, hosszú reformációról szóló tanulmányában is reflektál. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kéziratos nyilvánosság hosszú időtartamban történő tárgyalása megmutatja azt a folyamatot, amely során a középf- és reneszánszkori íráshasználati kultúra elérte azokat a 18–19. századra datálható állapotokat, amikor már a nyomtatványok elkezdtek kiszorítani a kéziratos szövegeket. A kéziratos íráshasználati kultúra feltárása kapcsán két szegmenst emel ki: a kézirat-produkciót és reprodukciót, valamint a kézirat-forgalmazást.³⁸⁰ Benkő József forráskiadói tevékenysége, íráshasználati és olvasási szokásainak tanulmányozása kitűnő példája e jelenségnek, ezért a továbbiakban arra kívánunk legalább vázlatosan reflektálni, hogyan is dolgozott Benkő, kik voltak a másolói, milyen elvárásokat támasztott a másolók személyével szemben, honnan, kiktől szerezte be szövegeit, s ezeket hogyan alakította át.

Utaltunk már Bánffy György naplója és Cserei Mihály históriája esetében a Benkő által követett eljárási módra. A továbbiakban Kálnoki István naplóját alapul véve kívánjuk illusztrálni a középkori literátor textológusi működését. Aranka Györgynek címzett levelében ezt olvashatjuk: „KÁLNOKI ISTVÁNNak hasonló Dianuma 1645re. Mind ezt, melynek is Originálja már ma Mlgs Gróf Consil[iarius] Kálnoki Lajos Urnál van; mind a' Bánfi György Urét, melynek originálja Doctor Pataki Uré, magam kezeimmel igazán leírtam”.³⁸¹ Amint már többször utaltunk rá, Benkő hagyatéka megsemmisült az enyedi tűzvész idején, azonban a Kálnoki-napló másolata fennmaradt Kemény József gyűjteményében, így lemérhetővé válnak a forráskiadó textológusi beavatkozásai. Itt kell megjegyeznünk, hogy a Kálnoki-napló szintén megjelent az Erdélyi Történelmi Adatok negyedik kötetében, amelyet ugyancsak Szabó Károly rendezett sajtó alá.³⁸² Az *Elöljáró beszédben*, a család genealógiájának bemutatása után, Benkő kitér a napló másolásának körülményeire is: „1.) Hogy én ezt találtam nyolczadrétben fenn megdicsért gróf Kálnoki Antal generális úr Excellenciájánál Köröspatakon, és onnan irtam által közép-ajtai pródikátorságomban még 1780ban, és az eredeti írást visszaadván, úgy tudom hogy ma is Köröspatakon tartatik. 2.) Ennek eleibe titulust magam irtam...”³⁸³

A napló címét Szabó Károly, a szöveg közreadója lábjegyzetben rögzíti: „Sepsi Köröspataki Úr Kálnoki István napló könyve, melybe befoglalta I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek 1645-ben a felséges austriai ház ellen a svétziai hadak mellé az erdélyi hadakkal Morvaországba és Silésia-

³⁸⁰ TÓTH, *Hosszú reformáció...*, 733.

³⁸¹ BENKŐ, *Levelezése*, 313.

³⁸² KÁLNOKI István *Naplója 1645*. Kiad. SZABÓ Károly = Erdélyi Történelmi Adatok IV., szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvárt, Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, MDCCCLXII, 133–156.

³⁸³ *Uo.*, 139.

ba menetelének rendét. Ezt pedig az eredeti írásból betűről betűre általírt *Közép-Ajtai Benkő József*”.³⁸⁴

Láthatjuk, hogy megjegyzésében Benkő utal a kézirat formátumára (nyolcadrét), az átírás idejére (1780), saját státuszára (középpajtai pap), arra, hogy kitől szerezte be a kéziratot (Kálnoki Antal), ill. a kézirat hollétére is (Kőröspatak). A forrásmunka tulajdonosára vonatkozóan a Benkő-levelezésben is közreadott *Benkő József tudósítása az Erdély Históriaja íróinak magyar nyelven található kézírásaikról* című írásában szintén utalás történik.³⁸⁵ A levelezés nem tartalmaz Benkő–Kálnoki-levelet, ezért az sem zárható ki, hogy személyesen kérte el a naplót másolásra, amelyet Kálnoki Antal 1780-ban Benkő rendelkezésére is bocsátott.

A szövegtörzshoz tett egyéni hozzájárulása már a címadás tekintetében érzékelhető, a későbbiekben pedig a napló járulékos elemeinél is. A Kemény József-gyűjteményében fellelhető másolati példány láttatja a szöveg lapon való elrendezését, itt két hasábot figyelhetünk meg. Az első oszlop Benkő betűhív másolata, a második a saját kora helyesírásának megfelelő átírat, melynek szükségességét így indokolja: „Ezt a’ Napló-Könyvet írta Kálnoki István tiszta, de igen régi modra ‘s néhol szükségtelen, néhol pedig másokért tserélt betűkkel: melyre nézve betűről betűre ide által-íratott ugyan; de a mostani betűkkel is mellesleg, hogy akárki könnyen olvashassa, újjabbann leíratott”.³⁸⁶ Ennek értelmében Benkő már a Kálnoki-féle szövegben használt i betűs variánsokat következetesen j-vel vagy y-nal jelöli (iöttünk/jöttünk; Vásárheli/Vásárhely), az u betűt v-vel helyettesíti (uolt/volt; Miklósuárara/Miklósvárara), vagy éppen a kétpontos y-t tünteti el (ýdeö/ídő) stb.³⁸⁷

A másoló az egyes szövegrészekhez magyarázó jegyzeteket is csatol. Például május 15-i jegyzésében Kálnoki arra utal, hogy lovait kiengedte a legelőre, ugyanakkor ezen a napon Désre is lement „Ifju Urunkal és Generális Urammal”. Benkő nevesíti is az ifjú urat, hiszen csillaggal történő jelölést alkalmaz, s a lap alján ezt a jegyzést teszi: „Értsed itt az Ifjabb Rá-

³⁸⁴ Uo., 139.

³⁸⁵ BENKŐ, *Levelezése*, 415.

³⁸⁶ SEPSI KÖRÖSPATAKI ÚR KÁLNOKI ISTVÁN NAPLÓ KÖNYVE MELYBE BÉ-FOGLALTA ELSŐ RÁKÓCZI GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEMNEK 1645-BENN A FELSÉGES AUSTRIAI HÁZ ELLEN A SVÉTZIAI HADAK MELLÉ AZ ERDÉLYI AZ ERDÉLYI HADAKKAL MORVA ORSZÁGBA ÉS SILÉSIÁBA MENETELÉNEK RENDÉT. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény: *Collectio manuscriptorum historiorum minor*, Tomus XXIX. mss. 330., VIII. (A továbbiakban: *Sepsi Köröspataki*...)

³⁸⁷ Uo., 1. Megj.: Szabó Károly szövegközreadása nem követi sem az eredeti, sem a Benkő általi átírás normarendszerét, hanem saját kora helyesírásának megfelelően publikálja a naplót. Lásd: KÁLNOKI, *i. m.*, 139–140. Mindezek mellett Szabó lábjegyzetekben hívja fel a figyelmet Benkő félreolvasásaira, megjegyezve, hogy ezeket korrigálta szövegközreadásában. Lásd: KÁLNOKI, *i. m.*, 152–153.

kóczi Györgyöt, ki még az Attyának élteben, 1642-ben választatott vala Erdélyi Fejedeleme³⁸⁸. Más esetekben viszont a szöveg közé ékel be Not. jelzéssel magyarázó vagy felvilágosító jegyzeteket. Hogy csak néhány példát említsünk: „(: Not. sub nr. I. et III. Kálnoki Sám. Úr Írása:)”; „(: Not. Ez íratik a’ feljebb említett tzedulán, mellyen ezeknél több írás nintsen is: „Anno 1637. die 20 Aprilis született nagyobbik Leánya Kálnoki István Úrnak Köröspatakon Hetfő nap, kit is 19 Julij ugyan Köröspataki Házánál meg kereszteltete Katának, midőn tizen harmadik hetében járna a’ Kis Aszszonyka. Ez volt Csáki Lászlóné.”:).”³⁸⁹ Vagy: „Not. Az első és harmadik nrus alatt való Írások a’ Kálnoki Sámuel úr jegyzései; a többi Kálnoki István Úr Írásai, a’ Diarium béliekkel együtt. Mert Petrus Henter nem írta, hanem tsak compingálta; a’ mint ez az Írásoknak össze-vetéséből szépen meg tetszik”³⁹⁰.

A példák révén nyilvánvalóvá válik, hogy Benkő megjegyzései szövegfilológiai szempontból is fontosak, hiszen kézírásokra, az egyes jegyzések lapon való elrendezésére is utalnak, akár csak arra a textológusi munkára, amelyet ő maga végzett el az egyes korpuszok összevetése révén. Mindezeket az információkat valószínűleg a szövegkiadásban is rögzíteni kívánta, s alkalmazta volna a következő, a cím elrendezésére vonatkozó bejegyzését is: „[N. B. A’ 12-dik Laptól fogva végig megvan változva a’ Titulus; lévén a bal felől való Lapokon: NApló Könyv. Jobb felől: Kálnoki István. De így kell fordítani: Bal felől Kálnoki István, jobb felől: Napló Könyve:]”³⁹¹.

A kézirat vizsgálata kapcsán szemünkbe ötlött, hogy bizonyos esetekben utólagos betoldásra került sor, mint például Thúri Sándor családfájának ismertetése kapcsán, hiszen itt mind a tintaszín, mind a betűk mérete eltérést mutat a szövegkorpusz többi részéhez képest. Ebben az esetben a tintaszín világosabb, illetve a betűk mérete kisebb, az írás sűrű.³⁹² Ez azonban nem tekinthető meglepőnek, hiszen a napló másolása és az előszó megírása között másfél évtized telt el, így a család gyarapodásában beállt változások megkívánták az utólagos kiegészítéseket.

Benkő esetében a kiemelés leginkább az egyetlen vízszintes vonallal történő aláhúzás jelöli. A Kálnoki-napló esetében neveket, rangokat, címeket emel ki, s ezek által a majdani olvasót kívánja eligazítani az egyes családok társadalmi és katonai státuszának megismerésében, a nevek esetében pedig követhetővé teszi a hosszú genealógiai elágazásokat. Itt kell megjegyeznünk azonban, hogy az aláhúzások mellett a család férfi tagjai-

³⁸⁸ *Sepsi Köröspataki...*, 1.

³⁸⁹ *Uo.*, 25.

³⁹⁰ *Uo.*, 26.

³⁹¹ *Uo.*, 26.

³⁹² *Uo.*, VII.

nak neveit nagyobb betűmérettel jegyzi, a női családtagok esetében ez nem figyelhető meg. Ezeket az eljárásokat azonban nem a törzsszövegben, hanem az ehhez járó előljáró beszédben alkalmazza, a tulajdonképpeni napló nem viseli ilyen jellegű beavatkozások nyomait, ami azt bizonyítja, hogy Benkő a törzsszövegben szöveghűsége törekedett.

A középkori literátor a követhetőség és koherencia érdekében számokkal jelöli a naplóhoz tartozó szövegrészeket, amelyeket ezúttal fontosnak tart, hiszen ezeket teljes terjedelmükben lemásolja. Erről így vall: „Ezen Diariumnak utolsó felében vagynak egyéb jegyzések is külön külön szakaszokban, lévén közben tisztás papirossak is. En ezeket a szakaszokat, numerusokkal meg-külömböztetve irom-le”.³⁹³

Ezúttal tehát a teljesség igénye vezérli Benkőt, annál is inkább, mert a Kálnoki-napló és más naplók közreadása révén látja biztosítottak Bethlen János históriájának teljességét, mivel úgy véli, Bethlen csak részlegesen tárgyalt bizonyos történeti eseményeket.³⁹⁴

Amint már utaltunk rá, a napló másolása és az *Előljáró beszéd* megírása között tizenöt év telik el. Benkő az 1790-es években intenzívebben foglalkozott a kéziratban maradt magyar nyelvű kéziratok történeti munkák kiadásával, annál is inkább, mert az ebben az időszakban megalakult Kéziratkiadó Társaság és annak célkitűzései reménnyel töltötték el, így nem meglepő, hogy újra előkerült a napló, amelybe az évek során felhalmozódó, a család genealógiájára vonatkozó tudás is beépülhetett.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a Kálnoki-napló kéziratok változata jól szemlélteti azt a folyamatot, amely során Benkő József kiadásra készített elő egy szöveget: magyarázó jegyzeteket csatolt ehhez, kiemelt, kézírásokra vonatkozó megjegyzéseket tett, számozott, formátumra vonatkozó utalásokat rögzített, tehát olyan textológusi-filológusi munkát végzett el, amely révén az eredeti szövegkorpuszt olvasóbaráttá tette, és hozzájárult a textus jobb megértéséhez, ezáltal hidalva át a korszakok között fennálló kulturális különbségeket.

A Kálnoki-napló példája jól láttatja, hogyan dolgozott Benkő a szövegekkel, emellett azonban láttatni szeretnénk azt is, hogyan másolt és másoltatott, milyen másolási szokásai voltak, kikkel dolgoztatott, mit várt el tollnokaitól, milyen kvalitásokkal kellett rendelkezniük ezeknek.

³⁹³ Uo., 23.

³⁹⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 337.

A másoló és másoltató Benkő

Tóth Zsombor a hosszú reformációról szóló tanulmányában említést tesz a nemzetközi szakirodalom által felállított, a másolók típusaira vonatkozó kategóriákról. Peter Beal munkája nyomán ismerteti és példázza a „scribe” és „scrivener” fogalmát. Az előbbi kategória olyan egyéneket takar, akik amellett, hogy másolók, írástudók is, saját szövegeket alkotnak, tehát egyfajta „értelmiségi íráshasználóról” van szó, mint Benkő, Bod vagy Cserei Mihály, az utóbbi kategóriába viszont „tollnokok”/„írnokok” tartoznak.³⁹⁵

Benkő másolói tevékenységére vonatkozóan korábban is láthattunk példákat, hiszen a Kálnoki-napló és a Cserei Mihály históriája esetében megvallotta, saját maga másolta le a szövegeket, ez utóbbi esetében azonban még az írás körülményeire is utalt: „A maga Históriája [Cserei Mihályé] in autographo most, nállam van: edgy edgy órát lopok el minden estvéli álomból, hogy magam leírjam”.³⁹⁶

Noha Benkő maga is sokat másolt, nem egyedül végezte ezt a tevékenységet. Levelezéséből kirajzolódik, hogy tudósítói is közreműködtek egy-egy irat beszerzésében és sokszorosításában. Református paptársai bekapcsolódnak a megjelenés előtt álló *Transsilvania*-kötet adatgyűjtésébe. Példaként említhetjük Gyöngyössi Jánost, aki levélben tudatja, hogy az ótordai papok névsorát Batz István paptársa kézírásában küldi, ő maga pedig az újtordaiak jegyzékét ennek versójára jegyezte. Emellett biztosítja Benkőt arról, hogy az Ó- és Újtorda egyesülésére vonatkozó dokumentumokat igyekszik kiíratni vagy kiírni.³⁹⁷ Itt tehát máris körvonalazódik egy másolói kategória, amely Benkő református paptársainak egy részét takarja. Egy másik levélben Kőrösi György amiatt szabadkozik, hogy nem tudja azonnal küldeni Szalárdi János munkáját másoltatásra, mert neki is szűksége van rá, viszont, amint lehetséges, rendelkezésére bocsátja a dokumentumot, s nem is fogja sürgetni annak másoltatását, hiszen „(...) a mikorra lehet tsendes, és hiba nélkül való irot találni, akkor kell kezére adni”.³⁹⁸ Itt már felsejlik a másoló személyével szemben támasztott elvárás is, miszerint ennek pontosnak, „hiba nélkül valónak” kell lennie, és „tsendesnek”.

Mint már utaltunk rá, a nemesi családok genealógiájának összeállítása során Benkő levélben szólított meg egy-egy főurat a Kendeffy, Kemény, Bethlen- vagy éppen a Bánffy családból, akik készségesen ajánlották segítségüket nem csupán az egyes családi iratok megküldésében, hanem

³⁹⁵ TÓTH, *Hosszú reformáció...*, 733–734. Vö.: Peter BEAL, *In Praise of Scribes: Manuscripts and their Makers in Seventeenth-Century England*, Oxford, Clarendon Press, 1998, 2–3.

³⁹⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 127.

³⁹⁷ *Uo.*, 36–37.

³⁹⁸ *Uo.*, 55.

azoknak leírásában is. Erre példaként említhetjük Bánffy Farkas levelét, aki így ír: „Ezen Excerptumot, magyar lévén az Oratio, csak magyarul íratam ki, és talám bővebben, mint sem a’ Tisz. Uram céljára kellett volna; Tisz. Uram, ha tetszik, contrahattya [!]”.³⁹⁹ Noha itt nem tevődik semmilyen utalás a másoló személyére vonatkozóan, valószínűsíthetjük, hogy Bánffy Farkas valamelyik titkára végezhetette el az átírást, ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy Benkő nemcsak közvetlenül, hanem közvetetten, profitálva személyes vagy levélbeli kapcsolataiból, végeztetett másolói munkát. A Kendeffy Eleknek címzett egyik levélből az is kiderül, hogy Benkőnek a Királyi Táblánál is akadtak segítői, akik közreműködtek egy-egy ritka irat beszerzésében s valószínűleg másolásában is. Ugyanitt vall ezen iratok másolásának mikéntjéről. Megállapítja, hogy a régi és ritka írásoknak az ortográfiáját és betűtípusát is tiszteletben kellene tartani a másolás során, ám kevés az „adcuratus” ember, aki erre vállalkozna. A diétai cikkelyek kapcsán arra utal, hogy ezeket betűről betűre kellene leírni, ahogy ő maga is eljár, sőt, azt is hozzáteszi „én a’ mikor ilyeneket írok nyomtatásból, a’ rendek számát is meg tartom minden paginákon”.⁴⁰⁰ Ennek értelmében Benkő nem csupán szöveghűségre, hanem a forma megőrzésére is törekedett, s ezt várta volna el minden ritka irat másolójától.

Noha megkövetelte a pontosságot, a gyakorlatban bizonyára nem (mindig) volt lehetősége arra, hogy szelektáljon a másolók között, s kiválogassa a legjobbakat. Az esetek nagy többségében elégedetlenkedik is munkájuk miatt. Meg kell jegyeznünk, hogy az írnokokkal való elégedetlenkedés általában jellemezte a korszak tudóstársadalmát. Benkő Loránd *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* című kötetében számos példát hoz olyan esetekre, amikor a literátorok felháborodásuknak adnak hangot: Kazinczy Aranka György írnokát rója meg amiatt, hogy az hibásan másolta Aranka *Júlia levelei Ovidiushoz* című munkáját, vagy Sándor István amiatt panaszkodik, hogy másolója önkényesen alakította át írásmódját.⁴⁰¹ Arra is hoz példát, hogy a literátorok csak nehezen találtak olyan írnokra, aki alkalmas volt egy-egy megjelenés előtt álló munka pontos átírására: Dessewffy József például Arankával tudatja, hogy „reménysége van egy jó Íróhoz”.⁴⁰² Benkő sem képezett kivételt. Sokszor elégedetlenségét fejezte ki mind saját írnokaira, mind azokra vonatkozóan, akik egy-egy korpusz átírására korábban vállalkoztak. Mikó Ferenc históriájának másolójáról például megállapítja, hogy „nem volt elég dili-

³⁹⁹ *Uo.*, 72.

⁴⁰⁰ *Uo.*, 93.

⁴⁰¹ BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai, 1960, 133.

⁴⁰² *Uo.*, 131.

gens”.⁴⁰³ Kemény János, Bethlen Farkas és János, valamint Cserei Mihály históriája esetében megjegyzi, hogy „sok tudatlanok és igen siető kalákás Deákok” átirása miatt a szöveg elkorcsosult, s szinte teljesen érthetatlenné vált.⁴⁰⁴ A másolók kvalitásaira vonatkozó kritériumokra Benkő Ferenc figyelmét is felhívja, aki diákokkal másoltatott szövegeket rokona számára, s akit arra kér, hogy az erdődi zsinat confessióját „hibátlan Írókkal” írassa le, az Angliai bibliát pedig „egy értelmes Deákkal”.⁴⁰⁵

Másolóinak kilétéről csekély a tudásunk, az azonban biztos, hogy állandó problémát jelentett a munkatársak hiánya vagy csekély száma. Erről így vall:

„Semmi nekem olyan szükségem nem volna, mintha két vagy 3 Jó Méltóság találatnék, a kik edgy edgy Deáki Alumniával segitenének-meg, melyel írókat tarthatnék bár 3 esztendeig, mert pénzt szerezni nem tudok. Gondolkoztam és nevezetesen Méltóságos Gróff Bethlen Gergely (Vice Colonellus) Ur Ó Nagyságáról, mint Deák koromi Patronusomról. Méltóságos Gróff Székely Ádám Ur Ó Nagyságáról, stb. hogy jelentetném magamat és ajánlhatnám ilyen Gratiájokba, de az utat ki nem találtam”.⁴⁰⁶

A Kéziratkiadó Társaságnak küldött egyik levelében Bethlen János históriájának újrakiadására vállalkozva megjegyzi, hogy „vagynak pénzért meg-szokott Íróim, kikkel szemem előtt jól és sietve le-írnók [Bethlen János históriáját],”⁴⁰⁷ amelyet azonban nem lehetne bárkire rábízni, különösen nem „valami Deákra vagy hasonló íróra, a’ ki nem szokott typograpiára írni, ’s régiségeket olvasni (...)”.⁴⁰⁸ Itt újra felsejlik egy olyan tulajdonság, amelyet Benkő megkövetel a tollnokoktól, ez pedig a gyakorlottság a régi iratok olvasása és másolása tekintetében, nem is beszélve arról, hogy az átírási munka az ő folyamatos felügyelete alatt történne, ami eleve garantálja a szövegű átírást és hibátlanságot.

Nem csupán arról panaszkodik, hogy a másolók pontatlanul végzik munkájukat, hanem arról is, hogy kevés az írnoka, ill. hogy ezek fizetése hatalmas anyagi terhet ró rá:

„Ezer az akadályom; kiváltképpen pedig annak nem léte, a’ mit erszényből kell ki-adni. írok mindazáltal, és szüntelen négy ’s öt felé is iratok: ha ezek miatt származó adósságaimat külömben nem győzndem; tudom már a’ Nagyságtok ajtóinak kegyes nyílásait. Gyötrődöm kivált a’ miatt, hogy a’ mit Udvarhelyen tanuló két Fiaimra kellene költenem, írókra – költöm –”.⁴⁰⁹

⁴⁰³ BENKŐ, *Levelezése*, 131.

⁴⁰⁴ *Uo.*, 334.

⁴⁰⁵ *Uo.*, 358.

⁴⁰⁶ *Uo.*, 126.

⁴⁰⁷ *Uo.*, 336.

⁴⁰⁸ *Uo.*, 336.

⁴⁰⁹ *Uo.*, 218.

Noha Benkő e négy-öt vagy több írnokának kiléte tisztázatlan, az biztos, hogy a középkori literátor József nevű fia segítséget nyújtott apjának az átírásokban. Erre több utalás is történik levelezésében. Teleki Sámuelnek írja, hogy „szelid 's igen jó igyekezetű” fia hozzákezdett egy magyar nyelvű kézirat másolásához, azonban nem tudja, mikor sikerül ezt befejeznie, hiszen az ifjú az udvarhelyi gimnázium tanulója.⁴¹⁰ Máskor Aranka Györgynek címzett levelében közli, hogy „jó Író” fiát nélkülöznie kell egy ideig.⁴¹¹ Itt kell megjegyeznünk, hogy ugyanezen levél egy részlete azt sejteti, Benkőnek segítségére volt Nagy Gergely „archivarius” is, aki szintén háromszéki lehetett, s akit Thúri Sándor nem engedett Középkortára annak hivatalbeli kötelezettségei miatt.⁴¹²

A levelezést tanulmányozva egyértelművé válik, hogy Benkő leginkább a saját átírásában bíz: Mikó Ferenc históriája esetében büszkén tudatja, hogy ezt „a’ sok által-írók igen megvesztegették. Némek pedig az az örömem vagyok, hogy (a’ mint vélem)” nálam e’ Világban’ legigazábban leírva találhatik”.⁴¹³ Később arra is utal, hogy a szöveg „sűrű kézírásában” íródott,⁴¹⁴ ez a sajátosság pedig általában jellemezhetette Benkő átírásait.

Arra is akad példa, hogy felemlegeti a szövegolvasás során felmerülő nehézségeit, amelyeket nem ő, hanem valamelyik jóakarója révén sikerül megoldania. Ilyen példával találkozunk a Kéziratkiadó Társaságnak és Bánffy Györgynek címzett levelében, amelyben Hieronymus Ostermayer munkája átíratása kapcsán megvallja, a szöveg megjobbításában Teutsch János volt segítségére:

„Az írás melyből által írtam, régi, s igen nehezen olvasható, melyen magam elsem mehettém volna; ámbar Brassóban a legértelmesebb Deákok keze által költ: mindazáltal a leírásban némely hibák estenek. De a Brassai Gymnasium Tudós Rectorának, T. Teutsch János Uramnak, szemessége, s keze által minde-
nütt tökéletesen megjobbítottak”.⁴¹⁵

A kéziratokat történelmi érdeklődésű levelezőpartnereitől (Pataki Sámuel, Koppi Károly, Cornides Dániel), a Kendeffy, Bethlen-, Bánffy család tagjaitól, de leginkább Teleki Sámuelről gyűjti be, akinek többször beszámol aktuális tevékenységéről. Amennyiben mód van rá, Benkő az eredeti kézirat alapján készíti a másolatot, hiszen leveleiben mindig rögzíti, ha az „originál” alapján dolgozott, természetesen azonban kivételek is akadnak. Egyik, Aranka Györgynek címzett levelében Somogyi Ambrus históriája kapcsán fogalmazza meg, hogy „szépen és igazán” leírta azt, azonban

⁴¹⁰ Uo., 223.

⁴¹¹ Uo., 361.

⁴¹² Uo., 361.

⁴¹³ Uo., 301.

⁴¹⁴ Uo., 307.

⁴¹⁵ Uo., 352.

Szamosközi István *Pentandes* című munkáját már a Teleki Sámuelnél talált átirat alapján másoltatta le „igen-igen igazán”.⁴¹⁶

Benkő nem csupán református paptársait és a nemesi családok sarjait vonja be a forrásgyűjtésbe és átírásba, hanem profitál az evangélikus értelmiségiekkel való kapcsolataiból is. Paul Roth segítségével révén sikerül hozzájutnia Apor Péter *Metamorphosis Transilvaniae* című munkájához, amelynek egy részét például Szebenben másoltatta 1788-ban.⁴¹⁷ Nem tartjuk kizártnak, hogy Roth valamelyik diákjával íratta le Benkő számára Apor *Metamorphosis*-át. Máskor arról számol be, hogy történeti munkákat kivonatolt Draudt György feketehalmi, evangélikus lelkész anyagából.⁴¹⁸ A levélrészletek megmutatják, hogy az a gazdag kapcsolati tőke, amellyel Benkő rendelkezett, nem maradt kiaknázatlan, hiszen felekezettől és társadalmi státusztól függetlenül működtek közre a levelezőpartnerek a kéziratok beszerzésében, sokszorosításában vagy éppen az írnokok kifizetésében. A református lelkészek, tanárok mellett a nemesi családok közül is Teleki Sámuel segítségét tarthatjuk a legjelentősebbnek, aki mind forrásanyaggal, mind anyagiakkal segítette Benkőt.

Még ha a másolók személyére vonatkozóan elenyészőek is információink, azt elmondhatjuk, hogy ifjú Benkő József biztosan, valamint Nagy Gergely valószínűleg részét képezte Benkő írnoki gárdájának. E két név mellett e körhöz tartoztak azok a szebeni, brassói és nagyenyedi diákok is, akiket Benkő tanár ismerősei révén, közvetetten állított munkába, valamint azok a hivatali alkalmazottak és titkárok, akik egy-egy főúr szolgálataiban állottak. Az írnokok kvalitásaira vonatkozóan elmondhatjuk, hogy ezeknek pontosnak, figyelmesnek, tanultnak és értelmesnek kellett lenniük, olyanoknak, akik lehetőleg tapasztalattal rendelkeztek a régi szövegek olvasása és írása terén.

Noha nagyszabású szövegközreadói tervét nem sikerült kiviteleznie, elmondhatjuk, hogy Benkő József köré egy kisebb másolói műhely épült ki, amelynek tagjai a szerény anyagi körülmények ellenére is jelentős munkát végeztek, még akkor is, ha az átiratok esetenként hibásak voltak, hiszen ne feledjük, hogy nagyon sok nyomtatásban meg nem jelent szöveg az írnokoknak köszönhetően, csak kéziratos másolatban maradt fenn.⁴¹⁹

Most, hogy körbejártuk Benkő József kéziratokkal való bánásmódjának sajátosságait, meg kell vizsgálnunk azt is, ahogyan a historia litteraria szövegeivel dolgozott. Ehhez azonban annak megvilágítása is hozzátartozik, hogy milyen műveltséggel bírt Benkő e téren, s melyek voltak azok a

⁴¹⁶ Uo., 302.

⁴¹⁷ Uo., 302.

⁴¹⁸ Uo., 317.

⁴¹⁹ TÓTH, *Hosszú reformáció...*, 734.

munkák, amelyek saját szövegegyüttesének forrásaiként szolgálhattak. A továbbiakban tehát ezt kívánjuk megvilágítani.

Benkő József historia litterariai műveltsége

A tudásszerveződés tárgyalása kapcsán Bátor Anna érdemesnek tartja megkülönböztetni a tapasztalati, közlésalapú és következtetésen nyugvó tudást, azaz annak vizsgálatát, hogy milyen információkat gyűjthetett a szerző saját olvasmányélményből, milyeneket külső forrásból, és milyeneket logikai következtetések alapján.⁴²⁰ Mindezt *A tudomány határai*⁴²¹ című munka felhasználásával teszi. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megállapítsuk, milyen historia litteraria-tárgyú műveket ismerhetett Benkő József.

Ha a magyarországi irodalom-, ill. tudománytörténet-írás közismertebb köteteit és kezdeményezéseit vesszük számba kronológiai sorrendben, a következő vonalat kapjuk: Czvittinger Dávid (1711) – Bél Mátyás (1713) – Rotarides Mihály (1745) – Bod Péter (1766) – Horányi Elek (1774–1777) – Weszprémi István (1774–1787) – Benkő József (1777) – Wallaszky Pál (1785, 1808). Látható, hogy elég nagy azoknak a műveknek a száma, amelyek az *Erdély* című kötet kiadási éve körüli periódusban jelentek meg, s ezek a művek a Benkő-féle anyag összeállításában még inkább potenciális forrásnak tekinthetők. A kapcsolatokat illetően a Benkő-levelezés a fennebbi nevek közül csupán egyetlen személy misszilisét tartalmazza, Weszprémi István debreceni orvosét. Arról nincs tudomásunk, hogy Benkő kapcsolatban állt volna a piarista Horányival vagy az evangélikus Wallaszkyval. A levelezés Bod Péternek és Bod által küldött levelet sem regisztrál, azonban a két református lelkész közötti kapcsolatra Éder Zoltán mutatott rá,⁴²² noha ez a munkatársi viszony nem a historia litteraria művelése terén folytatott kollaborációra utal. A honismereti munka művelődéstörténettel foglalkozó fejezetének egy részletében azonban célzást találunk egy Bod által küldött levélre, s ennek alapján óvatosan feltételezhetjük, hogy a tudóslexikonokban feltűnő egyénekről is információkat cserélhettek. A Szenczi Molnár Albertről szóló szócikkben Benkő József cáfolja Bod Péter néhány, a *Magyar Athenasban* rögzített információját, utalva arra, hogy az *Athenas* megjelenése után ő maga szolgáltatott adatokat Bodnak Szenczi Molnár Albertre vonatkozóan. Benkő így vall erről: „A kiváló Bod Péter is bevallotta 1768-ban hozzám intézett levelében, hogy az említett templom

⁴²⁰ BÁTORI Anna, *A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer (Módszertani kísérlet)*, Irodalomismeret: Irodalmi, művészeti és muzeológiai folyóirat, 2016/3, 39.

⁴²¹ KÜTROVÁTZ Gábor, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN Gábor, *A tudomány határai*, Budapest, 2009.

⁴²² ÉDER, i. m., 41–45.

felszentelési iratát sohasem látta, pedig látni szeretné, és a lehető legtöbbet megtudni Molnárról: látta is a tőlem neki kölcsönadottat”.⁴²³ Úgy tűnik tehát, hogy Benkő József, bár utólag, de némi forrással is ellátta Bod Pétert, ezenkívül azonban nem találunk egyéb utalást a historia litteraria terén kifejtett közös munkára.

Az orvoséletrajzok összeállítója, Weszprémi István 1779-ben indított levelet Középajtára. Ennek tartalmából következtethetünk arra a levélre is, amelyet Benkő küldhetett Debrecenbe. Úgy tűnik, Benkő dicsérő szavakkal illette tudóstársát, akinek, amint a virtuális könyvtárat tárgyaló fejezetben ezt bizonyítottuk, ismerte lexikonját, s információkat kért arra vonatkozólag, mi lesz a harmadik kötet tartalma. A kötet tartalmi ismertetését Weszprémi a levéllel együtt küldi, azonban a levelezéshez kapcsolt jegyzékben a közreadó Szabó György és Tarnai Andor megjegyzi, hogy a csatolmányt nem találták meg.⁴²⁴ Válaszlevelében Weszprémi István felvilágosítást kér Selyei Balog István személyére vonatkozóan; azt írja, mind Benkő, mind Bod munkájában megjelenik, hogy az illető orvos volt, azonban ő maga nem talált erre vonatkozó adatokat. Kéri Benkőt, hogy bizonyítékokkal támassza alá kijelentését. Weszprémi úgy véli, hogy azonos név alatt két személy értendő. Hasonló tájékoztatást kér Gyulai Pál személyére vonatkozóan. A levél további részében terveiről ír, kéri Benkő közreműködését a királyi és erdélyi fejedelmi orvosok számbavételére vállalkozóan, s felkéri a középajtai tudóst, ha tudomása van ezekről az egyénekről, küldje el neki a listát.⁴²⁵ További levelek nem ismeretesek, viszont Benkő Koppi Károlynak arról számol be 1782-ben, hogy megszűnt a Weszprémivel való kapcsolata,⁴²⁶ egy nappal később pedig azt írja Pataki Sámuelnek, Weszprémi levélben értesítette őt arról, hogy az orvosi lexikon Benkőnek szánt harmadik kötetét Patakihoz küldte, s Benkő arra tesz javaslatot, hogyan juttassa el Pataki a könyvet Kolozsvárról Középajtára.⁴²⁷ Igen érdekesek ezek a dátumok, hiszen alig egy nap telik el a két levél elküldése között.

Az ellentmondás feloldására csupán hipotéziseink lehetnek. Előfordulhatott, hogy 1779–1782 között a két tudós nem levelezett gyakran egymással, bár az elég kevésbé valószínű, hogy Weszprémi kérdéseire ne érkezett volna felvilágosító válasz.⁴²⁸ Lehetséges, hogy a felvilágosítások

⁴²³ BENKŐ, *Erdély*, 319.

⁴²⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 426.

⁴²⁵ *Uo.*, 80–81.

⁴²⁶ *Uo.*, 158.

⁴²⁷ *Uo.*, 159.

⁴²⁸ Itt kell megjegyeznünk, hogy a *Succinta* harmadik kötete Bécsben jelent meg, 1781-ben. A Selyei Istvánról szóló szócikkben Weszprémi felhívja az olvasó figyelmét Bod és Benkő tévedésére, amelyet ő korrigál. (Lásd: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*,

elküldése után hosszabb szünet következett, ezért is írja Benkő Koppinak, hogy megszűnt a debreceni orvossal való kapcsolata. Időközben azonban megjelent a lexikon harmadik kötete, s Weszprémi szükségesnek érezte, talán köszönetképpen a közreműködésért, hogy ne csak a tervezet, hanem a kész munka is eljusson Benkőhöz. A Szelestei N. László által kiadott Weszprémi-levelezés sem tartalmaz adatokat a két tudós 1782 utáni kapcsolatára vonatkozóan. E dátum után egyszer fordul elő Benkő neve egy Szathmári Pap Mihályhoz címzett levélben. Ebben arról érdeklődik a levélíró Weszprémi, mivel foglalatoskodik Benkő, ugyanis „nagyon elhallgatott”.⁴²⁹ Szathmári Pap Mihály válaszlevelét nem ismerjük, így nem tudjuk, szolgált-e adatokkal Benkő tevékenységére vonatkozóan, s ennél több adat sajnos nem áll rendelkezésünkre az elveszett vagy lappangó levelek miatt.

Visszatérve Benkő historia litterariai műveltségére, figyelniünk kell levelezésének tartalmára is. Benkő „virtuális könyvtárának” feltárása során Weszprémi és Rotarides kötetével találkoztunk, tehát megvolt a lehetőség arra, hogy Weszprémi kötetét felhasználva tapasztalati alapú, saját olvasmányélményből származó információt adjon közre.

A középpajtai lelkész egyik legjelentősebb levelezőpartnere, amint ezt a korábbi fejezetekben is láthattuk, Teleki Sámuel volt. A honismereti munka művelődéstörténeti fejezetében a Teleki Sámuel által alapított könyvtárról szükséztlenül szól. Benkő ezt „igen jól” felszereltnek tartja, s hozzáteszi, hogy a kancellár állandóan foglalkozik új kötetek gyűjtésével, ebből kifolyólag pedig megállapítja, hogy a Teleki-könyvtár a leggazdagabb, amely a korban magánszemély birtokában volt.⁴³⁰ Teleki könyvtárának Benkő József általi ismeretét az a lajstrom is bizonyítja, amelyet ma Kemény József gyűjteményében lelhetünk fel, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban,⁴³¹ s amelyről egy korábbi fejezetünkben már szóltunk. A lista a *Collectaria ad Res Transsilvanicas facientia* című gyűjtemény XIV. kötetében található. Amint a kötet száma is mutatja, ez csak egy a számunkra ismeretlen számú sorozatból; ennek egy másik kötete a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található.⁴³² Úgy véljük, ha több kötet maradt volna fenn, számos információt találhattunk volna ezekben Benkő tervezett, de meg nem jelent mun-

Centuria altera, Pars posterior, Viennae, Typis Io. Thom. nobilis de Trattner, 1781, 35–36.) Mivel a kötet a levélváltás után látott napvilágot, arra következtethetünk, hogy Benkőnek nem sikerült meggyőznie Weszprémit az *Erdély* című kötetben közreadott Selyei-szócikk igazságáról.

⁴²⁹ WESZPRÉMI István, *Levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, Argumentum, 2013 (Magyarországi Tudósok Levelezése VI.), 242.

⁴³⁰ BENKŐ, *Erdély*, 362.

⁴³¹ BENKŐ József, *Collectaria ad Res Transsilvanicas facientia*, XIV. kötet. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény, Ms. 191/I.

⁴³² BENKŐ József, *Collectaria ad Res Transsilvanicas facientia*, KEK, Kt., Ms. 568.

káira vonatkozólag is. A 49 tételt tartalmazó lajstrom latin, német, magyar, olasz és francia történelmi munkák címét rögzíti a kiadási információkkal együtt (a szerző neve, a kiadás helye és ideje, kiadó személy vagy intézmény neve, ill. a kötet mérete). Helyenként megjegyzéseket is találunk, máshol a lajstromot összeállító csillaggal jelölt egy-egy művet. Arra, hogy miért jelölt Benkő egy-egy kötetet csillagokkal, az alábbiakban reflektálunk, előbb azonban meg kell jegyeznünk, a feljegyzett kötetek információi alkalmasak voltak arra, hogy beépüljenek egy majdani tudóslistába.

Amint utaltunk erre a virtuális könyvtár bemutatása során is, a lajstrom tételei között szerepel Rotarides Mihály *Historia Hungaricae litterariae, antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta* című munkája is. Megjegyzésként a következőt olvashatjuk: „Ill. Comes Sam. Teleki adnotavit: »H. M. fuisse Michaellem Házi, indicavit mihi Vir. Clar. Ribinius, Ecclae. A. C. Posoniensis Pastor Primarius«”.⁴³³ Benkő bejegyzése szerint Teleki Sámuel, Ribini János evangélikus lelkész közlése alapján, megjegyezte Rotarides neve mellett, hogy ennek valódi neve Házi Mihály volt. A tétel a csillagozottak között szerepel, s azt gyanítjuk, azok közé tartozott, amelyeket Benkő kölcsönként vagy kölcsön akart kérni tanulmányozás, esetleg másolás végett, legalábbis erre találunk utalást a későbbiekben. A jegyzék nem Benkő kézírásával íródott, tehát azt sem zárhatjuk ki, hogy készen kapott listáról beszélünk, amelyhez ő hozzáfűzéseket tett. Feltételezhetjük, hogy Benkő elkérte Teleki Sámuel történelmi vonatkozású köteteinek listáját, amelyet a kancellár le is másoltathatott számára. Az itt felmerült kérdésekre, bizonytalanságokra némiképp rávilágít két, Aranka Györgyhöz címzett levél. Az első 1791 márciusának elején kelt, ebben Benkő József adatokat közölt Arankával erdélyi történetírókról és műveikről.⁴³⁴ Az ismeretlenebb munkák között ifj. Burius János⁴³⁵ neve is feltűnik, akiről Benkő megjegyzi, hogy nem adta ki apja egyháztörténeti munkáját. A következő megjegyzést olvashatjuk: „Azért [a kiadás elmulasztásáért] őtet kedvezés nélkül tizmolja Rotarides, kinek igaz neve Házi Mihály”.⁴³⁶

Az idézett részlet alapján azt gondolhatnánk, hogy Benkő a *Lineamenta* elolvasása alapján írt Buriusról, azonban ha figyelembe vesszük a 18. századi historia litteraria összeállítási gyakorlatát, kétségeink merülhetnek fel. Több lehetőség is fennáll a forrásra vonatkozóan. Egyrészt Benkő Buriusra vonatkozó megállapításai Horányi munkájából is eredhetnek.

⁴³³ BENKŐ, *Collectaria XIV.*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 191/I, 501. „Teleki Sám. gróf feljegyezte: »a H. M. (rövidítés) Házi Mihályt takar, erre mutatott rá a neves férfiú, Ribini (János), a pozsonyi egyházmegye főpásztora.«”

⁴³⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 301–305. Itt: 305.

⁴³⁵ Ifj. Burius János nevéhez kapcsolható az egyháztörténet literatúratörténeté váló alakulása a 17. század második felében. Lásd erről: TARNAI, *Tanulmányok...*, 51–81.

⁴³⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 305.

A *Memoria Hungarorum* első kötete tartalmazza a szócikket, s ennek összeállításában Horányi a *Lineamentát* veszi alapul. Itt szintén megtalálható Rotarides korholása, miszerint ifj. Burius elhanyagolta apja munkájának kiadását,⁴³⁷ azonban ebben nem olvashatunk a Házi Mihály névről, így azt gyaníthatjuk, ezt Benkő tette hozzá a *Memoriából* vett ismereteihez. Arra, hogy Benkő nem ismerte részleteiben Rotarides művét, csak részleges tudása volt róla, utal egy következő levél is, amely ugyancsak Aranka Györgyhöz íródott egy héttel később. 26. tétele Rotarides fentebb említett könyvének a címe. Benkő megjegyzi, hogy a kötet Teleki Sámuel birtokában van, s hozzáteszi: „Erre is volna rövid ideig való szükségem”.⁴³⁸ Úgy tűnik tehát, hogy Benkő 1791-ben sem látta, vagy legalábbis nem ismerte részleteiben a Rotarides könyvét, csupán bizonyos tudással rendelkezett róla. Kizárhatjuk tehát azt, hogy felhasználta volna ezt több mint egy évtizeddel korábban tudóslexikonjának összeállításakor. (Közbevetjük, hogy az Aranka Györgyhöz írott levélben Benkő megjegyzi, a műveket, amelyeket csillaggal jelölt, sosem látta.⁴³⁹) A *Collectariában* fellelhető jegyzék esetében azonban éppen a jelöltek között szerepel a *Lineamenta*. Két lehetőség áll fenn: Benkő József elfelejtette megjelölni a kötetet, vagy lehetséges, hogy a lista jegyzetelése és a levélírás ideje között eltelt időszakban megfordult kezében a könyv, de nem mélyült el annak tanulmányozásában, ezért is szerette volna még kölcsönkérni.

Mielőtt lezárnánk ezt a filológiai nyomozást, térjünk még ki néhány részletre. Deé Nagy Anikó említi, hogy a bibliofil kancellár kiegészítéseket tett Bod Péternek *Necessaria ac utilis Historiae Hungaricae Notitia* című művéhez.⁴⁴⁰ Ezt a kéziratot, Deé Nagy Anikó meglátása szerint, Teleki kiadásra készítette elő. A kötet szerzője példázza is a tudománykedvelő főúr által tett bejegyzéseket, s ezek egyikeként éppen a Rotarides családnevére vonatkozó utalás tűnik fel, a kézirat 120. lapján.⁴⁴¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a *Necessaria* megtalálható Benkő anyagai között, ugyancsak a Kemény-gyűjteményben, ahol a 119. oldalon olvasható a Rotarides valós nevére vonatkozó bejegyzés: „Rotarides fictum nomen, vero nomine Házi Mihály”.⁴⁴²

⁴³⁷ HORÁNYI, *Memoria...*, 374.

⁴³⁸ *Uo.*, 320.

⁴³⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 321.

⁴⁴⁰ A kéziratot és annak másolatát ma a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban lelhetjük fel. Jelzete: Tq-1510/a. Ms. 15/b. és Tq 1510. Ms. 15.

⁴⁴¹ DEÉ NAGY, *i. m.*, 221.

⁴⁴² BENKŐ József, *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény, Ms. 127, 119. „A Rotarides fiktív név, az igazi név Házi Mihály.”

A lehetséges források feltüntetése után arra kell gondolnunk, hogy Benkő az utóbbi, Teleki által jegyzetelt Bod-munka alapján közölte információit Aranka Györggyel. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az Arankának küldött adatsor számos olyan szerzőnevet és műcímet tartalmaz, amelyek feltűnnek a *Collectariában* található jegyzékben is; tehát a kancellár könyvtára a középajtai domidocus történésznek kimeríthetetlen kincsesbányaként szolgált.

A *Transsilvania generalis* második előszava

Benkő József a kötet általános részének előszavában megfogalmazza, hogy a kiadó, Joseph Kurzböck a munka általános részét két kötetre osztotta a terjedelem miatt.⁴⁴³ Ebből kifolyólag a szerző az általános rész második kötetéhez külön előszót írt. Azért is fontos említést tennünk erről a második előszóról, mert feltűnik benne néhány, a tudóslistára vonatkozó információ is. Benkő tisztában van azzal, hogy nem lenne feltétlenül szükséges ennek az előszónak a közreadása, mégis reméli, hogy szívesen olvassa majd az érdeklődő. Ebben vall egyrészt forrásairól is, a polgári és egyházi levéltárak anyagának felhasználásáról, másrészt kéri a főúri családokat, ne zárják el előle a családi dokumentumokat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a tudósokról szóló részben néhány nemesi család (a Teleki, a Bethlen-család) genealógiai ismertetése is helyet kapott, a folytatásban pedig hasonlóra vállalkozna a Bánffy, Gyulai, Haller, Kemény és Wass családok esetében is. Ezt követően néhány sor erejéig szól kezdeti elgondolásáról:

„Hirtelen megváltoztatva elgondolásomat, Erdély tanult embereit, akiknek csupán a nevüket szándékoztam megemlíteni, *fáradtságos és kemény munka árán* [Kiemelés tőlem: Cs. A.], főbb írásműveik alapján vettem számba; e tekintetben azonban örvendhetünk, mert (amint erre rámutatunk az 1. 269 § végén) a tanult emberek óhajait teljesítette a kiváló *Horányi Elek*. [Kiemelés az eredetiben] Ugyanakkor, ebben az én művemben az olvasók olyan tanult embereket fognak találni, akiknek a nevét hiába fogják másoknál keresni”.⁴⁴⁴

Azért idéztünk hosszabban a szövegből, hogy lássuk, hogyan is alakult át a historia litteraria művelőjének elgondolása. Az idézet értelmében kezdetben az erdélyi tudósok nevének egyszerű felsorolásáról volt szó, a későbbiekben azonban annyira átalakult a koncepció, hogy nemcsak nevekről beszélhetünk, hanem az egyének munkáit is számba vevő lajstromról, amelyet, láthattuk, iskola- és nyomdatörténeti fejezet is megelőz. A részlet arra is utal, hogy a jegyzékbe való bekerülés kritériuma az írásművek megléte volt, noha később látni fogjuk, ennek az elgondolásnak

⁴⁴³ BENKŐ, *Erdély*, 53.

⁴⁴⁴ *Uo.*, 219.

nem feltétlenül fog eleget tenni a szerző. A felsorolás tekintetében Benkő a századonkénti, azonbelül a felekezeti és ábécérendi felsorolást alkalmazza. Ha kizárólag a tudósok listáját vesszük figyelembe, akkor a legnagyobb arányban a reformátusok vannak, számuk meghaladja a 180-at. Őket az evangélikusok követik, közel 70 tudóssal. A katolikusok száma valamivel több, mint 40, az unitáriusoké 20 körül mozog. Ha a listához hozzátesszük az iskoláknál felsorolt tanárnévsorokat is, az arány ugyanez marad, csupán az egyes felekezetek tudósainak száma növekszik, amelyet körülbelül 600–650-ben határozhatunk meg. Ezek a számszerűsített adatok jól mutatják, hogy arányát tekintve Benkő jegyzéke meghaladja a Bod-féle listát, azonban arra a kérdésre, hogy milyen nevek felvétele révén növekszik ez a létszám, amely egyben Benkő historia litterariájának az újszerűségét is jelenteni fogja, a későbbiekben válaszolunk.

A második előszóban Bod mellett a kortársak munkái közül csupán Horányi Elek *Memoria Hungarorum*ára történik utalás. Úgy véljük, azért tűnik fel csak a piarista szerzetes neve, mert munkája komplexebb a többiekénél; Horányi mindenkit felvett jegyzékébe földrajzi, felekezeti, nyelvi vagy foglalkozásbeli különbségeket figyelembe nem véve, éppen ezért a kiadott három vaskos kötetében teljesebb képet nyújtott a magyarországi művelődésről. Hogy miért volt szükség Benkő tudóslistájának közreadására egy ilyen komplex munka megléte mellett, arra az utolsó sor utal: ezek szerint ő olyan neveket is feltüntet, amelyek a *Memoriában* és a hasonló tárgyú munkákban nem fordulnak elő, tehát máris érvényre jut a kiegészítésre való törekvés, ez pedig a historia litteraria történeti jellegét mutatja.⁴⁴⁵

Az említett paragrafus a tudóslista elé írt rövid bevezetőhöz irányítja az olvasót. Ebben Benkő felsorolja a historia litteraria-tárgyú munkákat és azok szerzőit, azonban biztos, hogy a bevezető egy részében Bod Péter *Athenashoz* írt előszavára támaszkodik a szerző, amelyet aztán kibővít azokkal az adatokkal és kötetekkel, amelyek megjelenését Bod már nem érthette meg. Újra feltűnik a válogatás kritériuma, az írásművek meglétére való utalás. Bod előszavában azt olvashatjuk, hogy azokat a 16–17. századi tudósokat veszi fel a jegyzékbe, akik írásműveket hagytak maguk után, s akiknek emlékezete ezek révén él tovább a köztudatban.⁴⁴⁶ A későbbiekben Bod a Teleki-fiúknak (Sámuelnek, Józsefnek, Ádámnak) tett ajánlásában szól az elődökről is. A felsoroltak olyan információk, amelyek Benkő bevezetőjében is fellelhetőek, éppen ezért azt mondhatjuk, a középkorai lelkész ezt felhasználva állította össze a bevezetőt. Bod betiltott kötetekének említése kapcsán és a kor cenzúrarendeleteire vonatkozóan meg kell

⁴⁴⁵ BÁTORI, i. m., 36.

⁴⁴⁶ BOD, i. m., 19. (Megj: Az idézet az Ajánlás számozatlan, 19. oldaláról való.)

jegyeznünk, biztosan nem véletlen az sem, hogy Benkő munkája Bécsben jelent meg. A Monarchia központosítási szándéka és reformintézkedései nyomán a sajtótermékek kiadásának felügyelete is több szakaszon ment át, miközben a cenzorok személyét tekintve is változások történtek, hiszen a könyvek kiadásának felügyelete egyházi kézből a laikusok kezébe került. A folyamat már Mária Terézia uralkodásának idején kezdetét vette. A császárnő által bevezetett, hol szigorú, hol enyhülő rendelkezéseket II. József sajtóreformja tetőzte be, aki egy ideig a személyét érintő bírálatokat is engedélyezte, amennyiben azok konstruktív jellegűek voltak. Az őt követő II. Lipót már jóval óvatosabb volt, rendelkezéseivel erősítette a cenzúra intézményét, amelyet Ferenc császár később rendőrségi szervvé alakított át (Polizei- und Zensurhofstelle).⁴⁴⁷ Noha Mária Terézia cenzúrarendeletei uralkodásának kezdetén gátat emeltek, különösen a protestáns szerzők műveinek kiadása elé, az ötvenes évek második felében enyhülni látszott a helyzet, hiszen a császárnő rendeletet bocsátott ki, amelynek értelmében a bécsi cenzúra által engedélyezett könyvek szabadon terjeszthetők voltak a Magyar Királyság területén is.⁴⁴⁸ Benkő ennek tudatában küldhette kötetét Bécsbe, számítva arra, hogy munkájának kiadása és ellenőrzése nem fog akadályokba ütközni, noha még ekkor sem engedhette meg, hogy megjegyzéseivel bírálja az uralkodóházat, a császárnőt vagy éppen a katolikus vallást, éppen ezért igyekezett az elfogulatlan írói magatartás megtartására.

A második kötet előszava és a tudóslista bevezetője révén úgy tűnik, igen kevés lehet azon historia litteraria-tárgyú munkák száma, amelyeket Benkő József közvetlenül ismert. Amint fentebb említettük, ilyen volt a Wespriemi-féle lexikon, az előszók tartalmi elemeinek egyezése alapján a *Magyar Athenas*, de egyáltalán nem biztos, hogy Benkő József olvasmányélményei alapján ismerte Czvittinger munkáját. Láttuk, hogy Rotaridesét még 1791-ben sem ismerte mélyrehatóan, ami pedig Horányi munkáját illeti, megjegyzi, hogy „ezt még nem láttuk, ezután ismerjük meg, hogy mi a tartalma”.⁴⁴⁹ A hivatkozások alapján elmondhatjuk, hogy Horányi Elek munkáját később tartalmilag is megismerte, nem csak a megjelenéséről volt tudomása.

⁴⁴⁷ PÁL, i. m., 302, 318–321.

⁴⁴⁸ DÖBÖR András, *Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon*, Média kutató. Médiaelméleti folyóirat, 2014/2, 18.

⁴⁴⁹ Uo., 316.

A „fáradtságos és kemény munka”

A munkamódszerre vonatkozóan nem találunk utalást, Benkő csupán azt tünteti fel a második kötet általános részének előszavában, hogy lajstromát „fáradtságos és kemény munkával” állította össze. A bevezetőből azt sem tudjuk meg, hogyan vélekedett Benkő a historia litteraria szerzőinek munkáiról, s hogy pontosan melyeket használta fel könyvfejezete összeállításában. Láttuk korábban, hogy Bod ajánlásának, előszavának egy-egy eleme feltűnik itt is, de az esetleges források azonosítására ez nem elegendő adat. Éppen ezért a hivatkozások tanulmányozása révén igyekszünk meghatározni a felhasznált kiadványokat és Benkő munkamódszerét.

Ha fellapozzuk az eredeti, latin nyelvű kiadást,⁴⁵⁰ a tudósokról szóló rész mintegy kétszáz oldalra terjed, azonban a hivatkozások száma, figyelembe véve az alfejezet terjedelmét és az eruditusok számát, viszonylag kevésnek mondható. Ez önmagában gyanúra ad okot, ismerve az ilyen jellegű munkák összeállítási gyakorlatát. Áttanulmányozva a neveket, két kategóriát különíthetünk el: a nemesi, főúri családokat, hiszen esetükben részletes genealógiákat épít be a szerző, ill. a tudós emberek kategóriáját. Korábban láthattuk, Benkő József sem rejtette véka alá abbéli szándékát, hogy az erdélyi nemesi családok eredetét a tudóslistában ismertesse, s éppen ezért kérte, hogy ismertessék vele a családi levéltárak tartalmát. Ezekben az esetekben Benkő történeti érdeklődése is felszínre kerül, és felduzzad a közölt információk mennyisége is.

Nemesi családok egy tudósnévsorban

Benkő József historia litterariájának egyik nívója a nemesi családok tagjainak felvételében, genealógiájuk részletes ismertetésében rejlik. Tudomásunk van ugyan arról, hogy Benkőnek szándékában állt az erdélyi bárók, grófok, nemesek katalógusát is kiadni, ám ezt az elgondolást, egyéb terveivel együtt, nem sikerült kiviteleznie. Nyomtatásban nem jelent meg ilyen tárgyú munka, s ha kéziratban létezett is ilyen, bizonyára megsemmisült egyéb hagyatéki iratokkal együtt az enyedi kollégiumot sújtó tűzvészben. Még ha ez így is van, tervezett munkáinak előzményei fellelhetők az eruditusokat tárgyaló fejezetben. Nem csak az irodalomtörténet-író Benkő, de a történész Benkő alakja is megmutatkozik itt, hiszen a felsorolt családok esetében részletesen mutatja be a genealógiát, s az egyes személyeket úgy ábrázolja, hogy közben vázolja a korszak történelmi viszonyait is. Hogy az itt megosztott tudásanyag csak előzmény, az is bizonyítja,

⁴⁵⁰ BENKŐ József, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Meditteranea Dictus, Pars Prior sive Generalis*, Tom. II., Vindobonae, 1778, 329–532.

hogy Benkő Kendeffy Elekhez 1778-ban, az *Erdély*-kötet megjelenése után is levelet intézett, amelyben vázolta koncepcióját a tervezett katalógusra vonatkozóan:

„Erdélyről való tsekély, de sok fáradsaggal és költséssel készült *Transsilvania* nevű Munkámnak, a’ mint már nyomtatásban ki jött *Második Darabjában*, az hol a’ Tudós Erdélyi Emberekről irtam, sok Meltóságos Familiákat irtam le; ugy a’ ki-jöendő 3dik és 4dik, sőt még az 5dik Darabban is, ismét sok Uri Familiákat rajszolok-le *Genealogica Deductiókkal* ‘s egyéb szűkseg, és (az hol lehet) ritka dolgokkal. De ezenkívül, mindennap készülgetnek és, szűkseg jó dolgokkal szaporodnak, három Darab Munkáim, melyek között az *Első* leszen az Erdélyi Mlgs *Groffi Familiákról*, melyben le-irattatnak egész *Genealogica Deductiókkal* a’ Familiák minden Ágakra való ki-szélesztéssel, ugy a’ *Groffi Diplomák* is. A *Genealogica Deductiókban* szorgalmatosan kívánok vigyázni ez 4. dolgokra: 1) Hogy az esztendő, melyekben éltenek avagy tsak az érdemesebb Személyek, fel-tétessenek. 2) Mind azok az Familiabéli Személyek, kik vagy Provincialis, vagy Militaris Tisztsegeket viseltetnek, vagy valami emlékezetes dolgokat vittenek véghez, vagy nevezetes ajándékokat ‘s adományokat nyertenek a’ Királyoktól és Fejedelmektől ‘s a’ t. érdemeikhez képest meg-jegyeztessenek. 3) Ugyan az érdemesebb Személyek mely helyeken laktanak inkább, mely nevezetesebb Jóságokat birtanak, és bírnak a’ mostaniak is, minémű nagy szerentsékben vagy szerentsétlenségekben forgottanak, el ne hallgattassanak. 4) Mindenik Familiában az leg-kisebb Személyek is, úgy kinek Felesége is, írásba tétetessenek. A 2dik Darab a’ *Mlgs Bárókról*, az 3dik a *Nevezetes Nemessekről* leszen”.⁴⁵¹

Az idézett levélrészletet összefoglalva a következő dolgokra figyel Benkő: születési és elhalálozási idő, tisztségek, jeles tettek, lakhely, birtokok, jelentősebb történések és családtagok felsorolása rangra és nemre való tekintet nélkül. Voltaképpen ezek a jegyek fellelhetőek az eruditusok közé felvett családok esetében is, így Benkő ugyanazt a koncepciót követte tervezetében, mint kiadott munkájában. Az adatgyűjtés terén egyrészt felhasználta kapcsolatait is, hiszen Bánffy Farkasnak és Dénesnek ugyanazzal a céllal küld levelet, mint Kendeffy Eleknek,⁴⁵² hidvégi Nemes Ferenc pedig 1781-ben küld családjára vonatkozó adatokat.⁴⁵³ Nemes Ferenc levele azt bizonyítja, hogy Benkő a honismereti kötet megjelenése utáni években is foglalkozott az adatgyűjtéssel, a későbbiekben azonban a levelezés nem tartalmaz erre a tevékenységére vonatkozó adatokat.

A továbbiakban át kívánjuk tekinteni, hogy mely családok kaptak helyet a honismereti kötetben, hogyan mutatja be ezeket Benkő, ill. arra is reflektálni kívánunk, hogyan sikerült a szerzőnek becsempésznie az erdélyi nemesi családok tagjait a tudósok közé, milyen érdemeket jegyez az

⁴⁵¹ BENKŐ, *Levelezése*, 62.

⁴⁵² *Uo.* 64–67.

⁴⁵³ *Uo.* 123–125.

egyes személyek kapcsán. Meg kell jegyeznünk, hogy a családok különböző generációit, rokoni ágait a legtöbb esetben külön tárgyalja, így például többször találkozunk a Cserei, Teleki, Bethlen-családdal, de rajtuk kívül ott találjuk az eruditusok között a Haller, a Kemény, a Mikó, a Kálnoki, a Daniel, a Kendeffy, a Lázár, a Nemes, a Székely és Szilágyi család sarjainak nevét is. Haller János esetében a család első erdélyi tagját mutatja be, aki az uralkodó iránti hűségéről és kötelességtudatáról tett tanúbizonyságot, ezt követően pedig hivatali funkcióinak említésére tér ki. Haller János írói, fordítói tevékenysége révén nyer felvételt a jegyzékbe, Benkő történeti tárgyú írásairól, fordításairól tesz említést.⁴⁵⁴ Bethlen Gábor fejedelemről szólva ezt olvashatjuk. „Választékos szellemű és tudású nagy férfiú, akit különböző tudósokhoz írt különféle levelei ajánlanak...”⁴⁵⁵

Az erdélyi fejedelmet egy vallásos tárgyú ének szerzőjeként azonosítja, majd iskolaalapítói tevékenységét méltatja, miszerint „elsőként nyújtott megfelelő otthont Pallas Athénének”.⁴⁵⁶ Bethlen Gábor nem is annyira írói volta, mintsem inkább tudománypártoló tevékenysége révén kerül fel a listára. Benkő ezen érdemek alapján úgy látja, hogy érdemes felvázolnia a Bethlenek családfáját, annál is inkább, mert a későbbiekben is folyton előkerül valamely családtag neve, így indokoltnak érzi, hogy az olvasónak egyfajta történeti kontextussal szolgáljon. Mindezt Mikola László meg nem nevezett, ám valószínűleg a *Historia genealogico transsylvanica* című munkája alapján teszi, megjegyezve, hogy ennek szerzője is több forrásra támaszkodott a család valamely tagja által összeállított családfától kezdődően a halotti orációkig.⁴⁵⁷ Ez a rész a kéthasábosan szedett, apró betűs kötetben mintegy kilenc oszlopot tesz ki, egy igen terjedelmes és részletes ismertetésről van tehát szó, amelyekben tárgyilagosan felsorolja az egyes generációkat, rögzíti a házastársak, a gyermekek nevét és a betöltött funkciókat is, néhol pedig a családi címet is bemutatja. A felvett családok valamely tagja általában hivatali funkciói mellett mecénásként, íróként, fordítóként is jeleskedett, így sokszor a hosszú genealógia egy-egy tagjának nevéhez köthető csak írói produktum, amely mintegy alkalmat szolgáltat arra, hogy Benkő történészi ismereteit megmutathassa, s részletesen értekezzen a felmenőkről, utódokról. Haller Gábor esetében megjegyzi, hogy a diplomáciai levelezést sokszor németről magyarra fordította, mérnöki rajzokat készített az erdélyi várakról, erődtírményekről, emellett pedig mint követ tevékenykedett.⁴⁵⁸ Hozzá kell ehhez tennünk, hogy Benkő birtokában volt Haller Gábor naplókönyve, így nem meglepő, ha a vele kapcsolatos ismer-

⁴⁵⁴ BENKŐ, *Erdély*, 324

⁴⁵⁵ *Uo.*, 325.

⁴⁵⁶ *Uo.*, 325.

⁴⁵⁷ *Uo.*, 326.

⁴⁵⁸ *Uo.*, 332.

retek a tudóslexikonban is bemutatásra kerültek. A Kemény család esetében Kemény Simont második Sámsonként, új Herkulesként mutatja be, a család rokonát, Tornyai Tamást „harcos Achilleuszként”, az ifjabb nemzedékekben pedig okos Ulysseseket és bölcs Senecákat tart számon.⁴⁵⁹

Meglehetősen erőteljes a bibliai, de inkább a mitológiai figurákkal való párhuzam, amelyek révén az említett egyének érdemeit, tulajdonságait a szerző még inkább igyekszik fokozni, s ez az eljárás máshol is érvényre jut. Itt tesz említést arról, hogy megfejtette Kemény János fejedelem történeti tárgyú, kódolt írásának jeleit, amelyet a haza és az érdeklődők rendelkezésére is bocsát, amennyiben igény van erre.⁴⁶⁰ Jelen esetben az államférfi, majd fejedelem diplomáciai, sőt katonai tevékenységéről is beszámol, ezáltal pedig betekintést enged az olvasónak Erdély 17. századi történelmébe. Mikó Ferenc ismertetése során éppen Kemény János önéletírásához irányítja a tájékozódni kívánó olvasót, hiszen nem áll módjában minden felmerülő kérdésre kimerítő választ adni.⁴⁶¹ A Teleki (III.) Mihályról szóló szócikkben rögtön az elején megvallja, hogy szükségét érezte lemásolni a genealógiai táblázatot. Itt olvashatunk IV. Teleki Mihály balesetéről, amelyről első fejezetünkben is szóltunk, s amelynek említése által újra személyes élmények épülnek be a kötetbe. Más, történeti tárgyú munkákra is hivatkozás történik, mint például Mikola László már említett kötetére vagy Nicolaus Schmitth jezsuita tanár *Imperatores Ottomanici* című munkájára vagy éppen Csepregi Turkovics Ferenc halotti orációira, amelyeket a Kemény család valamely tagjának búcsúztatójára állított össze. Jól látható, hogy a historia litteraria-tárgyú írárok száma jelentős mértékben bővül olyan kiadványokkal, amelyeket Benkő történeti kutatásai és érdeklődése révén ismert meg. A nemesi családok esetében csak ilyen munkákra hivatkozik, esetenként csak szerzőt és műcímet, más esetben oldalszámot, lapszámot is jelölve. Cserei Elek kapcsán a törvényekben való jártasságát, írói tevékenysége kapcsán jogi és történeti tárgyú, kiadott vagy kiadatlan munkáit említi.

Cserei Farkas tevékenységének bemutatásakor ugyanez a tematika, ám esetében a lorettói litánia fordításáért⁴⁶² Csereit finom magyar költőként határozza meg Benkő.⁴⁶³ Nagyajtai Cserei Mihályt szorgalmáért, „isteni szelleméért”, bölcsességéért, jó szándékáért, a tudósokkal való kapcsolataért, írásos emlékek gyűjtéséért dicséri,⁴⁶⁴ Daniel István (1684–1774)

⁴⁵⁹ Uo., 333.

⁴⁶⁰ Uo., 333.

⁴⁶¹ Uo., 334.

⁴⁶² *Isten Annyának a' boldogságos szeplőtlen szép szűz Máriának Lórétomi Litániában lévő nevezetek rendin folyó dicserete*, Bécsbenn, Trattner János Tamás betűivel, 1772.

⁴⁶³ BENKŐ, *Erdély*, 346.

⁴⁶⁴ Uo., 352.

esetében Marmontel-fordítását említi, amely által „ércnél maradandóbb emléket állított magának,”⁴⁶⁵ de szól más munkáiról is (*Monita paterna, Variarum meditationum sacrarum miscellanea*). Kendeffy Elek esetében jogi tárgyú munkáit, peregrinációit, nyelvismeretét tartja érdemesnek kiemelni, Lázár János mint diplomata s mint sokoldalú tudós jelenik meg, aki jogi, vallási, földrajzi tárgyú munkákat adott közre, de alkalmi költészetéről is említést tesz. Ezeket Vergilius munkáihoz hasonlítja, s a költőt, megnevezetlen egyén nyomán Janus Dacicusként, magyar Apollóként definiálja.⁴⁶⁶

Hidvégi Nemes Ádám hivatali bizottságok tagjaként hagyott hátra kéziratos, csoportos jellegű írásokat, ám ez nem jelent akadályt Benkő számára, hogy felvegye őt is jegyzékébe. Székely Ádámot peregrinusként, tudománykedvelőként és fordítóként láttatja, Szilágyi Sámuel esetében *Keresztyén Seneca* című munkáját, pénz- és könyvtárgyújteményét, Teleki József esetében állattani múzeumát, francia nyelven közreadott munkáját, Teleki Sámuel esetében Janus Pannonius-kiadását, könyvtárát, ifj. Teleki Ádám kapcsán pedig annak *Cid*-fordítását jegyzi.

A felsorolt erdélyi nemesi családok közül többel maga Benkő is kapcsolatban állott, így a Telekiekkel, Kendeffyiekkel, Bánffyakkal is, ám azt gondoljuk, hogy a felsoroltak mégsem a személyes kapcsolatok miatt, esetleg a szerzőnek nyújtott valamilyen támogatás viszonzásaként kaptak helyet a kötet művelődéstörténeti fejezetében, hanem a sokoldalú tevékenységük révén, hiszen sokan tollforgatók, mecénások, iskolapártoló főurak voltak. Nemes Ádám esetében láthattuk, hogy még önálló munkával sem kellett rendelkeznie az egyénnek ahhoz, hogy felvételt nyerjen a jegyzékbe. A több oldalt kitevő, évszámokban bővelkedő családfákban sokszor, különösen a felmenők esetében, a hivatali és katonai érdemek kerülnek középpontba, hiszen számtalanszor történik utalás a lengyel–magyar, török–magyar háborúkra is. A történeti tárgyú események írásos rögzítése már a 16. századi családok esetében megjelenik, ám az évszázadok előrehaladtával Benkő az egyéni, poétai teljesítményt, a költészeti munkákat is értékeli, mint ahogy ezt Lázár János esetében láttuk. Elég volt tehát csupán egyetlen olyan személyt bemutatni, akinek írói, mecénási tevékenysége is említésre érdemes; ezekből kiindulva Benkő ki is bontakoztathatta szenvedélyét, s számot adhatott történeti tudásáról. Noha Bod kötetében is találkozunk például Cserei Mihály nevével, a leírás közel sem olyan részletes, mint Benkőnél, s ugyanez a helyzet Horányi esetében is, így joggal gondoljuk azt, hogy a tervezett nemesi lexikon összeállításához begyűjtött anyagot már az Erdély c. kötetében felhasználta a szerző, és ezáltal sajátos szint, újdonságot vitt munkájába.

⁴⁶⁵ *Uo.*, 353.

⁴⁶⁶ *Uo.*, 358.

A továbbiakban azokra a nevekre helyezzünk a hangsúlyt, amelyek Benkőt a hagyománylánchoz kötik, s amelyek más munkákban is fellelhetők. A hivatkozásokat vizsgálva a következő nevek tűnnek fel: Bod Magyar Athenasa (1766) és a *Hungarus tymbaules* (1764); Czvittinger *Specimenje* (1711); Weszprémi *Succinta medicorum* (1778–1787); Horányi *Memoriája* (1775–1777); Wallaszky Pál *Tentamen historiae literarum sub rege gloriosissimo Mathia Corvino de Hunyad in Hungaria* (1769) című munkája; Bél Mátyás *Adparatus ad historiam Hungariae* (1735) és *De vetere litteratura Hunno-Schytica exarcatatio* (1718) című művei; Martin Schmeizel *De statu ecclesiae lutheranorum in Transilvania* (1722) című kiadványa; de a nyomtatványokon kívül levéltári anyagok, egyházi jegyzőkönyvek, ismerősök, kortársak, korabeli tudósok levelei, személyes beszélgetések, diétai cikkelyekben megfogalmazott állítások és persze más, azonosítatlan anyagok is beépültek a tudóslexikon forrásai közé.

A hagyománylánc folytatója

A tudósnévsorban az említett nevek közül leggyakrabban a Bod Péteré tűnik fel. Bátori Anna Wallaszky hivatkozási rendszere kapcsán meghatározta, melyek azok a szövegek, amelyek hivatkozandók egy-egy munkában. Arra a következtetésre jutott, hogy a szerző nem hivatkozik azon szövegre, amelyet már korábban többször emlegetett.⁴⁶⁷ Úgy véljük, e megállapítás Benkő esetében is érvényre jut. Nem csupán szűrőpróbaszerű ellenőrzést végeztünk, hanem áttanulmányoztuk az *Athenas* és az *Erdély-kötetek* tudósokra vonatkozó anyagát, s arra a következtetésre jutottunk, hogy Benkő tudósnévsorának elsődleges forrása a *Magyar Athenas*, azonban a szerző általában akkor említi Bod nevét, ha éppen vitatkozni kíván megállapításával, vagy esetleg saját álláspontját kívánja erősíteni vele. Balogh Piroska hasonló megállapítást fogalmaz meg Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos esztétikai köteteinek Burke-re irányuló hivatkozásait illetően. Schedius kapcsán irányítja a figyelmet a pesti egyetem professzorának módszerére, aki az egyes paragrafusokhoz kapcsol ugyan hivatkozásokat, de csak olyan műveket, amelyekkel vitatkozni kíván.⁴⁶⁸

Benkő szócikkei legtöbb esetben az *Athenas*-ból vett anyag kivonatának tekinthetők, tehát szerzőnk egyáltalán nem törekedett teljességre, csupán a már ismert nevekhez hozzáadta azokét is, akikre valószínűleg történeti kutatásai során lelt rá. Meg kell jegyeznünk, hogy igen körültekintően járt

⁴⁶⁷ BÁTORI, i. m. 48.

⁴⁶⁸ BALOGH PIROSKA, *Edmunde Burke esztétikájának recepciója a 18–19. századi magyarországi esztétikatörténetben* = B. P., *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, Argumentum, 2015, 49.

el, ugyanis az *Athenas* cikkeiben feltűnő felekezeti problémák tárgyalásától vagy eltekintett, vagy felülnézetből írt róluk, azaz azokat a dolgokat adta közre, amelyek köztudottak voltak, személyes vélemény nélkül. Benkő az *Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak estendő szám szerint való Laistroma*⁴⁶⁹ című kéziratos munkájában jegyzi meg Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája* mellett, hogy ez csak úgy nyomtatható ki, ha kimaradnak belőle a vallást érintő részek. Hozzáteszi, hogy a hitbeli problémákkal nem a történészeknek, hanem a papoknak kell foglalkozniuk, de azok is a „szelíd türelem mellett igen le kezdtettek hagyni, leg alább a Ketske szór felett való tépelődést”.⁴⁷⁰ Érdekes helyzettel találjuk szembe magunkat, hiszen Benkő is lelkipásztor volt, mégis történészi volta kerekedett felül, amely magával hozta az objektív szemléletmódot és a toleranciát.

Visszatérve fennebbi megállapításainkra, az alátámasztás végett hadd utaljunk néhány konkrét példára. A szócikkek terjedelme miatt eltekinünk ezek teljes közlésétől, éppen ezért a leírtak tartalmi kivonatai alapján mutatunk rá az egyezésekre:

Példa	Bod Péter <i>Magyar Athenas</i> , 1766.	Benkő József, <i>Erdély</i> , 1778. (Szabó György ford. 2014.)
Jordán Tamás	- születési hely és idő (Koloszvár, 1539) - tanulmányok: Párizs, Róma, Padova, Bologna, Bécs - orvosdoktori cím megszerzése, tábori orvos - letelepedés, halála 1585-ben, 46 évesen - művek jegyzéke - neki írt dicsérő vers (<i>Magyar Athenas</i>, 123.)	- születési hely és idő - tanulmányok: Párizs, Róma, Padova, Bologna, Bécs - orvosi cím megszerzése, tábori orvos - letelepedés Brünmben, halála éve és életkora (Szabó György ford., 316.) - Életét és műveit I. Wesspréminél
Husztai Péter	„Egybe szedegette a Trójai dolgokat 1569-dik eszt. és ilyen titulus alatt Világira botsátotta: Aeneis, azaz.... (1624-dik eszt. 4. R.)” (<i>Magyar Athenas</i> , 117.)	Res Trojanas An. 1569. collegit, & lingva Hungarica luci dedi, sub titulo: Aeneis, az az a' Trójai Enéas dolgai. Kolosv. 1624. 4. (Benkő, <i>Transsilvania generalis</i> II., 341) „1569-ben összeállította Trója történetét és magyar nyelven közreadta e cím alatt: Aeneis, azaz a' Trójai Enéas dolgai.” (Koloszvár, 1624., negyed-rét.) (Szabó György ford. 318.)

⁴⁶⁹ BENKŐ, *Erdélyi Kéz-Írásban lévő...*

⁴⁷⁰ Uo.

Első példánkban tartalmi jegyek alapján igyekeztünk rámutatni a hasonlóságokra. A szócikkek közötti különbség abban rejlik, hogy Benkő nem veszi át Jordán Tamás műveinek jegyzékét és az őt dicsérő sorokat, ehelyett Weszprémi kötetéhez irányítja az olvasót. Jelen esetben pontosan megadja a kötet- és oldalszámot (cent. 1, 74.), máshol azonban, mint Nicolaus Olahus esetében, elég pontatlanul utal a forrásra. Itt épp csak a szerző nevét és a kötet címét jegyzi zárójelben: (Bél: Adparatus).⁴⁷¹ Több „lásd még” jellegű hivatkozás fordul elő a kötetben, például Bethlen Kata kapcsán ugyancsak Weszprémi kötetéhez irányítja az olvasót.⁴⁷² A két szerző szinte teljesen azonos információkat rögzít a könyvgyűjtő nemesasszonyról, Weszpréminél azonban van egy kis többlet, nála egy vers is megjelenik. Werbőczy István esetében Wallaszky Pál *Tentamenjének* 39–42. oldalára irányítja az érdeklődőt, azzal a megjegyzéssel, hogy „igen fontos elolvasni” a Werbőczyről szóló részt.⁴⁷³ Az ilyen jellegű utalások révén Benkő rámutat azokra a lehetőségekre, amelyek alapján az érdeklődő olvasó többletinformációt gyűjthetett be. Második példánkban mind a latin szócikket, mind annak magyar fordítását teljes egészében rögzítettük, annak érdekében, hogy illusztráljuk, mennyire nyilvánvaló átvételről van szó.

Általánosságban elmondható, hogy a 16. és 17. századi katolikus, református és unitárius tudósok kapcsán a fő forrás az *Athenas*, azonban Benkő József kivonatolja az abban található információkat. A művek címét rövidítve adja közre, nem szól a szerzőket dicsérő sorokról, csak ritkán vesz át sírverseket, noha ezek – amint Keszeg Vilmos néprajztudományi vizsgálódásai során bizonyította – alkalmasak voltak az életpályák, élettörténetek tömör, narratív megjelenítésére.⁴⁷⁴ A Bod által közreadott, egyes szerzőkre és munkáikra irányuló vélemények sem tűnnek fel, de az olyan járulékos információk sem, mint amelyeket Bod rögzített például a Gyulafi Eustachius Lestárról szóló cikkében az 1566-os gabonatermésről, ill. a gabona és bor áráról. Megfigyelhetjük, hogy az evangélikus tudósok esetében a legjelentősebb forrás Horányi, esetleg Schmeizel valamelyik munkája. Ennek oka az lehet, hogy felekezeti nézetei miatt Bod a szászokat nem veszi fel listájába, s emiatt Benkő arra kényszerül, hogy más forrást használjon. Az is előfordul, hogy valamely tudósról szóló általános információkat Bodtól vesz át, de a művek jegyzékét Horányitól, aki nagyobb hangsúlyt fektetett a műjegyzékek teljességére. Példaként említhetjük éppen a Schmeizel Mártonról szóló szócikket, ahol Benkő megadja a forrást.⁴⁷⁵

⁴⁷¹ BENKŐ, *Erdély*, 316.

⁴⁷² *Uo.*, 365.

⁴⁷³ *Uo.*, 316.

⁴⁷⁴ KESZEG Vilmos, *Homo narrans*, Kolozsvár, Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, 2002, 19.

⁴⁷⁵ BENKŐ, *Erdély*, 369.

Arra a kérdésre, vajon ismerte-e Czvittinger munkáját, igennel kell felelnünk. Brenner Mátyás esetében például az információk zöme Bodtól származik, ám az *Athenasból* hiányzó munka címe Czvittingernél lelhető fel; más esetben, mint amilyen Valentinus Franck vagy Bodoki István példája, pontos hivatkozást találunk a *Specimenre*, nem is beszélve arról, hogy a Czvittinger Dávid munkájára a kötet részletes részében is többször hivatkozás történik. További kiegészítések általában olyan személyek kapcsán tűnnek fel, akiknek valamilyen kitüntetett szerep jutott a történelem sodrában: követek, udvari emberek voltak, akiket Benkő történeti érdeklődésének köszönhetően ismerhetett meg. Ilyen esetekben tűnik fel forrásként Bethlen Farkas históriája, Istvánffy Miklós valamelyik történelmi műve, kéziratos naplók némelyike, mint ahogy történik ez Pécsi Simonnál; itt Benkő Haller Gábor naplóját említi forrásként, de ezek mellett törvénykönyvek (*Approbata Constitutio*, országgyűlési jegyzőkönyvek), prédikációk is feltűnnek. A történeti szerepkörből és a történelmi ismeretek sokaságából fakadó tudástöbblet mellett a tudóslista másik nívója azon személyek adatainak felvétele, akik Benkő kortársai voltak. Hogy csak néhány példát említsünk, ilyen Sófalvi József, Gyöngyösi János, Kovásznai Sándor, Paul Roth stb. Azzal, hogy Benkő kortársai nevét és munkáit is belefoglalja a jegyzékbe, ellentmond saját kijelentésének, amelyet a 18. századi tudósok bemutatása elé illesztett. Eszerint ebben a részben is azokat számlálja elő, akik írásműveket hagytak maguk után, de a kör még inkább leszűkül, hiszen csak azokat szándékszik feltüntetni, „akik betöltötték sorsukat”.⁴⁷⁶ A fentebb említettek és számos más egyén azonban az élők sorába tartozott 1778-ban, így felvetődik a kérdés, miért kerültek be mégis a kötetbe. Meglátásunk szerint ennek egyik oka lehet az általuk kifejtett tudományos tevékenység, másrészt a hála, ugyanis a felsoroltak mindegyike Benkő informátora, levelezőpartnere volt, s azt sem zárhatjuk ki, hogy azon szász értelmiségiek, akik esetében forrást nem sikerült azonosítanunk, éppen a rektori funkciót betöltő Paul Roth révén váltak ismertté Benkő számára, tehát nevük felvétele köszönetképpen is értelmezhető lehet.

A középjaitai lelkész munkájának – a nemesi családok felvétele mellett – újdonságai közé tartozik, hogy nem csupán azoknak a tudós asszonyoknak a nevét építi be, akikről Bod is szólt, hanem ezek számát gyarapítja öt másik személlyel is.

⁴⁷⁶ *Uo.*, 344.

Tudós férfi(ak) a tudós asszonyokról

Bod Péter így vall *Athenas*-kötete előszavában: „Más országokban a’ tudós Asszonyok nem olly ritkák mint a’ Fekete Hattyúk, vagy a’ Fejér Tsókák, a’ kik a’ tudós Férjfiak között elő számláltatnak ’s ditsértetnek. Ha azért itt-is egy kettő meg említetik hogy másoknak légyen jó Példa a’ követésre, ’s a’ tudományt azoknak Példájokkal ne szégyenljék, Nem illő hogy a’ miatt senkinek illetlen vádja vagy ítélete alá essem”.⁴⁷⁷ A néhány soros szövegrészből kiviláglik, hogy a 18. század közepének tudóstársadalmát Magyarországon (és nem csak) leginkább a férfiak képviselték, a tudós asszonyok száma olyannyira elenyésző volt, hogy Bod ritka madárfajokként határozta meg őket. Kötetében említést tesz Lorántffy Zsuzsannáról, Bethlen Katáról, Daniel Polixénáról és Petróczy Kata Szidóniáról. Az intellektuális tevékenységet végző nőket követendő példaként állítja potenciális (nő)olvasói elé. I. Rákóczi György feleségét mecénásként, íróként és az oktatás pártfogójaként, „nagy kegyességü és szép tudományu Fejedelem Asszonyként”⁴⁷⁸ mutatja be. Vallásos tárgyú, a 17. század közepén megjelent, *Moses es az Prophetak, az az: Az igaz keresztyeni vallasnak negyven Öt ágazatinak szent írásbeli győzhetetlen bizonságh-tétele* című kötetéről is megemlékezik a kiadvány, de emellett a szerző negatív fogadtatásáról, az asszonyok műveltségét értéktelennek tartó férfiak gúnyos paszkvillusairól olvashatunk. Ezenkívül szól Lorántffy Zsuzsannának a sárospataki kollégium oktatási színvonalának erősítésében játszott szerepéről is.

Bethlen Kata esetében már több érdembeli részletet olvashatunk, hiszen vele kapcsolatban személyes tapasztalatait is beépíthette szócikkébe. Rövid genealógiai bevezető után elsőként könyvtáráról, könyvgyűjtő tevékenységéről számol be, ezt követően az orvoslás, a gyógyfűvek tanulmányozása iránti szenvedélyéről tesz említést. Bod úgy nyilatkozik, hogy Bethlen Kata Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton orvosoktól sajátította el ezeket az ismereteket.

Itt kell megjegyeznünk, S. Sárdi Margit felhívja a figyelmet arra, hogy bár az orvostörténeti kutatások azt állítják, Bethlen Kata a szebeni Simoni Mártontól tanulta a szem gyógyításának módosait, konkrétumokat mégsem hoznak ennek alátámasztására, sőt, az olthévízi könyvgyűjtő és a szebeni orvos kapcsolatára vonatkozóan sem lelhetőek fel adatok, ezért ezt a meglátást inkább feltételezésként kellene kezelnünk, s nem tényként.⁴⁷⁹ S. Sárdi Margit ebben az írásában szól arról a nyolc-kilenc kéz írá-

⁴⁷⁷ Bod, *Magyar Athenas*. (számozatlan oldal) (*Hazádat és nemzetedet igazán szerető kegyes olvasó!*)

⁴⁷⁸ *Uo.*, 163.

⁴⁷⁹ S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata orvosló könyve*, Magyar Könyvszemle, 2008/1, https://epa.oszk.hu/00000/00021/00377/Ksz2008-1-kozl_04.htm [Utolsó megtekintés 2019. 02. 14.]

sát tartalmazó dokumentumról, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lelt fel, s amelyet, noha filológiailag nem sikerült bizonyítania, egyes tartalmi és kontextuális elemek alapján, kérdőjelekkel ugyan, de Bethlen Katának tulajdonít.⁴⁸⁰ Később a kéziratot sajtó alá is rendezte felfedezője, recenziót pedig Gesztelyi Hermina adott közre erről. A kötet méltatója ráirányítja a figyelmet arra, hogy a korszakban az orvoslást mint közéleti és jótékony tevékenységet tartották számon, tehát önreprezentációs szerepe volt, sőt, egy nemesasszonytól el is várták, hogy háza népének apróbb problémáit orvosolni tudja. Eszerint nem számított egyedi esetnek az ilyen jellegű tevékenység. Gesztelyi utal arra, hogy Bethlen Kata leveleiben is gyakran ír gyógyfűvekről, betegségekről, azok gyógymódjairól, s Bod Péter is megemlékezik patrónája ilyen irányú tevékenységéről,⁴⁸¹ akárcsak a vele való jó kapcsolatáról, házasságairól és vallási tárgyú munkájáról is. Ennek tudatában tehát az sem meglepő, hogy Bethlen Kata nevével Weszprémi István orvoslexikonjában is találkozunk.

Petróczi Kata Szidónia esetében a rövid genealógiai ismertető után az általa fordított, vallási tárgyú munkák leginkább cím szerinti ismertetésére tér ki, esetenként azonban megjegyzi, milyen esemény adott alkalmat egy-egy kötet átültetésére, fordítására. Ilyenképpen *A' Pápista vallásra hajlott lutheranusok lelkek esméretinek kínja...* című írása kapcsán kifejti, hogy ez abban a periódusban született, amikor Petróczi Kata Szidónia férje, Pekri Lőrinc áttért a római katolikus vallásra.⁴⁸² Daniel Polixéna „egy Tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniksként”⁴⁸³ tűnik fel, a tudóslexikon szerzője latin és görög nyelvismeretét állítja középpontba, majd nagyanyja, Petróczi Kata Szidónia tevékenységének folytatójaként definiálja őt. Beszámol arról is, hogy latinból magyarra fordította Benedict Pictet munkáját *A keresztyén ethikának summás veleje* címmel. A fordítás minőségét és a kiadást is „jelesnek” ítéli az *Athenas* szerzője, s azt is hozzáteszi, hogy a nemesasszony lefordította apja, Daniel István *Practica theologia* című munkáját.⁴⁸⁴

Jankovits József határozta meg azokat az értékkategóriákat, amelyeket a szerző a tudós egyének kapcsán alkalmazott. Ennek értelmében az életrajzot, jellemet, világnézetet/vallásosságot, a művek milyenségét (nyelvi, esztétikai, nyomdászati-esztétikai kritériumok) vélte azonosítani lehetséges értékkategóriákként. A nők kapcsán a tanulmány szerző a vallásos irodalom iránti érdeklődést, a mecenatúrát, a nyelvismeret értékelését állítja

⁴⁸⁰ Uo.

⁴⁸¹ GESZTELYI Hermina, *Bethlen Kata Orvosló könyve - Anno 1737.*, ItK, 2014/6, 869–871.

⁴⁸² BOD, *Magyar Athenas*, 222.

⁴⁸³ Uo., 55.

⁴⁸⁴ BOD, *Magyar Athenas*, 55–56.

középpontba.⁴⁸⁵ A tudós férfiak esetében láthattuk, hogy Benkő teljesen a Bod-féle mintát követte, leszámítva a felekezeti vonatkozásokat.

Ezzel szemben a tudós asszonyok száma a honismereti kötet művelődéstörténeti fejezetében gyarapszik, hiszen itt a fentebb említettek mellett találkozunk Kendeffy Ráhel, Nemes Júlia, Ráday Eszter, valamint Wesselényi Anna, Mária és Zsuzsanna nevével is. Mivel ezek a nevek hiányoznak a *Magyar Athenas*ból, lehetőségünk adódik megvizsgálni azt is, hogy az újonnan feltűnő személyek esetében milyen értékrendet alkalmazott Benkő, mit tartott érdemesnek elmondani korának tudós asszonyairól, Bod mentén haladt-e tovább, vagy bővítette ezeket az értékkategóriákat önállóan felállított rendszerrel. Mindemellett megvizsgálhatjuk azt is, milyen forrásból merített a tudós asszonyokról elmondottak kapcsán, közvetett vagy közvetlen ismeretei voltak tevékenységükről.

A négy egyező személy kapcsán ugyanazt az eljárást alkalmazza, mint a tudós férfiak esetében, azaz Bod szócikkeit kivonatolja. A Bethlen Katáról szóló részbe ékelődik be Kendeffy Ráhel neve. Az ő esetében is könyvgyűjtő tevékenységét emeli ki Benkő, megjegyezvén, hogy Bethlen Gergelyné az ő segítségét kérte könyvtárának gyarapításához.⁴⁸⁶ Könyvgyűjteménye kapcsán kerül a lajstromba Korda Zsigmondné Nemes Júlia, aki az udvarhelyi gimnáziumnak adományozta könyvtárát. Nemes Júlia esetében nevének említésekor Benkő érdemesnek tartja felhívni a figyelmet pártfogói tevékenységére is, hiszen papi árvákat, valamint a Segesváron német nyelvet tanuló ifjaknak is támogatta élelemmel és egyéb szükséges dolgokkal. A következőképpen vall alanyáról: „... élelmet és más dolgokat készségesen nyújtott: határozottan tanúsítom, mert 1764-ben ugyanitt magam is részesültem e jótéteményből”.⁴⁸⁷ Az idézett rész olyan információt foglal magában, amelyet a Benkő-életrajzok sem említenek, hiszen ezekben nem esik szó arról, hogy Benkő József a Korda család alumnusa lett volna.

Kendeffy Ráhel és Nemes Júlia tevékenységének bemutatása nem külön szócikként jelenik meg, hanem exkurzusként. Benkő munkáit tanulmányozva megfigyelhető, hogy időnként elkalandozik tárgyától, kitérőket iktat be. Jelen esetben a kapcsolódási lehetőséget a két asszony tevékenységét meghatározó bibliofília teszi lehetővé. Amint fennebb említettük, Bethlen Kata esetében a Bod-féle szöveget vélhetjük felfedezni, leszámítva a Bethlen Kata és a magyarigeni lelkész személyes kapcsolatára vonatkozó részeket, ill. Benkőnél hivatkozás történik Wesszprémi István orvoslexikonjára is. Benkő, Wesszprémi munkája nyomán, valamivel jobban körvonalazza a nemesasszony botanikai érdeklődését, ám egyéni megjegyzést

⁴⁸⁵ JANKOVITS József, *A Magyar Athenas értékszem pontjai = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2004, 18–19.

⁴⁸⁶ BENKŐ, *Erdély*, 364.

⁴⁸⁷ *Uo.*, 364.

nem tesz ezekhez hozzá, s fókuszban továbbra is a bibliofília marad. Jakó Zsigmond arra a megállapításra jut, hogy Bod Péter tevékenységének köszönhetően Bethlen Kata oldalán főrangú nőkből bibliofil csoport jött létre a könyvkultúra támogatására. Ennek tagjai között Bethlen Imréné Gyulai Klárát, Korda Zsigmondné Nemes Júliát, Nemes Juditot, ill. Teleki Lászlóné Ráday Esztert említi.⁴⁸⁸ Ehhez a körhöz kell hozzátennünk Benkő nyomán Kendeffy Ráhel is. Gyulai Kláráról, Nemes Juditról nem emlékezik meg a középjaiti lelkész, Ráday Eszterről már igen, ő viszont nem íróként vagy fordítóként kerül a tudóslexikonba, hanem egyrészt könyvgyűjtőként, másrészt férje akaratának végrehajtójaként.

Benkő így vall róla: „Maga írta könyveket ugyan nem tett közzé (bár megtehetette volna nem kisebb sikerrel, mint bárki nálunk ebben a nemben)”.⁴⁸⁹ Noha Ráday Eszter nevéhez nem köthető írói produktum, Benkő képesnek tartotta volna őt ilyen irányú tevékenység folytatására is. Őt tartja a legválogatottabb magyar könyvtár gyűjtőjének, aki a magyar nyelven írott könyvek kiadását is támogatta férje akaratából. A 18. századi jeles könyvgyűjtőket nemcsak az azonos érdeklődési kör, hanem rokoni szálak is összefűzték, hiszen Bethlen Kata második férjének, Teleki Józsefnek Teleki László, Ráday Eszter férje az unokaöccse volt. Csikós Júlia megállapította, hogy Teleki Lászlónénak a könyvek iránti szeretete már ifjúkorában körvonalazódott, s ebben jelentős szerepet töltött be a család: anyai nagyapja, Kajali Pál, valamint apja, Ráday Pál művelt, a tudományokat támogató, a könyves műveltséget megbecsülő egyének voltak, sőt, az édesanya, Kajali Klára is foglalkozott könyvgyűjtéssel. Később a halotti orációk szerzői méltatják érdemeit, beszámolnak a kor átlagán felüli műveltségéről, gazdasszonyi tehetségéről is.⁴⁹⁰

Teleki László és Eszter Bod Péter köteteinek megjelenését is támogatta, nem kizárt tehát, hogy Benkő akár személyesen Bodtól szerzett tudomást a nemesasszony ilyen irányú tevékenységéről, de persze forrásként szolgálhattak számára a Bethlen Kata, Teleki László és Ráday Eszter között váltott levelek is, amelyekben gyakran szó esik könyvek cseréjéről, szállításáról, könyvvásárokról.⁴⁹¹

A Benkőnél felsorolt nők két csoportot képviselnek. Az imént jegyzett egyének könyvgyűjtő tevékenységük révén a bibliofil kört képviselik, Daniel Polixéna és leányai esetében már más kategória válik szembeötlővé. Azáltal, hogy Benkő az eruditusok jegyzékébe felveszi Petrőczy Kata Szi-

⁴⁸⁸ JAKÓ, i. m., 223–224.

⁴⁸⁹ BENKŐ, Erdély, 365.

⁴⁹⁰ CSIKÓS Júlia, *Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához*, Acta Siculica, 2012–2013, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2013, 444–445.

⁴⁹¹ Bethlen Kata levelei Teleki Lászlóhoz/Teleki Lászlóhoz és Ráday Eszterhez, MTA, Kt., Magyar Irod. Levelezés, 4-r, 9. sz.

dóniát, Daniel Polixénát és a Wesselényi leányokat, egy család három generációjának műveltségszerző és -örökítő tevékenységét is az olvasó elé tárja. A bevett gyakorlatnak megfelelően szót ejt az apa és férj személyéről, ezt követően Daniel Polixéna kapcsán pedig megjegyzi, hogy az említett „mint egy másik Maria Schurmann, a tudományok páratlan művelője”⁴⁹² volt, aki ismerte a latin és görög nyelvet.

Daniel Polixéna esetében Bod munkája a minta, mindkét szerző kiemeli Petrőczy Kata műveltségét, s mintegy ennek folytatójaként határozzák meg az unokát. A Maria Schurmann-nal való összehasonlítás példaértékű, hiszen az említett német asszony 17. századi költőként, festőként, tudósként tartható számon, s ő volt az utrechti egyetem első női hallgatója is. Számos nyelvet ismert, levelezett kora tudóstársadalmával, s hirdette a nők tanuláshoz való jogát. Azt hihetnénk, hogy e párhuzam benkői találmány, azonban V. László Zsófia kutatásai nyomán tudjuk, hogy a nemes- és tudós asszonyokat búcsúztató halotti orációk szerzői, mellőzve a bibliai személyekkel való hasonlítást, antik és középkori nőalakok példáival irányították a figyelmet az elhunyt érdemeire. V. László Zsófia arra is rámutat, hogy legtöbbször éppen M. Schurmann neve fordul elő követendő példaként, aki 1733-tól kezdődően a 19. századon át folyton feltűnik a halotti búcsúztatókban.⁴⁹³

Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825) című doktori értekezésében Daniel Polixénának és leányainak László külön fejezetet szentel, ám mielőtt rátérnénk erre, tekintsük át, milyen információkat közöl Benkő a Wesselényi leányokról. Elsőként Wesselényi Annát ismerteti az olvasóval, aki „az anyai szorgalom örököséként”, még hajadonként lefordította Johann Friedrich Stapfer svájci teológus német nyelvű, vallási tárgyú munkáját *A keresztyén vallásra való út-mutatás* címmel. A Wesselényi család legifjabb leányának műveltsége szolgáltatja a módot arra, hogy Benkő, érdeklődési körének megfelelően, a család genealógiájáról is megemlékezzék. Felül is bírálja Mikola László véleményét a család eredetét illetően. Mikola álláspontja szerint a Wesselényiek a csehországi Vesselinth nevezetű településről veszik eredetüket. Benkő a családot a magyar hangzású, Nógrád megyei Veselény településhez köti.⁴⁹⁴ Az

⁴⁹² BENKŐ, *Erdély*, 365.

⁴⁹³ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)* (doktori értekezés), Budapest, 2011, 152, 124.

⁴⁹⁴ BENKŐ, *Erdély*, 365. Itt kell megjegyeznünk, hogy *A Szilágyság és a Wesselényi család* című kötetben Pálmány Béla egy fejezetben foglalkozik a Wesselényi család eredetével. A család nógrádi gyökereit vizsgálva utal arra, hogy a történészeket mintegy 250 éve foglalkoztatja a család eredete. A szerző rámutat különféle álláspontokra, többek között a genealógiakutató Nagy Ivánéra, aki a csehországi eredetre tér ki, majd Karácsonyi Jánoséra, aki heraldikai elemzése révén már a magyarországi eredet mellett foglal állást. Pálmány Béla Nógrád vármegye nemességét tanulmányozva azonosította itt a Wesselényi családot is, amelynek

érdemeket a családtagok kapcsán részletezi: ki, milyen tisztséget töltött be, mely uralkodóval állt kapcsolatban, kivel kötött házasságot, kik voltak a gyermekei, s azok milyen pályát futottak be.

Újra hangsúlyozzuk, hogy Benkő a tudóslajstromba beépítette azokat az anyagokat, amelyeket a nemesi családok lexikonjának kiadásához egybegyűjtött, de amelynek kiadására később nem nyílt lehetősége. Ezt bizonyítja a genealógia részletessége, a család többnyire férfi tagjainak politikai, katonai, közéleti téren betöltött szerepének megvilágítása. Wesselényi István házassága kapcsán méltatja a feleséget is. Eszerint benne a „nőnek akár szellemét, okosságát, akár egyéb lelki és testi adományait a nagy és bátor nő tökéletes dicsőségére megtalálhatod”.⁴⁹⁵ Daniel Polixéna e néhány sorban is példaképként van jelen, szellemét, elméjét, testi adottságait egyaránt kiemeli a szerző. A felek házasságából öt gyermek született: Wesselényi Miklós, akinek felesége Cserei Ilona lett; Polixéna, aki Kemény Simonhoz ment férjhez; Zsuzsanna báró Bánffy György, Mária pedig Teleki Ádám, és nem Teleki Pál felesége lett, ahogy ezt Benkő jegyzi.⁴⁹⁶ Anna ifj. Bethlen Lajossal kötött házasságot. Biztos, hogy a Mária és Zsuzsanna műveltségéről való híradás később került lejegyzésre, hiszen ez a rész mint „pótlás” van jelen. Zsuzsanna és Mária esetében Benkő előírnyozza annak a dicsőségnek a megszerzését, amelyet az anya már kivívott magának. Teleki Ádámné esetében fordítói tevékenységét említi. Ő Alphonse Antoine Sarasa jezsuita pap latin nyelven kiadott, majd Christian Ernst von Windheim által németre fordított és átdolgozott munkáját magyarra ültette át *Szüntelen való örvendezésnek mestersége* címmel. Zsuzsanna kapcsán a George Lyttelton báró tollából származó, angol nyelvű, majd németre lefordított, Szent Pál apostol megtéréséről szóló, kiadás előtt álló munkájának magyarra fordítását említi.

Daniel Polixénának és leányainak fordítói tevékenysége még mindig a kegyességi irodalom mezsgyéjén halad, nyelvismeretük a kor tudóstársadalmának jelesei közé emeli őket. Ez olyan kapuként, lehetőségként szolgál, amely biztosítja a tudományok szélesebb körű megismerését, a világi irányba való elfordulást. A teljes átfordulás, a női irodalom szekularizációja Fábri Anna szerint a 18. század végére tehető, amikor a nők világi, személyes témák iránt kezdenek érdeklődni, s ekkor bontakozik ki költészeti

birtokai Veszély település északi és déli szomszédságára is kiterjedtek, így tehát Benkő meglátását bizonyítják a 21. századi kutatások is. Lásd: PÁLMÁNY Béla, *A Wesselényi család nőgrádi gyökerei = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza, W. KOVÁCS András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 255–269. Különösen itt: 255–261.

⁴⁹⁵ BENKŐ, *Erdély*, 366.

⁴⁹⁶ *Uo.*, 366.

érdeklődésük is, mint ahogyan ez történik Molnár Borbála és költőnőársai esetében.⁴⁹⁷

A 18–19. századi nőnevelés kérdéseit V. László Zsófia a korabeli halotti prédikációk tartalmi elemzése révén végzi el. Daniel Polixéna és leányai műveltsége bemutatásának egy teljes fejezetet szentel, s a vonatkozó rész elején rögtön megállapítja, hogy Wesselényi Istvánné a női törekvések első szószólója volt, aki a nők taníttatása mellett szállt síkra anélkül, hogy megkérdőjelezte volna az asszonyok hagyományosnak vélt szerepköréit, a feleség, anya és háziasszony kötelességeit.⁴⁹⁸ Esetében kiemeli a szülők, Daniel Istvánnak és Pekri Polixénának a korszak gondolkodását meghaladó nézeteit, amelyeknek értelmében leányuknak nemcsak a gazdasszonyi teendőket kell ismernie, hanem jártasságot kell szereznie a történelemtudomány és nyelvismeret (latin és német) terén is.⁴⁹⁹ Daniel Polixéna ezt a nevelési nézetet vitte tovább Wesselényi Istvánnal való házasságába, amikor már nemcsak fia, de leányai mellé is magántanítót fogadott, először Cornides Dániel, majd Deáki Filep Pál személyében. Wesselényi Mária taníttatására vonatkozóan V. László Zsófia feltételezi, hogy akárcsak az idősebb lányt, Polixénát, Máriát is Cornides tanította, aki 1766-ig állt a család szolgálatában. Mária kapcsán megjegyzi, hogy ismerte a német, francia és latin nyelveket, de járatos volt a történelemben, földrajzban, matematikában, csillagászatban, növénytanban, rajzban, zenében is.⁵⁰⁰ Zsuzsanna és Anna neveléséről a források hiányában rövidebben szól az értekezés szerzője, de ennek ellenére említést tesz a leányok olvasás iránti szeretetéről és az anyai hatásokról, amelyet a Zsuzsanna által fordított kötet ajánlásával példáz, miszerint az édesanya nemcsak javasolta, de el is várta, parancsolta a fordítás elkészítését.⁵⁰¹ Az erős akaratú asszony képét hivatottak bemutatni azok a levelek is, amelyeket Cornides Dániel Teleki Józsefnek küldött, s amelyek a nemesasszonyt zsarnokként ábrázolják.⁵⁰² Cornides utódja Deáki Filep Pál kolozsvári lelkész lett, s Deáki befolyását véljük felfedezni abban, hogy a Wesselényi leányok felkerültek a listára.

A Benkő-levelezést közreadók Pataki Sámuel kolozsvári orvos egyik 1781-es leveléhez kapcsolódóan említést tesznek egy céduláról, amely Deáki Pál írásával „pro memoriára” való dolgokat rögzít. Ezen a cédulán számol be Deáki Pál Daniel Polixénának kéziratban maradt, a predestinációt tárgyaló munkájáról. A munka a hitvitázó irodalom kategóriájába sorolható, hiszen Deáki azt is hozzáteszi, hogy ez Johannes Laurentius Mos-

⁴⁹⁷ FÁBRI Anna, *A szép, tiltott táj felé*, Budapest, Kortárs Kiadó, 1996, 11.

⁴⁹⁸ V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 163.

⁴⁹⁹ *Uo.*, 165.

⁵⁰⁰ *Uo.*, 171.

⁵⁰¹ *Uo.*, 176.

⁵⁰² *Uo.*, 179.

hemius munkájának cáfolataként készült. Itt tesz említést a nemesasszony gyermekeinek fordításairól is, amelyekre fennebb már utaltunk. Esetükben a fordítás címét, az eredeti szöveg szerzőjét, nyelvét, ill. a forrásmunka más nyelveken való megjelenését jegyzi.⁵⁰³ Deáki Pál neve nem tűnik fel Benkő levelezőpartnerei között, az azonban biztos, hogy a fecni keltezése nem lehet 1781-es, mint a levél, amelybe bekerült, hanem valamikor az 1770-es évek közepén, a kötet megjelenése előtt kerülhetett elküldésre. Hogy Benkő maga kérte volna Deákit arra, hogy tájékoztassa őt neveltjei szellemi munkásságáról, nincs tudomásunk, ám azáltal, hogy a Bodnál található négy női nevet még öttel kiegészítette, bizonyította azt, hogy az erdélyi eruditusok női rétege időről időre gyarapodott, ill. hogy az erdélyi tudományos élet szerves részét képezték azok a nők is, akik gazdasszonyi, családanyai tevékenységük mellett figyelmet szentelnek a művelődésnek, s újszerű nevelési eszméiket generációról generációra örökölték tovább. Láthatjuk, az új nevek esetében is ugyanazokkal az érték kategóriákkal találkozunk, mint Bodnál. Kegyességi, vallásos tárgyú szövegek fordítását említi szerzőnk, önálló írói teljesítményről, például Petrőczy Kata költészetéről Benkőnél sem esik szó, noha az sem kizárt, hogy erről nem is volt tudomása a középkorai lelkésznek. Az ismeretanyag forrásaira vonatkozóan elmondható, hogy Benkő egyrészt levélbeli kapcsolat alapján, közvetett módon, közvetítő személyen keresztül jutott a tudásanyaghoz, másrészt személyes kapcsolat, egyéni tapasztalat révén, mint ahogy ez történik a Kendeffy Ráhelről és Nemes Júliáról való híradás esetében, tehát a kompilálás, excerpálás gyakorlata csak a Bodnál meglévő nevek esetében érvényesült.

A tudósokról szóló szövegtörzsek kapcsán megállapítható, hogy Benkő esetében nem egy kiterjedt hálózatra táru elénk, hanem inkább síkok egymásra tevődéséről beszélhetünk. Ezeket az egymásra tevődéseket igyekeztünk példázni a táblázatunkba felvett rövidebb szócikkek kommentálása révén. Emellett rámutattunk arra, melyek lehetnek azok a források, amelyek biztosították a tudástranszfert. A vizsgálatok alapján megállapítottuk, a Benkő által rögzített tudósjegyzék esetében, nem értve ide a nemesi családokat, a források száma jóval csekélyebb, mint például Wallaszkyánál, hiszen Benkő József nem vett fel jegyzékébe olyan adatokat, amelyek egy adott tudományterület művelői számára például szakfolyóiratokból voltak hozzáférhetők. Munkájában az orvosok kapcsán nem találunk orvosi szaklapra történő hivatkozást, Weszprémi Istvánnál már igen. Ez a szakfolyóiratokból vett tudásanyag Weszprémi munkájából bekerült

⁵⁰³ BENKŐ, *Levelezése*, 128.

Wallaszky Pál kötetébe is, amint erre rámutatott Bátori Anna.⁵⁰⁴ Ehelyett Benkőnél egyszerre figyelhetünk meg egyfajta szűkítő és bővítő tevékenységet. A szűkítés a Bodtól átvett szócikkek járulékos és kényes elemeinek elhagyására, a bővítés a tudósok számának és a velük kapcsolatos adatok mennyiségének túlhaladására irányult. Ezek a létszámbeli bővülések többnyire a 18. századi tudósok körét érintik, az információk mennyiségének növekedése esetében ilyen differenciálódással nem számolhatunk. „A fáradtságos és kemény munka” voltaképpen a bodi anyag fordításában és kiegészítésében, a saját olvasmányokból származó és esetleg a közvetlen forrásokból ismert adatok összerakásában rejlett, tehát előfeltevéseink beigazolódtak, hiszen Benkő esetében is jól láthatóvá vált a 18. században oly elterjedt kompilálási és excerpálási gyakorlat,⁵⁰⁵ ezeket azonban sok esetben a szükség, a politikai körülmények és a cenzúra rovására írhatjuk.

Ebben a fejezetben nem csupán Benkő munkamódszerét sikerült feltárnunk, hanem rálátást nyertünk a középkori lelkész kötetben megjelent historia litterariájának tartalmi és szerkezeti felépítésére is. Korábban tértünk ki Éder Zoltán, majd Bretz Annamária észrevételeire, miszerint Benkő honismereti kötetének, Bod *Athenasának*, ill. Benkő *Athenasra* tett pótlásainak egybevetése ez ideig nem valósult meg. Most, hogy feltártuk a Bod- és Benkő-féle jegyzékek egymáshoz való viszonyát, át kell térnünk Benkő *Additamentájának* elemzésére, hogy láthassuk, hogyan kapcsolódik ez a kötetbeli tudósjegyzékhez.

⁵⁰⁴ BÁTORI, i. m., 48.

⁵⁰⁵ Benkő esetében nem igazán fedezhetünk fel az előszavakban olyan konkrét megnyilatkozásokat, amelyek arra utalnának, hogy excerpálta köteteinek anyagát. Erre utaló, elenyésző számú megjegyzést a levelezésben olvashatunk. Aranka Györgyhöz írott leveleiben tűnik fel egy-egy szerző művének kapcsán, hogy az adott kötet nincs meg könyvtárában, de excerpált egyikből-másikból, miközben magánál tartotta a kölcsönkért kiadványt. Mikola László *Historia genealogico-Transsylvanica* című munkáját említve jegyzi meg a következőt: „nékem ez a könyvem sints; tsak excerpáltam belőle”. (Vö. BENKŐ, *Levelezése*, 314.) Emellett az *Erdély* című kötet előszava is utal arra, hogy a közreadott anyag szelekciós eljárás során jött létre. Ebbe az excerpálás technikája is belefoglaltatik, s ez természetes is egy ekkora terjedelmű munka esetében.

BENKŐ JÓZSEF *ADDITAMENTÁJA*

Benkő József *Addimenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issimi] quondam Petri Bod in Ecclesia Ref[ormatorum] M[agyar] Igenensi V. D. M.* című, bizonytalan keltezési idejű munkáját ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára őrzi. A dokumentumot először Mikó Imre ismertette részletesebben, de nem hozta összefüggésbe Benkő más, ilyen tárgyú írásaival. Mivel Mikó leírása és az általunk ismert kézirat között eltéréseket fedeztünk fel, meg kívánjuk vizsgálni, eredeti vagy másolt dokumentumról van-e szó, és utalni kívánunk arra is, hogyan kerülhetett a dokumentum a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba. Ezt követően térünk ki a kézirat keletkezési körülményeire, tartalmára, ennek a *Magyar Athenassal* való viszonyára, ill. Benkő más, historia litteraria-tárgyú munkáival való összefüggéseire, az új és régi információk arányára. Itt szólunk a Sófalvi József levelének végéhez illesztett szerző- és műjegyzékről, ill. Benkő *Addimentáját* összevetjük Szathmári Pap Mihály jegyzéseivel is. Reményeink szerint ezek révén a vizsgálatok révén feltárul majd, kinek is küldte meg Benkő pótlásait, ill. az is világossá válik, hogy ez a kéziratos jegyzés hogyan élt tovább, vagy egyáltalán felhasználásra került-e.

A kézirat provenienciájára vonatkozóan a benne található pecsét ad némi eligazodást. Eszerint a dokumentum valamikor a székeskeresztúri Unitárius Gimnázium állományát gyarapította. Sebestyén Mihály említést tesz azokról az adományozókról, akik hozzájárultak a könyvtári állomány gyarapításához, és megjegyzi azt is, hogy a különféle donációk révén olyan jelentős személyiségek kötetei, írásai is bekerültek a gimnázium könyvtárába, mint Benkő József, Nagyajtai Kovács István, Vásárhelyi Tőke István

és mások,⁵⁰⁶ ám, hogy az említett Benkő-mű pontosan mely adományozótól érkezett, arra nem történik utalás.

Lakó Elemér azon kéziratok tárgyi megoszlásáról írt, amelyek a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományába kerültek az államosítás után. Sebestyénhez hasonlóan foglalkozik az adományozókkal is. Itt olyan neveket említ, mint Bölöni Farkas Sándor, Nagyajtai Kovács István, Gedő József, Brassai Sámuel és mások.⁵⁰⁷ A felsorolt, a régió történelmét érintő kéziratok között ott találjuk Benkő *Erdély* című kötetének részletes vagy ún. speciális részét is. Ez utóbbi esetben Lakó megjegyzi, hogy a Viski István kolozsvári ügyvéd által a 19. század közepén másolt kéziratos munka Gedő József hagyatékából került a könyvtárba, ugyanakkor említést tesz Benkő *Additamentájáról* is. A teljes címleírás és jelzet mellett Lakó utal arra, hogy a jegyzék egy kolligátum része lehetett, lapszámozása 406-tól 449-ig terjed. A kézirat keletkezési idejét a 18. század végére, 19. század elejére teszi, s megjegyzi, hogy az irat a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtárból került a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába.⁵⁰⁸ Hogy pontosan milyen utat járt be a kézirat, nem tudhatjuk.

Bányai Réka arról számol be, hogy az 1948-as államosítást követően az egyházi iskolák könyvtári állományának egy részét a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárba szállították.⁵⁰⁹ Nem kizárt, hogy a fennmaradó rész először a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába, onnan pedig az Akadémiai Könyvtárba került. Meg kell jegyeznünk, hogy a kéziratos pótlás nem autográf kézirat, másolójának kiléte azonban nem meghatározható. Fennebb kitértünk arra, hogy Benkő Erdélyt leíró kötete esetében Lakó kitért az adományozó személyére, Gedő Józsefre is, ám mivel az *Addimenta* esetében ilyen jellegű információ nem tűnik fel, azt gondoljuk, hogy maga Lakó Elemér sem ismerte a valamikori tulajdonos nevét. A lehetőségek között felmerülhet a történeti érdeklődésű és szintén háromszéki tudós, Nagyajtai Kovács István neve, vagy akár Gedő Józsefé is.

Labádi Gergely kezdett hozzá a Gedő-hagyaték irodalom- és kritika-történeti feldolgozásához, ám a feladatot, sajnos, nem végezhetette el. Noha a nagyszabású vállalkozás befejezetlen maradt, Labádi több tanulmányt is megjelentetett a témában. *Gedő József és az irodalom* című írásából kiderül, hogy a homoródszentmártoni születésű ifjú 1791 és 1798 között a kolozs-

⁵⁰⁶ SEBESTYÉN Mihály, *A székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtáráról*, Keresztény Magvető, 1982/1, 24.

⁵⁰⁷ LAKÓ Elemér, *A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban*, Keresztény Magvető, 1981/1, 17.

⁵⁰⁸ *Uo.*, 29.

⁵⁰⁹ BÁNYAI Réka, *Az egykori székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtára a Teleki Tékában = Areopolisz. Történelmi és Társadalomtudományi Tanulmányok XIII.*, szerk. KOLUMBÁN Zsuzsa, RÓTH András Lajos, Székelyudvarhely, Areopolisz Egyesület, 2014, 107.

vári unitárius gimnáziumban tanult, később tanácsosi, pénztárosi, táblabírói tisztséget töltött be. Ugyanakkor a tanulmányszerző kiemeli Gedőnek a kulturális élet előmozdításában betöltött szerepét, hiszen könyvek, folyóiratok megjelenésének támogatójaként, könyvgyűjtőként egyaránt jelen volt a köztudatban. A Gedő-könyvtár körülbelül 5000 kötetes állománya 1849-ben került az unitáriusok könyvtárába. A tudománypártoló Gedő József birtokában levő anyag olyan ritkaságokat is magában foglalt, mint Cserei Mihály históriájának eredetije, amelyet halála előtt a tulajdonos az Akadémiának adományozott.⁵¹⁰ Labádi olyan műkedvelőként határozta meg őt, akinek feladata a részletek, kiegészítő adatok, ritka és különleges kéziratok összegyűjtésében, ill. ezeknek a széles közönséggel való megismertetésében merült ki.⁵¹¹ Ha figyelembe vesszük mindezt, azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy esetleg az *Additamenta* másolata is a hagyatékból származott, noha ezt csupán mintegy lehetőséget említjük, hiszen kézzelfogható bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre.

A kézirat részletesebb leírásával Mikó Imre 1867-es Benkő-kötetében találkozunk először. Az Erdély Széchenyijeként számontartott, történeti érdeklődésű Mikó a bizonytalan keletkezési idejű munkák között említi a *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* című írást. Amint megállapítja, a negyedréti munka 405 lapot számlál, a cíMLEÍRÁS Benkő kézírása, s a szöveg ugyancsak az ő javításait tartalmazza. Ehhez kapcsolódóan kerül bemutatásra az *Additamenta*, amelynek lapszámai 406-tól 449-ig terjednek, ezt üres oldalak egészítik ki a 452. számig. Mikó szerint 88 írói életpályát és a felsorolt szerzők kiadványainak egy-egy darabját ismerteti a jegyzék. A tartalmi elemekhez azt is hozzáfűzi, hogy a lajstrom Benkő saját kézírása.⁵¹² A dokumentum lelőhelyeként Mike Sándor gyűjteményét jegyzi. Ma a Mike-hagyatékot a Román Állami Levéltár Kolozs megyei fiókja őrzi, azonban a kutatók számára hozzáférhetetlen anyagról van szó, amelynek, a levéltárosok szerint, csupán egy része van feldolgozva. Kétségtelen, hogy a korábban említett *Necessaria* és az *Additamenta* egymást követték a kolligátumban, hiszen a lapszámozás ezt igazolja, ugyanakkor Mikó egyéb adatokat is hozzátesz ehhez.

A *Magyar Athenashoz* tartozó új információk gyűjtésével Sófalvi József kolozsvári lelkész, tanár is foglalkozott, aki levelében kérte Benkő jegyzéseinek megküldését.⁵¹³ Az általa küldött levél versóján Benkő neveket és műcímeket sorolt fel. Az ugyancsak Mike-gyűjteményben található levél kapcsán konstatálja Mikó Imre, hogy ennek a név- és műjegyzéknek oldal-számai 453-tól 456-ig terjedtek, tehát a kolligátumban közvetlenül az *Ad-*

⁵¹⁰ LABÁDI Gergely, *Gedő József és az irodalom*, Keresztény Magvető, 2002/2–3, 229.

⁵¹¹ *Uo.*, 232–233.

⁵¹² MIKÓ, i. m., 168–169.

⁵¹³ BENKŐ, *Levelezése*, 213.

ditamenta után következhetnek. Benkő életrajzírója ebből arra következtet, hogy a középajtai lelkész vagy Sófalvinak küldte el jegyzékét, vagy maga számára jegyezte le, hogy kiegészíthesse azt.⁵¹⁴ A Sófalvi levelére küldött választ nem ismerjük, sőt, későbbi levelek sem maradtak fenn. Noha az *Additamenta* kapcsán Mikó azt állítja, hogy ez a jegyzék Benkő kézírása, az általunk ismert, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött példány egészen biztos, hogy nem autográf. Megválaszolando tehát a kérdés, ugyanazt a kéziratot írta le Mikó, mint amelyet mi is ismerünk, csupán valamilyen okból kifolyólag a kézírás tekintetében tévedett, vagy esetleg ennek másolati példánya maradt ránk?

Ez utóbbi lehetőség sem számítana rendhagyó esetnek, hiszen például Bod Péter *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* című kézírata kapcsán Deé Nagy Anikó hívja fel a figyelmet arra, hogy ennek két példánya is fennmaradt a Teleki-Bolyai Könyvtár állományában. Az egyik Bod eredeti kézírata, a másik 1768-ban, Sárdon készült másolati példány. Amint a kötetből kiderül, a *Necessaria* kiadási tervével maga Teleki Sámuel kancellár is foglalkozott, aki kiegészítéseket, helyesbítéseket csatolt a meglévő anyag mellé, s az eredeti példányon feltüntette a szerző nevét is: „Opera et studio viri Clar. Petri Bod, in Eccla Refor. M. Igeniensi V. D. M.”.⁵¹⁵ A *Necessariának* egy harmadik példánya ma a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár állományában található,⁵¹⁶ amely másolati példány ugyan, de tartalmazza Benkő saját kezű bejegyzéseit is.⁵¹⁷

A kézirat leírásával Musnai László foglalkozott az enyedi kollégium értékes dokumentumait bemutató írásában. Kezdetben úgy vélte, hogy a csúnya kézírással készült szöveg Bod-autográf, s azt gondolta, az íráskép azért lehet kezdetleges, mert Bod akkor szenvedhetett az érvágás utáni fájdalomtól. Tüzetesebb vizsgálat után azonban arra a következtetésre jutott, hogy mégsem autográf kéziratról van szó, hiszen ebben olyan egyszerű, a latin nyelvtan szabályait sértő hibákat fedez fel, amelyeket nem ejthetett Bod.⁵¹⁸ Egyet kell értenünk Musnaival abban a tekintetben, hogy Mikó Imre nem az enyedi példány alapján készítette leírását, hiszen az ő ismertetőjében a lapszámozásnál megjegyzi, hogy a kézirat 1-től 402. oldalig terjed, az ezt követő két oldalon rövid adalékok vannak, ugyanakkor

⁵¹⁴ MIKÓ, i. m., 169.

⁵¹⁵ DEÉ NAGY, i. m., 221.

⁵¹⁶ [BOD Péter], *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungaricae Notitia...*, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms. 238.

⁵¹⁷ Úgy látjuk, hogy ez alapján készülhetett a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kemény József-gyűjteményében található másolati példány is. Jelzete: mss. K. J. 127.

⁵¹⁸ MUSNAI László, *A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kézíratai*, Református Szemle, 1940. április 20., 170.

a 404 szám kétszer szerepel, míg a 405. oldal üres.⁵¹⁹ Az enyedi kéziratn Sárd település neve tűnik fel, ill. az 1768. július 5-i dátum.

Deé Nagy Anikó kutatásai alapján tudjuk, hogy Teleki Sámuel Huszár Pállal másoltatta Martin Schmeizel szász történész kéziratának egy részét, Sárdon,⁵²⁰ így nem kizárt, hogy a Benkő-bejegyzéseit is tartalmazó enyedi példány egy ilyen sárdi másolati példány alapján készült. Az biztos, hogy Benkő ismerte Telekiné a *Necessariára* tett jegyzéseit, s ezeket át is vette saját példányába, hiszen többször találkozunk a bejegyzések mellett a „C. T. S.” rövidítéssel, amely bizonyosan a Comes Teleki Sámuel takarja. Hogy Mikó nem ezt a példányt ismertette, arra a lapszámozások engednek következtetni, hiszen az enyedi kézirat címdala után a *Proloquium* a 296-os oldalszámot viseli.⁵²¹ Az említett két rövid bejegyzés mind a Mikó-féle, mind az enyedi kézirat esetében a következő címet viseli: *Josephi Benkő, Parochi Közép-Ajtensis Adnotatiunculae in Notitiam Scriptorum Historiae Hungaricae Cl. quondam Petri Bod.* Ezek a rövid adalékok Benkő kezétől származnak. A kiegészítések oldalszámokkal kapcsolódnak a *Necessariához*, de két szám is feltűnik, egy tollal írott s egy ceruzával, efölé jegyzett szám is. Úgy látjuk, bárki is jegyezte be ceruzával a számot, tisztában volt azzal, hogy a jegyzéknek több példánya is van, így bizonyára igyekezett megkönnyíteni az eligazodást ezek között. Noha az oldalszámozás azt láttatja, hogy nem egy kézitról van szó, mégis felfedezhetőek hasonlóságok, hiszen az enyedi dokumentum esetében is a 404-es szám két oldalon is szerepel, a 405. itt is üres.⁵²² Mindezeket figyelembe véve úgy látjuk, hogy a másoló igyekezett követni az eredeti kézirat formai sajátosságait, csupán a tartalom egy része maradt el, esetleg átkerült más kolligátumba. Ehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy az enyedi kéziratnak és a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött *Additamentának* ugyanolyan kötése van. Ez az eljárás azt bizonyítja, hogy a jegyzékek ugyanabból a kolligátumból lettek szétválasztva, s azonos módon bekötve, az *Addimenta* azonban, a *Necessariával* ellentétben, csupán egyetlen autográf Benkő-bejegyzést tartalmaz az utolsó oldalon. Az „N. B.”-vel jegyzett latin nyelvű adalék egy unitárius kiadványra vonatkozó megjegyzést takar, ám az nem világos, pontosan kinek a nevéhez kell kapcsolnunk ezt az adalékot, hiszen sem szerzői nevet, sem műcímet nem találunk emellett.

Láthatjuk, számtalan olyan kérdés merül fel a jegyzék körül, amelyek a részben szétszóródott, másrészt megsemmisült hagyaték miatt vagy akár a tulajdonosok kilétének ismeretlensége, a kézírások sokfélesége, esetleg a meglévő anyag kutatási korlátozottsága miatt nem megválaszolhatók,

⁵¹⁹ MIKÓ, i. m., 168.

⁵²⁰ DEÉ NAGY, i. m., 221.

⁵²¹ MIKÓ, i. m., 168.

⁵²² [BOD], *Necessaria...*, Ms. 238, 403–405.

így csupán lehetőségek felvillantására vállalkozhattunk. A továbbiakban tekintsük át, milyen, a keletkezésre vonatkozó információk állnak rendelkezésünkre.

Az *Additamenta* keletkezési körülményei

Bretz Annamária doktori értekezésében számba vette azokat az személyeket, akik a *Magyar Athenas* kibővítésével foglalatostkodtak. A felsoroltak között ott találjuk Szerencsi Nagy István, Keresztési József, Szathmári Pap Mihály, Benkő, Varjas János nevét is. Benkő kapcsán a következőket olvashatjuk: „Nincs semmilyen adatunk arról, hogy Benkő mikor és végül kinek a biztatására kezdett kiegészítéseket gyűjteni Bod lexikonjához – benne volt a levegőben, hogy neki, mint Bod egykori közvetlen munkatársának, gondoznia kell a hagyatékot...”.⁵²³ Amellett, hogy a kiegészítések írása „benne volt a levegőben”, Benkőnek egyéni indíttatásai is voltak, hiszen Teleki Sámuelnek címzett egyik levelében kifejtette, hogy az *Erdély* című kötet művelődéstörténeti fejezete csupán rövid változata egy külön kötetben kiadni kívánt tudóslexikonnak.⁵²⁴ Emellett az emlékezetre érdemes dolgok lejegyzésének kívánalmával már gyermek- vagy ifjúkorában megismerkedhetett, s apja, Benkő Mihály, ill. nagybátyja, Hermányi Dienes József révén erre ösztönzést is kaphatott, ezáltal pedig a történettudomány iránti affinitása is erősödhetett.

Benkő a *Filius posthumus* című kötet „Kegyes olvasónak” szánt bevezetőjében így vall:

„Úgy tetszik énnekem igazat szólott, az ki azt mondotta, hogy az még csak gyermek, az ki a maga ideje előtt történt dolgokat nem tudja: minthogy, ha a régi dolgokat tudjuk, olyan az, mintha azon régi időbéli embereknek szeméiket is, az mi szeméink mellett viselnők, és az önnön idejekben folyt dolgokat valósággal szemlélnők”.⁵²⁵

Mielőtt rátérnénk az idézet értékelésére, meg kell említenünk, hogy a további részben arról panaszkodik a szerző, szinte semmilyen dokumentum nem maradt fenn az előző generációktól: „[...] majd semmi emlékezetet hagyó írások nem maradtanak atyáinktól kezünkre”.⁵²⁶ A hiányosságok pótlására Benkő Mihály tett kísérletet:

„[...] tiszteletes Benkő Mihály uram, esperesi intéssel serkentette ezen Erdővidéki eklézsiákat arra, hogy mindenütt légyenek eklézsia könyve (!), melyekbe az emlékezetes dolgok béirattassanak, és a születtek s megholtak feljegyeztesenek. (...) hogy ebbe [a könyvbe] az most és ezután élő papok nevei s em-

⁵²³ BRETZ, i. m., 136.

⁵²⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 53.

⁵²⁵ BENKŐ, *Filius*, 35.

⁵²⁶ *Uo.*, 35.

lékezetes egyházi dolgok bé-irattassanak emlékezetre. (...) a mostani némely dolgokat pedig, melyek időnkben történtek, ha kicsin[y]eknek látszanak is beírtam, mert mint a vad alma az hidegtől meg-csippetvén, életre való leszén, ezek is megavulván, újság gyanánt lesznek és megmaradván, a posteritas csemege helyett vészi”.⁵²⁷

Azért is tartottuk fontosnak hosszabban idézni ezt a részletet, hogy láthassuk, hogyan is vélekedett Benkő a múlt, jelen és jövő kapcsolatáról. Bizonyos szempontból választ ad arra a kérdésre, amelyet Marc Bloch is fejteget a múlt (a régmúlt és közelmúlt) és a jelen viszonyáról, különös figyelmet szentelve annak, hogyan is történik a tapasztalatok átadása, „libasorban-e”, avagy generációkon átívelve.⁵²⁸ A Benkő-idézetek alapján felállítható a múlt–jelen–jövő sémája, amely nála így jelenik meg: régi dolgok/régi időbeli emberek – én, aki a könyvet írom, a „mostani némely dolgokat” – utókor/„posteritas”. Az idősíkok, a múlt és jelen között lehetséges azonban az átjárás, noha a minket megelőző korokról csak közvetett tudásunk lehet, amelyet bizonyos „nyomok”, azaz a tanúk, a korabeli emberek beszámolóí, írásos dokumentumai biztosítanak. Éppen ezért arra törekszik, hogy a múlt nyomait megörökítse, s ezt az utókor iránti felelősségérzettel teszi. Ennek a mentési szándéknak a termékei többek között az egyházi jegyzőkönyvek, anyakönyvek, lelkészi névsorok, később pedig a tervezett tudósi, nemesi és vitézi lajstromok is. Benkő történészi érdeklődése, a régmúlt és közelmúlt eseményeinek és jelentős szereplőinek megismertetése egyfajta családi örökségként is tekinthető, amely tevékenysége során egyre szélesebb kereteket öltött, így nem véletlen, hogy ez az indítatás az *Athenas* továbbírásában is megnyilvánult.

Ami az *Addimenta* keletkezési körülményeit illeti, 1783 és 1786 között többen is felkérték Benkőt, hogy jegyzéseit bocsássa a *Magyar Athenas* újrakiadására vállalkozó egyének rendelkezésére. Sófalvi József 1783-ban intézett Benkőhöz levelet, noha ő mintegy passzióból s nem az újrakiadás szándékával látott az adatok kiegészítéséhez. Ebben az esetben kölcsönösségről beszélhetünk. Annak ellenére, hogy nem ismerjük a Sófalvi levelét megelőző Benkő-levelet, biztosan állíthatjuk a tartalmi elemek alapján, hogy volt ilyen, sőt, ebben Benkő kérte Sófalvi anyagát. Amint kiderül, a levéllel együtt egy „accludáltatott”, készen kapott lista is érkezik. A Benkő-levelezést közreadó szerkesztők felhívják a figyelmet arra, hogy a levél versóján levő lista Benkő kézírása.⁵²⁹ Ez a tény két lehetőséget rejt magában: a nevek és műcímek, amelyek Mikó szerint a kolligátum 452. oldalától kezdődtek vagy a Sófalvi küldte lajstromnak a Benkő általi kiegészítései, vagy a saját maga számára megőrzött, Sófalvi-féle lajstrom

⁵²⁷ Uo., 35.

⁵²⁸ Marc BLOCH, *A történész mestersége*, Budapest, Osiris, 1996, 32–41. Különösen itt: 36–37.

⁵²⁹ BENKŐ, *Levelezése*, 214.

másolatáról beszélhetünk. Mindkét lehetőség esetében felhozhatók érvek, ezekre alább kitérünk.

A kolozsvári tanár levele arra enged következtetnünk, hogy Benkő már korábban foglalkozott új adatok gyűjtésével, azaz nem Sófalvi s különösen nem Szathmári Pap Mihály vagy Szerencsi Nagy István kérésére látott hozzá ehhez a munkához 1786 körül. A levél egy-egy részlete erősíti ezt a megítélést, hiszen a következőket olvashatjuk ebben: „Kedvesen vészem ha ígérete szerint T. Uram is communicálja velem, a’ mellyeket [pótlásokat] én nem láttam, vagy nem tudok, hogy én is bé írhasam jegyzéseim közé.” Vagy: „Tudom hogy T. Uramnak, mint ebben curiosusabb embernek több additamentumi lehetnek az Athenashoz...”⁵³⁰ Korábban már bizonyítottuk, hogy Benkő honismereti munkájának művelődéstörténeti fejezete, ill. az ott feltűnő tudóslista tulajdonképpen Bod Péter *Athenasa* alapján készült, Benkő csupán elhagyta a kényes, különösen vallási kérdéseket érintő részeket. Mivel a kötetben a témát csak röviden érintette, valószínű, hogy a honismereti munka kiadása után folyamatosan gyűjtögette az új információkat a kiadni kívánt, részletesebb s önálló kötethez, ám ezek az új adatok egyszerre szolgáltak Bod Péter és saját anyagának bővítéseként. Ezzel is magyarázható a kéziratos pótlás címe, ahol az *Athenas*-kötet tűnik csak fel. Benkőnek 1783-ban már tetemesebb anyagrésszel állhatott a rendelkezésére, hiszen akkor már fél évtizede foglalkozhatott a gyűjtögetéssel, s bizonyára erről tudott Sófalvi is.

Szerencsi Nagy István 1786 második felében különösen erdélyi vonatkozású anyagot kért Benkőtől. Azt sem mulasztja el hozzátenni, hogy nemcsak az *Athenast*, hanem a Horányi, Wessprémi és Wallaszky által elküvetett „error omissionis et comissionis”-okat is javítani kívánja. Felszólítja Benkőt, hogy saját életére, az addig kinyomtatott és készülő munkáira vonatkozóan is küldjön neki adatokat. Terminust is megjelöl erre, 1787 januárjának végét határozza meg, mint legvégső határidőt az elküldésre.⁵³¹ Szathmári Pap Mihály szinte bizonytalanul szólította meg a középajtai lelkeszt, akivel közölte, hogy Pataki Sámuel vállalkozna Bod munkájának újrakiadására, éppen ezért kéri, „hogy ha mi ide tartozó jegyzései lennének Tiszt. Uramnak, azokat-is ugyan (...) közleni ne terheltelessék”.⁵³² A kolozsvári tanár a figyelmet a kötetben ejtett hibákra irányítja, megjegyezve, hogy ezekre Wallaszky Pál, Johann Seivert és Horányi Elek is felfigyeltek. Szathmári Pap Mihály nem kétli, hogy Benkőnek is szemébe ötlöttek ezek, s amellet, hogy a munkára vonatkozó anyagát kéri, külön kiemeli, hogy küldjön saját életére és munkásságára vonatkozó adatokat.

⁵³⁰ Uo., 213.

⁵³¹ Uo., 270.

⁵³² Uo., 265.

Szathmári Pap Mihálynak és fiának, Zsigmondnak kiegészített *Athenas*-kötetét a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi. Ahhoz azonban, hogy reflektálni tudjunk a lajstromok közötti viszonyokra, meg kell előbb vizsgálnunk az *Additamentát* tartalmi szempontból.

Kéziratos pótlások

Bretz Annamária Mikó Imre munkáját veszi alapul, amikor szól a kéziratos jegyzékben feltűnő írók számáról, így ezt ő is 88-ban határozza meg.⁵³³ Ehhez kell hozzátennünk az ún. „Nevetlen könyvek” kategóriájába felsorolt mintegy 13 tételt, így az itt megjelenő adatok száma körülbelül 100-ra tehető. Ezeknek a neveknek körülbelül egyharmada előfordul a honismereti kötet historia litteraria-fejezetében is, kétharmad részük új információ. Ezek az arányok azt mutatják, hogy a kéziratos jegyzék még az *Erdély*-kötethez képest is jelentős részben új adatokat tartalmaz. Ezek az új információk pedig új nevek felvételében, egyes művek második, harmadik kiadásának rögzítésében, az ajánlásokban megszólított nemesek neveinek feltüntetésében, az *Athenas*ban rövidített címek teljes leírásában, az ebből hiányzó információk közreadásában rejlik.

Ami a munkamódszert illeti, úgy látjuk, hogy Benkő az *Athenas*t maga előtt tartva készítette a jegyzéseket. Erre utal a Faludi Ferenc neve mellett álló bejegyzés: „Ezt fellyebb pag. 72 költött névnek lenni gyanitya az auctor”.⁵³⁴ A hivatkozás Bod Magyar *Athenas*ának 72. oldalára irányít, ahol „Dorell József”, azaz William Darrell angol nyelven írt, *Nemes Ember és Nemes Asszony* című munkája kapcsán jegyzi meg, hogy e művet olaszból magyarra Faludi ültette át, ám lehetséges, hogy mind a szerző, mind a fordító neve „költött” név.⁵³⁵

Az is előfordul, hogy egy-egy kiadvány mellől elmarad a szerzői név. Ilyenre példa a kéziratos jegyzék első tétele, a *Grammatica Latina nova ac naturalis methodo in usum Scholasticae juventutis adornata* című nyelvtankönyv. Ennek harmadik kiadását jegyzi Benkő, de nem tünteti fel a szerző, Ajtai Abód Mihály nevét.⁵³⁶ Más esetben először egy-egy kötet címét jegyzi, s csak ezt követően jelenik meg a szerző neve. Példaként említhetjük ebben az esetben Bethlen János *Rerum Transilvanicarum* című munkáját. Máskor egyes eruditusoknak a neve többször is előfordul, holott ugyanarról az egyénről van szó. Így jár el ifj. Köleséri Sámuel és Verestói György esetében. Idős Verestói György neve kétszer is előfordul. Az első esetben

⁵³³ BRETZ, i. m., 138., MIKÓ, i. m., 169.

⁵³⁴ BENKŐ, *Addimenta*, 411.

⁵³⁵ BOD, *Magyar Athenas*, 72.

⁵³⁶ BENKŐ, *Addimenta*, 406.

ismerteti külföldi tanulmányútjait, betöltött pozícióit, vallási vonatkozású munkáját. Az ő neve mellett kritikát is olvashatunk Bod szelekciós eljárására vonatkozóan:

„Nagy tsuda hogy a’ Magyar Athenas auctora a’ ki egy hitván Grammatikátskáért és napfényt soha se hallot holmi compilált irásokért – pag. 3. Söt midőn más praetextust nem találhatott némelly Halotti Predicatiokért is pag. 355. az egekre emel némellyeket el felejtkezhetett egy olyan nagy Embernek a’ ki Erdélynek mind örökké ékessége lészen, a’ Tudos Világtól szép ditséretekkel illetetett”⁵³⁷.

A hivatkozások esetében meg kell jegyeznünk, hogy az *Athenas* 3. oldalán éppen Ajtai Abód Mihályról van szó, az ő nevét Almási Andrásé követi. Ezen az oldalon Ajtainak az iskolások számára készített grammatikájáról esik szó, ill. Almásinak vallási tárgyú munkáiról. Hogy miért is illette Benkő a „hitván” jelzővel egykori történelemtanára munkáját, akiről egyébként mindig nagy tisztelettel szólt, nem tudhatjuk pontosan, ám úgy gondoljuk, ez már a Bod és Benkő közötti, a tudósok felvételére vonatkozó koncepcióváltásból fakad. Benkő a vallási és oktatási vonatkozású könyvek felvétele mellett teret engedett az egyéni leleménynek, így jól érzékelhetővé válik a világi irányba való elfordulás. Olaszteleki Kolumbán János „assessor” esetében például megjegyzi, hogy készséget érzett a versírássra, így versbe szedte Vida Györgynek tréfás történeteit.⁵³⁸ Varjas János kapcsán a csupa „e” és „é” magánhangzókat tartalmazó *Megtért embernek éneke* című vers kuriózumjellegére tér ki, megjegyezvén, hogy „nagy kedvességgel vétetett és sokan applaudáltak az auctornak, a’ kik a’ magyar nyelv pallérozásának kedvellői”.⁵³⁹ Haller László *Telemakhus bujdosásának történetei* kapcsán a fordító érdemeit méltatja, s úgy ítéli meg, „olgy szorososan követte a’ Fordito Fő Ispány Ur a’ Frantzia nyelvnek ekességét; hogy az által a’ benne lévő Magyarságot a’ leg kevéslyebb és leg magossabban járo írásnak modjára emelte”.⁵⁴⁰ Hogy az értékítélet mennyire mondható egyéni véleménynek, az nem nyilvánvaló. Benkő a Magyar Hírmondó tudósítójaként működött, s a hírlap 1780. évi 24. levelének toldalékja éppen a *Telemakhos*ról közölt bővebb híradást. Ebben többek között szó esett a fordítás „ékes és kellemetes” magyarságáról is.⁵⁴¹ Valószínűnek tartjuk, hogy ebből ihletődött Benkő véleménye megfogalmazásakor.

A kompilált munkák kapcsán nem kizárt, hogy Benkő az ugyanazon az oldalon megjelenő Almási András munkáit minősítette kompilált korpuszoknak. A kötet 355. oldalán Málnási László prédikációról esik szó,

⁵³⁷ *Uo.*, 444.

⁵³⁸ *Uo.*, 419.

⁵³⁹ *Uo.*, 442.

⁵⁴⁰ *Uo.*, 414.

⁵⁴¹ Magyar Hírmondó, 1780. márc. 22., 24. levél, 193–194.

ezzel elégedetlenkedhetett a közepajtai tudós. A későbbi, id. Verestóiról szóló bejegyzésben az említett költői érdemeit méltatja, hozzáfűzve, hogy verseskötetének első kiadása 1772-ben, a második 1781-ben jelent meg.⁵⁴²

Bizonyos esetekben bővebben szól egy-egy szerzőről vagy műről. Ezek a bejegyzések arra engednek következtetni, hogy Benkő közvetlenül ismerte az emlegetett köteteket, hiszen egyes esetekben érveket hoz fel amellett, hogy adott munka valóban az adott szerzőhöz tartozik-e (ezt teszi Drégely-Palánki János esetében), máskor az előszóra vagy ajánlásra tér ki, s az onnan vett információkat is beemeli a szövegbe. Így jár el Bessenyei György nevének említésekor. Műveit tekintve, Lucanus-fordítását említi, amelyet a szerző Barcsay Ábrahám testőrírónak ajánlott.⁵⁴³ Barcsay Ábrahám Bessenyeire gyakorolt hatásának említése Benkő esetében fontos lehetett. A rövid megjegyzés által, úgy látjuk, bizonyítja azt, hogy a kötetet közvetlenül is ismerte. A vallási tárgyú művek esetében helyenként részletesen kitér a strukturális ismertetésre, ezt teszi Maróthi György lelkész zsoltároskönyve kapcsán. Tolerancia-szempontról egy-két megjegyzés azt láttatja, hogy Benkőt is érdekelték és érintették a hitviták, ezért néha távolságtartóan, máskor csípősebben fogalmaz egy-egy olyan könyv kapcsán, amely a protestáns-katolikus vallási nézetek különbségét tárgyalja. Keresztúri Pál *Felserdült keresztyén* (1641) című munkájának tartalmát érintve megjegyzik, hogy a szerző „refutállya ebben a’ munkában azt a’ ki tett tégér” nevű munkáját valami Jesuitának, mellynek titulussát láthatod e’ könyvben „pag. 196. ao.20.”.⁵⁴⁴ Jelen esetben azonban a kijelentés tény-megállapításként is érzékelhető.

Pázmány Péter *A nagy Calvinus Jánosnak hiszek-egy-istene* című munkája kapcsán bővebben kifejti véleményét a könyvről: „Íszonyu káromlásokkal ’s hamyosságokkal tellyes örök tűzre méltó bolond könyv”.⁵⁴⁵ Láthattuk, az ilyen és hasonló megjegyzésektől a honismereti kötet művelődéstörténeti fejezetében tartózkodott Benkő, hiszen a kiadásra kész munka nem juthatott volna az olvasók kezébe, ha a cenzúrán fennakad a vallási szempontból intoleranciát mutató magatartása miatt. Az ilyen megjegyzések száma azonban csak erre az egyre korlátozódik, így biztos, hogy az *Additamenta* összeállítása során sem jellemezte Benkőt a felekezeti elfogultság. Az időben legkésőbbi bejegyzett évszám 1781, amely id. Verestói kötetének

⁵⁴² BENKŐ, *Additamenta*, 447.

⁵⁴³ Kettejük kapcsolatát Egyed Emese is tárgyalja, és felhívja a figyelmet arra, hogy a két testőríró sok levelet váltott egymással, sajnálatos módon azonban a prózai levelek jelentős része elveszett. Arra is rámutat, hogy igen jó viszonyt ápoltak, Bessenyei atyai barátként tekintett Barcsayra, sőt, a Lucanus-fordításra is Barcsay ösztönözte. Lásd: EGYED Emese, *Levelek fejéről műzsák sisakomat*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998, 81.

⁵⁴⁴ BENKŐ, *Additamenta*, 418.

⁵⁴⁵ Uo., 428.

második megjelenése kapcsán tűnik fel. Ezzel szemben a Sófálvi levelének végéhez illesztett lista néhány tétele 1781 utáni kiadási dátumot visel.

Pótlások pótlása. Benkő József levélvégi historia litterariája

Fennebb kitértünk arra, hogy a Mikó által ismertetett forrásokban a Sófálvi József levelének végére illesztett lajstrom, oldalszámait tekintve, éppen az *Additamenta* után következett. A következőkben tekintsük át, milyen viszonyban állhatott ez a lista Benkő korábbi pótlásaival.

Ha rátekintünk erre az összeállításra, nem mondhatjuk azt, hogy egy koherensen felépített jegyzékről van szó, inkább az esetlegesség jeleit vélhetjük felfedezni. Benkő, akárcsak a levelekben előforduló kölcsönzések esetében, itt sem jelöli pontosan a szerzőt és címet, hanem általában a cím egy-két kulcsfogalmát emeli ki. A jegyzék első néhány tétele tehát a következőképpen jelenik meg: Bornemisza János estvéli órái; Lisbona Sülyedése Historiája; Taxonyi János történetei⁵⁴⁶ stb. Amellett, hogy a címleírások hiányosak, azt sem tünteti fel, hogy éppen nyomtatott vagy kéziratos műről van-e szó, nem is beszélve a kiadás helyéről és idejéről. Feltehetjük a kérdést, vajon mi lehet az oka annak, hogy egy ilyen hevenyészett, kidolgozatlan listával állunk szemben. Ha Benkő állította össze a listát, vajon azt gondolta, paptársa otthonosan mozog a régi és újabb kiadványok, szerzők között, s így fél szavakból is megérti őt? Vagy esetleg a lista csak egy vázlat, amely aztán kidolgozásra került volna? Vajon mi alapján állította össze lajstromát, mit használt fel: könyvkatalógusokat, könyvtári jegyzékeket, saját olvasmányait, emlékezetét, esetleg valamely hírlapban megjelenő ismertetések? Milyen tárgyú munkák fordulnak itt elő, milyen századokból? A következőkben ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására teszünk kísérletet.

Noha a levelezést közreadó szerkesztők megpróbálták azonosítani a feljegyzett nevekhez járuló munkacímeket, így nem lenne feltétlenül szükséges ezeknek újonnan való felsorolása, a jobb átláthatóság és meglátásaink alátámasztása érdekében mégis elengedhetetlen a jegyzék legalább bizonyos tételeinek ismertetése. Benkő József virtuális könyvtárának összeállítása során már rávilágítottunk arra, hogy Benkő jól ismerte mind Teleki Sámuel könyvtárát, mind a Kendeffy Ráhelét, hiszen a könyv-lajstromok kéziratos másolatai fellelhetőek a Benkő-hagyatékban, noha ezek a jegyzékek csak töredékes másolatai a Teleki- és Kendeffy-könyvtárak

⁵⁴⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 214.

katalógusainak. Ennek ellenére számításba vehetők mint olyan dokumentumok, amelyek Sófalvi listája kibővítésének alapjául szolgáltak.

Benkő a felsorolást *Bornemisza János estveli óráinak* említésével kezdi.⁵⁴⁷ A munka szerzője Hunyad vármegye főispánja volt, ötfelvonásos szomorújátéka Kolozsvárt jelent meg 1777-ben. Ez a tétel hiányzik Bod munkájából, s valószínűleg Sófalvi József listájáról is, hiszen itt a szerzői név és a hozzá kapcsolódó munka rövid címe is előfordul. Bornemisza művét Teleki Sámuel 1811-ben kiadott katalógusa is rögzíti.⁵⁴⁸ Benkő listavégi bejegyzéséhez képest, a katalógus pontos címet tartalmaz, ill. a megjelenési évet, helyet és a kiadvány méretét is. Bár a kancellár könyvtári katalógusának nyomtatott megjelenése a 19. század elejére esik, ez nem jelenti azt, hogy Benkő ne ismerhette volna annak még kéziratossá változtatását, hiszen Deé Nagy Anikó Teleki Sámuel könyvgyűjtő tevékenységét vizsgálva konstatálja, hogy a Téka kialakulásának nyomon követését a kézírásos lajstromok teszik lehetővé, amelynek első darabja el is készült 1775-re,⁵⁴⁹ tehát 1783-ban már a középajtai literátor támaszkodhatott erre.

Úgy látjuk, hogy a Teleki-féle katalógus és a kialakulóban levő könyvtár alapos ismeretét bizonyítja a soron következő cím is: „Lisbona Sülyedése Historiája”. Szabó György jegyzetében *A lisszaboni földrengésről* cím szerepel,⁵⁵⁰ egyéb adatot azonban nem közöl erről. Értelmezésünk szerint arról a kéziratról lehet szó, amely ma is megtalálható a Teleki-Bolyai Könyvtár állományában, s amely a következő címet viseli: *A' Liszbónai veszedelem avagy Vissgálása azon axiómának: Minden jól vagyon*.⁵⁵¹

A kézirat elemzésével Szilágyi Ferenc foglalkozott. A francia gondolkodó mind az említett költeményben, mind *Candide* című munkájában megörökítette a lisszaboni földrengés eseményeit, ám a költemény fordítójának kilétére Szilágyi csak később, kolozsvári kutatásai során bukkan rá. Aranka György hagyatékát tanulmányozva egy Dessewffy József által 1798-ban küldött levélben azonosít olyan tartalmi elemeket, amelyek egyértelműen a Voltaire-fordításra utalnak, így Szilágyi a fordító személyét a felső-magyarországi politikusban azonosítja.⁵⁵² Mivel Sófalvi levele

⁵⁴⁷ A címek azonosításában Szinnyi József *Magyar írók élete és munkái* című kötetének hálózati változatát használtuk. (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>). A mű pontos címe: *Bornemisza János estveli időöltése*. [2019. 02. 01.]

⁵⁴⁸ TELEKI Sámuel, *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék*, Pars Tertia, Viennae, Typis Antonii Pichler, MDCCCXI, 299.

⁵⁴⁹ DEÉ NAGY, i. m., 189.

⁵⁵⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 435.

⁵⁵¹ [DESSEWFFY József], *A' Liszbónai veszedelem avagy Vissgálása azon axiómának: Minden jól vagyon*. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, Ms. 355, coll. 40, f. 886d.

⁵⁵² SZILÁGYI Ferenc, *Voltaire Poème sur le Désastre de Lisbonne című versének ismeretlen magyar fordítása a XVIII–XIX. század fordulójáról = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszériái kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó,

1783-as keltezésű, s mert ebben már előfordul a Voltaire-fordítás említése, azt is gondolhatjuk, hogy ez valamikor az 1780-as évek körül keletkezhetett, csupán a Dessewffy–Aranka-levelezésben később, 1798-ban került sor ennek megtárgyalására és kielemezésére. Igaz, azt nem tudjuk, mikor került ez a lista a levél versőjára, de az biztos, hogy Benkő Teleki Sámuel könyvtárából ismerte a kéziratos fordítást. „Taxoni János Történetei” kapcsán a jezsuita szerzetes vallási tárgyú,⁵⁵³ több kiadást is megért (1740, 1743, 1759) munkájára gondolhatunk. Jelen esetben a Magyar Hírmondó 1783-ban tudósít arról, hogy a kötet megvásárolható a Landerer-műhelyben.⁵⁵⁴ Draskovits János *Horologii principum*⁵⁵⁵ című munkáját nem lelhetjük fel Teleki Sámuel katalógusában, és a Hírmondóban sem. Ez után ifj. Szilágyi Sámuel *Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske* című fordítását említi, amely szintén több kiadást megért; 1774-ben, 1776-ban is megjelent a munka, amelynek eredetije Johann Wiegand osztrák tudós nevéhez köthető. Teleki katalógusában ez szintén megtalálható,⁵⁵⁶ de a Magyar Hírmondó is tudósít a fordítás megjelenéséről egyik 1783. novemberi számában.⁵⁵⁷

A későbbiekben elkülönítést figyelhetünk meg, a „Dissertatiók” címszó alatt és az afölött levő munkák között. Beregszászi Mózes, Nánási András, Szentsimoni József, Zágoni József, Orbán (Szathmári) Sámuel, Janki Péter, Vécsey Gergely, Kocsi János vallásos tárgyú munkái 1720 és 1753 között jelentek meg. Balog József esetében valószínűsíthető, hogy Benkő a Balog által neki ajánlott munkára gondolt (*Specimen inaugurale...*), ez 1779-ben jelent meg.⁵⁵⁸ A disszertációk esetében nem sikerült azonosítanunk azt a forrásdokumentumot, amelyre a literatúratörténet-író Benkő támaszkodhatott. Ezek tematikája vallási tárgyú, keletkezési idejük a 18. század első felére tehető, így például a Magyar Hírmondó fel sem merülhet lehetséges forrásként. Igaz, a Hírmondó szorgalmazta a disszertációkról való híradást,⁵⁵⁹ de a lajstromban felsorolt, fokozatszerzés céljából megírt munkák 30–40 évvel korábbra datálhatók, mint az első magyar hírlap megjelenése,

1996, 219–221.

⁵⁵³ TAXONYI JÁNOS, *Az emberek erkölceinek és az Isten igazságának tükörei*, Győr, 1740 és 1743, ill. Kassa 1759. Ld. SZINNYEI, *Magyar írók...*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [2019. 02. 01.]

⁵⁵⁴ Magyar Hírmondó, 1783. nov. 22, 93. levél, 744. (Megj. A Tudósítás külön levélként jelenik meg, noha maga a 93. szám nincs feltüntetve, ám előtte a 92., utána a 94. szám következik).

⁵⁵⁵ *Régi Magyarországi Nyomtatványok II.*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983, 994. tétel.

⁵⁵⁶ TELEKI, *i. m.*, 376.

⁵⁵⁷ Magyar Hírmondó, 1783. nov. 22., 93. levél, 740.

⁵⁵⁸ BENKŐ, *Levelezése*, 84–85.

⁵⁵⁹ *A Magyar Hírmondó első esztendeje*, 18, http://real-j.mtak.hu/1019/1/Magyar_hirmondo_1780.pdf.

így az azokról való tudósítás nem volt aktuális, s nem tartalmazza ezeket a Teleki-katalógus sem.

Gyöngyösi János, Benkő levelezőtársa teológiai disszertációja révén is helyet kaphatott a jegyzékben. Az ő nevének említésével azt is mondhatjuk, hogy eltörlődik a disszertációk kategóriája, hiszen a vallási, teológiai tárgyú munkák csak a lista második felében tűnnek újra fel, így azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy Gyöngyösi mint költő nyert felvételt a jegyzékbe. Baróti Szabó Dávid *Paraszti majorság* című fordítása kerül említésre, amely a Teleki-féle katalógusban is előfordul,⁵⁶⁰ de részletekbe menően olvashatunk erről a Magyar Hírmondó 1780. szeptember 27-i, 79. levelében is.⁵⁶¹

Váli István esetében a *Historia Augustorum, azaz Római imperatorok tüköre* című, 1778-as kiadványt jegyzi, amely ugyancsak megtalálható a Teleki-féle katalógusban,⁵⁶² de a Hírmondó Landerer-féle könyvjegyzékében is.⁵⁶³ A „Decretum Tripartitum” bejegyzésénél annak új fordítására teszi a hangsúlyt. Szabó jegyzetében Weres Balázs váradi főbíró nevét említi, aki 1773-ban adta ki a műfordítást.⁵⁶⁴ A kiadvány szerepel a Teleki-katalógusban is, ám ennek csak első, 1565-ös, debreceni edíciója.⁵⁶⁵ Feltűnik a 17. századi Laskai János Lipsius-fordítása is, azonban itt nem tudjuk, melyik munkára kell pontosan gondolnunk: Lipsiusnak az állhatatosságról⁵⁶⁶ írt könyvére vagy a polgári társaság tudományáról szóló munkájára.⁵⁶⁷ Bod Péter az *Athenasban* ez utóbbit említi.⁵⁶⁸

A továbbiakban a Pápaiak sora következik. Elsőként Pápai Páriz Ferenc neve tűnik fel, aki teológiai disszertációt jelentetett meg a 18. század elején (*Dissertatio theologica*), Pápai Páriz András orvosi disszertációja 1732-ben jelent meg, míg Pápai Páriz Imre teológiai értekezése 1719-ben. A következő név esetében probléma merül fel, hiszen Benkő „Szili István Szüntelen égő Áldozatját” említi, azonban Szinnyei írói lexikonja ilyen nevet nem tart számon. A név feltűnik az *Additamentában* is, Benkő a következőket írja róla: „Botsátott ki egy imádságos könyvet ezen titulus alatt: Szüntelen való egészen egő áldozat. In 8vo 1755”.⁵⁶⁹ Benkő kitér az imádságos kötet tartalmára, s vázolja annak struktúráját is, bemutatja az imád-

⁵⁶⁰ TELEKI, i. m., 360.

⁵⁶¹ Magyar Hírmondó, 1780. szept. 27., 78. levél, 630.

⁵⁶² TELEKI, i. m., 372.

⁵⁶³ Magyar Hírmondó, 1783. nov. 22., 93. levél, 744.

⁵⁶⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 436.

⁵⁶⁵ TELEKI, i. m., 207. Vö: *Régi Magyarországi Nyomtatványok I.*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla et alii, Budapest, Akadémiai, 1971, 207. tétel.

⁵⁶⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok III.*, szerk. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémia, 2000, 1876. tétel.

⁵⁶⁷ Uo., 1867. tétel.

⁵⁶⁸ BOD, i. m., 156.

⁵⁶⁹ BENKŐ, *Additamenta*, 436.

ságok rendjét. A leírás olyannyira részletes, hogy azt kell gondolnunk, a pótlások szerzőjének nem csupán a könyv megjelenéséről volt tudomása, hanem közvetlenül ismerte azt, talán megvolt saját könyvtárában is, vagy esetleg az általa látogatott magánkönyvtárak valamelyikében akadt rá. Az eddigiektől eltérően a nőírók is megjelennek, Wesselényi Zsuzsannának a „Selyem bogárról” és a „Len művelésről” szóló munkáit említi, azonban Szabó György megjegyzi, hogy ilyen tárgyú, Wesselényi Zsuzsanna nevéhez kötődő munkákat nem tartanak számon a bibliográfiák,⁵⁷⁰ s Szinnyeyinél sem találunk erre vonatkozó információkat. V. László Zsófia említi, hogy Wesselényi Zsuzsanna édesanyja, Daniel Polixéna a zsigó birtokon selyemhernyó-tenyésztésbe kezdett,⁵⁷¹ ami némiképp megmagyarázhatja a nemesasszony érdeklődését az ilyen jellegű munkák iránt. A továbbiakban néhány mezőgazdaságban hasznosítható kiadvány címéről olvashatunk. Teleki Ádám *Cidjének*, Bessenyei György *Holmijának* címével is találkozunk. Teleki kapcsán kell megjegyeznünk, hogy az ő és a Kovásznai Sándor neve bejegyzés nélkül fordul elő az *Additamentában*. Teleki fordításának megjelenéséről a Magyar Hírmondó egyik, 1781-es számában olvashatunk híradást.⁵⁷² Bessenyei *Holmija* a Teleki-katalógusban⁵⁷³ fellelhető. Kemény Sámuel jogi tárgyú munkája 1779-es datálását, Csernák László több disszertációt is közreadott 1771–1775 között, amelyekben orvosi és mai értelemben vett fizikai kérdéseket fejtegetett. Wesselényi Mária nevéhez kapcsolódik a *Szüntelen való örvendezésnek mestersége* című, 1784-es kiadvány. Ezt követően újra Bessenyei György nevével találkozunk, itt Pope-fordításáról tesz említést Benkő, majd Báróczi Sándor és Mészáros Ignác munkáival, fordításával találkozunk. A jegyzékbe felveszi Bíró István jezsuita költeményeit, azonban címet nem rendel ide, Nádudvari Elek kapcsán *Fogadás-tételnek jó illatú áldozatja* című, 1772-es fordítását azonosítja Szabó György és Tarnai Andor.⁵⁷⁴ Milesz József esetében annak orvosi munkáit említhetjük a 18. század második feléből. A továbbiakban Benkő Sámuel orvos- és bölcsészdoktor nevével találkozunk, akinek munkássága többnyire az orvostudomány területére tehető. Őt követi a lista összeállítója, maga Benkő József. Szabó Zsigmond neve ismeretlen az irodalomtörténet számára. Gyulai Sámuel császári és királyi kamarás esetében mind költeményeire, mind katonai tárgyú, esetleg orációjellegű írásaira gondolhatunk a 18. század közepéről, Fogarasi Pap József tanár, bölcsész számos munkát adott közre. Szőnyi Benjámin vallási tárgyú kiadványairól ismere-

⁵⁷⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 436.

⁵⁷¹ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”*. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében, *Sic itur ad astra*, 58(2008), 165.

⁵⁷² Magyar Hírmondó, 1781. ápr. 21., 31. levél, 244–245.

⁵⁷³ TELEKI, *i. m.*, 295.

⁵⁷⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 436.

tes a 18. század közepéről, míg Szőnyi Pál esetében Szabó György csupán feltételezésbe bocsátkozik, *Mezei beszélgetés* című, Pozsonyban megjelent munkáját említi; Kolumbán János táblabíró történeti munkáiról ismert. A Szemerei nevet Szabónak nem sikerült azonosítania, Fejérvári néven Fejérvári István orvost sejtí, a 17. század második feléből.⁵⁷⁵ J. F. Osterwald francia protestáns lelkész neve is előfordul, aki teológiai tárgyú műveket adott ki, akárcsak Jean La Placett. Osterwald egyik fordításáról olvashatunk a Hírmondó 1781. májusi levelében,⁵⁷⁶ de ezek fellelhetők a Teleki-katalógusban is.⁵⁷⁷ A francia lelkészeket Horányi Elek és Wesszprémi István követi, Wesszprémi esetében Benkő annak orvosi lexikonját említi. Alvári néven Emmanuel Alvarez jezsuita iskolákban oktató nyelvtanírót azonosítja Szabó György.⁵⁷⁸ Szeli Károly orvosi munkáiról volt ismert, ezek közül a himlőről és a bábamesterségről szólók emelhetők ki. Vetsei Pataki Istvánnak 1757-es földrajzi tárgyú írását jegyzi le, majd a sort Szatmárnémeti Pap István 1763-as, *Magyar-Ország versekben-való rövid le-írása* című munkájával zárja.

Mivel Benkő jegyzései hiányosak, Szabó György és Tarnai Andor csupán lehetőségeket vázolhattak fel, hiszen nem tudhatták, s nem tudhatjuk ma sem, az egyes nevek kapcsán mely művekre gondolhatott Benkő. Ennek ellenére úgy látjuk, a lista az *Additamentától* függetlenül készült, hiszen alig egy-két egyező nevet találunk (Bessenyei György, Szeli József), így 90–95%-ban új információkkal találkozunk. Ez azt is jelenthetné, hogy a mű- és névjegyzék az „accludáltatott” lista másolata. Mivel azonban az itt felsorakoztatott neveket és műveket nagyrészt sikerült visszakeresnünk az első magyar nyelvű hírnap hasábjain, valamint a Benkő által ismerhetett nemesi könyvtárak katalógusaiban, s mert ezek között olyan adalék is feltűnik, amelyet Benkő biztosan ismert, mint az említett Voltaire-fordítás, azt a lehetőséget valószínűsítjük, hogy ez a néhány oldalas pótlás egyszerre szolgált a kolozsvári és középajtai prédikátor *Athenas*-kiegészítéseként, s ezt bizonyítja a Mikó Imre által ismertetett oldalszámozás is. Látható, hogy 1784-es kiadású munka is előfordul a levélvégi historia litteraria esetében. Úgy látjuk, hogy Benkő saját *Additamentája* összeállításának ideje (1780 körül) és Sófalvi levelének megérkezése között némiképp szüneteltette a pótlások gyűjtését, hiszen a jegyzékek nem mutatják az időközben megjelenő munkák folyamatos felvételét. Sófalvi levele tehát új lendületet adott a munkának.

⁵⁷⁵ Uo., 436.

⁵⁷⁶ Magyar Hírmondó, 1781. máj. 9., 36. levél, 284.

⁵⁷⁷ TELEKI, i. m., 349, 333.

⁵⁷⁸ BENKŐ, *Levelezése*, 436.

Mivel a jegyzék nem kidolgozott, úgy látjuk, hogy emlékezet alapján állíthatta azt össze. A tematikai megoszlást tekintve elmondható, hogy nem figyelhetünk meg tudományterületenkénti korlátozottságot. Sem Sófalvi, sem Benkő nem szűkítette jegyzékét a vallási tematikára, ahogy ez Bod esetében inkább megfigyelhető, hiszen itt a vallási tárgyú munkákon át a gyógyászati tematikájú kiadványokig, a jogi írásoktól a természettudományig minden megtalálható, ideértve az eredeti és fordított munkákat is, ami arra utal, hogy Benkő egyaránt jelentősnek tekintette mind az alkotói, írói, mind a fordítói tevékenységet. Feltűnő, hogy a felsorolt nevek közül sokan Benkő kortársai voltak, tehát a Sófalvi által küldött pótlásokat a 18. század utolsó negyedének tudósneveivel is kibővítették volna, a kortársak munkásságáról pedig bőséges anyag állt rendelkezésre, ugyanis a *respublica litteraria* tagjait összekötötte a személyes ismeretség vagy levelezés, másrészt az időszaki kiadványok, az aktuális híradások lehetővé tették a tudományos és kulturális élethez való folytonos kapcsolódást. Míg a fentebbi két jegyzék esetében majdnem teljes újszerűségről beszélhetünk, a Szathmári Pap Mihály és Benkő József pótlásai esetében a kezdeti hasonlóságok lesznek szembeötlőek.

A Szathmáriak pótlásai

Szathmári Pap Mihály kolozsvári református lelkész, tanár és fia, Zsigmond pótlásait a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában lelhetjük fel. Két ilyen jegyzetelt kötet is fennmaradt, az Ms. 404, ill. az Ms. 405 jelzetű, ezek különbségéről azonban a későbbiekben szólunk. Az apa és fiú, ill. három másik kéz kiegészítései a Bod *Magyar Athenasának* oldalai közé befűzött üres lapokon olvashatók. Bretz Annamária rávilágított arra, hogy a kéziratos kolligátum nem volt ismeretlen az irodalomtörténeti kutatás előtt, hiszen az ebben fellelhető adatok felhasználásra kerültek a Régi Magyar Könyvtár, valamint a Régi Magyarországi Nyomtatványok köteteinek összeállításakor.⁵⁷⁹ Továbbá megkísérelte azonosítani a fennmaradó másik három szerzőt, ám az adatok nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy megnyugtató következtetéseket lehessen levonni a bejegyzéseket írók személyére vonatkozóan. Mindenesetre néhány bejegyzés utal ezek összeállítóinak esetleges kilétére. Az Ms. 405 jelzetű pótlás címlapján a következő bejegyzés olvasható: „Az itten lévő Jegyzések, az Írásnak Collatiojából az Schmalius Andrástól⁵⁸⁰ származottaknak látszanak, a’ ki hová való Pap? Vagy mi? lett légyen, nem tudom, de hogy a’ Calvinisták, és Bod ellen-is

⁵⁷⁹ BRETZ, *i. m.*, 132.

⁵⁸⁰ Fölötte más tintával: unitár. Pap.

mérték nélkül való mergeességű lett legyen, Jegyzesi bizonyítják”.⁵⁸¹ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a kötet tartalmi szempontból nem olyan gazdag, mint az Ms. 404-es jelzetű, ugyanakkor a kéziratos jegyzések sokkal rendszerezettebbek. Akárcsak a másik kötetben, 19. század eleji, közepi művek megjelenéséről itt is szó esik. Benkőnek csak a *Transsilvaniája* fordul elő hivatkozási alapként, nincsenek római számokkal jelölt iratokra való hivatkozások, de több kéz írása fellelhető a kötetben, sőt, némelyik megegyezik a másik, jegyzetelt *Athenasban* szereplő kézírásokkal. Azt gondoljuk, hogy mivel az első kötet sűrűn teleírt, az időközben begyűjtött információknak ebben az új, Ms. 405 jelzetet viselő kötetben szántak helyet a pótlások rendszerezői.

A jegyzetelők személyére vonatkozóan egyet kell értenünk Bretz megállapításával, miszerint nem bizonyítható, hogy a református vallás ellen felépő egyén valóban Schmal András evangélikus lelkész lett volna, hiszen a fennebbi bejegyzésen kívül más, erre utaló jel nem fedezhető fel. A Bretz által összegyűjtött megjegyzések alapján látható, hogy ezek szerzői hol dicsérnek, hol elmarasztalnak, máskor Bodot róják meg pontatlanságai, elfogult magatartása miatt.⁵⁸² Az adatszolgáltatók kilétére vonatkozóan elenyésző információt találunk. Egy bejegyzésben azonban ez olvasható Szombathi János neve kapcsán: „Velünk-is igen szép jegyzéseket közlött, 1790. esztbe”.⁵⁸³ Egy másik lapon található bejegyzés szerint konstataulta Bretz, hogy a Szombathitól származó információk római számokkal voltak tagolva, s ennek megfelelően a Szathmáriak is következetesen alkalmazták ezeket a római számokat a hivatkozások során.⁵⁸⁴

Úgy látjuk, hogy Szombathi János mellett Benkő József is adatokat szolgáltatott a kolozsvári tanárok számára, noha ezt a tartalom alapján alapítottuk meg, hiszen az *Additamentára* nem történik hivatkozás, a *Transsilvaniára*, Horányi *Memoria Hungarorum* és *Nova memoria Hungarorum* című köteteire, Wallaszky Pál *Conspectusára*, Sándor István *Magyar könyvesházára* és más kötetekre már igen. Ha tartalmi szempontból összevetjük a két jegyzéket, a következőket állapíthatjuk meg: az A betűtől az F betűig terjedő nevek esetében biztos, hogy a Szathmáriak valamelyike felhasználta az időben korábban létrejövő *Additamentát*, hiszen a tudósnevek mellé jegyzett szövegek vagy teljes mértékben, vagy enyhe módosulásokkal (rövidítések, néhány szavas betoldások) megegyeznek. A következőkben néhány példát emelnénk ki:

⁵⁸¹ *Jegyzetek Bod Péter Magyar Athénásához*, KEK, Kt., Ms. 405.

⁵⁸² BRETZ, i. m., 134–135.

⁵⁸³ *Szathmári Pap Mihály jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához*, KEK, Kt., Ms. 404, 283.

⁵⁸⁴ BRETZ, i. m., 134.

Benkő József: <i>Additamenta</i>	Szathmári Pap Mihály jegyzései
Grammatica Latina nova ac naturali methodo in usum Scholasticae juventutis adornata, editio tertia correctior et sexta parte auctior. Impressa Ano N. S. MDCCLXVI. Pag. 152.	Gram. Lat. Nov. æ naali metgodo (!) in usum Schol. adornata. Ed. 3. correctior, & 6 ^a parte auctior. impressa Ao N. s. 1766 Dno Dni? pag. 152
Apafi Mihály Fejedelem irt még egy munkáskát ilyen Titulus alatt: Az egész Keresztényi Vallásnak rövid fundamentumi. Megint kétségbenesés ellen való egy néhány Leiki orvosságok. Irta Gyula Fejérvárat 1645. Ajánlotta az Edes Annjának Petki Borbárának, Apafi György özvegyének. Ujjolag ki nyomtattott Kolosvárt, Páldi Istvánnál 1753 ^{ban} in 8 ^{vo} pagg. 72. 4. IV.	Apafi Mihály Fejedelem irt meg egy munkát: az egész keresz. vallásnak rövid fundamentoma; meg irt Kettsebbeesés ellen való egy-néhány Leiki vigasztalások. Irta Gy. fejér. 1645 ajánlotta édes Annjának Petki Borbálanak Apafi György özvegyének. Nova editi Kolos. Paldi Istvánnál 1753. in 8 ^{vo} pag 72.
Áts Mihály I.) Arany Lántza Lótsén 1706 in 12 ^o . Angostában 1760. Pag. 200 x 4. Nagyobb részént abból vagynak vétetve a' Bujdosás emlékezet kövében lévő imádságok, és az imádságok végein való versek is. 2.) Boldog halál Szekere. Ki nyomtattott harmadszor Jénában 1751 ^{ben} in 12. Az editor-nak a' ki tsak ezen betűkkel nevezi magát S. I. N. C. P. hasznos elől járo beszédével. pag. 460. + 30 index x 38. Prefatio Negyedszer ki nyomtattott Enyeden.	Áts Mihály: Arany Lántza. Lótsén, 1706. in 12. Angostában 1760. pag. 200. (4) Nagyobb részént ebből vagynak vétetve a Bujdosás Emléke kövében lévő Imádságok, és az Imádságok végein volt versek is. (2) Boldog halál Szekere. Nyomt. 3 Jénába 1751. in 12 ^o . Az Editornak aki tsak ezen nevekkel nevezi magát S. I. N. C. P. Hasznos Elől járo beszédével. pag. 460. + 30 Index x 38 Prefatio. 4szer ki nyomt. N. Enyeden.
Bándi Mihály Bujdosók vezérét újonnan ki nyomtatták G. Rhedei Farkas és Felesége G. Teleki Kata Kolosvárt Páldi István által 1769. p. 216. Ehez vagyon adva az Urnak Vatsorájával élő kegyes embert vezető Szent Kalauz, mellyet Tilemán Filep János Német munkájából fordított Sárvári János Piscolti Predicator 1769.	Bándi Mihály Bujdosók vezérét újonnan ki nyomtatták G. Rédei Farkas és Felesége G. Teleki Kata Kolosv. Páldi István által 1769. pag. 216. Ehez vagyon adva az Urnak Sz. Vatsorájával élő kegyes embert vezető Sz. Kalauz mellyet Tilemán Filep János Német Munkájából fordított Sárvári János Piskoti Praedikátor 1769.
Benitzki Péter Rhytmussai irattak, a' mint a' Bartok István Esztergomi Vicarius Praefatio-jából láttzik 1664 ^{ben} ki nyomtattott Lótsén is 1728 ^{ban} pag. 288x22. Debretzenben 1756 Kállai Gergelynél pag. 298x22.	Benitzki Péter Rithmussai irattak mint a Bartók István Esztergomi vicarius Prefatiojaból látszik 1664. Nyomt. Lótsén is 1728 ^{ban} . pag. 288.x22. Debr. 1756 Kállai Gergelynél pag. 298x22

A példából látszik, hogy a szövegek tartalmi szempontból teljes mértékben megegyeznek, mindez pedig a Benkő-anyag felhasználását bizonyítja Szathmári pótlásainak első részében. Később szembeötlő lesz, hogy a szövegnek csupán egy részét veszi át Szathmári. Bél Mátyás nevéhez Benkő terjedelmesebb szöveget csatol, Szathmári ennek csupán felét jegyzi be saját pótlásai közé. Igaz, Bél neve Szathmárinál többször is előfordul. Egyik esetben egy római számmal jegyzett irathoz irányít, a másik esetben Wallaszky Pál *Conspectus*ához. Bessenyei György esetében hasonló a helyzet, ám esetében Benkő csupán *Az embernek próbája* című fordítását

jegyzi, Szathmárinál viszont már megjelenik az *Ágis tragédiája* és a *Hunyadi László* című munkákról való híradás is, noha igaz, itt hivatkozás történik a Minden-es Gyűjtemény egyik 1789-es számára, tehát nem kizárt, hogy a későbbi bejegyzés miatt fordul elő Bessenyei neve kétszer. Bethlen János, Dobai István esetében a szövegek megegyeznek, Debreczeni Péternél apró, fogalmazásbeli eltérésekre figyelhetünk fel: míg Benkő a nyomdász esetében Brener Sámuel özvegyét jegyzi, addig Szathmári az özvegy helyett a Brener Sámuelné megfogalmazással él. Drégely („Dreg”) Palánki János esetében a Benkő-féle információkat megtöri egy kiegészítés, majd a szöveg újra az *Additamentából* vett információkkal folytatódik. Fábritz János esetében már olyan bevezető vagy összekötő szövegekkel találkozunk Szathmárinál, amelyek Benkőnél hiányoznak, ám tartalmát tekintve még mindig felismerhetőek az átvételek. Faludi Ferenc nevével kezdődően azonban megszűnik az *Additamenta* felhasználása.

Néhány név esetében találkoztunk a „Vid. Nro. 7” bejegyzéssel. Kezdetben azt gondoltuk, hogy ez az arab hetes szám Benkő kéziratos munkáját takarja, s az erre való hivatkozással a jegyzések szerzője csupán megkíméli magát az információk átmásolásától. Később azonban világossá vált, hogy olyan nevek is előfordulnak a fennebbi utalással, amelyek Benkőnél egyáltalán nincsenek (például Bogáti Miklós, Miklós Sámuel, Szilágyi Sámuel, Zimányi Lajos stb.), így feltételezésünk nem igazolódott be. Mindenesetre az biztos, hogy a Szathmári család férfi tagjai munkájuk első felében felhasználták Benkő József kéziratos pótlásait, amelyet Benkő küldhetett meg, eleget téve Szathmári Pap Mihály kérésének. Mivel a Szathmáriak *Athenast* kiegészítő tevékenysége huzamosabb időt vett igénybe, s időközben megjelent például Horányi Elek *Nova memoriája*, Weszprémi István lexikonja és több, hasonló tárgyú, nyomtatott kiadvány, a kolozsvári tanárok úgy találhatták, hogy ezek komplexebb információk tárházai, s eltekintettek a folytatásban Benkő kéziratos anyagának felhasználásától.

A fejezetben olyan kéziratos jegyzékeket vettünk számba, amelyek Bod Péter irodalomtörténeti lexikonjához hivatottak kiegészítésül szolgálni. Ilyenképpen szóltunk Benkőnek a Sófalvi József levele végéhez illesztett listájáról, az *Additamentáról* és Szathmári Pap Mihály és Zsigmond jegyzéseiről is. Úgy látjuk, hogy Benkő nem a Sófalvi József, Szerencsi Nagy István vagy Szathmári Pap Mihály kérésének eleget téve látott hozzá a pótlások összeállításához, hanem ő maga ajánlotta fel meglévő anyagát Sófalvinak 1783-ban. Benkő nem csupán felajánlást fogalmazott meg a kolozsvári tanárnak küldött levelében, hanem kérést is. Szerette volna, ha paptársa megküldi számára saját pótlásait. Ez meg is történt, azonban egy, a Benkő kezétől származó, a válaszelevél végéhez illesztett listát ismerünk, amely Benkő többi munkájához képest jelentős részt új információkat

tartalmaz, ezért arra következtettünk, hogy a jegyzék egyszerre szolgált Sófalvi saját listájának és Benkő pótlásainak bővítményeként. A Szathmári Pap Mihály munkájával való egybevetés során megállapítottuk, hogy Benkő eleget tett kolozsvári paptársa kérésének és elküldte neki kéziratos kiegészítéseit, hiszen azokat összevetve a Szathmári-féle jegyzékkel, jól azonosíthatóak voltak az átvételek, s ezáltal bizonyíthatóvá vált a felhasználás is. A protestáns lelkészek által írott kéziratos jegyzékek egymás általi kiegészítése tehát a *respublica litteraria* tagjai közötti eredményes együttműködést és a „protestáns közösségi kohéziót” egyszerre láttatja.

A fentebbi jegyzékekkel szemben azonban, amelyek komplex szöveg egységekként voltak jelen Benkő munkáiban, a közéepitai lelkésznek olyan, ugyancsak a *historia litteraria* tárgykörét érintő írásai is voltak, amelyek más, vegyes tartalmú írásokkal közösen jelentek meg az első magyar nyelven kiadott hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó hasábjain. A következőkben Benkőnek a Hírmondó tudósítójaként megmutatkozó literatúratörténet-írói praxisát, cikkeinek jellegét kívánjuk megvizsgálni.

IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS A POZSONYI MAGYAR HÍRMONDÓ HASÁBJAIN

Benkő József az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó tudósítójaként működött 1780–1786 között, s ebben az időszakban számos, változatos tematikájú híradást jelentetett meg.

Korábban már utaltunk arra, hogy Benkőnek szándékában állt bővíteni honismereti kötetében megjelent historia litterariáját, ennek összeállítására és kiadására azonban nem került sor. Éppen ezért érdemesnek tartjuk megvizsgálni, hogy a Magyar Hírmondó hasábjain közreadott cikkek kapcsolhatók-e Benkő kiadni kívánt kötetének tervéhez vagy korábbi, ilyen jellegű munkáihoz, a híradások lehetnek-e ezeknek bővítései, folytatásai. Elemeznünk kell azt is, tapasztalható-e valamiféle változás a bemutatást tekintve Benkő koncepciójában, az egyes tudósok, intézmények kapcsán ugyanazokra az aspektusokra teszi-e a hangsúlyt, mint művelődéstörténeti fejezete esetében. Ezen túlmenően szeretnénk bemutatni, milyen arányban jelentek meg a tudománytörténeti vonatkozású írások a más tematikájúakkal szemben, hiszen az arányok azt is mutatják, minek szentelt különösebb jelentőséget, mit tartott fontosabbnak Benkő. Megvizsgáljuk azt is, milyen gyakorisággal közölte híradásait a pozsonyi Magyar Hírmondóban, hiszen felvetődik a kérdés, nem lehetséges-e, hogy a korábban összegyűjtött, kötetbe szánt anyagot adta közre, ezúttal már magyar nyelven. Benkő cikkeinek megoszlását az is meghatározhatta, hogy milyen kapcsolatot ápolt a hírlap szerkesztőivel, így utalnunk kell arra is, hogy befolyásolta-e a református lelkészt a szerkesztők gyakori váltakozása, kihez hogyan viszonyult, kinek mit ígért, s hogyan kapcsolódott híradásaival a lap programjához.

Annak érdekében, hogy Benkő cikkeinek tárgya és azok megoszlása átlátható legyen, táblázatban tüntettük fel mindazokat az adatokat, amelyeket a Hírmondóban közölt írások korpusza tartalmaz. Itt rögzítettük a

szerkesztők nevét és működési periódusait, Benkő publikációinak tárgykörét és azokat a lapszámokat, amelyekben írásai megjelentek.⁵⁸⁵ A témaköröket tekintve két nagy kategóriát különítettünk el: a historia litteraria-tárgyú cikkeket, ill. az egyéb kategóriába tartozó írásokat. Ez utóbbi gazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási, katonai, mezőgazdasági, egyházi vonatkozású híradásokat takar, ill. olyan közleményeket, amelyek kuriózumjelleggel bírtak. A historia litteraria kategóriájába feltüntetettünk minden olyan jellegű írást, amely a tudományos és kulturális életet érintette. Nem szorítkoztunk csupán azokra a publikációkra, amelyek intézménytörténetre (iskolák, nyomdák) vagy tudósi életpályák bemutatására vonatkoztak, hanem az olyan jellegű írásokat is ide soroltuk, amelyek beépíthetőek lettek volna a historia litterariába. Ily módon helyet kaptak az újonnan megjelenő könyvekről szóló híradások, pályázatokról és azok eredményeiről szóló publikációk, az egyéni műveltségre vonatkozó közlemények, kutatóutakról való beszámolók stb. Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek az írásoknak a részletesebb bemutatására, röviden szólnunk kell arról a kontextusról, amely az első magyar nyelvű újság megjelenéséhez vezetett.

A Magyar Hírmondó indulása

Rát Mátyás, a lap első szerkesztője így vall az *Előre való tudakozásban*:

„Nintsen már Európában egygy országos Nemzet-is, a ki a maga Hazájában történő változások, a világnak viszontagságai, az elmés embereknek hasznos vagy furtsa találmányjaik, a Túdósoknak munkáik, s több a' féle emlékezetes dolgok felől szólló Híreket, naponként, hetenként avagy hónaponként, az ő saját nyelvén nyomtattatott írásokban, tanúság és mulatság kedvéért ne olvasná. Sőt, nem tsak Európának, hanem még Ámerikának-is minden nevezetes Városiban írattnak s nyomtattatnak e' féle hírlelő Levelek. – Tsak az egygy Magyar Nemzet vólt még eddig, sok egyéb fogyatkozásai mellett, ezen igen hasznos szerzeménynek híjjával. Melly híjánosság valamint magában igen betstelen, úgy következeiseivel-is mondhatatlan kárára és szégyenére válik az Hazának. Ugyan-is ez a többi között az oka, hogy nem tsak az egyéb világgal, hanem saját Hazánkkal s Hazánkfiával-is olly szertelen esméretlenségbe úgy élünk, mint a féreg a dióban; azt sem tudván, a mi körülöttünk történik, s minket leg-közelebből illet”.⁵⁸⁶

⁵⁸⁵ Lásd erről a 2. számú mellékletet.

⁵⁸⁶ *Előre való tudakozás: Ha vallyon találkoznának-é elegendő számmal, Hazájokat és Nemzeteket igazán szerető Magyar Hazafiak, a kik Magyar nyelven iratandó új Hírekre, vagy-is Hírmondó Levelekre szert tenni kívánnának?*, http://real-j.mtak.hu/1019/1/Magyar_hirmondo_1780.pdf [Utolsó megtekintés: 2018. 11. 17.]

A *Tudakozás* szerzője vázolja a magyar újságírás hátrányos helyzetét az európai és amerikai viszonyokkal szemben. Frédéric Barbier és Catherine Bertho Lavenir megjegyzik, hogy az 1760-as évek Franciaországában a nyomdaipari termékek aránya megnőtt a korábbi időszakhoz képest, az 1770-es években pedig a könyvek száma (elsősorban tudományos és szórakoztató jellegű kiadványok) már meghaladta a 6000 darabot, ami egyrészt a nyomdaipar-technika fejlődésének, másrészt a terjesztőhálózatok kialakulásának volt tulajdonítható. A könyvek mellett a periodikák száma is megugrott, hiszen jutányos áron lehetett hozzájutni a lapokhoz, amelyek aktuális és változatos tematikájú információk tárházai voltak. Ezek számarányát francia viszonylatban a szerzők 277-ben határozták meg az 1780-as években. A nyomdaipari termékek nyelvére vonatkozóan a francia szerzőpáros megállapította, hogy a 18. század utolsó harmadában már a nemzeti nyelvek, a francia, a német kerekedtek felül, a latin nyelven írott kiadványok száma apadni kezdett. Ennélfogva az anyanyelven közreadott sajtótermék jóval szélesebb körű közönséget tudott megszólítani.⁵⁸⁷ Ugyanebben az időszakban a Német Birodalom könyvkereskedelme is a franciához hasonló előrelépést mutatott; a könyvhálózat kiszélesedett, Lipcse a könyvkereskedelem központjává vált. A Monarchia területén hasonló fejlődés volt tapasztalható, mi több, az uralkodói rendeletek azt is lehetővé tették, hogy a birodalom területén kívül megjelent könyveket hamisítsák a nyomdászok, így a német városok között Bécs a könyvkiadás tekintetében a korábbi negyvenharmadik helyről a harmadikra lépett elő.⁵⁸⁸ Noha Rát Mátyás pontos statisztikai adatokat nem ismerhetett, biztosan tudomása volt az európai könyv- és folyóirat-kiadás helyzetéről, annál is inkább, mert külföldi tanulmányutakra is lehetősége nyílt. Aggodalmait tehát a magyar nyelvű sajtótermékek kiadását tekintve nem voltak megalapozatlanok.

Bevezetőjében utal a lap jelentőségére, amely voltaképpen hiánypótló jellegű, s célja, hogy mind a Magyar Királyságban és Erdélyben élők, mind a magyar nyelvet ismerő, külföldön élők számára képet nyújtson a magyar viszonyokról. Kókay György úgy értékelte, hogy noha a hazai sajtó háromnegyed évszázados múltra tekinthetett vissza 1780-ban, az első, anyanyelven írott hírlap megjelenésével új fejezet nyílt a hazai sajtótörténetben. A lap jelentőségét taglalva, a sajtótörténész rámutatott arra, hogy az anyanyelvi sajtóval megszűntek azok a korlátok, amelyeket a német és latin nyelven írott lapok emeltek, s amelyek gátat szabtak az olvasóközönség érdeklődésének, ugyanakkor a Hírmondónak fontos szerep jutott a nemzeti

⁵⁸⁷ Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története*, Budapest, Osiris, 2004, 30–35.

⁵⁸⁸ *Uo.* 51–54.

nyelv fejlesztéséért és elterjesztéséért vívott küzdelemben,⁵⁸⁹ valamint hozzájárult a nemzeti azonosságtudat megerősödéséhez is. A Barbier-Lavenir-szerzőpáros kötetében olvashatjuk, hogy a nemzeti nyelven megjelenő nyomtatványok a nemzetépítés és nemzettudat médiumává válnak, éppen ezért például a németek azonosságtudatának erősödését a Német Birodalom területén elterjedő francia nyelvű kiadványok s a franciává válástól való félelem generálta. A francia veszély mégis jótékonyan hatott a német kulturális és tudományos életre, hiszen Wilhelm von Humboldt 1810-ben létrehozta a berlini egyetemet, Goethe révén Weimar Európa irodalmi fővárosává vált stb.⁵⁹⁰ Úgy látjuk, hogy egy hasonló, a Monarchia politikája által előidézett fenyegetettségérzés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy magyar nyelvű kötetek, hírlapok közreadását kezdeményezzék az értelmiségiek, hiszen ne feledjük, milyen fontos szerepet tulajdonítottak a nemzet, nyelv és alkotmány hármásának a nemzeti identitás megőrzésében.

Visszatérve a Hírmondóra, a szerkesztői tiszte a hírlap indulásától 1782 végéig az evangélikus Rát Mátyás töltötte be. A szerkesztő életpályáját, tanulmányait, a hírlap működésében betöltött szerepét szintén Kókay György ismertette. Hangsúlyozta Rát tanulmányainak jelentőségét, hiszen a lelkeszi pályára készülő evangélikus ifjú a Bél Mátyás-féle államismereti iskola szellemében nevelkedett, majd Göttingenben folytatott stúdiumokat. Mind Kókay, mind Biró Annamária a göttingeni egyetemhez kapcsolódóan fontosnak tartják felhívni a figyelmet a Rát Mátyásra gyakorolt schlözeri hatásokra.⁵⁹¹

A Schlözer professzor által tartott újságkollégiumok hasznát Kókay pontokba szedve ismerteti. Ezek szerint az államismeret jeles művelője kiemelt jelentőséget tulajdonított az egyes hírek kontextualizálásának, azaz olyan történelmi, földrajzi, politikai ismeretekkel való ellátását, amelyek révén az olvasó átfogó, átlátható képet kaphatott egy-egy eseményről. Szerette volna, ha diákjai meg tudják különböztetni a híreket a kommentároktól, elítélte a jelentéktelen eseményekről való hosszás híradásokat, s ráirányította a figyelmet arra, hogy az egyes közlemények óvatosan kezelendők, némelyik hitelessége megkérdőjelezhető. Harmadrészt úgy tekintett a lapokra, mint a műveltségteremtés eszközeire, amelyek révén még a későbbiekben hivatali funkciókat betöltő egyének is kompetensen

⁵⁸⁹ KÓKAY György, *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848, Budapest, Akadémiai, 1979, 72. (A továbbiakban: KÓKAY, *A magyar sajtó...*)

⁵⁹⁰ BARBIER, LAVENIR, i. m., 81.

⁵⁹¹ BIRÓ Annamária, *Az értelmiségi szerep kritériumai a 18. század végi lapszerkesztési gyakorlatban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 3., szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, Reciti–Partium Kiadó, 2018, 134.

tudnak hozzászólni bizonyos kérdésekhez.⁵⁹² Kókay a lap jelentőségére vonatkozóan megjegyzi, hogy ez olyan hidat jelentett, amely biztosította az információk áramlását a magyar nyelvterületen.⁵⁹³ Azt is mondhatjuk, hogy az első magyar nyelvű hírlap voltaképpen ugyanazt a célt szolgálta szűkebb körben, mint a korabeli historia litterariák, hiszen a magyar kulturális, tudományos élet előmenetelét hivatott a magyar nyelvet ismerő olvasóközönség elé tárni, másrészt a bemutatott tudósok révén követendő példát állított az olvasók elé, ugyanakkor a mindennapi élet eseményeinek, gyakorlati hasznú információk közlésének is teret engedett, éppen ezért az olvasóközönség köre is bővült. A folyóiratok, hírlapok olvasóközönségének kiszélesedése beágyazódik a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásába, amelynek kérdéseit Jürgen Habermas taglalta. Álláspontja szerint a nyilvánosság szerkezetének és funkciójának átalakulását éppen a sajtó láttatja a legjobban. A magánlevelezéseken túllépő sajtótermékek nyomtatása kezdetben a profitorientáltságon alapult, később azonban a kiadók az üzleti érdekeken felülemelkedtek, ezáltal a lapok a közvélemény megtestesítőivé, befolyásoló eszközeivé váltak.⁵⁹⁴ Habermas felállított egyfajta fejlődési ívet, s részletesen mutatta be az átalakulási folyamatot az uralkodói udvarokban folyó művészi tevékenységek közönségétől kezdődően a színházak, szalonok, kávéházak, tudóstársaságok közösségének kialakulásán át a folyóiratok olvasása során létrejövő közönségig, noha igaz, abban a periódusban magyar nyelvterületen még nem létezett polgári nyilvánosság, amelyről a szerző beszél. Ennek ellenére a sajtótermékek egyes olvasóközönsége mindenképpen átmeneti szakaszként fogható fel az elit és a későbbi polgári rétegek között. Habermas a társadalmi nyilvánosság kérdésének taglalásával párhuzamosan az irodalomkritika kialakulását is nyomon követte, s ennek kontextusát az irodalmi folyóiratokhoz kapcsolta.⁵⁹⁵

A Magyar Hírmondó nem számított irodalmi folyóiratnak, a Magyar Museum már igen. Ennek programjában például jóval erősebb volt a nyelv művelésének, a tudomány előmozdításának igénye, amelyet szorosan egy tudóstársasághoz kapcsoltak a szerkesztők, ugyanakkor ebben már sokkal több, mai értelemben vett irodalmi alkotás is megjelent. A *Bévezetésben* ezt olvashatjuk: „Ebbe a gyűjteménybe mindazon kisebb szabású munkák befogadtatnak s közreeresztetnek, melyek jelentett tárgyunkra, azaz anyai nyelvünkben gyarapítására s a tudományoknak hazánkban való terjesz-

⁵⁹² KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai, 1983, 98–100. (A továbbiakban: KÓKAY, *Könyv, sajtó...*)

⁵⁹³ KÓKAY, *Könyv, sajtó...*, 101–105.

⁵⁹⁴ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest, Gondolat, 1971, 261–262.

⁵⁹⁵ *Uo.*, 65–66.

tésére szolgálnak”.⁵⁹⁶ Az 1789-ben meginduló Mindenest Gyűjtemény tartalmát tekintve talán közelebb áll a Hírmondóhoz, hiszen amint Vargha Kálmán megfogalmazza, a szerkesztő Péczeli József és társai a hasznos ismeretek terjesztését és az olvasás népszerűsítését tekintették céljuknak, az olvasóközönség tekintetében pedig számításba vették a középnemeseket, a nőket, ugyanakkor figyelmet szenteltek az alsóbb társadalmi réteg, a parasztság olvasóközönséggé nevelésének is.⁵⁹⁷ Ahhoz képest, hogy a Magyar Museum és a Mindenest Gyűjtemény szerkesztői a lapkiadást szoros összefüggésben látták egy párhuzamosan működő tudományos társasággal, a Hírmondó jóval szerényebb keretű volt, azt is mondhatnánk, hogy voltaképpen egyszemélyes lapnak minősült, néhány külső, időszakos munkatárssal.

Míg Rát inkább a kulturális, tudományos hírek közzétételére helyezte a hangsúlyt, addig Révai Miklós 1784-től már nagyobb teret engedett a fordításoknak, egyéni produktumok megjelentetésének, s ezáltal a hírlap, amint Czibula Katalin erre rámutatott, „az irodalmi élet orgánumává”, a későbbi irodalmi lapok elődjévé vált.⁵⁹⁸ Noha a Magyar Hírmondó tartalmi tekintetben változatos képet mutat az egyes szerkesztők működési periódusaiban, nem kérdéses, hogy az ebben közreadott versek, fordítások és prózai munkák részletei valóban a későbbi irodalmi folyóiratok megjelenéséhez járultak hozzá.

A Magyar hírlelő levelek eránt való tudósításban a szerkesztő tudatja, hogy a kiadás terve kedvező fogadtatásra talált, hiszen számos előfizető jelentkezett, olyanok is, akik több példányt igényeltek, mi több „sok érdemes Tudósok és tiszt-viselő Urak pedig, még azon fellyúl holmi emlékezetes dolgok és történetek felől való tudósításokat-is önként ígérni méltóztattanak”.⁵⁹⁹ Ezen érdemes tudósok közé számlálhatjuk Benkő Józsefet is, aki első cikkét a Hírmondó 1780. szeptember 2-i számában közölte. Abban a hatéves periódusban, amikor Benkő a Magyar Hírmondó tudósítójaként működött, a szerkesztői tisztséget egymást követően hat személy töltötte be: Rát Mátyás, a lap indulásától 1782 végéig; Mátyus Péter 1783 elejétől az év végéig; Révai Miklós 1783 végétől 1784 tavaszáig. Révait Barczafalvi Szabó Dávid követte, aki csupán két hónapig (1784. május eleje–június vége) volt a hírlap szerkesztője. Őt Szacsvey Sándor váltotta fel 1784 júliusától 1786 májusáig. Szacsvey távozása után egy ideig újra Barczafalvi

⁵⁹⁶ VARGHA Kálmán, *Program és hivatás*, Budapest, Gondolat, 1978, 62.

⁵⁹⁷ Uo., 65.

⁵⁹⁸ CZIBULA Katalin, „Erőltetek mind azon által szép magyarságodra”. A Magyar Hírmondó Révai Miklós idejében = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 480.

⁵⁹⁹ A Magyar hírlelő levelek eránt való tudósítás, http://real-j.mtak.hu/1019/1/Magyar_hirmondo_1780.pdf [Utolsó megtekintés: 2018. 11. 17.]

került a lap élére, majd Tállyai Dániel, Ungi Pál és Szűcs Márton, ám mivel Benkő Szacs vay távozása után nem küldött tudósításokat, a lap további szerkesztőiről nem szólunk. Benkő ezek közül hárommal, Ráttal, Révaival és Szacs vayval levélbeli kapcsolatban állott, de például a Ráttal való levélváltás nem is arra a periódusra datálható, amikor ő a lap szerkesztője volt. A Benkő-levelezés csupán két, Rát Mátyás által küldött levelet regisztrál 1785-ből és 1787-ből, egy Révainak küldöttet 1784-ből és egy Révaitól kapottat 1785-ből, ill. egyetlen, Szacs vay Sándor által feladott, 1784-es levelet. A Magyar Hírmondó első szerkesztőjének 1785-ös leveléből csupán regesztát közöl a levelezést közreadó Szabó György és Tarnai Andor, de még ennek alapján is az látszik, hogy a levélváltás nem érintette a tudósítói tevékenységet.⁶⁰⁰ A későbbi, 1787-es levélben a feladó a félbeszakadt levelezés megújítására tesz kísérletet, készülő munkáiról és terveiről tájékoztatja a címzettet, és segítségét kéri. Tartalmi szempontból érdekesebb a Révai–Benkő-levelezés, még akkor is, ha a levelek száma elenyésző. Érdeemesnek látjuk ezért, hogy bővebben szóljunk róluk.

Vélekedések Horányi Elek *Memoria Hungarorum*áról

Révai Miklós és Benkő József levelezését tekintve úgy látjuk, hogy a kapcsolatfelvétel kezdeményezője Benkő volt, aki 1784 februárjában lelkesen üdvözlí a Hírmondó új szerkesztőjét:

„Örvendeztetett engemet a méltó dicséretű Ráth Mátyás Úrnak nyelvünk gyalulása körül való mozdulatja; szeretnem kellett Mattus Úrnak ahoz kötetett folytatását, olly igen a mint féltem a Magyar hírlelő Leveleknek félbenn szakaszkodásoktól: most pedig már emelkedvén emelkedem, és csak nem *Montgolfiér* levegő szekerébe repdesek, örömmel szemlélvén a Magyar Újság Levelek író polcára olly véggel lett ülésetet, hogy hazai nyelvünknek tovább lett fejtegetésébenn, és ki szélesítésébenn izzadozz”.⁶⁰¹

Ebben a néhány sorban Benkő lelkes szavai mellett utalás történik a Hírmondó szerkesztőinek megítélésére is. Eszerint a levélíró a Rát- és Révai-féle programmal elégedett, a Mátyus Péter tevékenységével kevésbé. Mátyus Péter egy évet tartó szerkesztősége alatt a lap színvonala visszaesést mutatott; az új szerkesztő nem állt elő programmal, s csak a hírek száraz közlésére vállalkozott. Ebben az időszakban nem kaptak helyet a tudományos élet eseményeiről szóló híradások, könyvismertetések sem igazán, mi több, a lap stílusát és nyelvét tekintve is alább hagyott az elődökéhez képest, állapítja meg Kókay György, azt is hozzátéve, hogy a lap színvonalának hanyatlása egyenesen arányos volt az előfizetők számának

⁶⁰⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 249.

⁶⁰¹ *Uo.*, 216.

csökkenésével: a kezdeti 500 előfizető száma ugyanis 200-ra apadt.⁶⁰² Ez arra készítette a kiadót, hogy anyagi haszna érdekében más szerkesztő után nézzon, s ezt pedig a kezdetben Rát Mátyás által is ajánlott Révai Miklósban találta meg.

Révai Miklós szerkesztői munkásságát Czibula Katalin méltatta, aki megállapította, hogy a szerkesztők közül Révai volt a leginkább irodalmi beállítottságú.⁶⁰³ Konceptiójának értelmében a jó újságíró feladata, hogy széles körű ismereteket és tájékoztatást nyújtson, s cikkei révén hozzájáruljon a magyar nyelv műveléséhez. Amint kiderül, az ismeretterjesztés mellett a lap népművelői feladatokat is felvállalt, szépirodalmi alkotásokat adott közre, esetenként a szerkesztő kritikával illetett egy-egy művet, s híradásait, szépirói talentumának köszönhetően, történetekké formálta.⁶⁰⁴ Révai ezen újításai közül Benkő a nyelvművelés terén tett erőfeszítéseit értékeli a levélben, s arra kéri, írjon bőven magáról. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a levél az egyetlen, amelyben a levélíró tegeződő formulát használ, ami azért is érdekes, mert ismeretlenként szólítja meg Révait, noha korábban tett már lépéseket annak érdekében, hogy ismeretséget kössön vele. Benkő Rátot kérte fel, hogy ajánlja be Révainak, azonban, amint a levélből kiderül, ez nem történt meg ismeretlen okok miatt.⁶⁰⁵ A levél hangneme átható lelkesedés és tisztelet mellett tulajdonképpen a címzett iránti bizalom és barátság ajánlása is azonosítható, bizonyára ennek lehet tulajdonítani a tegeződést. Révai válaszelevele jóval később, másfél év után kelt. Ebben részletesen kifejti a késedelem okát, s beszámol arról, miért is kellett távoznia a Hírmondótól, ír terveiről, s kitér arra is, hogyan ítélik meg Benkő személyét és munkásságát jezsuita barátai. Ezek között a jezsuiták között Denis Mihály császári tanácsost, a bécsi könyvtár őrét és a történeti érdeklődésű Paintner Mihályt említi. Denis kapcsán megjegyzi, hogy azért dicséri Benkőt, mert vallásra való tekintet nélkül értékeli a tudományművelők alkotásait. A Paintnerre vonatkozó adatok érdekesebbek a historia litteraria szempontjából, ugyanis itt Horányi Elek nevével is találkozunk. Révai kifejti, hogy Paintner elégedetlen Horányi *Memoria Hungarorum* című munkájával, s megbotránkozik a piarista szerzetes „hamar porú, meg gondolatlan, lepke Íróságán”.⁶⁰⁶ Munkáját hiányosnak tartja, s éppen ezért ösztönzi piarista kortársát a kötet újrakiadására, ezúttal kiegészített formában. Révai Paintner terveiről is beszámol, amelyek között szerepel a Horányi-féle kötet kiegészítése, ill. a Benkővel való kapcsolatfelvétel is. Ez utóbbiban Révai ajánlja közreműködését, s úgy véli, a történeti érdeklődé-

⁶⁰² KÓKAY, *A magyar sajtó...*, 83.

⁶⁰³ CZIBULA, *i. m.*, 476–477.

⁶⁰⁴ *Uo.*, 482–493.

⁶⁰⁵ BENKŐ, *Levelezése*, 216.

⁶⁰⁶ *Uo.*, 257.

sű tudósok társulása jelentős mértékben lendítené elő a történettudományi kutatásokat. A levéllíró néhány sorban így vall a középjaitai literátorról: „A’ milylyennek ábrázolnak gyönyörű munkáid, azaz emberséges, egyenes szívű, örömet közlő, a’ köz jót szerető, egy tettebenn való derekas embernek, ez a’ te igaz képzeted...”⁶⁰⁷

Amint kiderül, Paintner már korábban érdeklődik tudóstársa felől, sőt, ismeretlenként is támogatását nyújtja tudományos kérdésekben. Révai a levél második felében tudatja azokat a helyesbítéseket és kiegészítéseket, amelyeket Paintnertől kapott Benkő *Milkovia* című munkájára vonatkozóan (itt többnyire nevekkal egészíti ki Benkő információit). Ezek mellett Benkőtől érdeklődik Janus Pannonius családnevéről, ill. az is foglalkoztatja, megjelent-e már Johann Seivert tudóslexikonja, vagy más, ilyen tárgyú munka. Híradást vár mind Benkő, mind Seivert életére és működésére vonatkozóan, ugyanis a két erdélyi literátorra utaló információkat Horányi kötetében nem talált – írja Révai.⁶⁰⁸

Horányi Elek levelezését Szelestei N. László rendezte sajtó alá, és jelentette meg 2016-ban.⁶⁰⁹ A kötetet bevezető tanulmányban a sajtó alá rendező különös figyelmet szentel a tudóslexikon keletkezési körülményeinek, s a tudós szerző kapcsolathálója révén igyekszik feltárni Horányi historia litterariájának elő- és utótörténetét. Szelestei felhívja a figyelmet arra, hogy a tudóslexikon szerzője az előmunkálatok során megszólította a jezsuita Kaprinai Istvánt, az evangélikus Cornides Dánielt és a református Weszpéri Istvánt is annak érdekében, hogy az említettek a birtokukban levő, tudósokra vonatkozó információkat rendelkezésére bocsássák, s ezzel mutatóra Horányi felekezeti elfogulatlanságára.⁶¹⁰ A tanulmány további részéből kiderül, a jezsuiták csak később nyújtottak támogatást Horányi számára, ez a támogatás pedig éppen a Révaival is levelező Paintner Mihály részéről érkezett. A három vaskos kötet megjelenése után, akárcsak Bod esetében, a tudósok hozzáálltak a kiegészítések összeállításához. Kutatásai alapján Szelestei utal arra, hogy noha nincs tudomásunk olyan adatról, amelyből kiderülne, hogy Révai Miklós levelezésben állott volna Horányi Elekkel, ő is a kiegészítéseket írók sorába tartozik, pótlásait ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.⁶¹¹ Szelestei Paintner tervezetére is reflektál. Ő 1784-ben ismertette Roznák Márton szerzetessel azon elgondolását, miszerint, ha a piarista apát nem adja ki a *Memoriához* gyűjtött új információkat, saját munkáját jelenteti meg. A kedvezőtlen recepció oka részint abban rejlett,

⁶⁰⁷ *Uo.*, 257.

⁶⁰⁸ *Uo.*, 257.

⁶⁰⁹ HORÁNYI Elek, *Levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016.

⁶¹⁰ *Uo.*, 10.

⁶¹¹ *Uo.*, 16.

hogy egyesek úgy találták, a lexikoníró nem fektetett kellő hangsúlyt a jezsuiták tevékenységének vázolására.⁶¹² Ezen elgondolást, úgy látszik, Paintner nem csak Roznákkal, hanem Révaival is megosztotta, hiszen erre utal Révai Benkőnek címzett levelének egyik részlete. A győri lelkész jezsuita társával is tudatja, hogy írt róla Benkőnek, ám itt, a levelek dátumait tekintve ellentmondásokat figyelhetünk meg. Révai Középajtára indított levele 1785. július 11-én kelt, a Paintnerhez címzett ugyanezen év „Pünkösdi havának” (májusnak) 28-án. Paintnernek címzett levelét tehát körülbelül másfél hónappal korábban írta, mint a Benkőnek címzettet, mégis ezt olvashatjuk a levélben:

„Irtam már Erdélybe is Benkőnek. Sajnálom, hogy mind azt nem közölhetem veled, a’ mit írtam. Denisről és rólad olyly nyomósan, olyly érzékenyen írtam, a’ mint mind kettőtök érdeme, és az én szeretetem rakosgatta tollamra a’ szavakat. Benkő ugyan bizony kéntelen leszen veletek levelező társaságba állani, kivált veled, a’ ki úgy buzgol a’ Magyar Tudománybéli Történeteket szép és rendesebb világba hozni. Benkő is úgy panaszkodik, hogy Horányi itt inkább füstölő homályt borított fölébe, hogy sem világot. Kedveskedtem Benkőnek, az enyémen kívül a’ te munkáddal is”.⁶¹³

A tartalmi egyezések alapján, a dátumok zavaró volta ellenére is kétségtelen, hogy arról a levélről van itt szó, amelyet a Benkő-levelezés is regisztrál, noha azt nem tudjuk, miképpen viselhet a Paintnerhez címzett levél korábbi dátumot, mint a Benkőnek indított.

Hosszabban tárgyaltuk ezeket a leveleket, mert úgy láttuk, olyan új adatok tűnnek itt fel, amelyekre a szakirodalom mostanáig nem reflektált, s amelyek némiképp rávilágítanak Horányi kötetének Benkő József általi recepciójára, valamint új kapcsolati lehetőségekre utalnak. Azt ugyan tudjuk, hogy Benkő a *Magyar Athenas* kiegészítésével foglalkozott, ám arról nem vallott leveleiben, hogyan is ítéli meg elődjei munkáit. Éppen ezért annál értékesebb lesz Benkő Révai által említett, Horányi lexikonára vonatkozó megjegyzése. Úgy tűnik, Benkő ismerte a munkát, de a piarista szerzetes lexikonja ahelyett, hogy segítette volna egyes kérdések tisztázásában, inkább elbizonytalanította őt. Nem tudjuk, milyen Benkőnek küldött munkákra célzott Révai, a levél tartalma alapján azonban nem zárhatjuk ki azt sem, hogy saját és jezsuita tudóstársának *Memoriához* fűzött jegyzéseit küldte meg neki. Adatok hiányában nem áll módunkban a kérdés mélyrehatóbb vizsgálata. Az biztos, hogy Benkő József fennmaradt hagyatéka sehol nem tartalmaz olyan utalást, amely segítene bennünket továbblépni, s a későbbi levelekben sem olvashatunk arról a kínálózó tudósi kapcsolatlehetőségről, amelyet jezsuita tisztelője kínált fel számára.

⁶¹² Uo., 17.

⁶¹³ RÉCSEY Viktor (kiad.), *Révai Miklós levele Paintner Mihályhoz (Győr, 1785. május 28.)*, ItK, 1896/1, 73.

Mindenesetre az elmondható, hogy Horányit, Benkőt és Paintnert a felekezeti kérdésekben való elfogulatlanság rokonítja, s ez a magatartásmód teszi lehetővé a közös munkát is. A küldött levél és a rá érkező kései válasz lehetőséget sem teremt arra, hogy például Benkő cikkeinek jellegéről szó essék, hiszen Révai csak négy-öt hónapig állt a hírlap élén.

Benkő József és Szacs vay Sándor

A Hírmondó első szerkesztőinek leveleivel szemben, a Szacs vay Sándoré bemutatkozó jellegű. Rögtön szembeötlik a levél datálása, 1784 februárja. Ezt a dátumot Szabó György és Tarnai Andor Jakab Elek *Szacs vay Sándor*⁶¹⁴ című munkájából vette át, azonban Kókay György munkájában az áll, hogy az említett a szerkesztői feladatokat 1784 júliusától látta el.⁶¹⁵ A levél első néhány sora is bizonytalanságra ad okot, hiszen a Hírmondó munkatársa így ír: „Én az elmúlt egész esztendőben oly nagy nyavallyák között írván a M. Hírmondót...”⁶¹⁶ Ezek szerint már 1783-ban is Szacs vay foglalkozott a lap szerkesztésével és összeállításával, erről azonban a sajtótörténet nem emlékezik meg. Felvetődik a kérdés, honnan adódik ez az ellentmondás. A levél egyes tartalmi elemei arra engednek következtetni, hogy Jakab Elek hibásan rögzítette a levél dátumát. Meglátásuk alátámasztására néhány példát is hozunk.

A szerkesztő ebben a levélben köszöni meg Benkőnek a mutatótábla elkészítését, ill. elnézést kér amiatt, hogy a Hírmondó egyes számai nem jutottak el a címzetthez, s e hiányosság pótlása végett a levéllel együtt küldi az elmaradt anyagot. A későbbiekben a Fogarasi Pap Józsefről szóló munka kiadásáról esik szó, ám ezzel kapcsolatban a szerkesztő megvallja, hogy nem sikerült megegyeznie a nyomdász Paczkóval, folytatásokban pedig nem akarja azt kiadni a Hírmondóban. Megígéri Benkőnek, hogy szükség esetén saját költségén jelenteti meg a munkát. A Fogarasiról szóló írás az a halotti oráció lehet, amelyet Benkő 1785-ben, a kolozsvári református kollégium nyomdájában jelentetett meg, egy halotti búcsúztatókat tartalmazó, *Socrates redivivus* címet viselő gyűjteményes kötetben.⁶¹⁷ Fogarasi Pap József 1784 decemberében halt meg, tehát Szacs vay levele semmiképp nem íródhatott 1784 februárjában, mert akkor még élt Fogarasi,

⁶¹⁴ JAKAB Elek, *Szacs vay Sándor* (I. közlemény), Figyelő, 1882/11, 164. (Itt kell megjegyeznünk, hogy Jakab Elek Szacs vayt 1783-tól a lap társszerkesztőjeként határozza meg. *Uo.*, 171.)

⁶¹⁵ KÓKAY, *A magyar sajtó...*, 89.

⁶¹⁶ BENKŐ, *Levelezése*, 216.

⁶¹⁷ BENKŐ József, *Oltso Értzekezt Arannyá Változtato, Söt Fa Garasbol Leg-Híresebb Arannyat tsináló Erdélyi Magyar Álkimista, az az Tiszteletes és Fötudós Philosophiae Professor Fogarasi Pap József = Socrates redivivus. Seu Imago Philosophi Vere Christiani, Qua Exhibetur Clarissimus, Ac Divinii Ingenii Vir, Dominus Josephus Pap de Fagaras, Claudiopoli, Typ. Colleg. Reform., 1785.*

s Benkőnek nincs más, a marosvásárhelyi professzorról szóló munkája. Hozzá kell tennünk, hogy a Hírmondó hasábjain 1785-ben jelenik meg a Fogarasi haláláról való híradás.⁶¹⁸ Ugyanebben a levélben esik szó Benkőnek az 1784-es, *Erdélyi oláh nemzet képe* című, a parasztfelkelést is tárgyaló munkájáról, amely kapcsán Szacs vay azt ajánlja a szerzőnek, hogy Bécsbe küldje cenzúrára a kötetet, ugyanis máshol esély sincs a kiadás jóváhagyására. Azt is felajánlja, hogy amennyiben nem akadna a kiadásra vállalkozó nyomdász, Benkő a pozsonyi Paczkó-műhelyben megjelentetheti azt, s a tiszteletpéldányok mellett az eladott kötetek árából is kedvező részesedést ígér. A levél azért sem íródhatott 1784 februárjában, mert a parasztfelkelés 1784 őszén teljesedett ki, Benkő pedig nem tudhatott komplex munkával jelentkezni ugyanezen év elején, amikor az események még csak kezdeti stádiumban voltak. A Hírmondó 1785-ös számaiban viszont elég sűrűn olvashatók híradások az események állásáról, ugyanakkor a szerkesztő a május 14-i számban ad hírt Benkő munkájának megjelenéséről.⁶¹⁹

Összegezve elmondhatjuk, hogy Szacs vay levele olyan eseményeket rögzít, amelyekre csak hónapokkal később került sor. Ezek alapján úgy véljük, Jakab Elek elírta az évszámot, 1785 helyett 1784-et tüntetett fel. Szacs vay pedig valóban írhatta 1785-ből, hogy már az előző évben is foglalkozott a Hírmondó kiadásával. Azt kell mondanunk, hogy Benkő hú maradt Szacs vayhoz, ugyanis annak távozása után már nem publikált a lapban, hanem az általa újonnan megindított Magyar Kurir tudósítója lett. Mielőtt azonban rátérnénk Benkőnek a Kurirban kifejtett tudósítói tevékenységére, tekintsük át, milyen historia litteraria-tárgyú írásokat adott közre a Magyar Hírmondóban.

Historia litteraria a Hírmondó hasábjain

Benkő írásainak körülbelül fele Rát Mátyás szerkesztősége alatt jelent meg, s amint mellékletünk is mutatja, ezek jól illeszkedtek azokhoz az elvárásokhoz, amelyeket a szerkesztő így foglal össze: „az imitt amott észre vett természeti dolgokat, tapasztalásaikat, némelly vidékek és helységek eránt tett jegyzéseiket, a napkeleti és déli szomszédságainkból tudokra lett történeteket, vagy az emberek élelmek és keresményeknek megjobbítathatása eránt való észbe-vételeket vagy Observatióikat (...) véle [Ráttal] közleni ne sajnálják”.⁶²⁰ Ezenkívül külön szól a nyomdászokhoz, könyvkereskedőkhöz, felhíva figyelmüket arra, hogy saját (anyagi) érdekük megismertetni az olvasókkal az újonnan megjelenő kiadványokat. Emellett a

⁶¹⁸ Magyar Hírmondó, 1785. jan. 29. 8. lev., 62.

⁶¹⁹ Magyar Hírmondó, 1785. máj. 14. 37. lev., 295–296.

⁶²⁰ A Magyar hírelő levelek eránt való tudósítás 15. pontja.

felsőoktatási intézmények (egyetemek, akadémiák) professzorait is megszólítja, arra kérve őket, hogy ismertessék az intézményeikben született disszertációkat. A továbbiakban elhalálozási és születési adatok, alkalmi eseményeken elhangzott beszédekről való híradások, tisztségbeli változásokat érintő írások, gazdasági, mezőgazdasági, kereskedelmi ügyekről szóló hírek, jeles, régi eseményekről való történetek közlését irányozza elő. Benkő publikációinak jellege a fennebbi kategóriák csaknem mindegyikét érinti, hiszen egyaránt tudósít az időjárásról és mezőgazdasági viszonyokról, a termés milyenségéről, a gabonafélék áráról, régi dokumentumok előkerüléséről, kereskedelmi viszonyokról, újonnan megjelenő könyvekről stb. Meg kell jegyeznünk, hogy a tudományos élet hírei bizonyos esetekben a „Tudománybéli dolgok”, „Toldalékok” rovatokban szerepelnek, máshol valamilyen más hír alá sorolódnak be,⁶²¹ ugyancsak más esetekben egyáltalán nem esik szó ezekről. A 6. levelet így indítja Rát: „Ma ne féljenek azok, a kik a könyvek felől való tudósításokat nem kedvelik, hogy a' féléket kelljen olvasniok,”⁶²² esetenként pedig jó néhány lapszámból hiányoznak az ilyen jellegű információk. A 16. levélben a szerkesztő külön fel is hívja a figyelmet arra: „Ideje már egyszer, hogy Magyar Hírmondó a Tudományoknak folyamatjáról-is emlékezetet tégyen”.⁶²³ Az egyes lapszámok tartalma jól láttatja, milyen információk birtokában volt éppen a szerkesztő, s amikor a tudománybéli dolgok csak kis számban szerepeltek, valahová máshová sorolódtak be, így tehát a Hírmondó tartalmi tekintetben nem mutat egységes képet.

Benkő nevével az 1780-as lapszámok elé illesztett *Elöl-járó beszéd gyanánt való utól-írásban* találkozunk, amelyben Rát Mátyás megfogalmazza, hogy eleget téve az olvasók kíváncsiának, utólag közreadja a lap megindítása előtt megjelentetett *Tudakozást* is. Az *Elöl-járó beszéd* 1781 májusában kelt. A szerkesztő ebben a rövid bevezetőben utal arra, hogy a Hírmondó 1780-as mutatóját Benkő József készítette el.⁶²⁴ A középajtai lelkipásztor első cikke az 1780. szeptember 2-i számban jelent meg, ám a lap olvasói számára nem volt ismeretlen, hiszen Rát már korábban tájékoztatta közönségét munkásságáról. Az 57-dik levélben éppen aktuális tevékenységéről közöl híradást: „Ama tudós és hazájának esmértetése körül jeles szorgalmatossággal forgolódo Erdélyi Edjházi Tanító, Benkő Jósef Uram,

⁶²¹ Például Rát Windisch Károly *Geographie des Königreichs Ungarn* című kötetének megjelenésétől a Hazabéli dolgokról való híradások 5. pontjaként szól. (Magyar Hírmondó 1780. jan. 15., 5. lev., 32.) Az pedig, hogy Horányi Elek *Memoria Hungarorum* című kötetéért dicséretet kapott a lipcsei tudóstársaságtól, újra csak egy pontja a Külömb-külömbféle történetek rovatának. Vö. Magyar Hírmondó, 1780. ápr. 29., 35. lev., 277.

⁶²² Magyar Hírmondó, 1780. jan. 19., 6. lev., 41.

⁶²³ Magyar Hírmondó, 1780. febr. 23., 16. lev., 128.

⁶²⁴ *Elöl-járó beszéd gyanánt való utól-írás* (2., számozatlan oldal).

most Erdélynek tartományit járja, olly véggel, hogy a mint a Transsilvania nevű könyvébenn, melly Bétsbenn jött vala-ki, meg-ígérte, naponként a Transsilvanica Flórát (az Erdélybenn termő füveknek megíratását) készíthesse”.⁶²⁵ Amellett, hogy Benkő növénytani kutatásairól szól a szerkesztő, honismereti kötetének kedvező recepciójáról is megemlékezik, megjegyezve, hogy a göttingeni tudóstársaság kedvező bírálatot adott közre lapjában, a Göttingische Gelehrte Anzeigenben.

Amint említettük, Benkő 1780 szeptemberében közli első cikkét a Magyar Hírmondóban. Ebben tudósítja az olvasót az erdélyi sáskajárásról, Mária Terézia új rendeleteiről, majd a tudományt illető dolgokról is, hiszen ekkor számol be arról, hogy Szebenben könyvesbolt nyílt, ill. Martin Felmer Erdély történetét tárgyaló, *Prima lineae, M. Principatus Transylvaniae historiam, antiqui, medii et recentioris aevi referentes et illustrantes* című munkájának megjelenéséről is értesíti az olvasókat. Érdemi részletezésbe nem bocsátkozik, csupán a könyv címét, szerzőjét, megjelenési helyét és idejét ismerteti a cikkszerző, tehát csak annyit mond el róla, mint amennyit a tudósnevsorokban feltűnő könyvjegyzékekben általában olvashatunk. Ez bevett eljárásnak számít, hiszen számos cikk szerzője ad hírt könyvek megjelenéséről azonos módon. Példaként említhetjük a Hírmondó 61. levelét, ahol ezt olvashatjuk: „Pestenn nem régen látott világosságot: A szőlőknek plántálásáról, helyes műveléséről, és a boroknak gondos megtartásáról való oktatás, melyet a köz haszonra Magyar Nyelvonn ki-botsátott Tóth-Prónay Prónay Pál, a Felséges Tsászári és Királyi Udvarnak Hive, s N. Nógrad s Hont Vármegyéknek Tábla Bírája. 1780. 8. R. 4. Árkusra”.⁶²⁶ Vagy: „A Kolozsvári nyomtató-műhelybenn készülő vagy-is immár el-készült köz-hasznú Magyar könyvek továbbá imigyen következnek: *Meyernek Gazdasági Kátéchésise*, melly németből fordítottat; 2.) *Littleton Ánglusnak a Szent Pál meg-téréséről való Levele*, mellyet Németből Magyarra fordítot (!) *Veselényi Susánna* Báró Aszszony, Losonczi Báró Bánfi György Úrnak Élete Párja. Ugyan ezen Méltóságos Aszszony fordította ama *Galeren Sclav* avagy Gályai Rab nevezetű mese-játékot”.⁶²⁷ A példákbl látható, hogy a könyvek megjelenéséről való híradások nem mutatnak nagy eltéréseket, ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy a szerkesztő vagy cikkszerző sokszor visszatér egy-egy korábban említett kiadvány részletesebb tárgyalásához, így azt mondhatjuk, hogy a Hírmondó cikkei egymásra épülnek, megfigyelhető a folytonosság, az addig közreadott információk bővítésének, meghaladásának szándéka is. Példaként Felmer munkáját is felhozhatjuk, amelyet a Hírmondó szerkesztője bővebben ismertet 1780

⁶²⁵ Magyar Hírmondó, 1780. júl. 15., 57. lev., 464.

⁶²⁶ Magyar Hírmondó, 1780. júl., 29., 61. lev., 495.

⁶²⁷ Magyar Hírmondó, 1781. máj. 23., 40. lev., 316.

októberében, amikor a *Tudománybéli dolgok* egészét a kézirat kiadási körülményeinek, a munka jelentőségének, a történelem és földrajz hasznának, a cenzúra viszonyainak bemutatása képezi.⁶²⁸

Felmer neve és műve Benkő honismereti munkájában már a *De re litteraria...* című fejezetben is feltűnik. Amint kiderül, ez 1760-ban készült, tehát ezt még kéziratossá munkaként, közvetlenül ismerte⁶²⁹ és fel is használta. Azt is megfigyelhetjük, hogy a tudósnévsorban a szerző neve mellett értékítélet is olvasható, szemben a Hírmondóban közölt száraz információkkal. Benkő úgy látja, „tudósabban” nem is lehetett volna írni Erdélyről, mint ahogy ezt a szász lelkész tette.⁶³⁰ Itt tehát megfigyelhető egyfajta kritikai viszonyulásmód, amely egyrészt a szerző személyére, másrészt a munka összeállítási módjára és minőségére is vonatkozik, noha a kéziratról vallott részletes megítéléseibe nem enged betekintést nyernünk.

A következő, ugyanezen hónapban közölt híradás jóval bővebb, ám ez sem a tudományokat illető részben kap helyet, hanem a *Magyar ritkaságoknak* nevezett rovatban, a tartalom különlegessége miatt. A beszámoló Balog József botanikus tanulmányait tartalmazó, Benkőnek ajánlott kötetéről és amerikai útjáról szól. Balog József nevével nem találkozunk a honismereti munka tudósnevei között, hiszen ennek megjelenésekor körülbelül 18–20 éves lehetett, tehát még tanulóéveiben járt. Ennek ellenére a Hírmondóban közreadott tudósítás minden olyan információt tartalmaz, amely a tudósok kapcsán is említést érdemelt (tanulmányok, külföldi oktatók nevei, peregrinációk), sőt, a hírlap lehetőséget adott a bővebb leírásra is. Az itt közreadott információk levélbeli kapcsolaton nyugszanak, hiszen Balog József 1779 júniusában küldi el a kötetében megjelenő, Benkőnek szánt ajánlást, köszönő sorait. Benkő 1780 februárjában tudósítja Balog Sándort fiának hogylétéről és hollétéről, ugyanakkor a levélben olyan információk is olvashatók, amelyek a cikkben is feltűnnek. Ebben Benkő beszámol az említett tanulmányairól, az őt oktató tanárokról és azok szerepéről az amerikai utat tekintve, amelyet rendkívüli eseményként látta. Részletesen szól a hajóútról, az egyes földrajzi helyeket, a schlözeri, Rát által is szorgalmazott kontextualizálás igényével írja le, ezáltal is segítve az olvasó térbeli eligazodását. Beszámol Balog betegségéről, felgyógyulásáról, a természettudományokat érintő kutatásairól. Említést tesz arról is, hogy az erdélyi utazó disszertációját neki, az erdélyi Benkő Józsefnek ajánlotta, akit nemrégiben felkért Mária Terézia botanikai órák megtartására. Ez a gesztus, saját maga nevének említése sem véletlen, hiszen mind a neki szánt ajánlással, mind a császárnő által felkínált lehetőséggel a mások álta-

⁶²⁸ Magyar Hírmondó, 1781. okt. 14., 83. lev. 669–674.

⁶²⁹ BENKŐ, *Erdély*, 367.

⁶³⁰ *Uo.*, 367.

li megbecsülést is szeretne volna nyilvánosságra hozni, bizonyítva szakmai jártasságát e téren. Amint kiderül, sorozatban akarja továbbra is informálni az olvasókat Balog kutatásainak előrehaladásáról. A híradás végén, valószínűleg a szerkesztő Rát, párhuzamba állítja az Erdélyben és Magyar Királyságban folyó botanikai kutatásokat, s óvatosan utal arra, hogy e téren az erdélyiek teljesítménye meghaladja a királyságbeliekét.⁶³¹ Ez a párhuzam mintegy ösztönzésként is értelmezhető, amely a királyságbeli tudósok aktívabb működését hivatott kezdeményezni, ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy a természettudományi kutatások terén egyfajta rangsorolás is történik. Ilyenképpen az erdélyi tudományos élet fejlődésének bemutatása nem csupán a külföld részéről érkező, elmaradottságot célzó vádak megdöntésére irányult, hanem a királyságbeli tudósoknak, mi több, az utókornak is példaként szolgált. Voltaképpen azt is mondhatjuk, hogy a sajtó olyan médiumot kínált, amely emlékezhelyé alakult, akárcsak a korabeli irodalomtörténeti lexikonok. Amint erre Pierre Nora rámutatott, az emlékezhelyeket a spontán emlékezet hiánya hívta életre, éppen ezért vált szükségessé a feljegyzések készítése, a megemlékezőünnepségek, az évfordulók megszervezése stb.⁶³² Benkő kora eseményeit, híreit a Magyar Hírmondóban „archiválta”, mi több, saját történettudósi műhelyében, ill. az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tevékenységéhez kapcsolódó munkájában a régmúlt és közelmúlt iratanyagának megőrzését tűzte ki célul, így átmentői tevékenysége több síkon futott. A korszakban létrejövő, tudósi életpályákat tartalmazó lexikonok tehát, amellett, hogy meggyőzőési eszközként szolgáltak, az emlékek, a jeles események és személyek emlékének ébren tartására is irányultak, egyszerre volt külső és belső közönségnek szóló rendeltetésük.

Biró Annamária két erdélyi hírlaptudósító, Benkő és Seivert tevékenysége alapján azt vizsgálta, miként jelent meg Erdély képe a nyugat-magyarországi sajtóban, érzékelhetővé váltak-e ezekben a lokális specifikumok, konstituálódott-e egy koherensnek tekinthető régió. A kutatás tárgyául éppen a Magyar Hírmondóban, ill. az Ungrisches Magazinban közölt publikációk szolgáltak. Az ezekben megjelent híradások vizsgálata során a tanulmány szerző arra a következtetésre jutott, hogy a régió történelmét tekintve nem rajzolódott ki egy egységes Erdély-kép, hiszen Seivert szászként volt jelen, esetében a szászok jogi, történelmi helyzetét érintő híradások voltak túlsúlyban, a székely Benkő esetében viszont gyakrabban olvashatunk Erdély más nemzeteit (szászokat, románokat) érintő tudósításokat. Ezt egyrészt a tudós hazafiság magatartásmódjával, másrészt a közepajtai lelkész elfogulatlanságával magyarázta. Ha történel-

⁶³¹ Magyar Hírmondó, 1780. szept. 9. 73. lev., 589–592.

⁶³² Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2010, 19.

mében és privilégiumok tekintetében nem is – állapította meg Biró Annamária –, de a természeti viszonyok, anekdoták, tudományos eredmények felmutatása terén inkább megmutatkozott az erdélyi régió mint egységes kép, noha igaz, még ezekben az esetekben sem tekinthetők erősnek ezek a kontúrok, hiszen a tudósítók tevékenységükben sokkal inkább látták az új fórum nyújtotta, saját munkásságuk népszerűsítését elősegítő lehetőséget, mintsem hogy Erdélyről akartak volna közvetíteni valamilyen képet.⁶³³

Úgy látjuk azonban, hogy például a Balog József tevékenységéről való beszámolóban éppen az erdélyi tudományosság és szakképzettség bemutatására esik a hangsúly, tehát Benkő szeretne megmutatni olvasóközönsége számára egyfajta erdélyi, tudósi képet. Ez és a hasonló jellegű írások a historia litterariaék hagyományát viszik tovább, amelynek legfontosabb mozgatóerői között ott találjuk a kulturálatlanság ellensúlyozására való törekvést, de a bizonyítási szándékot, a tudományos fejlődés bemutatásának igényét is.

A következőkben Benkő tollából a mezőgazdaságot, igazságszolgáltatást érintő híradások származnak, majd november végén figyelhetünk meg újabb, a tudományosságot érintő cikket, ekkor ugyanis saját gyűjtőútjának tapasztalatait osztja meg az olvasóval. Ez az írás már az *Erdélyi Tudománybéli Tudósítások*ban kap helyet, s ez egy újabb példája annak, hogyan is épülnek egymásra a Hírmondóban publikált tudósítások. Az első részben a cikkszerző utal arra, hogy a lap egy korábbi számában már említést tett növényteni kutatóútjáról, minek folytán a botanikust többen is megszólították levélben, éppen ezért kötelességének érzi tájékoztatni az olvasókat kutatásának előrehaladásáról és a növényteni ismeretek elsajátítására létrehozott intézményekről. Ebben a tudósításban végül is az intézményekről nem olvashatunk, ám a kutatóutak leírása annál részletesebb. A szerkesztő idézőjelben adja közre Benkő levelét, ezáltal jelezve, hogy nem alakította azt sem tartalmi, sem szerkezeti szempontból. Ebben a levélben részletesen beszámol arról, milyen vidékeket, településeket járt be, milyen gyakorisággal, milyen nehézségekbe ütközött, ill. vall megjelentetni kívánt növényteni munkájáról.⁶³⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy a régió feltérképezése nem csupán botanikai téren hozott eredményeket, hiszen az utak során Benkő nem egyetlen tudományterületre összpontosította figyelmét. Ezeket az alkalmakat kihasználva gyűjtött történeti dokumentumokat is. Egy lábjegyzetben részletesen számol be arról, hogyan jutott hozzá bizonyos iratokhoz másolás végett, egy, a zernesti havasokban történő növényteni kutatóútja

⁶³³ Biró Annamária, *Erdélyi jelenlét a nyugat-magyarországi sajtótermékekben. Johann Seivert és Benkő József tudósítói tevékenysége*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 2018/3, 209, 220. (A továbbiakban: Biró, *Erdélyi jelenlét...*)

⁶³⁴ Magyar Hírmondó, 1780. nov. 25., 95. lev., 770.

alkalmával,⁶³⁵ s erre utal a szerkesztő egyik megjegyzése is 1781-ből. Rát így informálja az olvasókat: „Benkő József Uram most ismétlen, Fűvészs és Históriákra való írásoknak nyomozása, gyűjtése kedvéért, Erdélybenn széljel jár”.⁶³⁶ Az a tény, hogy a kutatóutak során Benkő egyszerre több tudományterületre összpontosította figyelmét, újabb bizonyítéka annak a látásmódnak, amely Schlözer szemléletmódját követve, Rát Mátyás tevékenységében is testet öltött, s amelyet Benkő is továbbvitt, hiszen a göttingeni szemlélet a tudományok egymással való összefüggésére, a holisztikus látásmód elsajátítására irányította a figyelmet.

A publikáció folytatása a lap következő számában olvasható. Ekkor számol be az erdélyi kertekről és azok jelentőségéről. Konkrétan a Brukenthal Sámuel feleki birtokán található üvegházak mutatja be, emellett kitér könyvtárának gazdag állományára is, majd említést tesz a Teleki Sámuel által gyűjtött kötetekről, a Koppi Károly könyvtáráról, ám ezek csak rövid kitérők, részletes bemutatást nem olvashatunk róluk. Tény, hogy az írás gerincét a botanikai tematika alkotja, s itt tesz említést gr. Székely Ádám könyvadományáról, aki természettudományi tárgyú könyvekkel látta el a kolozsvári Református Kollégium könyvtárát. Az utolsó részben Balog József legutóbbi leveléről számol be, ill. azon szándékáról, hogy növényeket, kitömött madarakat és halakat küldjön Erdélybe.⁶³⁷ Tudósít Molnár Ádám bukaresti orvos haláláról is. Akárcsak a lexikonok szócikkeiben, az olvasó tudomására hozza az említett születési helyét és idejét, szolgálati állomásait, ill. azt, hogy melyik külföldi tudóstársaságnak volt a tagja.⁶³⁸

A 18. századi historia litterariák sok esetben a res litteraria részeként a könyvtárak, nyomdák, iskolák történetét is tárgyalták. Benkő esetében az erdélyi könyvesházak leírását nem találjuk meg a honismereti munka alfejezeteként, de a Hírmondó hasábjain már igen, ahol két egymást követő számban ismerteti az olvasókkal a kollégiumi és magánkönyvtárakat. Ezek a *Tudományt illető dolgok* címszó alatt kapnak helyet. A szerkesztő visszacsatol egy korábbi számhoz, jelezve, hogy futólag már történt utalás az erdélyi könyvesházakra. A könyvtárak az ismeretek gyarapításának egyik lehetőségeként tűnnek fel, de Rát kiemeli, hogy ezek a haza megismerése szempontjából is fontosak. Felsorolásszerűen tér ki a királyságbeli intézményi és egyéni könyvtárakra, a továbbiakban pedig egy erdélyi levelező „Jó-akaró”, azaz Benkő tudósítására alapozva ismerteti az ott levő könyvtárakat.

⁶³⁵ BENKŐ, *Erdély*, 341.

⁶³⁶ Magyar Hírmondó, 1781. júl. 14., 54. lev, 429.

⁶³⁷ Magyar Hírmondó, 1780. nov. 29., 96. lev., 776.

⁶³⁸ Magyar Hírmondó, 1781. jan. 6., 3. lev., 10–11.

Benkő részletesen beszámol az enyedi könyvtárról, majd azokról, akik könyvgyűjtéssel foglalkoznak, s akikkel ő maga is személyes és/vagy levélbeli kapcsolatban állott. Konkrét példaként Szathmári Pap Mihályt, Kendeffy Ráhelt említhetjük. A továbbiakban a református és katolikus iskolák gyűjteményeinek gyarapodására tér ki, ám azt nem vázolja, kiknek az adományai tették lehetővé az egyes állományok megnövekedését. Rövid utalás történik a kolozsvári iskola felszereltségére, ahol konkrétan a természet kémleléséhez szükséges eszközök meglétét nyugtázza, majd újra a számára közelebbi enyedi könyvtárra tér vissza, amelynek értékei között az ott található numizmatikai gyűjteményt is megemlíti, hozzátéve, hogy ilyennel rendelkezik Brukenthal Sámuel is. Az érmék gyűjtésének módját és néhány gyűjtőt is felsorol, ilyenképpen találkozunk Cornides Dániel, Seivert János vagy Koppi Károly nevével. A zárlatban Teleki József Marosvásárhelyen őrzött könyveire és kitömött állatokkal berendezett múzeumára tér ki, amely meglátása szerint egészen egyedinek tekinthető erdélyi viszonylatban.⁶³⁹

Azt mondhatjuk, hogy az itt közreadott információk teljes mértékben beépülhettek volna a honismereti munka intézménytörténetet tárgyaló részébe, azonban erre nem került sor. Mivel Benkő ezt a munkáját is bővíteni kívánta, nem kizárt, hogy a tervezett második kötetbe illesztette volna a könyvesházak bemutatását. A kéziratot sürgősen el kellett juttatnia a kiadóhoz, s valószínűleg nem is lett volna ideje egy ilyen alfejezet kidolgozására, hiszen láthattuk, a nyomdászatról szóló rész is elég rövid, s az is nagyrészt Bod *Erdélyi Féniksé*nek kivonata. Mindenesetre a megjelent cikkek hiánypótlásként is tekinthetők, hiszen olyan terek rövid bemutatását tűzik ki célul, amelyek a műveltségszerzés lehetőségeiként voltak meghatározhatók, a res litterariához tartoztak, s láttatták azt is, hogy az erdélyi főúri és tudósréteg fogékony az újdonságra, a tudásra, az egzotikumok megismerésére.

A következő számban, kiegészítésként, a brassói és szebeni evangélikus iskolák könyvtárainról olvashatunk, amelyeket többnyire a bennük fellelhető régi kiadványok miatt tart értékesnek a cikkszerző, megjegyezvén, hogy a brassói iskola állományának egy része megsemmisült egy tűzvész során.⁶⁴⁰ Jól látható, hogy a tanulmányai ideje alatt jobban megismert enyedi könyvtár bemutatása kapja a hangsúlyos szerepet, mások épp csak említést érdemelnek. A különféle múzeumok és gyűjtemények ismertetése újra arra enged következtetnünk, hogy Benkőt valóban az a széles körű érdeklődés jellemezte, mint a göttingai államismereti iskola tagjait, hiszen kiter az éremgyűjteményekre is, amelyet már diákkorában ismerhetett, de

⁶³⁹ Magyar Hírmondó, 1781. febr. 21., 15. lev., 113–116.

⁶⁴⁰ Magyar Hírmondó, 1781. dec. 24., 16. lev., 121–124.

foglalkoztatták őt a természettudományi kuriózumok is, mint Teleki József kitömött állatokkal berendezett múzeuma. Másrészt azt is bizonyítani kívánta, hogy Erdélyben is akadnak tudománypártoló főurak, akik gyűjteményei lehetőséget kínáltak a gyakorlati tudás megszerzésére is.

A következő hónapokban Benkő nem adott közre tudományos tevékenységet érintő írásokat, ekkor inkább mezőgazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási ügyekkel, az időjárást érintő érdekességekkel tölti meg az erdélyi híradásokat. Közel egy év után, 1782 júniusában újabb írást olvashatunk tőle Fogarasi Pap József tevékenységére és újabb pályadíjára vonatkozóan, ill. közli a hollandiai társaság újabb pályázatának kérdését is.⁶⁴¹ A Rát Mátyás szerkesztősége alatt közölt historia litteraria-vonatkozású cikkek sorát az 1782 decemberében közreadott, a régi történetírók munkáinak összegyűjtésére irányuló kérés zárja, amelyet Rát tolmácsol az olvasók felé.⁶⁴² Rát szerkesztőségének végeztével lezárult Benkő legtermékenyebb tudósítói periódusa, hiszen ebben a szakaszban adta hírül az erdélyi tudományos életre vonatkozó információinak zömét, s csaknem minden hónapban megjelentetett valamit a nagyfejedelemség viszonyaira vonatkozóan.

Benkő tudósítói tevékenysége Mátyus Péter szerkesztősége idején

Fentebb már utaltunk arra, hogy Mátyus Péter szerkesztősége alatt a lap visszaesést mutatott, s ugyanilyen visszaesés volt tapasztalható Benkő publikációinak számát tekintve is. Táblázatunk mutatja, hogy írásainak megjelentetése nem mondható rendszeresnek, ill. a tudományos tárgyú cikkek száma csupán kettőre tehető. Ezek egyike Kálnoki Antal életrajzát tárja az olvasók elé, a másik a Kendeffy Elek gyermekeinek műveltségére vonatkozik. 1783 novemberében Benkő részletesen beszámol Kendeffy Elek temetéséről, majd a Kendeffy gyermekek természettudományi műveltségéről. A híradás a *Consiliarius Sapiens* elnevezésű halotti búcsúztató szövegén nyugszik. Ebben a híradásban jegyzi meg, hogy a természettudományok kevéssel korábban az enyedi kollégiumban is tananyaggá váltak, és várható, hogy kevés idő múlva ezek kolozsvári bevezetésére is sor kerül, hiszen gr. Székely Ádám már könyveket is adományozott erre a célra.⁶⁴³

⁶⁴¹ Magyar Hírmondó, 1782. jún. 29., 50. lev., 393–394.

⁶⁴² Magyar Hírmondó, 1782. dec. 21., 99. lev., 792.

⁶⁴³ Magyar Hírmondó, 1783. nov. 08., 88. lev., 701–704.

Jelen esetben az egyéni műveltségre esik a hangsúly, a tudás megszerzésének lehetőségeire, amelynek mintegy csatornája volt az enyedi minerológus professzor, Benkő Ferenc, sőt, maga Benkő József is, aki ifj. gróf Kendeffy Jánosnak személyesen is levelet ír, dicséri botanikai foglalatosságait, és felajánlja, hogy készülő növénytani munkáját neki dedikálja. A levél értelmében a botanikát Benkő fejlődő tudományterületként látja, ugyanakkor hozzát teszi, „de a’ sem jó volna azonban, hogy ezzel a’ Tudománnyal el lopjuk egyéb szükséges Tanulásainknak idejét: mert a’ Tudományok merő azon egybekötődött Rókonságok”.⁶⁴⁴ Nem kétséges, hogy itt egyéni tapasztalatról is beszélhetünk, hiszen egyik levelében a stúdiumnak szentelt anyagi és időbeli korlátokra is kitért.⁶⁴⁵ Másrészt az idézett mondat, a tudományok összekapcsolódásának hangsúlyozása a göttingai szemléletmód egy újabb konkrét megnyilvánulásaként is értelmezhető. Bár Kendeffy Elek nevével találkozunk a tudóslexikon szócikkei között is, a Hírmondóban bővebben olvashatunk róla, hiszen itt nemcsak a gróf, hanem az őt követő generációk fogékonyságának és tudásszomjának hangsúlyozása is előtérbe kerül. A hírlapban közreadott megemlékezés tehát olyan információkat foglalt magában, amelyek egyszerre bővíthették volna a lexikont mind a tudományosság, mind a család genealógiai bemutatásának szempontjából, amelyek, amint láthatjuk, szorosan összefonódtak.

A Kálnoki Antalról közölt hosszabb híradás több szempontból is különleges. Egyrészt a szöveg részét képezte Benkő nagyszabású, de megvalósulatlan tervének, miszerint közre kívánta adni az erdélyi nemesek, vitézek katalógusát. Erről a tervről Teleki Sámuelnek számolt be. Benkő a historia litteraria praxisa alapján kívánta Erdély kiemelkedő katonáit lajstromba rendezni, s ez az összeállítás képezte volna *Transylvania Militaris* című munkáját. Szabó György úgy látja a kötet fordításának előszavában, hogy ez az egyetlen töredék, amely az utókor számára fennmaradt.⁶⁴⁶

Kutatásaink során a Hírmondóban közölt híradáson kívül semmilyen erre vonatkozó információt nem találtunk, sem Benkő egyéb munkáiban, sem levelezésében nem esik szó erről. A hírlap bevezető szövegében utalást találunk a tervezett kiadvány nyelvére vonatkozóan. Eszerint a publikáció az eredeti, latin nyelven íródott szöveg kivonata és fordítása.⁶⁴⁷ Meglátásunk szerint az erdélyi és magyarországi vitézek lajstromának célja az olyan katonai pályát befutott egyének életpályájának részletesebb és érdekességekkel megtűzdelt bemutatása lett volna, akik nem lévén mecénások vagy tollforgatók, nem kaphattak helyet az eruditusok névsorában.

⁶⁴⁴ BENKŐ, *Levelezése*, 180.

⁶⁴⁵ *Uo.*, 29.

⁶⁴⁶ BENKŐ, *Erdély*, 36. (Szabó György előszava).

⁶⁴⁷ Magyar Hírmondó, 1783. aug. 09. 62. lev., 489.

A 18. századi tudósok tárgyalása kapcsán Kálnoki Sámuel nevével találkozunk, Antaléval külön nem, csupán a családi genealógiában tűnik fel. A család egyes tagjainak irodalmi tevékenységével Papp Kinga foglalkozott, aki Kálnoki Sámuel írói és mecénási tevékenységéről is megemlékezik, felsorolja azokat a vallási tárgyú munkákat, amelyek megjelenéséhez anyagilag hozzájárult.⁶⁴⁸ Érdemes megjegyeznünk, hogy a katonáskodó nemes, Kálnoki Antal életrajzi adataira vonatkozóan Papp Kinga Benkőnek a Hírmondóban megjelent cikkére alapoz, ahol a bemutatás a háromszéki nemes katonai pályán való felemelkedésére esik.⁶⁴⁹ A család íráshabitusát vizsgáló kolozsvári kutató Kálnoki Antal esetében a levelezést veszi alapul, mivel naplója feltehetőleg a sepsiszentgyörgyi múzeum anyagával együtt elveszett, és más jellegű, irodalmi produktum nem maradt fenn utána. Benkő, úgy tűnik, nem tudott erről a naplóról, így teljesen érthető, miért nem kaphatott helyet tudóslistájában. A hírlapban közölt, terjedelmesnek mondható írás jelentősége tehát nem elmarasztalandó, hiszen amellet, hogy a tervezett vitézi lexikon egyetlen fennmaradt nyomát láthatjuk benne, azt is elmondhatjuk, hogy az itt közreadott tények referenciaértékűek, hiszen ezekre még egy 21. századi kutató is támaszkodhat Kálnoki Antal katonai pályafutásának vizsgálatakor.

Benkő cikkei Révai, Barczafalvi és Szacsavay szerkesztősége alatt

Révai Miklós alig néhány hónapig állott csak az első magyar nyelvű hírlap élén, s láthattuk, ebben az időszakban nem folytatott levelezést Benkővel. Révai szerkesztőségének idején Benkő katonai, közigazgatási, igazságszolgáltatási, kereskedelmi információkkal látta el az olvasókat, a tudományt érintő cikkei elenyészőek. Újabb írást olvashatunk Fogarasi Pap József pályázatáról, ill. a Bécsben megjelent Bethlen János históriájáról.

Révai szerkesztősége alatt a másik, historia litteraria tárgykörébe sorolható írás a csík(somlyó) kolostor nyomdájához, ill. az ott megjelenő *Áhitatos Keresztyén* (*Ahitatos Keresztyén Embernek Reggeli, és Estvéli Gyakorlásai*) című könyv megjelenéséhez kapcsolódik, amelyet Benkő azért is tart érdemesnek megjegyezni, mert meglátása szerint sokaknak nincs tudomása a somlyói szerzetesek nyomdájáról.⁶⁵⁰ Ebben a szakaszban a közreadott írások száma tíz alatt marad, ám láthattuk, literatúratörténeti vonatkozása csak kettőnek van. Barczafalvi Szabó Dávid szerkesztősége alatt Benkő

⁶⁴⁸ PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, 60–61.

⁶⁴⁹ *Uo.*, 156–157.

⁶⁵⁰ Magyar Hírmondó, 1784. márc. 06., 19. lev., 158.

csak egy, természeti csapást érintő publikációt közöl, ám ez nem meglepő, hiszen az említett alig két hónapig állt a Hírmondó élén. Ez az intervallum elég rövidnek tekinthető olyan értelemben, hogy Benkő írásainak még el kellett jutnia Pozsonyba, így nem is igazán volt lehetséges a gyakori megjelentetés.

Szacsvay szerkesztősége idején jóval nagyobb számúak Benkő publikációi. Rögtön az elsőben olvashatunk II. József német nyelvrendeletéről, amelyről Benkő objektíven szól, csupán a rendelkezés ismertetésére vállalkozik; oktatásügyi reformtervezetéről, Szathmári Pap Mihály pályadíjáról, könyvek megjelenéséről (Teleki Sámuel Janus Pannonius-kiadása, Kovásznai Sándor latin versei). Ezt követően híradást olvashatunk Fogarasi Pap József tanári kinevezéséről és az ágostai vallásúak tübingai peregrinációjáról, az ezt követő számban pedig a vármegyék új felosztásának megfelelően bejelenti a *Nova Transsilvania* megjelenését, amely tulajdonképpen Benkő honismereti munkájának újabb változata lett volna. Újabb középjait tudósítás olvasható a Hírmondó 1785. áprilisi számában, ekkor professzori kinevezésekről, ill. iskolai használatra kiadott könyv megjelenéséről tudósítja olvasóit. Az augusztus végi számban a tudós asszonyoknak is helyet szentel, itt olvashatunk Daniel Polixéna leányának, Wesselényi Máriának műveltségéről. A híradást a nemesasszony halála generálhatta, ám ennek kapcsán Benkő kitér leánya nyelvismeretére is. Ezt követően, mintegy kuriózumként, beszámol a Bánffy György bonchidai kertjében kivirágzott aloéfáról. December végén tömbben adja közre a május és november közötti periódus híreit, szól az időjárási viszonyokról, árvizekről, termésokról, halálesetről, ill. az ő magát is foglalkoztató Haller Gábor-féle naplóról.⁶⁵¹

A publikációk műfajiságára vonatkozóan elmondható, hogy a 18. században – amint ezt Biró Annamária is kifejtette említett tanulmányában – az újságírói műfajok még nem voltak kialakulva,⁶⁵² a médium megnevezése viszont, a hírlap, ad egy bizonyos támpontot. Balázs Géza írásában utal arra, hogy a legelső újságok hírközlő jellegűek voltak. Ennek sajátosságait a hírek aktualitásában, fontosságában és közérdekű jellegében határozta meg.⁶⁵³ Tisztában vagyunk azzal, hogy az induló magyar lapokat nem soríthatjuk 21. századi kategóriákba, azt kell mondanunk azonban, hogy a Balázs Géza által meghatározott rendszerbe Benkő tudósításai, aktuális, fontos és közérdekű jellegüket tekintve, jól beillenek, tehát közleményeinek egy része hírnek tekinthető. Balázs a hír rokon műfajaként tartja szá-

⁶⁵¹ Magyar Hírmondó, 1785. dec. 17., 99. lev., 801.

⁶⁵² BIRÓ, *Erdélyi jelenlét...*, 219.

⁶⁵³ BALÁZS Géza, *Műfajelmélet = Újságíró-ismeretek kezdő és civil újságíróknak*, szerk. BALÁZS Géza, SZAYLY József, SZILÁGYI Árpád, Budapest, Diák- és Ifjúsági Újságírók Országos Egyesülete, 2010, 39.

mon a tudósítást. A kettő közötti különbséget abban látja, hogy a tudósítás feltételezi a személyes jelenlétet.⁶⁵⁴ Ha ezt a kritériumot tekintjük mérvadónak, azt mondhatjuk, hogy Benkő cikkeinek másik része a tudósítás kategóriájába illeszthető, bár ezek száma jóval kevesebb, mint a híreké, hiszen ne feledjük, sokszor hallásból, más esetekben különféle lapokból informálódtak a tudósítók, tehát ilyenkor nem beszélhetünk személyes jelenlétről. Mégis, az olyan publikációk, amelyek személyes élményen alapulnak, mint a középajtai tűzvészről való híradás vagy a saját kutatóutakról szóló beszámolók, tudósításnak minősíthetők.

Ami Benkő tudósítói stílusát illeti, azt mondhatjuk, hogy sem a dagályosság, sem a fellengzősség nem jellemzi közleményeit, inkább rövid, tömör, lényegre törő híradásokról beszélhetünk. Ezekkel a publikációkkal szemben például a *Téli bokréta* című prédikáció megfogalmazásai már jóval fennköltebbek, igaz, hogy ez utóbbi elsősorban szóban hangzott el, ami eleve feltételezett egy koherens retorikai felépítést és szónoki képességeket, mi több, a halotti búcsúztatás jellegéből fakadóan is másfajta stílust kívánt, mint a hétköznapi híreiről való tudósítások. A megfogalmazás, a hírül adás milyenségének tekintetében figyelembe kell vennünk azt is, hogy a hírlapok tudósítóinak az aktuális eseményekről kellett beszámolniuk, s ez az információk gyors áramlását és közreadását feltételezte, így nem nyílt mód arra, hogy a híreket minden esetben érdekesen, az olvasóközönség figyelmét felkeltő módon lehessen megfogalmazni. Erről Rát Mátyás ekképpen panaszkodik:

„Igaz, hogy néha rendesebben s mulatságosabban lehetne a dolgokat előbeszélni. Azonban nem olyan munka ez, hogy azt máskorra lehetne halasztani, amikor az írónak több üressége és jobb kedve fogna lenni. Annak felette ki-ki maga tapasztalásból tudhatja, hogy a szüntelen való elmébéli munkálkodás, hanemha csupa vígságos dolgok körül forgolódik, az elmének elevenségét nagyon elnyomja, és a gondolatokat, avagy csak azoknak kimagyarázását, mintegy sikertelenné teszi. Márpedig az én írásom nagyrészt unalmas, nehéz fordításból áll, gyakran kedvetlen dolgok körül foglalatoskodik, és szakadatlanul egymás után foly. Mert egyik levelet elvégezvén, azontúl a másiktól kell aggódnom”.⁶⁵⁵

Az idézetből kiindulva úgy látjuk, hogy Benkő cikkei nem a megfogalmazási mód, hanem inkább a tartalom tekintetében hatottak az újszerűség erejével. Publikációinak egy részét az információk kuriózumjellege (például Balog József amerikai útja) vagy éppen a szenzációvadászat jellemezte (a bardóci, több mint tízéves macska esete).

⁶⁵⁴ Uo., 42.

⁶⁵⁵ Magyar Hírmondó, 1780. dec. 6., 98. levél (Toldalék), 800.

Noha az esetek jelentős részében objektíven, állásfoglalás nélkül tudósít, helyenként mégis érzékelhető az egyes hírekhez, eseményekhez való, személyes viszonyulásmódja is. A székely határőrezredek ellenőrzéséről való tudósításában utal arra, hogy a szemle során mindent rendben talált az illetékes megbízott, ami nem is csoda, hiszen a hadtestek parancsnokai „született székelyek”, akiket az élenkség, serénység jellemez.⁶⁵⁶ Benkő büszke, székely identitása itt némiképp érzékelhetővé válik. Ugyancsak rendkívüli dologként láttatja Fogarasi Pap József erdélyi pap, tanár felvételét a hollandiai Teyleriana Társaságba. Írásában jól érzékelhető a büszkeség, az elismerés, amelyet egyrészt egy erdélyi tudós, másrészt mint barát iránt fejez ki. Erre utalnak jelzői is: „nem köz elméjű nevezetes tudós ember”, „valósággal betségére válik a Magyar nemzetnek”⁶⁵⁷ stb.

Mihail Bahtyin kifejti, hogy teljesen semleges megnyilatkozás nem létezik, a megnyilatkozónak ugyanis a tartalommal szemben van egyfajta expresszivitásigénye, azaz értékelő érzelmekkel viszonyul a beszéd vagy esetünkben az írás tárgyához.⁶⁵⁸ Egyértelmű, hogy Benkő mint tudós hazafi kifejezi örömét a tudományos, kulturális életben tapasztalható előrelépés láttán, az ilyen jellegű megnyilatkozásoktól eltekintve azonban nem tapasztalható részrehajló magatartásmód, esetleg politika- vagy uralkodóellenes magatartás, így fel sem merült az esélye annak, hogy írásai fennakadtak volna a cenzúra rostáján.

Utolsó cikke 1786 márciusában jelent meg. A „Mindenféle Tudositások” címszó alatt a következő megjegyzés szerepel: „Erdélyből, Közép Ajtáról, Tudománybéli Dolgok”.⁶⁵⁹ Itt elsőként a kolozsvári Református Kollégium nyomdájában megjelent unitárius, teológiai tárgyú könyv megjelenéséről olvashatunk, majd brassói hírként jelenik meg Michael Fronius tanári kinevezése, ezt követően pedig Kapronczai Ádám marosvásárhelyi letelepedéséről és ottani nyomdanyitási szándékáról olvashatunk információkat. Ezután erdélyi vegyes híradások következnek az időjárásról, mezőgazdaságról, közigazgatás-beli változásokról vagy éppen főispáni halálesetről. Ezek azok a tudósítások, amelyeket Szabó György és Tarnai Andor Benkőnek tulajdonítanak.⁶⁶⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy a levelezést közreadók a cikkhez egy másik híradást is hozzacsatolnak, ám nem jelzik, hogy ez nem a március 11-i számban jelent meg (12. levél), hanem a Hírmondó 20. levelében, amely ugyancsak márciusi 11-i dátummal szerepel. Érzékelhetjük, hogy a dátu-

⁶⁵⁶ Magyar Hírmondó, 1783. jún. 14., 46. levél, 363–364.

⁶⁵⁷ Magyar Hírmondó, 1781. júl. 21., 56. levél, 442.

⁶⁵⁸ Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 266.

⁶⁵⁹ Magyar Hírmondó, 1786. márc. 11., 12. lev., 89.

⁶⁶⁰ BENKŐ, *Levelezése*, 264.

mok némi zavart okoznak. Úgy látjuk, ennek nyomtatási hiba lehet az oka, hiszen március 25-ig rendben jelennek meg a lapszámok, három–négy naponta, ám március 25. után böjtmás hava, azaz március elseje jelenik meg újra kiadási dátumként, akárcsak a soron következő szám esetében, majd a 18. levéltől (március 4.), újra tapasztalható az időbeli előrehaladás. Bizonyára ez készítette a levelezést közreadókat arra, hogy a későbbi, 20. levélben megjelent bardóci híreket is az előző tudósításhoz kapcsolják. Itt Benkő kuriózumokkal látja el olvasóit. Beszámol arról, hogy egy tizenhét éves macskát látott kitűnő egészségi állapotban, ami ritkaságszámba megy, hiszen a macskák életkora alig haladja meg a 12 évet. Ezt a hosszú életkort a bardóci, nagybaconi friss levegőnek tulajdonítja.⁶⁶¹ Hozzá kell tennünk, hogy ebben a számban a Szathmári Pap Mihály által elnyert újabb pályázatról is olvashatunk, noha ezt a levelezést a szerkesztők nem kapcsolják a középajtai lelkész által közölt hírekhez. Nem tartjuk kizártnak, hogy ezt is ne Benkő írta volna, hiszen láthattuk, korábban is információkat közölt mind a Szathmári Pap Mihály, mind a Fogarasi Pap József által nyert pályatételekről, s ezekkel a kolozsvári hírekkel éppúgy tisztában lehetett, mint a háromszékiekkel.

Meglátásunkat némiképp erősíti Szathmári Pap Mihály egyik levele is 1785 márciusából. Ebben arra kéri Benkőt a kolozsvári tanár, hogy ne tájékoztassa a Hírmondót az általa elbírálásra benyújtott munkáról, mert egyelőre bizonytalan ennek sikeressége. Azt ígéri tehát Benkőnek, hogy amint pontos információi lesznek, értesíteni fogja, s ezt követően tudósíthatja is a hírlap olvasóit.⁶⁶² Igaz, a levélben nem esik szó a pályázati kérdésről, sem a benyújtott munka címéről, csak azt tudjuk, hogy a szerző érte „ezüst numizmat” kapott, azaz második díjjal jutalmazták. A Hírmondóban közölt cikkben világossá válik, hogy a leydeni akadémia által feltett kérdés vallási vonatkozású, ill. kiderül, hogy a szerző ezért a munkáért második díjat kapott.⁶⁶³ A kiadási dátumok zavaró volta nem könnyíti meg a dolgunkat, viszont nem zárhatjuk ki, hogy a levélíró és a Hírmondó ugyanarról a második díjat nyert munkáról számolnak be. Valószínű, hogy a cikkszerző, esetleg éppen Benkő, a nyertes munka szerzőjétől egyfajta utólagos jóváhagyást akart kérni, ugyanis a híradást már Szathmári Pap március közepén írott levele előtt el kellett küldenie Pozsonyba, kérésére azonban nem kapott kielégítő választ, a későbbi levelekben pedig nem esik szó erről. Megnyugtató választ a levelek elenyésző száma és a Hírmondó kiadási dátumainak zavaró volta miatt nem adhatunk. Alig két hónap után, 1786 májusában Szacsvey távozik a lap szerkesztőségétől, s

⁶⁶¹ Magyar Hírmondó, 1786. márc. 11., 20. lev., 162.

⁶⁶² BENKŐ, *Levelezése*, 250.

⁶⁶³ Magyar Hírmondó, 1786. márc. 11., 20. lev., 162.

vele együtt Benkő is, akivel viszont a Szacs vay alapította Magyar Kurir tudósítójaként találkozunk újra.

Benkő József és a Magyar Kurir

Kókay György a Szacs vay szerkesztősége alatt megjelenő Hírmondót II. József rendeleteinek és a bécsi felvilágosodás eszméinek szócsöveként tartja számon, azt is megjegyezve, hogy a hazai hírekről való tudósítások száma csökkent a levelezők fokozatos lemorzsolódása miatt.⁶⁶⁴ Benkő József cikkeinek száma azonban, a korábbi időszakokhoz képest nemhogy csökkent volna, hanem megnőtt, ami azt mutatja, hogy Benkőt nem riasztotta el a Szacs vay által propagált jozefinista szemlélet, s azt mondhatjuk, hű maradt a laphoz és a szerkesztőhöz is. Kókay a lap tartalmi átalakulására vonatkozóan felhívja a figyelmet arra, hogy a politikai publicisztika került előtérbe, a nyelvről, irodalomról, könyvek kritikájáról való tudósítások háttérbe szorultak.⁶⁶⁵ Benkő cikkeinek jellege viszont, láthattuk, nem változott, tudósításai, akárcsak korábban, egyaránt érintették a tudományos-kulturális életet, de a hétköznapi viszonyokat is, így azt mondhatjuk, tudósításainak tartalmát nem befolyásolta a Hírmondó új szerkesztője, aki 1786-ban önállósodni kívánt munkatársával, Tállyai Dániellel együtt, s előirányozta a Magyar Kurir pozsonyi megindítását. Elgondolását azonban egyedül kellett véghezvinnie, s új lapját nem Pozsonyban, hanem Bécsben adta ki. Szacs vay kiválása után is folytatódott a Hírmondó megjelentetése, ekkor a szerkesztői feladatokat újra Barczafalvi Szabó Dávid látta el, aki így vallott az 1786 júniusában megjelent, 48. levélben: „Ímé minden eddig volt Levelező jó Úrak meg-szüntenek! Nints egyegy is, a' ki Hazabéli történetekkel tudósítson!”.⁶⁶⁶

Nem hiába fejezi ki Barczafalvi a hazai hírek hiányára vonatkozó aggodalmát, hiszen ekkor már, hatéves tudósítói szolgálat után, Benkő József is megszűnik a lap informátorának lenni. A lap körüli problémákat nemcsak a szerkesztő, de az olvasók is érzékelték. Kendeffy Ráhel 1787-ben így ír Benkőnek: „kívánom jelenteni, hogj tsak el hagjom a N[éhai] Kedves Férjem halála irántt való hir tételtt, az újság írónak, mivel igen sok semmiségek jönek ki égj darabb időtől fogva s' nem akarom oda elegjiteni”.⁶⁶⁷ Jól érzékelhető az idézett rész alapján, hogy Kendeffy Ráhel férjének halálhíre nem illik bele a hírlap jelentéktelen tudósításai közé, elcsorbítaná a halott

⁶⁶⁴ KÓKAY, *A magyar sajtó...*, 91.

⁶⁶⁵ *Uo.*, 92–93.

⁶⁶⁶ Magyar Hírmondó, 1786. jún. 21., 48. lev., 402.

⁶⁶⁷ BENKŐ, *Levelezése*, 268.

személyének megítélését, azaz az újság méltatlanná vált arra, hogy például az erdélyi nemesi családokat érintő eseményekről beszámoljon.

Mivel a régi tudósítók folyamatos leszakadozása problémákat okozott, éppen ezért a későbbi szerkesztők némelyike, mint például Ungi Pál, megpróbálta a lap szolgálatába állítani az egykori munkatársakat, Benkőt is. A Kurir egykori segédszerkesztője, a Magyar Hírmondó későbbi munkatársa 1787 júniusában ismeretlenként küld levelet Benkő Józsefnek, amelyben szól kilétéről, s megindokolja, miért hagyta ott a Kurir társszerkesztői munkakörét: „... kéntelen voltam ott hagyni [a Kurirt]: mert Ő Kelme [Szacsvey] igen kevés *Practica Philosophiát* tanultt, és tellyességgel nem tudja, miket nem szenvedhet-el a' Nemes és Pallérozott elme”.⁶⁶⁸ Az idézett sorok arra engednek következtetni, hogy a levélíró nem értett egyet a szerkesztő által vallott nézetekkel. Bár konkrétumokat nem fogalmaz meg, számításba vehetjük a szerkesztő által propagált erősen jozefinista nézeteket (antiklerikalizmus, II. József rendeletei és személye iránti lelkesedés, a nemesekkel szembeni állásfoglalás). Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy Kókay György kutatásai révén rávilágított arra, Szacsvey szerkesztői tevékenységében felfedezhető a jozefinista elvektől enyhén elmozduló, némelykor a magyar nemesi, értelmiségi törekvések irányába tekintő és az annak helyt adó magatartásmód is, amelyek például a nyelvi-nemzeti törekvésekkel voltak kapcsolatosak.⁶⁶⁹ Az sem kizárt, hogy Ungi Pál úgy vélte, a szerkesztő esetleg stratégiai alapú, ide-oda helyezkedése nem célravezető, ill. mondanivalójának mikéntje, az élcelődő, ironikus, máskor allegorikus megjegyzései meghaladják azokat a határokat, amelyeket esetleg az olvasóknak egy része elfogadhatónak érezhetett. Buzinkay Géza felhívja a figyelmet arra, hogy a sarkított megfogalmazásoknak köszönhetően cikkeinek némelyike nem ment át a cenzúrán, mi több, a cenzúrázott helyeket üresen hagyva, a szerkesztő jelezte is az olvasóknak, hogy ott éppen a tiltások miatt nem közölhette véleményét.⁶⁷⁰ Ahogyan már korábban említettük, az irodalmi folyóiratokat Jürgen Habermas a műkritika hordozóiként láttatta, ezek a médiumok tehát lehetőséget kínáltak arra, hogy egy szélesebb közönség véleményét befolyásolja a szövegek szerzője vagy éppen a folyóirat szerkesztője. Ezt a sémát követve azt mondhatjuk, hogy a vegyes tartalmú vagy éppen politikai tartalmakat is burkoltan magában foglaló sajtótermékek társadalomkritikát is magukban rejtettek, ezt tapasztalhatunk Szacsvey és a Kurir esetében is. Frédéric Barbier és Catherine Bertho Lavenir is hangsúlyozta, hogy a sajtó a politika számára propagandaeszk-

⁶⁶⁸ Uo., 278.

⁶⁶⁹ KÓKAY, A magyar sajtó..., 97.

⁶⁷⁰ BUZINKAY Géza, A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig, Budapest, Wolters Kluwer, 2017. (Szacsvey Sándor és a Magyar Kurir című fejezet, számozatlan oldalak), <https://books.google.ro/books?id=xKTcDQAAQBAJ> [Utolsó megtekintés: 2018. 11. 12.]

közzé vált a nagy francia forradalom éveiben, ekkor ugyanis a könyvek száma apadni kezdett, míg a rövidebb terjedelmű, aktuális híreket magában foglaló nyomdatermékek száma egyre inkább nőtt, ezek jellemző sajátosságai között pedig a meggyőzést, a vélemények befolyásolását tartják számon.⁶⁷¹ Szacs vay és lapja a közreadott tudósítások és burkolt kritikák miatt tehát inkább a cenzúra figyelmébe került, mint a többnyire objektív, vegyes híradásokat tartalmazó Magyar Hírmondó.

A Kurir szerkesztőjének magatartásmódjáról Margaret C. Ives is szól. Szerinte Szacs vay Angliát a felvilágosodás par excellence társadalmaként tartotta számon, ahol a szólásszabadság, a vallási tolerancia és a törvény előtti egyenlőség nem csupán üres szavakat jelentettek, hanem a gyakorlatban is megvalósultak.⁶⁷² Margaret C. Ives számos példát idéz a Kurirból, amelyekben Szacs vay az angol példákon keresztül igyekszik követendő mintát felmutatni saját olvasói, nemzete számára is, például a vallási toleranciára vonatkozóan. Úgy látjuk tehát, hogy Szacs vay cikkeinek tartalma és azok megfogalmazási módja készíthették arra Ungi Pált, hogy a jóval mérsékeltebb Magyar Hírmondónál működjön tovább.

A levél további részében a levélíró arra kéri Benkőt, hogy „némi-lykor” küldjön tudósításokat a pozsonyi hírlap számára, ill. ha kiadásra váró kézírata van, küldje azt el, és garantálni fogja annak megjelentetését. A felkérés ellenére nem tért vissza Benkő a hírlap tudósítóinak sorába, nem tudni, milyen okból, ugyanakkor azt is látjuk, hogy a Kurirban is csupán négy cikket adott közre, amelyek tárgyakat tekintve nem térnek el a korábbi, Pozsonyba küldött írásoktól, hiszen itt is háromszéki népszámlálás-ról, rablásokról tudósítja az olvasókat, ill. egyik cikkét nyílt levélként adja közre. Ebben az érdeklődők tudomására hozza, hogy a hozzá beérkező levelekre, amelyekben a levélírók családi genealógiák, törvénycikkelyek, régi iratok másoltatását kérik, alkalmas időben válaszol. A késés okaként a Középajtán pusztító tűzvészt és Udvarhelyre költözését hozza fel. A cikk bevezetőjéből látszik, nem szívesen választja a nyílt levél formáját levelezőpartnereinek informálására, de mégis ez mutatkozik a legmegfelelőbb módnak arra, hogy egyszerre több emberhez szóljon, s ezáltal a maga számára időt nyerjen. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az esetben Benkő nem tudósítóként jelenik meg, hanem magánemberként és tudósként szól a közönséghez, tehát valamiképp elmozdulás érzékelhető mind a szerep-körök, mind a sajtó mint fórum tekintetében. Benkő egyrészt amiatt tart a nyílt levél közreadásától, mert neki illetet volna magánlevelekben válaszokat küldenie az őt megkeresőknek, másrészt az is zavarhatja, hogy az általa

⁶⁷¹ BARBIER, LAVENIR, i. m., 67.

⁶⁷² Margaret C. IVES, *Sándor Szacs vay and the Dilemma of the Hungarian Enlightenment: Some Reflections on the Beginnings of Hungarian Journalism at the Time of Joseph II.*, *European History Quarterly*, 1975/4. 376.

alkalmazott eljárás nem minősült megszokottnak, s nem tudja, hogyan fogadják majd ezt a fajta válaszadási módot. Jelen esetben a személyes ügyeit és a hozzá intézett kéréseket, noha nevek nélkül, de publikussá teszi, miközben tisztában van azzal, hogy olyan olvasók is tudomást szereznek a vele történekekről, akik nem érintettek, nem érdekeltek ebben. Azáltal pedig, hogy a sajtóban olvashatjuk Benkő József „önvédelmi nyilatkozatát”, akár napjaink sajtójának előképét is megláthatjuk, hiszen a bécsi hírlap lehetőséget teremtett a Benkőt ért támadások cáfolatára, visszaverésére, s egyúttal a közvélemény informálására, esetleg befolyásolására is.

A nyílt levélen kívül a cikkek jellege semmiben nem tér el a Hírmondóban megjelentektől, azt leszámítva, hogy itt egyetlen, a tudományos világ eseményeit érintő híradás sem fordul elő. Annak ellenére, hogy Benkő a Kurir tudósítója lesz, nem veszi át a Szacsvey által reprezentált, politikai újságírói modellt, nem fogalmaz meg a nemesség, esetleg éppen az uralkodó személye ellen irányuló, burkolt megjegyzéseket allegorikus történetekbe rejtve, mint ahogyan teszi ezt a bécsi lap szerkesztője, aki például a kertész és a nyúl történetén keresztül⁶⁷³ villantja fel az osztrák–török háború magyarlakta területeire gyakorolt, kedvezőtlen hatását. Úgy látjuk, hogy Benkő tevékenysége leginkább a Rát Mátyáséval rokonítható, írásaik is nagyon hasonlóak, ill. Benkőt is jellemezte a híreknek a kontextualizálás igényével történő leírása. Ugyanakkor eltérő vonások is megfigyelhetők, hiszen sem Benkőnek, sem a lapnak nem állt szándékában a politikai elit fölött való kontroll gyakorlása, de még az olvasóközönség véleményének a befolyásolása sem, csupán a tájékoztatása, ez utóbbi pedig eleve tudói magatartást és képzettséget feltételezett. Azt mondhatjuk, hogy tudósítóként nem ruházta fel új szerepkörrel a lapot, hanem a Rát Mátyás-féle modellt követte. Leveleiben sem vallott arról, hogy miben is látja a sajtóorgánium szerepét, mégis a Révainak címzett levele arra enged következtetnünk, hogy Benkő is a tudomány, a nyelvművelés, a tudományos hírek szélesebb körben való terjesztésének fórumaként tekintett a Hírmondóra, azonban ő maga a nyelvművelés kategóriáját érintő cikkeket, szépirodalmi produktumokat nem tett közzé.

Az utolsó cikk 1789 májusában jelenik meg. Biró Annamária úgy látja, hogy a tudósítói tevékenység megszűnésének oka egyrészt Benkő tudói életformájában, másrészt nehéz anyagi körülményeiben rejtett, ezért figyelme a tudományos munkák összeállítására irányult,⁶⁷⁴ amelyek révén esetleg nagyobb anyagi hasznot remélt. Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1787–1789 közötti periódus nem csak a tudósítói tevékenység lankadásának és megszűnésének időszaka. Megfigyelhetjük azt is, hogy a korábbi és

⁶⁷³ Magyar Kurir, 1789. jan. 7., 16–17.

⁶⁷⁴ BIRÓ, *Erdélyi jelenlét...*, 218.

későbbi évekhez képest ebben a periódusban Benkő jóval kevesebb levelet írt, könyvkölcsönzéseinek száma is igen alacsony, ugyanakkor Bethlen Farkas históriája ötödik kötetének kiadásán kívül más munka nem is jelent meg ebben a két évben. Benkő virtuális könyvtárát tárgyaló fejezetünkben már rámutattunk arra, hogy a több területet átfogó munkásság intenzitásának csökkenése tanári pályájának tudható be, azt is mondhatnánk, hogy ennek hátulütőjeként tekinthető, hiszen a tanórákra való felkészülés és az oktatási tevékenység elvonhatták idejét a más jellegű foglalatosskodásaitól. Az 1790-es években a Kézírások Társasága célkitűzéseinek szolgálata kecsegtethette Benkőt reménnyel és anyagi haszonnal, amiért is már nem tért vissza a tudósítói tevékenységhez, noha tudjuk, reményei nem váltak valóra ezzel kapcsolatban sem. Mindezekhez természetesen azt is hozzá kell tennünk, hogy az újságírók megítélése sem volt a legkedvezőbb. Elég legyen itt Pánczél Dániel soraira gondolnunk, miszerint „a tudósok litterátus Harlekineknek tartják őket, a világ nagyjai keveset gondolnak velek, az olvasók hazugoknak nevezik, az asszonyok pedig egy friszért egy újságírónál gyakran nagyobbra becsülnék”.⁶⁷⁵ Ezek szerint tehát az újságíró a tudóstársadalom szemében bohóc volt, az elit réteg figyelmet sem szentelt neki, az asszonyok pedig a fodrásznak is tekintélyesebb szerepet szántak, mint az újságírónak, nem meglepő tehát, hogy a középjait lekipásztor mindezen tényezők hatására felhagyott ilyen irányú tevékenységével.

Összegzőként elmondható, hogy Benkő írásai teljesen illeszkedtek a pozsonyi Magyar Hírmondó koncepciójába, sőt, időnként a hírek kontextualizálásának szándéka is tetten érhető volt, így az alkalmazott eljárás révén a Göttingából indult szemléletmódot is érvényesítette. A hat esztendő alatt közel hetven cikket publikált a lap hasábjain, és elkészítette ezek mutatótábláját is. Benkő híradásainak egyharmada olyan tényeket és adatokat tartalmazott, amelyek hasznosíthatóak lehettek volna egy literatúratörténeti lexikonban. Ezek zöme a Hírmondó első, Rát által szerkesztett, majd Benkő tudósításának utolsó, Szacs vay idejében működtetett szakaszaiban jelent meg. Az ilyen tárgyú cikkek többnyire aktuális kérdésekkel foglalkoznak, tehát minden olyasmit érintenek, amelyekre egyáltalán nem vagy csak röviden nyílt lehetőség a honismereti munka művelődéstörténeti fejezetében. A lap hasábjain lehetősége volt a kortársak tudományos tevékenységének ismertetésére, ezért is találkozunk többször a pályázatok nyert egyénekről szóló híradásokkal, kutatóutak beszámolóival, újonnan megjelent könyvek fizikai leírásával. Ezeknek a cikkeknek a felépítése nem mutat eltérést a Hírmondóban megjelenő, névtelenségbe burkolózó egyének hasonló jellegű híradásaival szemben, ezt láttatják a könyvismertetésekre vonatkozó példáink is. A Hírmondóban Benkő által közölt, tudósi

⁶⁷⁵ KÓKAY, *A magyar sajtó...*, 186.

életpályákra vonatkozó írásokat kétségtelenül a honismereti munka pótlásaként, folytatásaként, kiegészítéseként is tekinthetjük. Ugyanilyen pótlásnak tekinthetjük a művelődés színtereit bemutató cikkeket, amelyekben a szerző az erdélyi könyvtárakról, botanikus kertekről, múzeumokról szól, s amelyek a res litteraria szerves részeként voltak meghatározhatók. Benkő tehát ugyanazon a vonalon ment tovább, mint az Erdélyt bemutató kötete esetében, hiszen szűkebb pátriájának viszonyairól és a tudományos élet előmeneteléről kívánta tájékoztatni az első magyar nyelvű hírlap olvasóit.

KONKLÚZIÓK

Benkő József, a historia litteraria művelője című monográfiánkban a 18. században dívó historia litterariáknak egy erdélyi szerző tollából származó darabjait vizsgáltuk. Benkő József ilyen jellegű írásai között említhetjük *Erdély* című honismereti munkájának művelődéstörténeti fejezetét, a Bod Péter *Magyar Athenasára* tett, *Additamenta* című pótlását, a Sófalvi József levelének végéhez illesztett szerző- és műjegyzéket, valamint azokat a tudománytörténeti vonatkozású tudósításokat, amelyeket a pozsonyi Magyar Hírmondó hasábjain jelentetett meg.

A hét fejezetből álló munka két tömbre tagolódik. Az első három fejezet kontextualizáló jellegű. Ez foglalja magában az évszázadok során kialakuló Benkő-portrék felvonultatását, Benkő könyves műveltségének megvilágítását, valamint a nyelvválasztás problematikáját. A második tömbben konkrétan tárgyaltuk azokat a munkákat, amelyek a historia litteraria kategóriájába sorolhatók, ill. ezekhez kapcsolódóan szóltunk a szerző által alkalmazott munkamódszerről is.

Kötetünk leíró fejezettel indult, melyben igyekeztünk felvázolni, milyen kép élt és él Benkő Józsefről a köztudatban a 18. századtól kezdődően egészen napjainkig. A vizsgált szövegek repertóriumában ott találjuk Horányi Elek *Memoria Hungarorum* című lexikonját, Vass József, Toldy Ferenc, Zeyk János és más, ismeretlen szerzők írásait, de az *Új Magyar Athenás*, az *Erdélyi prédikatori tár* és a *Közhasznú Esmeretek Tára* szócikkeit is. Amint láthattuk, ezek a rövid írások többnyire Benkő életrajzi adatait, műveinek közel sem teljes jegyzékét regisztrálják, néhol pontatlanságokkal, amelyek aztán átöröklődtek a későbbi szövegekbe is. Mindezek révén egyértelművé vált, hogy a szerzők nem alkalmaztak forráskritikát vagy bármilyen kritikai reflexiót. Azt mondhatjuk, hogy az elemzett szövegek jelentős részét

a megemlékezés, ill. az elmarasztalt tudós képét helyreállítani kívánó, az utólagos bocsánatkérést sem mellőző magatartásmód hívta életre.

A többnyire pozitív Benkő-képet ábrázoló szövegek sora a *Közhasznú Esmeretek Tárában* közreadott szócikkkel bomlott meg, szerzői névvel azonban nem találkoztunk ebben az esetben. Kísérletet tettünk a hiánypótlásra, a Kazinczy-levelezés révén pedig a névtelenségbe burkolódzó egyént Kazinczy Ferenc levelezőköréből Dessewffy József személyében véltük felfedezni.

Az újságcikkekben, lexikoncikkekben, biográfiákban bemutatott Benkő-képekhez képest ebben az esetben inkább a háromszéki tudós gyengeségeinek hangsúlyozása került előtérbe, s ez az egyetlen olyan eset, amelyben a negatívumok jelentősebb hangsúlyt kaptak. Hogy miért is van ez így, arra nem történik konkrét utalás, de úgy látjuk, a széphalmi literátort és levelezőkörét nem csupán a tudományos eredmények, de a kuriózumok is érdekelték, hiszen számtalanszor találkozunk Benkő névvel a levelezésben, s többször szó esik peres ügyeiről, azok végkimeneteléről is. A szócikk összeállítója nem feltétlenül rosszindulatból adta közre írását, hanem egyszerűen a kuriózumok és a szenzáció igénye iránti fogékonyság lehettek mérvadóak e tekintetben. A vizsgált írások kapcsán felfigyelhettünk arra, hogy nagyon sok esetben a szövegekben nemcsak a korábban keletkezett korpuszok helyenként szó szerinti egységeit vélhetjük felfedezni, hanem egyéni tapasztalatok rögzítését is. Zeyk János mellett ilyen az első Benkő-életrajz szerzőjének, Benkő Ferencnek az írása. Azt gondoljuk, a személyes élmények rögzítése által a szerzők még inkább hangsúlyozni kívánták a szövegeikben megjelenő Benkő-kép hitelességét. Ez utóbbi munkán kívül, amely akár a Döbrentei Gábor által megfogalmazott, Benkő-életrajz megírására vonatkozó felhívás megvalósulásaként is tekinthető, a többi írás az emlékezésre, Benkő emlékezetének ápolására ösztönöz. Ezek szerzői ilyen módon próbálták megkövetni az éltében elmarasztalt tudóst.

A 20. században leginkább az évfordulók szolgáltattak lehetőséget a megemlékezésre. Benkő személye követendő példaként jelent meg, de ebben az időszakban a tudományos igénnyel készülő, komoly kutatásokat feltételező szakmunkák száma is megsokasodott; ezek a középajtai lelkes botanikusai, nyelvészi, történészi tevékenységére fókuszáltak. Emléke mintegy kétszáz év távlatában is él, hiszen a helyi lapok számtalanszor tudósítanak Benkő nevéhez köthető évfordulós eseményekről, tehát kultusza ma is él. Ennek bizonyítékai munkáinak újabban megjelenő fordításai, ill. a személyéhez kapcsolódó, ma is folyó kutatások. Mindezeket figyelembe véve elmondhatjuk, hogy nem az őt negatívabb, kedvezőtlenebb fényben ábrázoló Benkő-portré öröklődött át napjainkra, hanem mind tu-

dományos, mind közéleti téren a kiemelkedő teljesítményt nyújtó tudós figurájával találkozunk.

Benkő József könyves műveltségének megvilágítása esetében, a hagyatékké megsemmisülése miatt, nem álltak rendelkezésünkre konkrét kötetek, így azt sem tudtuk kezdetben felmérni, milyen, a historia litteraria tárgykörét érintő munkákat ismerhetett közvetett vagy közvetlen forrásból. Noha kutatást végeztünk a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban, a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban is, illetve megvizsgáltuk a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban fellelhető, Benkő nevet tartalmazó köteteket, eredményeink nem mondhatók jelentősnek. Marosvásárhelyen fedeztünk fel egyetlen olyan kiadványt, amelyet az 1760-as évek közepén Benkő adományozott Teleki Sámuelnek. Székelyudvarhelyen, a kézírás vizsgálata alapján talán egy könyvről állíthatjuk azt, hogy Benkő kezében járhatott. Mivel erre irányuló kutatásaink nem vezettek nagyszámú, konkrét eredményekhez, megkonstruáltuk Benkő József „virtuális könyvtárát”, azaz a levelezéséből kirajzolódó kölcsönzések révén lajstromba szedtük azokat a munkákat, amelyek megfordulhattak Benkő kezében, s amelyek szellemi világát befolyásolhatták. Ennek eredménye az a közel százoldalas jegyzék lett, amely a könyv első mellékletét képezi.

A kölcsönzések kapcsán leginkább Teleki Sámuel, Pataki Sámuel, Koppi Károly, Aranka György nevével találkozunk. A kölcsönzések alapján történettudományi, azonbelül honismeretirői és forráskiadói tevékenysége, valamint botanikai munkássága vált hangsúlyossá, így a szakirodalom állításai jegyzékünk révén is megerősítést nyertek. A kölcsönzések gyakoriságának és tematikai megoszlásának vizsgálata során megállapítottuk, hogy Benkő munkássága szakaszosnak tekinthető, noha igaz, a történelem iránti érdeklődése, gyengébb vagy erősebb intenzitással ugyan, de minden aktív életszakaszban tetten érhető volt. A kiadványok nyelvi tekintetben nem mutatnak nagyfokú változatosságot, jelentős részük latin nyelvű volt, a francia, olasz, magyar vagy német nyelvű kiadványok száma igen csekélynek mondható. A nyomtatott művek tekintetében láthatuk, hogy azok megjelenése általában a 18. század második felére tehető, tehát Benkő, domidoctus volta ellenére is, lépést tartott kora tudományos fejlődésével, gyakran a legújabban megjelent köteteket felhasználva rendezte sajtó alá botanikai vagy történettudományi tárgyú írásait. A nagyszámú történettudományi tárgyú munka mellett azonban azt kellett meg tapasztalnunk, hogy a kutatási témánk szempontjából jelentős, historia litteraria-vonatkozású írásoknak a száma igen csekély, csupán kettőre tehető. Ebbe a kategóriába csupán Weszprémi István és Rotarides Mihály munkáit említhetjük. Ezek a kötetek, akárcsak a kortársak és elődök ilyen

jellegű kiadványai, de a Benkő kezén megfordult írások zöme, valamint munkáinak jelentős része is latin nyelven jelentek meg. Mivel a Benkő kötetét megelőző *Magyar Athenast* szerzője már anyanyelvén adta közre, meg kellett vizsgálnunk, melyek voltak azok a tényezők, amelyek Benkőt a Bod Péterétől eltérő nyelvválasztási gyakorlatra készítették.

Összegyűjtöttük a Benkő-levelezés azon szövegrészeit, amelyek a latin, magyar, esetleg német nyelvet érintették, itt vizsgáltuk a honismereti kötet Mária Teréziának szánt, kiadatlan ajánlását, illetve a kötet paratextuális elemeit, az előszót, lábjegyzeteket is. Az itt említett szövegegységek vizsgálata alapján nyilvánvalóvá vált Benkő célja, hogy munkáját és nevét nemzetközi körökben is ismertté tegye, de ez csak akkor valósulhatott meg, ha művének nyelveként a latint vagy németet választja. Mivel azonban német nyelvtudása nem volt megfelelő, lehetőségei igencsak leszűkültek. A magyar nyelv szóba sem jöhetett, hiszen anyanyelve nem tudta garantálni azt, hogy dialógusba lépjen a *respublica litteraria* tagjaival, így annak ellenére, hogy a század második felében már egyre inkább megjelentek azok a röpiratok, amelyek szerzői a magyar nyelv művelésére, magyar nyelvű munkák kiadására szólították fel koruk tudóstársadalmát, Benkő, kortársaihoz és elődjeihez hasonlóan, latin nyelven adta közre tudományos tárgyú írásait. Ezt támasztotta alá az előszó és ajánlás szövege is, hiszen Benkő olyan olvasóközönségre számított, akinek a nyelvismeret nem jelentett akadályt, másrészt az ajánlás által meg akarta nyerni a császárnő támogatását is, ami szintén feltételezte az akkor még hivatalos nyelv használatát. Ehhez kell hozzátennünk azt is, hogy forrásainak jelentős része is ezen a nyelven íródott, tehát ezeknek más nyelvre való átültetése, fordítása rendkívüli többletmunkát igényelt volna. 1790 körül tapasztaltunk egyfajta hangsúlyeltolódást, ezt azonban az országgyűléshez kapcsolódó, a magyar nyelv térnyerésére vonatkozó rendelettel hoztuk összefüggésbe. Az ebben a periódusban kiadni kívánt munkák nyelve esetében is azonban elsőként mindig a latin nyelvű kiadásokkal találkozunk, s csak ezek után merült fel azok magyar nyelven való közreadása is. Benkő magyar nyelvű munkái, mint a halotti orációk, a Magyar Hírmondóban közreadott cikkek, tudomány-népszerűsítő írásai nem feltétlenül a tudósvilágot célozták olvasóközönségként, tehát nyelvválasztását részint műveinek jellege, másrészt az olvasóközönség összetétele befolyásolta.

A nyelvválasztás problematikájának körbejárásával zárul a monográfia első tömbje. Ezt követően Benkő *historia litteraria*-tárgyú írásait állítottuk fókuszba, a kutatástörténeti áttekintés után szóltunk a honismereti munkában található tudósnévsorról, a Bod Péter munkájára tett pótlásokról, a levéltévi *historia litteraria*-ról, valamint a Hírmondóban publikált, a tudományos világ eseményeit érintő cikkeiről.

A Benkő és Bod munkáinak részletes összevetése során rögtön világossá vált, hogy Benkő esetében intézménytörténetről is beszélhetünk, hiszen nála nyomda- és iskolatörténeteket is olvashatunk, amelyek a res litteraria szerves részét képezték. Megállapítottuk, hogy az iskolatörténetek esetében saját élményei mellett levelezőpartnerei írásait, valamint újonnan megjelent, az iskolák történetét bemutató köteteket használt fel, a nyomdatörténet esetében ugyancsak levelekre, valamint Bod Péter *Erdélyi Féniks* című munkájára támaszkodott. Az iskolatörténetek esetében a református kollégiumokat, különösen az egykori alma matert részletesebben tárgyalta, máshol csak a tanárok neveit, az oktatott tárgyakat ismertette. Meggyőződésünk, hogy a rendelkezésére álló információk mennyisége határozta meg azt, melyik intézményről mennyit írt, s nem a felekezeti elfogultság. A tudóslista esetében már a felvezető szövegben azonosítottuk a *Magyar Athenas* bevezetőjét, Benkő csupán Bod néhány kötetének utótörténetével egészítette ki azt. Ami a jegyzéket illeti, tüzetes összevetést végeztünk, s egyértelműen elmondhatjuk, Benkő a Bod lexikonjában előforduló lajstromot vette át, és latinra fordítva közreadta saját kötetében, csupán elhagyta ezekből a vallási intoleranciára utaló megjegyzéseket. Bod munkáján kívül leginkább Horányi kötetét használta, különösen azokban az esetekben, amelyekben Bod, felekezeti elfogultsága miatt, csak röviden vagy egyáltalán nem szólt egy-egy tudósról.

Ezt követően gazdag példaanyag révén mutattunk rá a Benkő által alkalmazott kompilálási és excerpálási gyakorlat mikéntjére. Noha Benkő munkájának jelentős forrásaként szolgált az *Athenas*, az iskola- és nyomdatörténeti fejezetek mellett más egyéni hozzájárulást is azonosítottunk. A kötet művelődéstörténeti fejezetének elemzése során kirajzolódott, hogy Benkő egyszerre szűkítette és bővítette anyagát: szűkített, mert a vallási intoleranciára vonatkozó információkat, a Bodnál gyakran előforduló sírverseket nem vagy csak igen ritkán vette át kötetébe. Az anyag bővülése a kortársak, történelmi alakok, családi genealógiák és a tudós asszonyok számának növekedésében, a közreadott információk kuriózumjellegében ragadható meg, amelyek egyben Benkő kötetének nívumaként tarthatók számon.

A tudósnévsor elemzését követően Benkőnek a Bod Péter *Magyar Athenasra* tett jegyzéseit hasonlítottuk össze az eredeti munkával, ill. a Sófalvi József kolozsvári tanár által küldött levél végéhez illesztett lajstrommal és a Szathmári Pap Mihály jegyzéseivel. Megvizsgálva az *Additamentában* előforduló kézírást, úgy állapítottuk meg, hogy nem autográf kézíratról van szó. Erről a korábban kutatók nem tettek említést, viszont az írásképp jelentős eltérést mutat Benkő kézírásától, sem a betűk típusa, sem kap-

csolása nem egyezik meg Benkő kézírásával. Mindennek ellenére azonban nem sikerült megállapítanunk, kit takarhat a másoló személye.

A keletkezési körülmények kapcsán úgy látjuk, Benkő nem a hozzá forduló, kiegészítéseket gyűjtő egyének (Sófálvi József, Szathmári Pap Mihály, Szerencsi Nagy István) felkérésére kezdte el összeállítani jegyzékét, hanem rögtön a honismereti munka kiadása után gyűjtögetni kezdte az új adatokat. Erre lehet következtetni mind Sófálvi József leveléből, mind Benkő azon törekvéséből, hogy tudósnévsorát bővebben is kiadja. A bővítés azonban nem folyamatos, hiszen az időben legkésőbb megjelenő mű a jegyzékben 1781-es. Sófálvi 1783-ban kéri Benkőtől anyagának megküldését. 1781 és 1783 között azonban Benkő nem vezetett be új adatokat. Azt gondoljuk, hogy éppen a *Magyar Athenas* újrakiadásán fáradozó egyének gyűjtése ösztökélhette Benkőt arra, hogy újra elővegye korábbi munkáját. Az itt jegyzett adatok az egyes kötetek második-harmadik kiadási évének feltüntetésében, a címek teljes leírásában, helyenként pedig új nevek felvételében ragadható meg. Tartalmi tekintetben világi irányba fordult, értékelte a verseket, a fordításokat, az egyházi és iskolai könyvek szerzőit esetenként megrótt. A Sófálvi József levelének végéhez illesztett lista igen pontatlan, csak neveket és esetleg összevont címeket tartalmaz. Ezt a listát összevetettük az *Additamentával*, s megállapítottuk, hogy az előbbi teljesen függetlenül készülhetett az utóbbtól, hiszen alig találunk egy-két olyan nevet, amely mindkét listában előfordul. Olyan írások kerülnek lejegyzésre, amelyeket Benkő jól ismerhetett a Teleki Sámuel könyvtárából vagy a Magyar Hírmondó hasábjairól, a tételek zöme fellelhető ezek valamelyikében. Ebből kifolyólag arra következtethetünk, hogy a levélvégi rövid historia litteraria egyszerre szolgált új adatokkal Benkő és Sófálvi számára is.

Benkő és Szathmári Pap jegyzékét összevetve megállapítottuk, hogy Benkő bizonyára megküldte Szathmárinak a kért jegyzéseket, hiszen a korpuszok első felében szinte teljes szövegszintű azonosságra figyelhettünk fel, az egyezés mértéke később azonban egyre inkább csökkent, s egy idő után már nem is volt azonosítható. Ennek ellenére a példák jól mutatják a kezdeti felhasználás mértékét, alátámasztva ezáltal azt is, hogy a református lelkészek közötti együttműködés, az információcsere jól működött.

Az utolsó fejezet Benkő Józsefnek a Magyar Hírmondóban megjelent, historia litteraria-tárgyú cikkeinek feltárására, ill. ezeknek a korábbi munkákkal való egybevetésére irányult. A cikkek megoszlását tekintve elmondhatjuk, hogy közreadott tudósításainak mintegy felében tudósi pályákat, intézménytörténetet, kutatói tevékenységet mutatott be, azaz jellegüket tekintve szövegei illeszkedtek a historia litteraria tematikájába. A híradások másik fele közigazgatási, gazdasági, mezőgazdasági, kereskedelmi, időjárásra és termésre vonatkozó információkat takar.

A hírlapi tudósítások alapján azt is mondhatjuk, némiképp azonosítható a vindikatív, de még inkább a bizonyító jelleg, amely a korabeli, tudós életpályákat tartalmazó lexikonok sajátossága is volt, csak hogy ebben az esetben Benkő nem a külföld, hanem a magyar nyelvet ismerő olvasóknak bizonyította, hogy Erdélyben is folyik tudományos élet, itt is vannak érdeklődő tudósok és olyan intézmények, amelyek teret biztosítanak a tudományművelésre. Példaként említhetjük a könyvtárakat, botanikus kerteket, a tudományművelés azon színtereit, amelyek bemutatására a kötetben csak röviden vagy nem nyílt lehetőség. Ilyenképpen a Hírmondó fórumot kínálta arra, hogy a szerző a tudományos élet aktuális eseményeit ismertesse a hazai közönséggel, másrészt arra is, hogy a kötetben helyet nem kapó részek széles körben ismertté váljanak. Benkő írásainak legtöbbje Rát Mátyás és Szacsavay Sándor szerkesztői ideje alatt jelent meg, Révai és Barczafalvi ideje alatt, mivel ők csupán néhány hónapig töltötték be ezt a tisztséget, a híradások száma nem olyan jelentős.

Ennek ellenére Benkő értékeli Révainak a nyelv művelése terén tett erőfeszítéseit, s amint levelezésükből kiderül, Révai felajánlja jezsuita barátainak, hogy mint közvetítő, megteremti a kapcsolatot Benkővel. A Révai, Benkő és a jezsuiták között küldött levelekben esik szó Horányi *Memoiria Hungarorum*áról, ami azért is érdekes, mert, noha tudjuk, hogy ismerte és használta ezt Benkő, nem tudtuk mostanáig, hogyan is vélekedett erről. Amint azonban erre rálátást nyertünk, a piarista szerzetes lexikonja nem kifejezetten nyerte el Benkő tetszését, inkább azt mondhatjuk, hogy az ott közreadott információk megzavarták őt. Több adatot erre vonatkozóan nem találunk, de mégis említést érdemel ez az apróság is, hiszen Horányi kötetének Benkő általi megítélésére máshol nem történt utalás.

A Hírmondóban közreadott tudósítások után Benkő már nem publikált olyan írást, amely tervezett tudóslexikonja előzményeként vagy éppen annak részeként lehetne definiálható. Ennek ellenére az első magyar nyelvű hírlap lehetőséget teremtett arra, hogy Benkő részletesen mutathassa be azokat az egyéneket és intézményeket, amelyek bővebb ismertetésére kötetében nem nyílt alkalom, ugyanakkor a lap révén részletesen mutathatta be kortársai tevékenységét, a tudományos életre vonatkozó, aktuális eseményeket is, ezért azt mondhatjuk, Benkő a hírlapban megjelenő publikációk révén folytatta és fejezte be irodalomtörténet-írói tevékenységét.

Meg kell jegyeznünk, hogy teljesen új, az irodalomtörténet számára eddig ismeretlen korpusz felleléséről nem beszélhetünk. Ezzel szemben olyan szövegegységeket vizsgáltunk, amelyek ez ideig nem vagy csak vázlatosan lettek bemutatva. Amellett pedig, hogy megpróbáltuk összefüggően látni ezeket a munkákat, a korábban megjelent, helytelennek, megal-

pozatlannak bizonyuló kijelentéseket is igyekeztünk azonosítani, és ezeket korrigálni.

Noha Benkő hírlapi tudósításainak vizsgálatával lezártuk ezt a munkát, tisztában vagyunk azzal, hogy a kutatás még folytatható lenne, hiszen például nem vizsgáltuk Benkőnek a historia litteraria praxisa alapján összeállított, Erdély történetíróira vonatkozó munkáját, a külföldi tudósokkal való kapcsolatait vagy műveinek külföldi recepcióját. Mindezek értékes adalékokat tehetnek hozzá a Benkő-filológiához, és további kutatásokra ösztökélhetnek.

Munkánk összeállítása során problémát okozott a primér szövegek (kéziratok, levelek) hiánya vagy hozzáférhetetlensége, kutatási korlátozottsága, máskor az egyes szövegek variánsainak száma, az írásképek sokfélesége, így bizonyos, a kutatás során felmerülő fehér foltokra megnyugtató választ nem tudtunk adni, csupán vázoltuk a lehetőségeket, s érvekkel próbáltuk alátámasztani azt, amelyiket a legvalószínűbbnek hittünk. A hiányosságok ellenére azonban reméljük, hogy ez a könyv olyan adalékokkal is szolgál, amelyek árnyalják középkorai Benkő József irodalomtörténet-írói profilját, s hozzájárulnak a magyarországi historia litteraria-kutatások továbbviteléhez, valamint körvonalazzák e tudományterület egyik erdélyi művelőjének e tudomány történetéhez való hozzájárulását és munkájának specifikumát is.

BIBLIOGRÁFIA

Primér források. Kéziratok, gépiratok

BENKŐ József ajánlása Mária Teréziához, *Collectio Manuscriptorum C. J. Kemény, Tom V. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Mss. K. J. 13.*

BENKŐ József hollandiai kapcsolataira vonatkozó dokumentumok és levelezés, Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms. 6228/49–54.

BENKŐ József, *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issimi]Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igeniensi V. D. M.: Bod Magyar Athénássára való Pótlások*, Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár, MsU. 1725.

BENKŐ József, *Collectaria ad Res Transsilvanicas facientia*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 568.

BENKŐ József, *Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak Estendő szám szerint való Laistroma*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 598.

BENKŐ József, *Jelentés Bethlen János kiadás-hibáiról*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1678.

BENKŐ József, *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungariae Notitia*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény, Ms. 127.

BENKŐ József, *Collectaria XIV.*, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 191/I.

Bethlen Kata levelei Teleki Lászlóhoz/Teleki Lászlóhoz és Ráday Eszterhez, Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Magyar Irod. Levelezés, 4-r, 9. sz.

[Bod Péter], *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungaricae Notitia...*, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms. 238.

Jegyzetek Bod Péter Magyar Athénásához, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 405.

KEREKES Ábel kézirati gyűjteményei, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 576/III, 34. tétel.

KERESZTES Máté, II. József Császár Háromszéki utazása 1773^{ban}. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény, *Collectio manuscriptorum minor*, Tomus XXVIII, mss. 130.

Sacra Celo Regiae..., Román Állami Levéltár Hargita Megyei Osztálya, Csíkszereda, Fond 27 (Scaunul Secuiesc Ciuc), nr. 55.

SEPSI KÖRÖSPATAKI ÚR KÁLNOKI ISTVÁN NAPLÓ KÖNYVE MELYE BÉ-FOGLALTA ELSŐ RÁKÓCZI GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEMNEK 1645-BENN A FELSÉGES AUSTRIAI HÁZ ELLEN A SVÉTZIAI HADAK MELLÉ AZ ERDÉLYI AZ ERDÉLYI HADAKKAL MORVA ORSZÁGBA ÉS SILÉSIÁBA MENETELÉNEK RENDÉT. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Kemény József-gyűjtemény: *Collectio manuscriptorum historiorum minor*, Tomus XXIX. mss. 330.

Szathmári Pap Mihály jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 404.

Töredék a' Historicus Cserei Mihálynak Borosnyai János Udvarhelyi Ref. Professorhoz 1747-ben, Apr. 4-kén tulajdon kezével írt eredeti leveléből, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1181, 101r–103r.

Nyomtatványok

[?], *A munka megbecsülése*, Erdélyi Fiatalok, 1940. XI. évf., 2. sz., 1.

[?], *Benkő József*, Hon és Külföld, 83/1846, II. félév, (1846. október 15.), 321–323; 84/1846 (1846. október 18.), 325–326; 86/1846 (1846. október 25.), 333–335; 87/1846 (1846. október 29.), 337–338.

ADELUNG, Johann Cristoph, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexicon*, Leipzig, 1784–1787.

ARANKA György, *A Magyar Nyelvmívelő Társaságrol. Újabb elmélkedés* = A. Gy. *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, s. a. r. JANCsó Elemér, Bukarest, Akadémiai, 1955, 106–120.

Az Erdélyi Három Nemzetekből Álló Rendeknek 1790^{dik} Esztendőben Karátson Havának 12^{dik} napjára Szabad Királyi Városba Kolo'svárra hirdettetett, és több következett napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végezéseknék és foglalatosságoknak Jegyző Könyve, Kolo'sváronn, Nyomtatott a' Királyi Lyceum' betűivel, 1832.

BÁNFI György *Naplója 1644*. Kiad. SZABÓ Károly = Erdélyi Történelmi Adatok IV., szerk. Szabó Károly, Kolozsvártt, Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, MDCCCLXII, 115–131.

BÁRÓCZI Sándor, *A védelmeztetett magyar nyelv vagyis A' Deákság mennyire szükséges voltáról való Kettős-Beszélgetés*. Bétsbenn, Hummel Dávidnál, 1790.

BENKŐ Ferenc, *Közép Ajtai, és Árkosi nemes Benkő Jó'sef' a' Hárlemi Tudós Társaság' Tagja' és a' Sz. Udvarhelyi Ref. Fő Oskola' Professora' Biographiája*, Kolo'sváron Nyomtatott a' Ref. Kollégium' betűivel, 1822.

BENKŐ József, *Az Erdély Historiája Íróinak Magyar Nyelven Található Kézírásairól*, kiad. Bruz Lajos, Új Magyar Múzeum, 1853/5, 217–238.

BENKŐ József, *Dietae, sive rectius comitia Transsilvanica, eorumque decreta, quae vulgo adpellantur articuli diaetales*, Cibinii&Clavdiopoli, Typis Sumptibusque Martin Hochmeister, 1791.

BENKŐ József, *Erdély*, ford. SZABÓ György, Sepsiszentgyörgy–Barót, Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma Kiadó, 2014.

BENKŐ József, *Filius posthumus vagyis attya halála után született gyermek*, s. a. r., bev., jegyz. CSÁKI Árpád, DEMETER László, Kolozsvár, 2004 (Református Egyháztörténeti Füzetek 14.).

BENKŐ József, *Imago inclytae in Transylvania nationis Siculicae, historico-politica*, Cibinii&Clavdiopoli, 1791.

BENKŐ József, *Közép-ajtai dohány*, Szebenben és Kolo'svárat, Nyomtatott Hochmeister Mártonnál, 1791.

Benkő József Levelezése, s. a. r. SZABÓ György, TARNAI Andor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi Tudósok Levelezése I. kötet).

BENKŐ József, *Oltso Értzeket Arannyá Váloztato, Söt Fa Garasbol Leg-Híressebb Arannyat tsináló Erdélyi Magyar Álkimista, az az Tiszteletes és Fötudós Philosophiae Professor Fagarasi Pap József = Socrates redivivus. Seu Imago Philosophi Vere Christiani, Qua Exhibetur Clarissimus, Ac Divinii Ingenii Vir, Dominus Josephus Pap de Fagaras*, Claudiopoli, Typ. Colleg. Reform., 1785.

BENKŐ József, *Téli bokréta*, Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Mártonnál, 1781.

BENKŐ József, *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia Meditteranea Dictus*, Pars Prior sive Generalis, Tom. II., Vindobonae, 1778.

BESSENYEI György, *Magyarság*, h. n., 1778.

BÍRÓ Sándor, *Bardóci Benkő József*, Erdélyi Fiatalok, 1940/2. 13.

BOD Péter, *Magyar Athenas*, h. n., 1766.

BOD Péter, *Erdélyi Féniks*, h. n., 1767, <http://mek.oszk.hu/06900/06939/06939.pdf> [Utolsó megtekintés: 2017. 12. 10.]

CZVITTINGER David, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti&Lipsiae, Typis et Sumptibus Jod. Guil. Kohlesii, Univ. Altdorf. Typogr., 1711.

DÖBRENTAI Gábor, *Hírek: Bod Péter felől*, Erdélyi Múzeum, 1817/7, 174–183.

HORÁNYI Elek, *Levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016.

HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Viennae, 1775–1777.

HORÁNYI Elek, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1791.

KÁLNOKI István, *Naplója 1645*. Kiad. SZABÓ Károly = Erdélyi Történelmi Adatok IV., szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvártt, Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, MDCCCLXII, 133–156.

KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, V. kötet, kiad. Dr. VÁCZY János, Budapest, MTA, 1894.

KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, VIII. kötet, kiad. Dr. VÁCZY János, Budapest, MTA, 1898.

KAZINCZY Ferenc, *Művei I.*, s. a. r. SZAUDER Mária, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, Aigner Lajos, 1880.

Közhasznú Esmeretek Tára, I–II. kötet, Pesten, Nyomtatta Landerer, 1831.

RÉCSEY Viktor (kiad.), *Révai Miklós levele Paintner Mihályhoz* (Győr, 1785. május 28.), ItK, 1896/1, 72–73.

SALAMON József, *Erdélyi prédikátori tár*, IX. füzet, Kolozsváratt, Az Év. Ref. Kolégyom' Betűivel, 1839.

Sz. Kiss Károly, KÁLMÁN Farkas, BIERBRUNNER Gusztván, *Új Magyar Athe-nás*, Budapest, Nyomt. Aigner Lajos, 1887.

SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [Utolsó megtekintés: 2017. 12. 10.]

TELEKI Sámuel, *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék*, Pars Tertia, Vien-nae, Typis Antonii Pichler, 1811.

TOLDY Ferenc, *Benkő József rövid emlékezete*, Új Magyar Museum, 1853/5, 239–245.

VASS József, *Benkő József*, Vasárnapi Ujság, 1861/52 (Pest, 1861. december 29.), 613–615.

WESZPRÉMI István, *Levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, Argu-mentum, 2013 (Magyarországi Tudósok Levelezése VI.).

WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Centuria Prima, Lipsiae, 1774.

ZEYKFALVI ZEYK János, *Néhány vonás Benkő József' életéből*, Társalkodó 36(1832), 114–144.

Hírlapok

A Magyar Hírmondó első esztendeje, http://real-j.mtak.hu/1019/1/Magyar_hirmondo_1780.pdf, 18. [Utolsó megtekintés: 2019. 02. 02.]

Első folyóirataink: Magyar Museum, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kos-suth Egyetemi Kiadó, 2004

Hadi és Más Nevezetes Történetek, 2. szakasz, 15. füzet (1790. március 2.) 279–281. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/98062/HMNT_1790_2_15.pdf [Utolsó megtekintés: 2018. 02. 21.]

Magyar Hírmondó, 1780. ápr. 29., 35. levél.

Magyar Hírmondó, 1780. dec. 6., 98. levél.

Magyar Hírmondó, 1780. dec. 6., 98. levél.

Magyar Hírmondó, 1780. jan. 15., 5. levél.

Magyar Hírmondó, 1780. júl. 15., 57. levél.

Magyar Hírmondó, 1780. júl., 29., 61. levél.
Magyar Hírmondó, 1780. márc. 22., 24. levél.
Magyar Hírmondó, 1780. nov. 25., 95. levél.
Magyar Hírmondó, 1780. nov. 29., 96. levél.
Magyar Hírmondó, 1780. szept. 27., 78. levél.
Magyar Hírmondó, 1780. szept. 9., 73. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. dec. 24., 16. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. febr. 21., 15. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. jan. 6., 3. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. júl. 14., 54. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. júl. 21., 56. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. máj. 23., 40. levél.
Magyar Hírmondó, 1781. okt. 14., 83. levél.
Magyar Hírmondó, 1782. dec. 21., 99. levél.
Magyar Hírmondó, 1782. jún. 29., 50. levél.
Magyar Hírmondó, 1783. aug. 9., 62. levél.
Magyar Hírmondó, 1783. jún. 14., 46. levél.
Magyar Hírmondó, 1783. nov. 8., 88. levél.
Magyar Hírmondó, 1783. nov. 22., 93. levél.
Magyar Hírmondó, 1784. márc. 6., 19. levél.
Magyar Hírmondó, 1785. dec. 17., 99. levél.
Magyar Hírmondó, 1785. jan. 29., 8. levél.
Magyar Hírmondó, 1785. máj. 14., 37. levél.
Magyar Hírmondó, 1786. jún. 21., 48. levél.
Magyar Hírmondó, 1786. márc. 11., 20. levél.
Magyar Hírmondó, 1786. márc. 11., 12. levél.
Magyar Hírmondó, 1786. márc. 11., 20. levél.
Magyar Kurir, 1789. jan. 7.

Szakirodalom

ANTAL Orsolya, *Szatíra, polémia, politikum: Szatsvay Sándor irodalmi munkássága* (doktori értekezés), Kolozsvár, 2011.

BAHTYIN, Mihail, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 246–280.

BALÁZS Géza, *Műfajelmélet = Újságíró-ismeretek kezdő és civil újságíróknak*, szerk. BALÁZS Géza, SZAYLY József, SZILÁGYI Árpád, Budapest, Diák- és Ifjúsági Újságírók Országos Egyesülete, 2010, 34–75.

BALÁZS Péter, Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete, 1–2. kötet, Pilis-szabá-Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2007.

BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közlemények Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

BALOGH Piroska, *A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén* = B. P., *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, Argumentum, 2015, 204–230.

BALOGH Piroska, *Edmunde Burke esztétikájának recepciója a 18–19. századi magyarországi esztétikatörténetben* = B. P., *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Budapest, Argumentum, 2015, 43–78.

BARBIER, Frédéric, BERTHO LAVENIR, Catherine, *A média története*, Budapest, Osiris, 2004.

BÁNYAI Réka, *Az egykori székykeresztúri unitárius gimnázium könyvtára a Teleki Tékában = Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIII.*, szerk. KOLUMBÁN Zsuzsa, RÓTH András Lajos, Székelyudvarhely, Areopolisz Egyesület, 2014, 107–122.

BÁTORI Anna, *A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer (Módszertani kísérlet)*, Irodalomismeret: Irodalmi, művészeti és muzeológiai folyóirat, 2016/3, 35–63.

BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, 1997.

BELLÁGH Rózsa, *A Magyar Athenas és Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2004, 33–45.

BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Budapest, Akadémiai, 1960.

BENKŐ Mihály, *Hunok és székelyek–Tanulmányok Benkő József halálának 200. évfordulójára*, Barót, Tortoma Kiadó, 2014.

BIRÓ Annamária, *Martin Hochmeister magyar „vállalkozásai” = Értékek és ideológiák az irodalomban*, szerk. KORONDI Ágnes, T. SZABÓ Levente, Kolozsvár, Kiadta a Kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék és a Láthatatlan Kollégium, 2008, 125–150.

BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011.

BIRÓ Annamária, *Körmöczy János és a göttingeni történet- és államtudományok*, Keresztény Magvető, 2014/3–4, 365–381.

BIRÓ Annamária, *Az értelmiségi szerep kritériumai a 18. század végi lapszerkesztési gyakorlatban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, 3., szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, Reciti–Partium Kiadó, 2018, 133–149.

BIRÓ Annamária, *Erdélyi jelenlét a nyugat-magyarországi sajtótermékekben. Johann Seivert és Benkő József tudósítói tevékenysége*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 2018/3, 199–220.

BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Harmadik, javított és bővített kiadás), Budapest, Balassi Kiadó, 1998.

BLOCH, Marc, *A történész mestersége*, Budapest, Osiris, 1996.

BRETZ Annamária, *Bod Péter historia litteraria programja* (doktori értekezés), Budapest, 2016.

BURKE, Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, New York, Cambridge University Press, 2004.

BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszer-váltásig*, Budapest, Wolters Kluwer, 2017. <https://books.google.ro/books?id=xKTcDQAAQBAJ> [Utolsó megtekintés: 2018. 11. 12.]

CSATA Adél, *Benkő József honismereti munkájának magyar nyelvű kiadásáról*, Erdélyi Múzeum, 2018/3, 106–109.

CSÁKI Árpád, *A miklósvári templomfoglalás (1715) és utóélete*, Acta Siculica, 2016–2017, 167–179.

CZIBULA Katalin, „Erőltettek mind azon által szép magyarságodra”. *A Magyar Hirmondó Révai Miklós idejében = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 476–493.

CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest, Akadémiai, 1990.

CSIKÓS Júlia, *Adalékok Ráday Eszter könyvtárának rekonstrukciójához*, *Acta Siculica*, 2012–2013, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 443–474.

CSÚRÖS István, *Tragikus sors – nagyszerű teljesítmény: Benkő József emlékezete*, *Művelődés*, 1990/11–12, 42–43.

DÁNÉ Hedvig, *Bod Péter munkái, különös tekintettel lexikográfiai tevékenységére* (doktori értekezés), Kolozsvár, 2011.

DÁVID Péter, „Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak”. *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvemléltető Társaság története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013.

DEBRECZENI Attila, *Irodalomszemléletek a Magyar Museumban = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 309–320.

DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997.

DÖBÖR András, *Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon*, Médiakutató. Médiaelméleti folyóirat, 2014/2, 17–28.

DÖBÖR, András, *Sándor Szacsvay’s Underworld Dialogues as Political Publicisms in the 1789 Year of the Enlightenment-Era Newspaper Magyar Kurír = Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, ed. Ágnes DÓBÉK, Gábor MÉSZÁROS, Gábor VADERNA, Budapest, reciti, 2019, 197–205.

DVORÁČSEK Ágoston, *A tragikus sorsú középajtai polihisztor*, *Művelődés*, 2011/3, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1050> [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 12.]

ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvemléltető Társaság*, Budapest, Akadémiai, 1978.

EGYED Ákos, *Bod Péter jelentősége a magyar történetírás történetében = A kálvinizmus és a magyar kultúra*, MUZSNAY Árpád (felelős kiadó), Szatmárnémeti, EuroPrint Kft., 2006, 56–61.

EGYED Emese, *Ecetfa és ezüst*, Erdélyi Múzeum, 1993/3–4, 143–145.

EGYED Emese, *Gyökerészás Erdélyi Társaságunk 200 éves évfordulóján. Próbamunkák kései darabja* = E. E., *Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, Budapest, Osiris, 1998, 88–102.

EGYED Emese, *Levevők fejéről múzsa sisakomat*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1998.

EGYED Emese, *Régi könyv a régi Erdélyről*, Erdővidéki Lapok, (I. évf.) 2000. szeptember, 1. szám, 14–17.

EGYED Emese, *Sugallás és rend. Költőszerep és alkotás összefüggése a felvilágosodás korának magyar irodalmában* = *Emlékkönyv Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. PÁL Judit, SÍPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 101–119.

EGYED Emese, *Ihletmodellek, verses írósorolók* = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 405–428.

EGYED Emese, *A journal. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság első félévre szánt lapszámai* = *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 89–108.

ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*, Budapest, Ráció, 2015.

FÁBRI Anna, *A szép, tiltott táj felé*, Budapest, Kortárs Kiadó, 1996.

FARKAS Orsolya, *Benkő József, a nyelvész és a botanikus*, Természet Világa (Melléklet), 2014/5, LXV–LXVII.

FOX, Robert, *Science and Government* = *The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*, Vol. 4., ed. ROY PORTER, Cambridge University Press, 2003, 107–128.

FRASCA-SPADA, Marina, *Compendious Footnotes* = *Books and the Sciences in History*, ed. MARINA FRASCA-SPADA, NICK JARDINE, Cambridge, 2000, 171–189.

GÁLOS Rezső, *Adatok Benkő József életéhez*, ItK, 1908/4, 476–477.

GENETTE, Gérard, *Paratexts. Thresholds of Interpretation* (Translated by Jane E. LEWIN), New York, Cambridge University Press, 1997.

GESZTELYI Hermina, *Bethlen Kata Orvosló könyve - Anno 1737.*, ItK, 2014/6, 869–872.

GIERL, Martin, *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment = Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, ed. Hans Erich BÖDEKER, Peter Hanns REILL, Jürgen SCHLUMBOHM, Göttingen, 1999, 69–105.

GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollegium multja és jelene*, Székely-Udvarhely, Nyomtatott Becsek Dániel Könyvnyomdájában, 1895.

GULYÁS József, *Benkő József becsülete*, ItK, 1913/4, 451–454.

GUNNARSSON, Britt-Louise, *Introduction. Languages of Science in the Eighteenth Century = Languages of Science in the Eighteenth Century*, ed. Britt-Louise GUNNARSSON, Berlin–Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 3–25.

HABERMAS, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest, Gondolat, 1971.

HECSER László, *Benkő József-szobrot avattak*, Háromszék, 2018. augusztus 6., https://www.3szek.ro/load/cikk/115478/benko_jozsef-szobrot_avattak [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 11.]

HOLENSTEIN, André, STEINKE, Hubert, STUBER, Martin, *Introduction. Practicism of Knowledge and the Figure of the Scholar in the Eighteenth Century = Scholars in Action. The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*. Vol. 1., ed. André HOLENSTEIN, Hubert STEINKE, Martin STUBER, Leiden–Boston, Brill, 2013, 1–45.

HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története = H. B., Laus librorum*. Válogatott tanulmányok, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000, 79–136.

IVES, Margaret C., *Sándor Szacs vay and the Dilemma of the Hungarian Enlightenment: Some Reflections on the Beginnings of Hungarian Journalism at the Time of Joseph II.*, *European History Quarterly*, 1975/4, 375–394.

JAKAB Elek, *Szacs vay Sándor* (I. közlemény), *Figyelő*, 1882/11, 161–174.

JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976.

JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai, 1955.

JANKOVITS József, *A Magyar Athenas értékszemponjtjai = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2004, 17–23.

JÓZSA Lajos, *Benkő József pecsétgyűjteménye*, Háromszék, 2010. október 26., https://www.3szek.ro/load/cikk/33647/benko_jozsef_pecsetgyujtemenye [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 11.]

JÓZSA Miklós, *Háromszékről indultak. Benkő József (1740–1814)*, Művelődés, 2011/3, <http://www.muvelodes.ro/index.php/Cikk?id=1051> [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 12.]

KESZEG Anna, „az ebatta aestheticája, az Erdeljbe be ne jöihön, mert eddig is eléltünk a nélkül.” *Az ízlésfogalom és esztétika önállósodásának erdélyi történetéhez*, http://laokoon.c3.hu/dok/keszeg_ebatta.pdf [Utolsó megtekintés: 2018. 03. 25.]

KESZEG Anna, *Gyöngyössi János: szövegek és kontextusok*, Budapest, Ráció, 2011.

KESZEG Vilmos, *Homo narrans*, Kolozsvár, Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, 2002.

KESZEG Vilmos, *Könyvedikálás a kommunizmus éveiben = „... hogy legyen a víznek lefolyása...”*. Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére, szerk. BENŐ Attila, FAZAKAS Emese, KÁDÁR Edit, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 247–258.

KIRÁLY Emőke, *Eleven és holt (emlék)képek Aranka Györgyről = Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 7–26.

KISGYÖRGY Zoltán, *Megtartó emlékezés*, Háromszék, 2014. május 19., https://www.3szek.ro/load/cikk/70370/megtarto_emlekezés_benko_jozsef-nap_kozepajtan [Utolsó megtekintés: 2018. 10. 11.]

KÓKAY György, *A magyar sajtó története*. I. 1705–1848, Budapest, Akadémiai, 1979.

KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai, 1983.

KÓKAY György, *A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban. (Anyanyelvűség, műveltségközvetítés, elszigetelődés) = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerről kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 243–250.

KOLUMBÁN Vilmos József, *Benkő József, az erdővidéki polihisztor*, Barót, Tortoma Kiadó, 2015.

KÓSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Budapest, Osiris, 2001.

KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980.

KÖVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854.

KRIZBAI Jenő, *Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Budapest, 2012, 86–95.

KUTROVÁTZ Gábor, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN Gábor, *A tudomány határai*, Budapest, 2009.

LABÁDI Gergely, *Gedő József és az irodalom*, Keresztény Magvető, 2002/2–3, 227–237.

LAKÓ Elemér, *A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban*, Keresztény Magvető, 1981/1, 15–35.

LENGYEL, Réka, *The Newspaper as a Medium for Developing National Language, Literature, and Science Mátyás Rát and the Magyar Hirmondó between 1780 and 1782 = Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, ed. Ágnes DÓBÉK, Gábor MÉSZÁROS, Gábor VADERNA, Budapest, reciti, 2019, 87–100.

LEVI, Giovanni, *Az életrajz hasznáról*, ford. Czoch Gábor, Korall, 2000/2, 81–92.

LINDENFELD, David F., *The Practical Imagination. The German Sciences of State in the Nineteenth Century*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1997.

MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, 2010.

Magyar művelődéstörténeti lexikon VIII. főszerk.: KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Budapest, Balassi Kiadó, 2008.

MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984/3, 291–308.

MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 251–259.

MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban = BÍRÓ Ferenc, Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, Budapest, Argumentum, 2005, 71–152.

MARGÓCSY István, *A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját tekintve)*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 4–12.

MARINO, Adrian, *Biografia ideii de literatură*, vol. 2., Cluj-Napoca, Dacia, 2006.

MEZEI Márta, *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Budapest, Akadémiai, 1958.

MIERT, Dirk van, *Structuring the History of Knowledge in an Age of Transition: The Göttingen Geschichte between Historia Literaria and the Rise of the Disciplines*, *History of Humanities*, 2017/2, 389–416.

MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1867.

MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, *Erdélyi könyvesházak II. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2)*, Budapest, Scriptum Kft, 1991.

MUSNAI László, *A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai*, Református Szemle, 1940. április 20., 169–172.

NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

OLÁH Róbert, *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009.

PÁL Judit, *A Habsburg Monarchia története 1526–1848*, Kolozsvár, Mega Könyvkiadó, 2014.

PÁLMÁNY Béla, *A Wesselényi család nógrádi gyökerei = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza, W. Kovács András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 255–269.

PÁPAI-PÁRIZ Ferenc, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, s. a. r. bev., jegyz. RÁCZ Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016.

PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.

PAPP Kinga, *A miklósvári templomfoglalás narratívái*, Erdélyi Múzeum, 2018/2, 66–77.

PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

RAB Irén, *A felvilágosodás filozófiájának nagy reménysége: Michael Hifßmann (1752–1784) = Aranka György és a tudományok megújuló alakzatai*, szerk. BÍRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 193–204.

RÁCZ Emese, Benkő József nagyenyedi hungarika könyvjegyzéke, Magyar Könyvszemle, 2016/3, 284–297.

RÁCZ Emese, *Protestáns női mecenatúra Erdélyben a 18. század közepén* (kézirat).

SIGRIST, René, WIDMER, Eric D., *Training Links and Transmission of Knowledge in 18th Century Botany: a Social Network Analysis*. Revista hispana para el analisis de redes sociales. Vol. 21. Diciembre 2011, http://revista-redes.rediris.es/html-vol21/vol21_7e.htm [Utolsó megtekintés: 2018. 03. 08.]

S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata orvosló könyve*, Magyar Könyvszemle, 2008/1, https://epa.oszk.hu/00000/00021/00377/Ksz2008-1-kozl_04.htm [Utolsó megtekintés: 2019. 02. 14.]

SEBESTYÉN Mihály, *A székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtáráról*, Keresztény Magvető, 1982/1, 22–30.

Soós István, II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Budapest, Argumentum, 2005, 261–301.

SZABÓ György, Benkő József és Gheorghe Şincai, Korunk, 1989/11–12, 914–917.

SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervező törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989.

SZIGETHI Gyula István, *Nemes Udvarhely-Széki Rósáskert*, Tudományos Gyűjtemény, 1825/11, 30–62.

SZIJÁRTÓ M. István, *Mi a mikrotörténelem?*, Aetas, 1996/4, 157–185.

SZILÁGYI Ferenc, *Voltaire Poème sur le Désastre de Lisbonne című versének ismeretlen magyar fordítása a XVIII–XIX. század fordulójáról = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 202–221.

TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/3–4, 316–324.

TAKÁTS József, *Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Budapest, Kijárat, 2007, 29–54.

TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Budapest, Universitas, 2004 (Historia litteraria, 16).

THIMÁR Attila, *Lingua et litteraria = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 68–85.

TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae Novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése* (doktori értekezés), Budapest, 2007.

TÓTH Gergely, *A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténeti munkákig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban = Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, Pécs, Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017, 409–422.

TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.

TÓTH Zsombor, *Hiányzó paradigmák?*, Korunk, 2008/5, <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00137/tothzs.html> [Utolsó megtekintés: 2019. 11. 30.]

TÓTH Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság*, ItK, 2015/5, 625–650.

TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratos kultúrában, 1710–1858/60*, ItK, 2016/3, 279–298.

TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Budapest, reciti, 2017.

TÓTH Zsombor, *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfeszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)*, ItK, 2019/6, 719–739.

TÖRÖK, Borbála Zsuzsanna, *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*, Leiden–Boston, Brill, 2016.

TÖRÖK Borbála Zsuzsanna, *Lexikonok párbeszéde. Információ és tudástérképek az erdélyi statisztikák tükrében a 19. század első felében = Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária, EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, 179–191.

TÜSKÉS Gábor, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Budapest, Universitas, 2006, 15–42.

VAKKARI, Pertti, *The Roots of Library Science in the Internal and External Discourse of Historia Literaria in Germany*, Bibliothek: Forschung und Praxis, 1994/1, 68–76.

S. VARGA Pál, *A göttingai paradigma*, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 126–128.

VARGHA Kálmán, *Program és hivatás*, Budapest, Gondolat, 1978.

V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999.

VERÓK Attila, *Martin Schmeizel élete és munkássága (1679–1747)* (doktori értekezés), Szeged, 2008.

V. LÁSZLÓ Zsófia, *Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében*, Sic itur ad astra, 58(2008), 149–175.

V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)* (doktori értekezés), Budapest, 2011.

Az egyes kötetek azonosítása során használt lexikonok

PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. I–IV., Budapest, kiadja DOBROWSKY Ágost, 1888–1892.

PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. V. Pótlások, Budapest, OSZK, 1971.

PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató, Budapest, OSZK, 1972.

PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. VII. Pótlások, Budapest, OSZK, 1989.

PETRIK Géza, *Magyarország Bibliographiája 1712–1860*. VIII. Függelék. Nyomda- és kiadástörténeti mutató, Budapest, OSZK, 1991.

Régi Magyarországi Nyomtatványok I., szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla et alii, Budapest, Akadémiai, 1971.

Régi Magyarországi Nyomtatványok II., szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983.

Régi Magyarországi Nyomtatványok III., szerk. HELTAI János, HOLL Béla, PÁVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai, 2000.

ROSE, Hugh James, WRIGHT, Thomas, ROSE, Henry John, *A New General Biographical Dictionary V.*, London, Printed by Richard Clay, 1853.

SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I–II.*, Budapest, MTA, 1879–1885.

SZABÓ Károly, HALLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III.*, Budapest, MTA, 1896.

SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [Utolsó letöltés: 2018. 03. 24.]

Könyvtári adatbázisok

Bayerische Staatsbibliothek (BSB), <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>

Bibliothèque nationale de France, Gallica (BNF Gallica), [https://gallica.bnf.fr/accueil/?mode=d,2008\)desktop](https://gallica.bnf.fr/accueil/?mode=d,2008)desktop)

Biodiversity Heritage Library (BHL), <https://www.biodiversitylibrary.org/>

Deutsche Digitale Bibliothek (DDB), <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>

Hathi Trust Digital Library (HTDL), <https://www.hathitrust.org/>

MELLÉKLETEK

1. Benkő József „virtuális könyvtára”

Levelezése alapján

Természettudomány, botanika

• Benkő József levele Adam Chenot-hoz (1774 eleje)

H. J. N. Crantz: *Institutiones botanicae, in quibus genera&species plantarum huc usque cognitarum habentur*. II. Tomi, Viennae ap J. P. Kraus, 1765 (?) (in: *Catalogus Universalis, oder Verzeichniß derer Bücher*. Tom. 2.); *Institutiones Rei Herbariae Iuxta Nutum Naturae Digestae et Habitu*, Tomus I–II. Impensis Ioannis Pauli Kraus, 1766. (BHL) (?)

Henric Joa. Nepom. Crantz: *Classis Umbelifferarum emendata cum Generali Seminum Tabula et Figuris Aeneis in Necessarium Instit. Rei Herbar. Supplementum*. Lipsiae, Impensis Joannis Pauli Kraus, 1767. (BHL) (?)

Henrici Joannis Nepom. Crantz: *Duabus Draconis Arboribus Botanicorum Cum Figuris Aeneis Partium Fructificationis, Duorumque Novorum Generum Constitutione*, Viennae, Joannis Pauli Kraus, 1768. (HTDL) (?)

Henrici Ioan. Nepom. Crantz: *Classis Cruciformium Emendata Cum Figuris Aeneis In Necessarium Insiti. Rei Herbariae Supplementum*, Lipsiae, Impensis Ioannis Pauli Kraus, 1769. (HTDL) (?)

• **Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1775. október 8.)**

Christian Friedrich von Reuß: *Compendium Botanices Systematis Linnaeani Conspectum Eiusdemque Applicationem Ad Selectiora Plantarum Germaniae Indigenarum Usu Medico Et Oeconomico Insignium Genera Eorumque Species Continens*. Ulmae, Sumtu Stettiniano, 1774. (DDB, BSB)

• **Sófálvi József levele Benkő Józsefhez (1778. március 17.)**

Johann Georg Sulzer (Ford. Sófalvi József): *A természet munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések. Mellyeket német nyelven írt, és ki-botsátott... Most pedig kedves nemzetének, a teremő felség esméretében léjendő épülésére, és erköltseinek azon tökéletes példa szerént való formáltatására magyarra fordított Sófalvi József*. Kolozsvár, 1776. (Petrik III. 461.)

• **Benkő József levele Molnár Jánoshoz (1780. október 12.)**

Pierre-Joseph Buchoz: *Histoire Universelle Et Raisonné, Des Végétaux, Connus Sous Tous Les Différens Aspects Possibles; Ou Dictionnaire Physique, Naturele Et Economique, De Toutes Les Plantes Qui Ornent La Surface Du Globe*, Cent. 1, Paris, 1771–1774. (Gallica BnF, New General Biographical Dictionary, Tom. 5, 187.)

• **Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1781. január 13.)**

Nicolai Josephi Jacquin: *Enumeratio Stirpium Plerarumque, Quae Sponte Crescunt In Agro Vindobonensi, Montibusque Confinibus*. Vindobonae, Impensis Joannis Pauli Kraus, 1762. (DDB, BSB)

Nicolai Josephi Jacquin: *Observationum Botanicarum Iconibus Ab Auctore Delineatis Illustratarum*. Vindobonae, Ex Officina Krausiana, 1764–1771 (Gallica BnF)

Giambattista Morandi: *Historia Botanico-Practica Stirpium, Atque Herbarum Quae Ad Usum Medicinae Pertinent. Nomenclatura, Descriptio et Virtutes Cum Ab Antiquis, Tum A Recentibus Celebrum Auctorum Scriptis Desumptae, Ac Aeneis Tabulis Delineatae, Atque Ad Vivum Ex Prototypo Expressae, Nec Non In Classes XXXV. Distributae, Ut Facilius Qujusque Simplicis Genus, Ac Species Dignoscantur*. Mediolabi, 1761, apud Joseph Galeatium. (DDB, BSB)

Ioannis Antonio Scopoli: *Annus I. Historico-Naturalis. Descriptiones Avium Musei Proprii Earumque Rariorum, Quas Vidit In Vivario Augustiss. Imperatoris, Et In Museo Excell. Comitum Francisci Annib. Turriani*. Lipsiae, Hilscherus, 1769. (DDB, BSB)

Georg Wolfgang Knorr: *Thesaurus rei herbariae hortensisque universalis: exhibens figuras florum, herbarum, arborum, fructicum, aliarumque plantarum prorsus novas; et ad ipsos delienatas depictasque archetypos nativis coloribus; atque idiomate tam latino quam Germanico describens eorundem partis formam et habitum, nec non usum in officinis pharmaceuticis, vita communi et medicina; prout singula haec nova docuit applicata observatio et archetyporum exacta contemplatio.* Nürnberg, Knorr, 1750–1772. (DDB)

• **Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1781. március 29.)**

Johannes Gessner: *Phytographia Sacra Generalis.* Tigurum: Gessner, 1759. (DDB, BSB)

Történelem, politika

• **Benkő József levele Kőrösi Györgyhöz (1777. július 23.)**

Szalárdi János: *Siralmas krónika* (Ms.)

• **Kovácsnai Sándor levele Benkő Józsefhez (1777. szeptember 21.)**

Pray György és Szeredai Antal munkái (?)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1777. december 3.)**

Kunics Ferenc: *Dacia Siculia brevi compendio exhibita. Laureatis honoribus perillustrium...* dd. aa. II. & philosophia magistrorum, cum in Academia J. Claudiopol. Suprema phil. Laurea condecorarentur per R. P. Franc. Kunics. Claudiopoli 1731. (Petrik I. 489.)⁶⁷⁶

Lakatos István: *Siculia delineata et scripta accuratius quam hactenus, nunc ac lucem data.* A. C. 1702. cum tabula Hunniae et Siculiae, Claudiopoli. (Ms.) (Szinyei)

Stephano Pongrácz: *Gesta S. Nicetae veteris Daciae episcopi, et apostoli. Honoribus... neo-magistrorum dum in... universitate Claudiopolitana promotore R. P. Stephano Pongrácz.* Claudiopoli 1750. (Petrik I. 900.)

Nicolaus Schmitth: *Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum turcarum.* Tyrnaviae 1747–1752. (Petrik III. 320.)

• **Kőrösi György levele Benkő Józsefhez (1777. december 14.)**

Schmeizel Martin: *Notitia Principatus Transylvaniae, geographice, historice & politice adornata* (Ms.)⁶⁷⁷

⁶⁷⁶ Megj: Petrik VI., 186.: A mű nem Kunics Ferenc, hanem Szilacsek Pál munkája.

⁶⁷⁷ Lásd: VERÓK, i. m., 60.

• **Franz Joseph Sulzer levele Benkő Józsefhez (1779. augusztus 11.)**

[Franz Joseph Sulzer]: *Valahia Transalutana* (Ms.) (Franz Joseph Sulzer: *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Besarabiens, im Zusammenhange der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen von Franz Joseph Sulzer ehemaligem k. k. Hauptmann und Auditor*. Wien, Rudolf Gräffer, 1781–82.) (HTDL)

• **Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1780. január 9.)**

Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum, Ex Articulis ab Anno Millesimo Quingentesimo Quadragésimo ad præsentem huncusque Millesimum Sexcentésimus Quinquagesimum tertium conclusis, compilatæ; Ac primum quidem per Dominos Consiliarios revisæ, tendemque in Generali Dominorum Regnicolarum ex edicto Celsissimi Principis D.D. Georgi Rakoci, Dei gratia Principis Transylvaniae, Partium regni Hungariae Dni, et Siculorum Comitibus, &c. Dni eorum Clementissimi, in Civitatem Albam Juliam ad diem decimumquintum mensis Januarii Anni præsentis congregatorum, conventu, publice relectæ, intermixtis etiam Constitutionibus sub eadem Diaeta editis. Varadini, Apud Abrahamum Kertesz Szenciensem, 1653. (RMK I. 878.)

• **Benkő József levele Koppi Károlyhoz (1780. november 18.)**

Georgius Pray: *Speciemen hierarchiæ hungariæ complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariæ cum rudi dioecesium delineatione adjectis, si quæ sunt peculiæ, prærogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum*. 2 partes. Posonii et Cassoviæ, 1776. Joan. Mich. Landerer (Petrik III. 134.)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. január 6.)**

C. L. M. Sacy: *Histoire générale de Hongrie, depuis la première invasion des huns, jusqu'à nos jours*. (3. tom.) Iverdon, 1780; Paris 1788. (Petrik III. 264.)

• **Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1781. március 29.)**

Husztai András: *Vojvodæ Transylvaniae* (Ms.)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. május 15.)**

Mikó Ferenc: *Hidvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613* (Ms.) (Szinnyei)

Bethlen János: *Commentarii de rebus Transilvanicis proximis ab obitu Gabrielis Bethlenii triginta quatuor annis gestis* (Ms.)

Szamosközi (Zamosius) István: *Rerum Transilvanicarum Pentandes* (Ms.)

Szamosközi (Zamosius) István: *Analecta Lapidum Vetustorum, Et Nonnullarum In Dacia Antiquitatum. Ad Generosum & Illustrem Dominum Volffgangum Kovachociu, Regni Transylvaniae Cancell. Sumu &c Patavij, Apud Laurentium Pasquatum*, 1593. Pádva, 1592. (RMK III/I. 835.)

• **Benkő József levele Cornides Dánielhez (1781. május 21.)**

Cornides Dániel: *Regum Hungariae qui seculo XI. regnare, genealogiam illustrat, atque ab objectionibus Antonii Ganoczy vindicat D. C. Posonii & Cassoviae*, 1778. (Petrik I. 444.)

• **Benkő József levele Koppi Károlyhoz (1781. október 16.)**

Wagner Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani. Tyrnaviae?* 1776. (Petrik V. 546–547.)

Mandata regia intimata per excelsum consilium consilium locumtenentiale regium. Vacii 1775. Typ. Franc. Ign. Ambro (Petrik II. 664.)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. november 26.)**

Enyedi István: *Occasio suscepti itineris et belli Principis Rákóczi II. in Poloniam* (Ms.) (Szinyeyi, Benkő 1853)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. november 28.)**

Johann Heinrich Andler: *Memoria belli Hungaro-Turcici inter Caesares Leopoldum I. et Mahometem IV.*, 1665.) Ford. Enyedi István: *Első Leopoldus, és Mahomet negyedik, két császárok között lött Magyar és Török hadakozásoknak Historiája* (Ms.)

• **Benkő József levele Koppi Károlyhoz (1782. április 8.)**

Trapoldinum (Ms.) (?)

Genealogicas Tabellas (Ms.) (?)

Az Oszmán birodalom levele az erdélyi fejedelemehez (Ms.) (?)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1783. január 14.)**

Simigianus (Somogyi) Ambrus: *Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno 1490 usque 1606.* (Ms.)

Johann Hyeronimus Im Hof: *Discursus Historico-Politicus, von dem Subjecto Unserer Repub. unsers lieben Vatterlands Nemlich der Teutschen Nation: und von solcher Nation Anfang, Propagation un Fortgang bis auf den heutigen Tag.* Sulzbach, 1685. (DDB)

*Collectiones Dissertationum ad Historiam Hungariae*⁶⁷⁸

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1783. március 14.)**

J. Kinder de Friederberg: *Ruina Transylvaniae: seu brevis et Diplomatica Dextcriptio Nationis Saxonicae in Transylvania, ab orogone et sanguine, introitu, privilegiis, rebus praeclare gestis, antiqua libertate, perpetuaque in Domum Austriacam devotione et fidelitate* (Ms.)

Extractus Articulatorum et Diplomatum Super Religionis Negotio in Inclyto Regno Hungariae Conditorum, 1715. (DDB)

• **Cornides Dániel levele Benkő Józsefhez (1783. szeptember 19.)**

Michael Pancratius valamely munkája (?)

• **Pap József levele Benkő Józsefhez (1784. augusztus 24.)**

Lépes Loránd: *Testimonialis* (Ms.)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1784. november 1.)**

Kolinovics Gábor: *Commentariorum de rebus Ungaricis libri XIII., ubi gesta ab anno 1701. ad 1720. utrobique inclusive bella quippe Rakoczionum ac Turcicum, ausus Ungarorum in Italia, Gallia, Belgio, Germania, Posoniensis et Rakocziani conventus, collationes dignitatum, nummi memoriales, sigilla, epitaphia cum aliis inscriptionibus, religionis et Jesuitarum iactationes, structurae sacrae ac profanae etc. accuratissime summa reensentur*. Senquicii, 1742. (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1785. április 27.)**

Gottfried Schwarz munkái

• **Benkő József levele Rhédey Ádámmhoz (1785. szeptember 2.)**

Rhédey László: *Rhédei László naplója* (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1786. december 30.)**

Teleki Mihály: *Compendium Cronicae Transylvaniae*. Claudiopoli, 1731. (Szinnyei)

• **Szathmári Pap Mihály levele Benkő Józsefhez (1787. szeptember 8.)**

[Bethlen Nicolaus]: *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Iudicio Tribunalis Posoniensis, à quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissimè accusati*

⁶⁷⁸ A disszertációk egyike kapcsán megjegyzi Benkő, hogy Attila hun királyról szól. Valószínűleg erről lehet szó: Rudolphus Roth: *Attila Hunnorum Rex, ex Historicis delineatus cum duobus numis*. Jenae, 1671. Lásd: *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék, Pars Tertia*, 15.

& condemnati, non modò toto Regno proscripti sunt, sed exemplo à Pietate & Mansuetudine Christiana prorsus alineo, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati. Kolozsvár 1677. (RMK II. 1400.)

• **Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1789. január 15.)**

Michael Pancratius: *Tractatus Politico-Iuridicus in paragraphum Jus itaq duplex est, Prol. De iure & divisione juris. Juris Publici, Regni Hungariae, Magistratuum, & Statuum, tam Ecclesiasticorum, quàm secularium, originem in genere & speciem exhibens.* Kassa, 1668. (RMK II, 1134.)

Telekianum Opus (Ms.)

• **Benkő József levele Kovásznai Sándorhoz (1791. január 26.)**

Kemény Jánosra vonatkozó történeti anyag (Ms.?)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 1.)**

Aranka György: *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése.* Kolozsvár, 1790. (Petrik I. 101.)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 2.)**

Somogyi Ambrus: *Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno 1490 usque 1606.* (Ms.) (Szinyei)

Bojti Veres Casparus: *Panegyris in Excellentissimas Heroicas omnique admiratione dignissimas laudes, Serenissimi et Potentissimi Principis Ac Domini Dni. Gabrielis Bethlen, Dei Gratia Principis Trans-Sylvaniae Partium Regni Hungariae Domini et Siculorum Comiti, Orthodoxae fidei Propugnatoris acerrimi, Domini & Mecaenatis sui Clementissimi.* Heidelbergae, 1617 (RMK III. 1193.) (?);

De omnipotentia dei ejusque abusu respondente, Heidelbergae 1620 (Szinyei) (?);

Exequiarum Caeremonialium Serenissimae Principis ac Dominae Dnae. Susanne Caroli Sacri Romani Imperii Transylvanicaeque Principis, partium Regni Hungariae Dominae, Siculorum Comitissae ac Opoliae Ratiboriaeque Ducissae Libelli Dvo. In Quibus Orationes & Carmina eorum, qui funebrem Pompam lucubrationibus suis ornarunt, continentur. Gyulafehérvár, 1624 (RMK II. 428.) (?);

De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen (Ms.) (Szinyei) (?)

[Kemény János]: *Commentatio historico-juridica de jure succedendi serenissimae domus austriacae in regnum Hungariae ex fontibus historiae regni constitutionibus jurisque naturalis ac gentium principiis composita. Praemisit Justus Henningius Böhmer dissertationem praeliminarem de vestigiis et usu antiquitatum dacicarum in jure romano.* Halae Magdeburgicae, 1731. (Petrik II. 358.)

Bethlen Miklós: *Élete, magától igazán iratott, kit az Isten tud (1642–1703)* (Ms.) (Szinnyei)

Cserei Mihály: *Nagyajtai Cserei Mihály Historiája* (Ms.) (Szinnyei)

Apor Péter: *Metamorphosis Transilvaniae, az az: Erdélynek régi együgyű alá-
zatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában
koldússágra való változása...* Végezte ezen munkáját 1736-ban. (Ms.) (Szinnyei)

Husztai András: *Ó és új Dacia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való
historia, a melyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakossainak
eredete, nevekedése, és némelyeknek el-enyészése, a magyar királyok, vajdák
és fejedelmek alatt való állapottyával egybe H. A. által, mellyet mutató táblával
megbővítvén, a maga költségén ki adott Diénes Sámuel. Bétsben, 1791. (Petrik
II. 191.)*

*Origo, incrementum et facies hodierna trium in Transilvania illustrium gymnasi-
orum reformatorum.* Francfurti ad Viadrum, 1731. (Petrik II. 190.)

Heltai Gáspár: *Hystoria Inclyti Matthiae Hunnyadis, Regis Hungariae augus-
tissimi, ex Antonij Bonfinij, Historici diserti libris, Decadis primum Tertiae, de-
inde Quartae (quae latuit hactenus, nullibique impressa fuit) in unum congesta ac
disposita.* Kolozsvár, 1565. (RMK II. 97.)

Gyulafi Lestár: *Napló* (Ms.)

Decsi Csimor János (Johannes Decius Barovius): *Syntagma Institutionum
Iuris Imperialis ac Ungarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum
libris comprehensum opera ac studio.* Kolozsvár, 1593. (RMK II, 241.)

Otrokocsi Fóris Ferenc: *Origines Hungaricae; Seu, Liber, Quo Vera Nationis
Hungaricae Origo & Antiquitas, è Veterum Monumentis & Linguis praecipuis,
panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot Vocum Hun-
garicarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus,
Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister, Amazon &c. Opus hactenus de-
sideratum.* Franeker 1693. RMK III. 3797.)⁶⁷⁹

Hermann Dávid: *Annales Rerum Politicarum in Transylvania, inde a Reforma-
tione Religionis, anno scilicet Christi 1520. gestarum An. 1655.* (Ms.) (Szinnyei)

Gelei Katona István: *Florus Hungaricus* (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 7.)**

Benkő Máté: *Benkő Máté naplója, midőn Mikó Ferenczet Konstantinápolyi kö-
vetségében elkísérte, 1619.* (Ms.) (Szinnyei)

⁶⁷⁹ Megj: A művet Benkő Szamosközi Istvánnak tulajdonítja.

Székely Mózes: *Önéletírás és Testamentum* (Ms.)

Országgyűlési végzések 1613-ból (Ms.)

Enyedi Pál: *Énekek az erdélyi veszedelmekről* (Ms.) (Szinnyei)

Kamuti István: *Naplókönyv* (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Nemes Jánoshoz (1791. március 8.)**

Statuta Siculorum (?) (Ms.)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 9.)**

Laskai János: *Erdély Országának szerentsétlen viszontagságai 1588-tól fogva 1622-ig* (Ms.) (Szinnyei)

Bánffy Gergely: *Második János Magyarország választott királyának második Szulejman török császárhoz menetele rendje és módja* (Ms.) (Szinnyei)

Balogh Ferenc követi iratai (Ms.)

Cserei Mihály: *Jegyzőkönyv 1716–1728* (Ms.) (Szinnyei)

Diárium Rákóczi György idejére

Bánffy György: *Naplókönyv* (Ms.) (Szinnyei)

Kálnoki István: *Napló* (Ms.) (Szinnyei)

Haller Gábor: *Napló* (Ms.) (Szinnyei)

Vizaknai Bereck György: *Napló* (Ms.) (?) (Szinnyei)

Dálnoki Veres Gerzson: *Versek a Kurucz Világról* (Ms.) (Szinnyei)

Gulátsi Albert: *Gulátsi Albertnek Apafi Mihály fejedelem secretariusának Diariuma* (Ms.) (Szinnyei)

Fodor Sámuel: *Naplókönyv* (Ms.) (Szinnyei)

Halmágyi István: *Napló* (Ms.)

Apafi Mihály: *Diarium* (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 15.)**

Johannis Alzner: *Diarium cum continuatione Anonymi* (1687. 1716) (Ms.) (Szinnyei)

II. Apafi Mihály: *Electi Principis Transilvaniae* (Ms.)

Bánfi Márton: *Diarium (Annotationes historicae)* (Ms.) (Szinnyei)

Bánfi Péter: *Diarium* (Ms.) (Szinnyei)

Benckner Domokos: *Diarium* (Ms.)

Bethlen Miklós: *Gemebunda Transsilvania ad pedes Augusti Caesaris proiecta* (1687) (Ms);

Columba Noe cum ramo Olivae (Olaj ágat viselő Noe galambja avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak eloltására tökéletes békesség megszerzésére készített korsó víz (Ms.) (Szinnyei);

Sudores et Cruces Nicolai Bethlen (Ms)

Daniel BIRTHALMER: *Diarium* (Ms.) (Szinnyei)

Michael Brutus: *Magyar Historia 1490–1552* (Ms.) (Szinnyei)

Csatári János: *Succinta Juris Hungarici Historia* (Ms) (Szinnyei); *Historia Juris Transsilvaniae* (Ms.); *Bibliotheca Librorum ad Materiam Juris Transsilvanici pertinentium* (Ms); *Antiqua Romanorum Numismata* (Ms); *Succinta Commentatio Heraldico-Critica de insignibus regni Hungariae, ut et principatus Transsilvaniae heraldicis* (Ms.) (Szinnyei);

Magyar ország históriájának rövid summája. Mellyet hazájához való szeretetéből írt debreczeni magyar. Hale, 1749. (Petrik I. 457.)

Horváth Mihály: *Introductio ad Historiam Ungariae critico-politicam* (1770) (Petrik II. 170.)

Colbius Lucas: *Codex privilegiorum Capituli Coronensis* (Ms.) (Szinnyei)

Martin Felmer: *Anleitung zur nöthigen Kenntniss des Fürstenthums Siebenbürgen* (Ms.) (Szinnyei)

Johannes Filtsch: *Kurze geographische und historische Anmerkungen von dem Fürstenthume Siebenbürgen* (Ms) (Szinnyei); *Historia Ecclesiastica totius Transsilvaniae sub Dei omnia dirigentis moderamine ac ductu, anno 1739–43 elaborata, et usibus quorundam studiosorum pro temporum exigentia accomodata. Pars L., quae Historium Ecclesiasticam Saxonum Transsilvaniam inhabitantium complectitur. Pars II. continet Historiam persecutionis in Hungaria anno 1670., 1673, 1674 ex Heideggeri Historia Papatus depromta. Historia Reformationis a Mart. Luthero circa initium Seculi 16 in Saxonia masculae susceptae, Civibus Gymnasii Coron. a. 1720 in auditorio in calamum dictata; Historia Regni Transilvanici civilis; Kurze geographische und historische Anmerkungen von dem Fürstenthume Siebenbürgen; Tentamen Historiae Valachicae in Dei cuncta creantis et conservantis gloriam pro virium mensura et subsidiorum penuria a me elaborandae susceptum; Excerpta Patriae vicinarumque Regionum Historiam concernentia.* (Ms.) (Szinnyei)

Michael Forgáts: *Diarium vom Jahr 1383–1631* (Ms.) (Szinnyei)

Marcus Fuchsius: *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, sive Annales Hungarici et Transsilvanici* (Ms.) (Szinnyei)

Gunersich Samuel: *Florae Scepusiensis elenchus seu enumeratio plantarum in comitatu Hungariae Scepusiensi eumque percurrentibus montibus Carpaticis sponte crescentium*. Leutschoviae, 1798. (Petrik I. 885.)

Andrea Gunesch (?): *Expeditio Schirmeriana* (Ms.) (Szinnyei)

Georg Jeremia Haner: *Adsertiones quaedam de Privilegio Saxonum Transs. Nationali...* (Ms.) (Szinnyei)

De Scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum Scriptisque Eorundem Antiquioribus, ordine chronologico digestis Adversaria. Viennae 1774 (DDB)

Chartopylax (?) (Ms.)

Der Siebenbürgische Fürst Gabriel Báthori aus unververflichen Urkunden und glaubwürdigen Nachrichten historisch beschrieben (!) (Ms.)

Jurisdiction Saxonum Transilvanorum Ecclesiastica (Ms.)

Praejuditia de Decimis (Ms.)

Hermann David: *Ruina Transylvaniae* (Ms.) (Szinnyei)

Andrea Hegyes (Hedjesch): *Diarium, im welchem die Kronstädter Magistrats-Personen vom J. 1614 an namentlich angeführt werden, vom J. 1613 bis 1617*. (Ms.) (Szinnyei)

Georgius Krauss: *Ausfürliche Ferzeichnung des Elendes und des Noth, velche von A. 1599, bis 1605, Schaesburg und andere umliegende Oerter erlitten*. (Ms.)⁶⁸⁰

Laurent Kusch: *Tagebuch von 1653–1661*. (Ms.) (Szinnyei)

Simon Massa: *Chronicon Transsilvaniae* (Ms.) (Szinnyei)

Georg Matthia: *Barcia erudita* (Ms.) (Szinnyei)

Peter Meder: *Oratio seu Narratio historica eorum, quae in Hungaria ac Transylvania annis 1658 et 1659 gesta publice sunt* (Ms); *Continuatio Historiae de Transylvaniae ac Hungariae vastationae per Turcum 1660 et 1661. facta* (Ms.) (Szinnyei)

Miháltz Mihály: *Philippica Siculica, seu Compendium Rerum gestarum Inclitae Nationis Siculicae* (Ms.)

⁶⁸⁰ Szinnyeinél latinul: *Tractatus rerum tam bellicarum, quam etiam aliarum ab anno 1599 usque 1606 inclusive in Transylvania interventarum*

Molnár Albert: *Önéletírás* (Ms.)

Mósa László: *Civilis Transsilvaniae Historia* (Ms.)

Contributione Transsilvaniae (Ms.)

Nagy Matthias: *Notationes de Origine Siculorum, Anno 1505* (Ms.)

Daniel Nekesch: *Fragmenta historica 1648–1660* (Ms.)

Simon Nösner: *Diarium 1570–1611* (Ms.) (=Res actae quaedam in partibus Hungariae et Transylvaniae, consignatae a Simone Nösnero, Pastore Ecclesiae Heltvinensis) (Szinnyei)

Hieronimus Ostermeyer: *Chronik 1520–1560* (Ms.) (Szinnyei)

Chrstianus Pomarius: *Literatum Civitatis Coronensis Digestio* (Ms.) (Szinnyei)

Daniel Rheinius: *Diarium* (Ms.)

Georg Rheter: *Memorial* (Ms.)

Andrea Scharsius: *Ordinata Digestio Status Saxo-Ecclesiastici in Transsylvania, inde a tempore reformationes usque ad hodiernum diem continuata, cum appendice Censuum cathedraticorum, testamentorum, inventariorum aliorumque ejusmodi Capitularum Fratribus incumbantium, vel percipiendorum 1706.* (Ms.) (Szinnyei); *Privilegium et Acta Publica Ecclesiastica* (Ms.) (Szinnyei); *Privilegiorum Congeries in gratiam et benevolam animi contestationem erga Perill.* (Ms.) (Szinnyei)

Schmeizel Márton kéziratái⁶⁸¹

Michael Seybriger: *Kurze historische Anmerkungen* (Ms.) (Szinnyei)

Georg Soterius: *Descriptio Transsilvaniae* (Ms.)

Cibinium (Ms.)

Particula historica in Urbem Sabesum, vetustate et fatis insignem, 1745 (Ms.)

Nomenclator Historico-Transsilvanicus, sive Lexikon Reale Familiarum et Personarum in Hungaria et Transilvania celebratarum. (Ms.)

Thomas Tartler: *Brevissima et Verissima Deductio, quod barcenses ipsi sint etiam Teutones sive Saxones in Privilegio Andreae II. de dato 1224.* (Ms.); *Catalogus Judicum, Quaestorumque Coronensium et Pastorum Capituli Barcensis* (Ms.)

Diarium Rerum memorabilium Barcensium 1716–1750. (Ms.)

⁶⁸¹ Lásd a *Transsilvaniában* megjelent Schmeizel-szócikket

Joseph Teutsch: *Besondere Nachricht* (Ms.);

Kurtzgefaste Jahrgeschichte von Ungarn und Siebenbürger ab anno 1748. (Ms.)

Daniel Trapoldini: *Paria Privilegium aliorumque diversorum Instrumentorum pro tempore emanatorum et exscriptorum* 1596. (Ms.) (Szinnyei)

Laurent Weidenfelder: *Problema Historico-Criticum in Daciae veterus et Romanae Inscriptiones Lapidarias* 1744 (Ms.);

Particula Historica in Urbem Schabesum (Ms.);

Noctes Michaelis-Montanae, seu Specimen Historiae et Antiquitatis Romano-Dacicae (Ms.)

Michael Weiss: *Liber Annalium raptim scriptus* (Ms.) (Szinnyei)

Daniel Wolff: *Hydra Transsilvanica, d. i. nunmehr unter den Rákotzischen Aufstand in Siebenbürgen entstandene und von dem Teutschen Herkules (d. i. Ihre k. k. Majestät gedempfte vielköpfige landverderbliche Religionsschlange* (1708) (Ms.) (Szinnyei)

Isac Zabanius: *Apologia Ordinis Ecclesiastici* (Ms.)

Martin Ziegler: *Virorum Coronae Illustrium Vita, Honores et Mores* 1549–1687. (Ms.)

Continuatio Chronici Coronensis; 1678, 1679. (Ms.)

Collectanea Historica 1665–1691 (Ms.);

Excerpta ex Albo Scholae Coronensis 1544–1678 (Ms.)

Graff Lucas: *Apodixin de exercitio jurium Episcopatum* 1722 m. Febr. eidem exhibitam (Ms.) (Szinnyei)

Stephan Gunthard: *Annales Ecclesiastici* (Ms.)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 15.)**

Katona István: *Historia critica primorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata.* Pest, 1778. (Petrik II. 345.)

Horváth Mihály: *Introductio ad Historiam Ungariae critico-politicam.* Viennae 1770. (Petrik II. 170.)

Tököly Imre: *Serenissimi principis ac domini Emerici Theokeolii ad regnatores Europae epistola pro justitia armorum suorum* (1684–1685) (=Gróf Tököly Imre levelei) (Ms.) (Szinnyei)

Johannes Gradelehnus: *Hungarische, Siebenburgische, Moldau-, Wallach-, Türck-, Tartar-, Persian- und Venetianische Chronica: Oder Außführlich Warhafftige Beschreibung des Königreichs Hungarn*. Frankfurt, 1665. (DDB)

[?]: *Curieuse Nachricht, von dem bißherigen Zustande der Evangelischen Religion in Siebenbürgen*. Cölln, Marteau, 1708. (DDB)

Johann Adam Lonicerus: *Historia chronologica Pannoniae* 1–2. Frankfurt, Bry, 1607. (DDB)

Johannes Stiltingus: *Vita Sancti Stephani regis Hungariae ex latinis et graecis, aliarumque gentium monumentis collecta, digesta, commentariis et observationibus illustrata, in qua Joannis Schwarzii hungari heterodoxi adversus initia religionis apud ungaros christianae et angelicam regni Ungariae coronam calumniae refutantur a J. S, continuatore Joan. Bolandi. Jaurini, 1747. Typis Greg. Joan. Streibig. (Petrik III. 445.)*

Desericius Jos. Innoc.: *De initiis ac majoribus hungarorum commentaria, quibus accedit circa finem libri secundi insigne ac perantiqua manuscriptum ex Vaticana bibliotheca depromptum, hactenus desideratum*. Budae, 1748. (Petrik I. 522.)

Johannes Pelcz: *Hungaria sub vajvodis et ducibus, sive historica de rebus veterum hungarorum inde ab origine gentis usque ad Geysae tempora domi militiaeque gestis commentatio. Cum censura ampl. Senatus Semproniensis. Sempronii 1755, Typ. Joan. Jos. Siess. (Petrik III. 66.)*

Rotarides Michael:⁶⁸² *Historiae hungariae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta. Quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae literariam introductionem continentia prodeunt studio ac sumtu H. M. hungari. Altonaviae et Sergestae. 1745. (Petrik III. 245.)*

Bartha Boldizsár: *Chronika. Debreczen 1666. (RMK I. 1032.)*

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1795 ősze/vége)**

Johannes Filtisch: *Kurze geographische und historische Anmerkungen von dem Fürstenthume Siebenbürgen* (Ms.) (Szinyeyi)

Lukas Hircher: *Diárium* (Ms.)

• **Aranka György levele Benkő Józsefhez (1792. március 27.)**

Aranka György: *Az igazgatás formáiról, és az uralkodók kötelességeiről edgy proba. A II. Frídrik prussiai király munkái közül. Fordítás a VI-dik darabból. Kolozsvár, 1791. (Petrik I. 101.)*

⁶⁸² Petriknél: Joan.

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1793. január 1.)**

Kászsónszék eredetéről írás (Ms.)

• **Aranka György levele Benkő Józsefhez (1797. szeptember 5.)**

Valkai András: *Genealogia historica Regum Hungariae ab Adam Protoplasta ad Serenissimum usque Johannem Secundum, Regem, etc.* Az Magyar Királyoknak eredetéről és nemzetségekről való szép Historia, Az első Adamtól fogva, az Felső-ges masodic Janos Királyig. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1576. (RMK I. 121.)

Valkai András (és Nagy-Bánkai Mátyás): *Ket szép Historia, az első az Nagy Wr Bankbanrol, mikeppen az András királynac feleségét meg ölte az ő nagy vetkeért. Mikoron írának Christus Wrunknac születése után 1201 esztendőbe. Az masodic, az ieles vitéz fejedelemlről, az Hunyadi Ianosrol, Erdély Vaydáról, és egész Magyar Országnc Gubernatorrol, annak eredetiről, nemzetsegéről, soc ieles haiairól, győzedelmiről, és ieles sok vitez czelekedetiről. Nem Bonfiniusból czac, Hanem az igaz Historiaból egybe gyűtetett, és egybe szőrzetett.* Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1580. (RMK I. 174.)

Historia, Enec szerent szerezve, az Longobardusoc Tized Királlyokról Andoinusrol, és annac fiáról Alboinusrol, Ki mikor Alboinus győzedelmes lőt vala az Kuni-mundus Király ellen, kinec Alboinus feyét vőn, és Pohárt czinaltatá a feyéből, És az ő Leanyát ki ackor fogva eset vala vőn házasul. Kit mikor rea kenszeritet vala hogy az ő Attya feyéből igyék, szőrnűű álnoksággal meg ölete az ő Wrát. És az ő töb gonosz czelekedetit mikeppe büntette meg az Isten. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1580. (RMK I. 173.)

Szakmári Fabricius István: *Historia: Ex Parteny: Nicenensis: De Amatorys: affectionibus collecta.* Kolozsvár, Heltai Gáspárné 1577. (RMK I. 134.)

Valkai András: *Cronica, avagy, Szép historiás Enec, Miképpen Hariadenus, Tengeri Tolvay, Barbarossa, és Bassáva lőt, Es miképpen ez átal Suliman Czászár a Tengert birta, és meg haborította a Tengert, soc Földeket, várakat, és várasokat, Es meg vőtte Tunetum Királyi birodalmat, Midőn az országbeliec egyenetlenségéből veszédnénec egymással.* Kolozsvár, 1573. (RMK I. 94.)

Bethlen Miklós: *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Judicio Tribunalis Posoniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati & condemnati, non modo toto Regno proscripti sunt, sed exemplo a Pietate & Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati.* Kolozsvár, 1677 (RMK II. 1400.)

Benedictus Accoltus: *De Bello a Christianis Contra Barbaros Gesto, pro Christi Sepulcro, et Judaea recuperandis*, Lib. IV. Groningae, Typis Iacobi Sipkes, 1731. (DDB)

Timon Sámuel: *Imago Novae Hungariae: Repraesentans Regna, Provincias, Banatus, Et Comitatus Ditionis Hungaricae. Additamentum Ad Imagines Antiquae, Et Novae Hungariae: Tribus Epistolis Ad Illustrissimum Dominum Liberum Baronem Petrum Apor*. Viennae, Trattner, 1754. (Petrik III. 642.)

Stephan Dekani: *Kurzgefasster Bericht über die Belagerung der Stadt Bistritz welch Georg Basta General unter Ihro k. k. Majestät Rudolfs Röm. Keiser im Jahre Christi 1602 vorgenommen und wie derselbige diese Stadt und Gebiet unter zweien Jahren beängstiget und ruinirt hat*. Bistritz, 1779. (Ms.) (Szinnyei)

Michaelis Pancrati: *Tractatus Politico-Iuridicus In paragraphum Jus itaque duplex est, Prol. de jure & divisione juris. Juris Publici, Regni Hungariae, Magistratum, & Statuum, tam Ecclesiasticorum, quam Secularium, originem in genere & specie exhibens*. Kassa 1668 (RMK II. 1134.)

Háromszék privilégiuma (Ms.)

Simon Balázs primipilaris levele 1649. (Ms.)

Rudolf császár levele Erdélyhez, 1598 (Ms.)

Ferdinand instructiója commissariusainak (1552) (Ms.)

Más instructio a lustratióról (1553) (Ms.)

Medgyes s a két szék közt való articulusok megerősítése (1555) (Ms.)

Apor István, a gubernátor, pápa és Cserei Mihály levelei (Ms.)

Joh. Ehr. Fichtel: *Nachricht von den Versteinerungen des Grossfürstenthums Siebenbürgen, mit einem Anhang und beygefügtter Tabelle über die sämtlichen Mineralien und Fossilien dieses Landes. Herausgegeben von der Gesellschaft naturforschender Freunde zu Berlin, mit einer Landkarte und sechs andern Kupfern*. Nürnberg, 1780. (Petrik I. 790.)

Ferdinand commisariusainak relatiója (Ms.)

Nagy Mátyás: *Annotationes de origine Siculorum* (Ms.)

De modo exercituandi Transsilvanorum (Ms.)

Vallás, egyháztörténet

• Sófalvi József levele Benkő Józsefhez (1778. március 17.)

Bod Péter: *Historia Unitariorum in Transsilvania, indea prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata. Ex msspto auctoris nunc primum edita.* Lugduni Batavorum 1776. (Petrik I. 308.)

• Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1780. január 9.)

Canones Ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transilvaniensibus, in unum collecti, plerisque tamen aliis etiam, pro temporis ratione, aucti, ac in paulo meliorem ordinem redacti. Opera praesertim Steph. Katona Gelejini, in Transilv. episcopi... Accedunt acta et conclusiones synodi nationalis Szathmár-Németini sub Georgio Rákóczi a. 1646. celebratae. Claudiopoli, 1735. (Petrik I. 379.)

• Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1781. január 6.)

Sallagii Stephan: *De Statu Ecclesiae Pannonicae libri VII. Quinque-Ecclesiis.* 1777–1784. (Petrik III. 268.)

• Kapronczai Ádám levele Benkő Józsefhez (1782. június 14.)

2 zsoltár, 11 Mária Terézia fölött mondott búcsúztató (?)

• Benkő József levele Teleki Sámuelhez (1783. január 14.)

Bod Péter: *Scriptorum Historiae Hungariae Notitiam* (Ms.)

• Rát Mátyás levele Benkő Józsefhez (1784. március 14.)

Rát Mátyás: Egy istent-félő, jó és gondos anyának s nagy-anyának, néhai Felső Vatai Vatai Borbála özvegy Királyfalvi Róth Tamásné asszonynak, életébenn, halálábann, és hólta utánn való vigasztalásai; mellyeket mind-szent-havának 17-dik napján, 1784-benn történt halála utánn, Szent-András-havának 28-dik napján lett el-temettetése alkalmatosságával élő szóval el-mondott. Mostan pedig egyetlen-egy meg-maradott leánya Király-falvi Roth Johanna asszony gróf Széki Teleki József élete párja költségénn ki-nyomtatott. Győrben, 1785. Streibig József könyvnyomt. által. (Petrik III. 181.)

Klanitius Márton: *Christiana seculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia, seu exercitatio historica de benignissima voluntate regum, ex augusta domo austriaca erga evangelicos, ante confirmatum legibus regni Hungariae religionis eorum, publicum exercitum. Accessit confessio fidei v. II. rr. civitatum Super-Hung. d. regi Ferdinando I. an. 1549 exhibita.* Pestini, 1783. (Petrik II. 404.)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 2.)**

Hermann Dávid: *Annales Ecclesiastici Rerum Transylvanicarum inde a Reformatione Religionis 1520 A. 1520.* (Ms.) (Szinnyei)

Hermann Dávid: *Iurisprudentia Ecclesiastica, seu Fundamenta Jurisdictionis Ecclesiasticae Saxonum in Transylvania 1665.* (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 15.)**

Bod Péter: *Historia Hungariae & Transilvaniae Ecclesiastica* (Ms.) (*Historia Hungarorum Ecclesiastica?*)

Historiae partes nonnullae hungarica lingua (Ms.)

Noctes Hévízienses, seu monumenta quaedam ad Hist. Eccl. & Civilem Pertinentia (Ms.)

Georg Haner: *Compendiorum Privilegiorum Ordini Ecclesiastico Saxo-Evangélico in Transsilvania, variis ab Imperatoribus, Regibus, Principibus eorumque denique Locumtenentibus clementissime concessorum. Anno 1717.* (Ms.) (Szinnyei)

Mósa László: *Ecclesiastica Transsilvanicae Historia* (Ms.)

G. Q. H.: *Commentatio qua de propagatione lucis Evangelii seculo Natii Christi primo apud maiores hodiernorum Hungariae incolarum ita exponitur, ut civilis simul gentis notitia indicetur.* Vitemberga, Ahlefeld, 1753. (DDB)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791 ősze/vége)**

Johannes Filtisch: *Historia Ecclesiastica totius Transsilvaniae, sub Dei omnia dirigentis moderamine ac ductu, anno 1739–1743 elaborata, et usibus quorundam studiosorum pro temporum exigentia accomodata* (Ms.) (Szinnyei)

• **Benkő József levele Benkő Ferenchez (1796. október 12.)**

Az Angliai biblia kivonata (?) (Myles Coverdale: *English Bible* 1535?)

• **Aranka György levele Benkő Józsefhez (1797. szeptember 5.)**

Postillák (Ms.) (?)

Pápai Páriz Ferenc: *Rudus seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum juxta & Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii.* Szeben, 1684. (RMK II. 1554.)

Irodalom (világi tárgyú, nem tudományos írás)

• Kapronczai Ádám levele Benkő Józsefhez (1782. június 14.)

Gyöngyösi István versei (?)

Aesopus: Külömb külömb féle autoroknak görög és deák nyelvből most újra magyar nyelvre fordított mesék, melyek rövid szóval Esopus meséinek (mivel ő volt fő fel-találója, és gyakorlója ezeknek) mondattatnak és itten két könyvben bé foglaltattak. És azoknak magyarázatjaikkal, úgy a meséknek mutató tábláikkal, és képjeikkel meg-ékesítette ki adattattak. Kolosváratt, 1777. (Petrik I. 26.)

• Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 1.)

Aranka György: *A budai basa. Frantziából fordította... Bétsben, 1791. (Petrik I. 101.)*

Fenouillot Falbaire (ford. Aranka György): *Ujj módi gonosztevő. A fiui szeretetnek jeles példája. Öt felvonásokra szabott dráma vagy érzékeny játék. Bétsben, 1791. (Petrik I. 777.)*

• Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. május 9.)

Aranka György: *Julia levele Ovidiushoz. Németből fordítva. Kassa, 1790. (Petrik I. 101.)*

Historia litteraria

• Benkő József levele Pataki Sámuelhez (1782. április 9.)

Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Excerpta ex adversariis auctoris, Centuria 1, Lipsiae 1774. Centuria altera Viennae, 1778–1781, Typis Io. Thomae nob. De Trattner, Centuria tertia, Viennae 1787 (Petrik III. 845.)*

• Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. március 15.)

Rotarides Michael:⁶⁸³ *Historiae hungariae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta. Quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae litterariam introductionem continentia prodeunt studio ac sumtu H. M. hungari. Altonaviae et Sergestae. 1745. (Petrik III. 245.)*

⁶⁸³ Petriknél: Joan.

Egyéb

• **Kapronczai Ádám levele Benkő Józsefhez (1782. június 14.)**

Beaumont Maria: *Kisdedek tudománygyal teljes tárháza. Mely azoknak szíveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágosíttatásokra készítettett francia nyelvű B. M. által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott Derzsi János és Tordai Sámuel által.* Kolosvárat, 1781. (Petrik I. 202.)

• **Szathmári Pap Mihály levele Benkő Józsefhez (1787. szeptember 8.)**

Szathmári Pap Mihály: *Analysis* (Ms.)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791. május 9.)**

Kiegészítések Pápai P. Ferenc Dictionáriumához (Ms.)

• **Benkő József levele Aranka Györgyhöz (1791 ősze/vége)**

Aranka György: *A magyar nyelv művelő társaságról. Újabb elmélkedés.* Kolosvárat, 1791. (Petrik I. 101.)

• **Aranka György levele Benkő Józsefhez (1797. szeptember 5.)**

Bessenyei György: *A holmi.* Béts, 1779. (Petrik I. 261.)

**Benkő József jegyzéke Teleki Sámuel katalógusa alapján
(Collectaria ad Res Transilvanicas Facientia)**

Történelem, politika

Soterius György történeti vonatkozású munkái (Ms.)

Johann Christoph von Jordan: *De originibus Slavicis: Opus Chronologico-Geographico-Historicum: cib antiquitate literis nota In Seculum usque Christianum decimum deductum.* Vindobonae, 1745. (DDB)

Kazi Franciscus: *Historia Regni Hungariae, ab anno seculi decimi septimi primo, ad annum ejusdem seculi trigesimum septimum.* Tom. 1. Tyrnaviae, 1737.; *Historia regni Hungariae, ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo, ad annum ejusdem seculi sexagesimum tertium.* Tom. 2. Tyrnaviae 1741.; *Historia regni Hungariae, ab anno seculi decimi septimi sexagesimo quarto ad annum ejusdem seculi octuagesimum primum.* Tom. 3. Tyrnaviae, 1749. (Petrik II. 352.)

Liszi László: *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete.* Bécs, 1653. (RMK I. 869.)

Wagner Carol: *Collectanea genealogico-historica Illustrium Hungariae familiarum, quae jam interciderunt. Ex ms. potissimum eruit et scutis gentilitis auxit.* Budae, 1778. (Petrik III. 818.)

[?]: *Syndromus Rerum Turcico-Pannonicarum, Historiam Centum Quinquaginta annorum complectens.* Frankfurti ad Moenum, 1627. (DDB)

Miller Joan. Elem. Ferd.: *Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi, ab ejus nativitate, anno quippe 1242 ad praesentem usque annum 1760.* Budae, 1760. (Petrik II. 742.)

Johann Constantin Feige: *Wunderbahrer Adlers-Schwung oder Fernere Geschichts-Fortsetzung Ortelli redivivi & continuati das ist: Beschreibung von Staatshändeln...* 1664–1683. Wien, Voigt, 1693. (DDB)

Róka János: *Alt und neu Waitzen.* Pressburg u. Kaschau, 1777. Bey Joh. Mich. Landerer (Petrik III. 235.)

Ajtai Mihály: *Magyar História*⁶⁸⁴

Joanne Guilielmo Friderico Tänzel: *Hungaria seu Disputationes Miscelleneae de Natura Hungariae.* Dilingae, Typis Joannis caspari Bencard, 1700. (DDB)

Kovácsnai Sándor: *A magyar nemzetnek a maga koronás királyi herczegjei, fejedelmi és főhadi vezérjei alatt véghez vitt tettekről igaz história* 1768. (Ms.) (Szinyei)

Papanek Georg: *De regno, regibusque slavorum atque cum prisci-civilis, et ecclesiastici, tum hujus aevi statu gentis slavae anno Chr. 1780.* Quinque-Ecclesiis, typ. Joan. Jos. Engel (Petrik III. 41.)

Ludwig Martin Kahle: *Unbilliges Verfahren des Erz-Hauses Oesterreich gegen die Evangelische.* Frankfurt, 1756. (DDB)

Gelasius Dobner: *Monumenta historica Boemiae: nusquam antehac edita, quibus non modo patriae, aliarumque vicinarum regionum, sed et remotissimarum gentium historia mirum quantum illustratur.* Praegae, 1764. (DDB)

Vaclav Hagek: *Annales Bohemorum 4. Quae Bohemiae Historiam Ab Anno DCCCCXXXVII. Usque ad Annum MIV. Complectitur.* Praegae, 1772. (DDB)

Franz Grisellini: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte.* Wien, 1780. (Petrik I. 939.)

Reg. Hung. (?)

⁶⁸⁴ A Teleki-katalógusban: *Magyar Nemzetnek Viselt Dolgai, a hunnoktól Zápolyáig* (Ms.)

Róka: *Kriegs- und Friedens-Geschichte zwischen der Krone Hungarn und der ottomanischen Pforte seit dem Jahre 1526. Ofen, 1785. Gedr. Mit Kön. Universitätschriften.* (Petrik III. 235.)

Rákóczi Ferenc: *Memoires du Prince Rákóczy sur la guerre de Hongrie depuis l'année 1703 jusque a sa fin.* La Haye, 1739. (*Histoire des Revolution de Hongrie*) (Szinnyei)

Michael Klein: *Sammlung merkwürdigster Naturseltenheiten des Königreichs Ungarn.* Leipzig, 1778. (Petrik II. 408.)

Frid. Jac. Fuker: *De salubritate et morbis Hungariae schediasma.* Lipsiae 1777. (Petrik I. 838.)

Johann Homberg: *Historia Moralis: Das ist, Gründtliche unnd warhaffte Beschreibung der vornembsten Sitten und Gewonheiten, Religionen, Gottesdiensten, Festen, Opffern, Orden, Regimenten, Politien, Gesetzen, Studien, Kurtzweilen, Tantzspielen, und dergleichen, so die Völcker in America...* Francfurt am Mayn, Bitsch, 1604. (DDB)

Litere variorum de rebus Transilvanicis (Ms.)

Dissertationum ad Historiam Hungariae (?)

[Bethlen Miklós]: *Austriaca Austeritas in qua ostenditur: Quibus modis & quo jure florentissimum quondam Liberrimumque Hungariae Regnum, An. 1670. Armis Regis infestatum, & quod Comitatus Ditionis Regiae concernit, defacto occupatum sit: Summaque in Libertatis Majestate a Ferdinando Primo, Everti coeperit; Leopoldo Primo autem Contra omnia Jura, Divina & Humana, Humanitatus loquendo, vix non sit eversum: ab Authore Anonymo singulari fide conscripta, Anno quo, regnantis Leopoldi Primi aetate subleste ruinetur Pannonia.* Kolozsvár, 1672. (RMK II. 1293.)

[Bethlen Miklós]: *Austriacae Austeritatis Continuatio in qua Processus per Leopoldum Primum Contra Hungaros Criminis laesae Majestatis accusatos, instituti, Iniquitas & Illegalitas una cum Sanguineo Tribunali ostenditur, a genuino quodam Patriae Cive delineata.* Kolozsvár, 1672. (RMK II. 1293.)

[II. Rákóczi Ferenc:] *Universis Orbis Christiani Principibus & Rebus Publicis, Nec Non Alijs quibusvis praesentes has Patentes Nostras visuris, lecturis, & legi audituris. Nos Franciscus Dei gratia Princeps Rakóczy de Felső-Vadasz, Comes de Saáros &c Salutem a Duce justorum Armorum Deo, & felicia quaevis.* H. n. 1704. (RMK II. 2225.)

Balassa Franciscus: *Casulae S. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio. Quas publica luce donavit F. I. b., de Balassa Gyarmath...historiae, physicae, ethnicae, et matheseos studiosus, ex iisdem scientiis anno 1754. publicum tentamen subitarus. Viennae Austriae, 1754. (Petrik I. 161.)*

Xystus Schier: *Memoria academiae Istropolitanae seu Posoniensis, eiusque nonnullorum professorum ex documentis coavis confecta. Viennae, 1774. Typ. Jos. Kurzböck (Petrik III, 303.)*

Xystus Schier: *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu, et reliquiis. Vindobonae 1766, Typ. Viduae G. L. Schulzii (Petrik III, 303.)*

Paul Fabri: *De augusta Budensi bibliotheca commentatio. Viro Excellentiss. Dno Friderico Boernero anno 1756. Lipsiae 1756. (Petrik I. 736.)*

D. G. Moller: *Disputationem de Transilvania Sub Praesidio Dan. Guil. Moller. Altdorf, 1700. (RMK III/2. 4164.)*

Mikola László: *Historia genealogico-transsylvania. Ortum, progressum nec non erga Divos olim Ungariae reges legitimosque Transsylvaniae principes, nec non tutandam prosperandamque patriae ac boni publici salutem, probata merita, & intuitu horum consecutas successive dignitates ac fortunas temporales praecipuarum duntaxat, nobiliorumque in ea familiarum (juxta mentem authorum literaliumque documentorum,) succinte & sincere exhibens. Nunc vero... luci publicae proposita anno 1731. (Petrik II. 738.)*

[Dobai István]: *Tisztességnek felállított oszlopa. Mellyet eleven betűkben foglalván,... jövőendőbeli emlékezetekre emelt fel... az ide alá subscribens férjfi. H. n. 1739. (Petrik V. 124.)*

Matthias Miles: *Siebenbürgischer Würg-Engel, Oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth, aller theils in Siebenbürgen, theils Ungern, und Sonst Siebenbürgen angrantzenden Ländern, füngelauffener Geschichten... Szeben, 1670. (RMK II. 1256.)*

Schier P. Xystus (Schier Xystus Pál): *Buda sacra sub priscis regibus. Opus posthumum. Viennae, 1774. (Petrik III. 303.)*

Vallás, egyháztörténet

[?]: *Veritas et Innocentia nuda & conspicua, sive vera & clara deductio*, 1675. (Ms.)

Funda Davidis contra Goliath. Hoc est Strigilis Mendaciorum Jesuiticorum, Quibus Hincinde compilatis P. Nicolaus Kellio Jesuita, Sub larva cujusdam Secretarii Hungariae, Johannis Lapsansky, Innocentes Ecclesiarum Hungaricarum Ministros, in Scripto quodam, cujus hic titulus est: Extractus Brevis & Verus, quo candide demonstratur Aatholicorum Praedicantium e Regno Hung. Proscriptio & Degradatio facta esse resp. Rebellionis, non autem Religionis &c contaminare fatagit, Explicata & in Frontem effrontem Gigantis Jesuitici projecta a Davide Constante. Lipcse, 1676. (RMK III/2. 2763.)

Koller Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, 7 tomi. Posonii, 1782–1812. (Petrik II. 434.)

Sziksza Fabricius Balázs: *Oratio Funebris, De Vita Et Morte Clarissimii Viri Joannis Viti Balsaratii, Artis Medicae Doctoris Peritissimi Et Celeberrimi, atque Patachiensis Ecclesiae Pastoris doctissimi ac fidelissimi. Wittemberg, 1576. (RMK III/1. 658.)*

Isaac Basire: *Congratulatio Publica Victoriae Cedro Dignae, Quam Auspice Deo Ter. Opt. Max. Serenissimus D. D. Georgius Rakoczi, Dei Gratia, Princeps Transylvaniae, partium Regnum Hungariae Dominus, & Siculorum Comes, Reportavit. De Catilinis, Sive Perduellibus in Transalpina (Valachia) Furentibus: Die Junii XXVI. Anno D. MDCLV. Effusa Die XXVI. Julii sequentis, (Nomine Universitatis Albensis) In Palatio suae Celsitudinis, tunc Reducis... Gyulafehérvár, 1655. (RMK II. 825.)*

Melius Juhász Péter: *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita, Sacratissimo & catholico Romanorum Imperatori Ferdinando, & Filio sue I. Maiestatis D. Regni Maximiliano, ab universo exercitu equitum & peditum S. R. M. a Nobilibus item & incolis totius vallis Agrinae, in nomine Sanctae Trinitatis ad foedus Dei custudien. iuramento fidei copulatum & decertantium pro vera fide & religione, in Christo ex scripturis sacris fundata Anno MDLXII. Debreczen, 1562. (RMK II. 85.)*

Benkő József jegyzéke Kendeffy Ráhel könyvtára alapján

Történelem, politika

Merkwürdiges Leben und Thaten des Prätendenten von Ungarn und Siebenbürgen, Joseph Ragoczy (!) und seiner Vorfahren. Franckfurt, 1739. (DDB)

Esterházy Miklós: *A Magyar-Országi Palatinusnak, Grof Eszterhazi Miklosnak, Rákoczi György Erdélyi Fejedelemlennek irt egy-nehány Intő Leveleinek igaz Pariája. Posen, 1644. (RMK I. 762.)*

Vallás, egyháztörténet

Drexelius Jeremiás (ford. Dévay András): *Nap után forgó virág, vagy-is minden féle nyavalya ellen való orvosság, úgy mint az emberi akaratnak az isten akaratához való illesztése. Mellyeket deák nyelven kibocsátott vala, most pedig születt anyai magyar nyelvünk tisztelői kedvéért, lelki vigasztalás-képpen fel-áldozott Dévay András. Nagy-Szombatban, 1764. (Petrik I. 567.)*

Makkai Sámuel: *Kegyességnek mindennapi gyakorlása. Melly bűnökről való válástételeket, hála-adásokat, könyörgéseket és kéréseket foglal magában. Melly mostan fordítottatott magyar nyelvre, a gyengébb keresztyéneknek idvességes hasznokra... Kolosváratt, 1744. Nyomt. Szathmári P. Sándor által (Petrik II. 659.)*

Debreczeni János: *Conciliatorium Biblicum, az az Az egész Sz. írásban, úgy mint az Oh és Uj Testamentumban egy mással ellenkezni láttató helyeknek össze való békéltetések, avagy megh egyeztetések; Mellyek sok derekas kiváltképpen való kérdésekkel nagyub épületnek okaért megh bővítették, gyakor helyen értelmesebb feleletekkel megh világosítottak, és mostan Romai nyelvből ujonnan Magyar nyelvre fordítottak, nemzete hasznáért ki is bocsáttattak. Nyomtattatott Utrájecumban Waesberge Janos által, 1658. (RMK I. 937.)*

Padányi Biró Márton: *Infanteria. Az az: A nazarethbéli Mária szűz anyátul született nyolczadnapi mindenható Sabaoth kiseded gyermek királynak vitáztó magyar serege, kinek születésével azonnal kezdődött eredendő vitézségéhez alkalmaztatott, és a szent írásnak fegyveres tárházából elől szedegettetett némely titkos értelmű kardokat, ... új esztendőbéli ajándékul ki-osztogatott; s e mellett minden népnek és nemzetnek maga fel-kenettetett koronás királlyához való kötelességét nyomozgatta, és a mellyet föl. királyi kisednek Második Jósef fő-herczegnek... föl-szentelt 1742. eszt. Posony, 1742. (Petrik I. 290–291.)*

Baculard d' Arnaud (ford. Naláczy József): *Euphémia vagy a vallás győzedelme. Szomorú darab, mely frantziából fordítottat*. Posonyban, 1783. (Petrik I. 116.)

Melius Péter: *Az igaz keresztyénségnek rövid Fundamentoma*. Debreczen, 1569. (RMK I. 72.)

[Csirke Ferenc:] *Tanáts-adás, a szent irásnak épületes és idvességes olvasására oktató* — Debretzenben, 1751. (Petrik IV. 93.)

[?]: *Bujdosók vezére, melyet a méltóságos Sz. Teleki familiának edgy: próbára született nemes pálmájának... Teleki Christina aszszonynak, mint kegyes patrónájának nevezete alatt: még szeme előtt levő gyönyörűségének, ... N. Barcsai Barcsai János úrfinak a kegyességben való nevedésének, sinór mértékeül eleiben adott, és nemzete szerelmiért közönségessé tött. Edgy: Kádesben bújdoso magyar*. Lejdában, 1718. (Petrik I. 363.)

Bodoki József: *Egy szép halotti oratio, melyet néhai mélt. I. b. ifjabb Losonczy Banffi László emlékezetére készített*. Kolozsvár, 1784. (Szinyeyi)

Irodalom (világi tárgyú, nem tudományos írás)

Bessenyei György: *Ágis tragédiája öt játékban, versekben*. Bétsben 1772. (Petrik I. 260.)

Egyéb

Femer Kilian: *Mindennapi közönséges és barátságos levelek, a levélírásban gyakorlatlanoknak kedvéért s hasznokért követésre való például kibotsáttattanak F. K. által*. Posonybann és Kassán, 1776. (Petrik I. 775.)

Rövidítések jegyzéke

BSB: Bayerische Staatsbibliothek

Gallica BnF: Bibliothèque nationale de France

BHL: Biodiversity Heritage Library

DDB: Deutsche Digitale Bibliothek

HTDL: Hathi Trust Digital Library

2. Benkő József cikkei a Magyar Hírmondóban

Magyar Hírmondó Szerkesztők									
Rát Mátvás (1780. január–1782 vége)		Mátyus Péter (1783 eleje–1783 vége)		Révai Miklós (1783 vége–1784 tavasza)		Barczafalvi Szabó Dávid (1784. május eleje–1784. június vége)		Szacsavay Sándor (1784. július eleje–1786. május vége)	
Egyéb	Tudományt érintő cikkek	Egyéb	Tudományt érintő cikkek	Egyéb	Tudományt érintő cikkek	Egyéb	Tudományt érintő cikkek	Egyéb	Tudományt érintő cikkek
Közlemények tárgya									
1780. szept. 2.	mezőgazd. igazság-szolg. gazd. keresk.	1783. márc. 5.	1783. jún. 14.	1783. jan. 7.	1784. jan. 7.	1784. máj. 1.	1784. júl. 21.	1784. júl. 21.	
	könyvismer-tetés			közig.		Term. csapás	egyházi ügyek		
				járvány időjárás közig. katonai ügyek		Fogarasi Pap J. pályadíja, Bethlen János históriájának kiadása			
1780. szept. 9.				1783. jún. 14.	1784. jan. 10.		1784. júl. 21.		
mezőgazd.	Balog József élete és munkássága		katonai ügyek időjárás mezőg.	katonai ügyek		közig. ig. szolg. mezőg.	könyvek megjelenése, iskolai ügyek		
1780. szept. 13.		1783. aug. 2	1783. aug. 2	1784. febr. 7.			1784. júl. 14.		
igazságsz. gyilkosság			gyászhr	kuriózum			kuriózum		
1780. nov. 8.		1783. aug. 6.	1783. aug. 6.	1784. febr. 18.			1784. okt. 30.		
mezőgazd.		időjárás egyház helyi hírek		keresk. közig.			időjárás tűzvész termés		Fogarasi P. J. kinevezése, iskolai ügyek
1780. nov. 25.		1783. aug. 9.	1783. aug. 9.	1784. márc. 6.			1784. nov. 3.		
	saját kutatóút		Kálnoki Antal életrajza	katonai ügyek		könyvkiadás	könyvek megjelenése		
1780. nov. 29.		1783. nov. 5.					1784. nov. 10.		

	erdélyi könyvtárak, kertek	egyházi hírek						közig.	
1781. jan. 6.		1783. nov. 8.						1785. ápr. 23.	
mezőg. igazságsz. időjárás gyászhir	Molnár Ádám működése és híradás haláláról	a Kendeffy gyermekek műveltsége							tanári kineve- zések, tanterv
1781. jan. 13.		1783. nov. 12						1785. ápr. 30.	
mezőg. katonai ügyek		mezőg. katonai ügyek járvány						időjárás	
1781. jan. 27.		1783. nov. 15.						1785. aug. 31.	
keresk. járvány időjárás		közig. időjárás termés							tudós asszo- nyok
1781. febr. 14.								1785. dec. 17.	
	híradás Balog Józsefről							időjárás termés közig.	történeti tárgyú diári- umok
1781. febr. 24.								1786. márc. 11.	
	könyvek megjelené- se, erdélyi könyvtárak							járvány közig. időjárás kuriózum	nyomdászat
1781. márc. 3.									
igazságsz.									
1781. márc. 7.									
kuriózumjel- legű hírek									

[illegible]

[illegible]

MELLÉKLETEK

a régi erdélyi történetírók műveire vonatköző kérés	

NÉVMUTATÓ

A, Á

Abafi Lajos 25
 Accoltus, Benedictus 264
 Adelung, Johann Cristoph 30, 90–91, 103
 Aesopus 267
 Agnethler, Michael Gottlieb 68
 Ajtai Abód Mihály 67–68, 177–178
 Almási András 178
 Alvarez, Emmanuel 185
 Alzner, Johannis 257
 Ambro, Franciscus Ignatius 253
 Andler, Johann Heinrich 253
 Ányos Pál 110
 Apáczai Csere János 29
 Apafi György 188
 Apafi Mihály, I. 122, 188, 257
 Apafi Mihály, II. 257
 Apor István 264
 Apor Péter 141, 256
 Aranka György 21, 30–31, 38, 47, 50, 62, 69, 70–73, 75–77, 84, 92, 96, 99, 133, 138, 140, 145–147, 167, 181, 225, 255–257, 261–263, 266–268
 Áts Mihály 188

B

Baculard d’Arnaud, François-Thomas-Marie de 274
 Bahtyin, Mihail 215
 Bak Zsóka 59
 Baktsi János 56
 Balassa Franciscus 271
 Balázs Géza 213
 Balázs Péter 44
 Baldacci, Anton von 61
 Ballmann, Michael 73
 Balog József 101–102, 182, 205–208, 214, 275–276
 Balog Sándor 205
 Balogh Ferenc 257
 Balogh Piroska 66, 89–90, 155
 Bándi Mihály 188
 Bánffy Dénes 151
 Bánffy Farkas 48, 83, 138, 151
 Bánffy Gergely 257
 Bánffy György (1739–1805) 164
 Bánffy György (1746–1822) 82, 83, 84, 140, 213
 Bánfi / Bánffy György (? – 1659) 96, 132, 133, 257
 Bánfi Márton 257
 Bánfi Péter 258

- Bányai Réka 170
 Baranyai Decsi Csimor János / Decsi Csimor János / Decius Barovius, Johannes 256
 Barbier, Frédéric 193–194, 218–219
 Barcsay Ábrahám 179
 Barczafalvi Szabó Dávid 196, 212, 217, 229, 275
 Báróczi Sándor 98, 109, 184
 Baróti Szabó Dávid 183
 Barth János, I. 124
 Barth János, II. 124
 Barth János, III. 124
 Bartha Boldizsár 262
 Bartók István 188
 Basire, Isaac 272
 Bátori Anna 113, 128, 131, 142, 155, 167
 Batsányi János 118
 Batz István 137
 Beal, Peter 137
 Beaumont, Maria 268
 Beckmann, Johann 74
 Békés Vera 65–66
 Bél Mátyás 59, 61–64, 67, 82, 85–86, 90, 107, 110, 142, 155, 157, 188, 194
 Belnay György 9
 Benckner Domokos 258
 Benczúr József 50
 Benitzki Péter 188
 Benkő András 36
 Benkő Ferenc (jogász) 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 31, 56, 57, 224
 Benkő Ferenc (1745–1816) 36, 52, 139, 211, 266
 Benkő József / Josephus 9–33, 35–103, 108, 113–129, 131–167, 169–192, 196–230, 249–271, 273, 275
 Benkő László 36
 Benkő Loránd 138
 Benkő Máté 256
 Benkő Mihály 24, 36, 48, 174
 Benkő Mihály (1940–) 31
 Benkő Sámuel 36, 184
 Benő Attila 87
 Beregszászi Mózes 182
 Bertho Lavenir, Catherine 192–193, 218
 Berzsenyi Dániel 24
 Bessenyei György 86, 93–95, 179, 184–185, 188–189
 Bethlen Elek 75
 Bethlen Farkas 18, 22, 50, 139, 158, 221
 Bethlen Gábor 152
 Bethlen Gergely 48–49, 139
 Bethlen Gergelyné Kendeffy Ráhel (Lásd: Kendeffy Ráhel)
 Bethlen Imre 51
 Bethlen János 52, 84, 96, 108, 136, 139, 177, 189, 212, 252, 275
 Bethlen Kata 19, 127–128, 157, 159, 160–162
 Bethlen László 49
 Bethlen Miklós / Nicolaus 29, 49, 254, 256, 258, 263, 270
 Bierbrunner Gusztáv 28
 Biró Annamária 16, 25, 45, 60–61, 65–67, 70–72, 125, 194, 206–207, 213, 220
 Bíró Ferenc 96, 98
 Bíró István 184
 Bíró Sándor 29–30
 BIRTHALMER, Daniel 258
 Bloch, Marc 175
 Bod Péter 9–10, 12, 14–15, 19, 26, 28, 30–31, 39, 50, 52–53, 77, 107, 114–117, 122–123, 126–128, 131, 137, 142–143, 146–148, 150, 154–163, 166–167, 172–174, 176–178, 181, 183, 186–187, 189, 199, 209, 223, 226–227, 265–266
 Bodoki István 158

NÉVMUTATÓ

- Bodoki József 274
 Bogáti Miklós 189
 Bojti Veres Gáspár / Bojti Veres Casparus 255
 Boka László 194
 Bolla Márton 73
 Bornemisza János 180–181
 Borosnyai (Lukács) János 121
 Borosnyai Márton 159
 Borsa Gedeon 182–183
 Bosius, Johann Andreas 62
 Bödeker, Hans Erich 130
 Bölöni Farkas Sándor 170
 Brassai Sámuel 170
 Brener Sámuel 189
 Brener Sámuelné 189
 Bretz Annamária 9–10, 30, 113, 128, 131, 167, 174, 177, 186–187
 Brukenthal Sámuel 68–69, 208–209
 Brutus, Michael Johannes 258
 Bruz Lajos 25, 38
 Buchoz, Pierre-Joseph 250
 Burius Dániel 107
 Burius János 106–107, 145–146
 Burke, Edmund 125, 155
 Burke, Peter 13, 89, 94, 125
 Buzinkay Géza 218
 Büttner, Christian Johann 65, 74
- C**
 Chenot, Adam 40–41, 46, 249
 Cicero, Marcus Tullius 110
 Colbius, Lucas 258
 Conring, Hermann 59–60, 64, 67, 106
 Cornides Dániel 47, 50, 59, 114, 140, 165, 199, 209, 253–254
 Coverdale, Myles 266
 Crantz, Heinrich Johann Nepomuk 249
 Cremer, Franciscus 126
 Czibula Katalin 196, 198
- Czoch Gábor 17
 Czvittinger Dávid 12, 14, 77, 107, 110, 116, 127, 142, 149, 155, 158, 234
- Cs**
 Csáki Árpád 31, 55
 Csáki Lászlóné 135
 Csata Adél 32
 Csatári János 258
 Csepregi Turkovics Ferenc 153
 Cserei Elek 153
 Cserei Mihály 58, 91, 117, 120–122, 132–133, 137, 139, 153–154, 171, 256–257, 264
 Cserei Miklósné Tornyai Borbála 51
 Cserey Farkas 22–23
 Csernák László 184
 Csetri Lajos 89
 Csikós Júlia 162
 Csirke Ferenc 274
 Csörsz Rumen István 79, 112, 196
 Csűrös István 31
- D**
 Dacicus, Janus 154
 Dálnoki Veres Gerzson 257
 Dáné Hedvig 113
 Daniel István 58, 153, 160, 165
 Daniel Polixéna 159–160, 162–165, 184, 213
 Darrell, William 177
 Dávid Mihály 53
 Dávid Péter 70–71
 Deáki Filep Pál 165–166
 Debreczeni Attila 86, 93, 98, 181
 Debreczeni János 273
 Debreczeni Márton 26
 Debreczeni Péter 189
 Deé Nagy Anikó 50, 146, 172–173, 181
 Dekani, Stephan 264
 Demeter László 31

- Denis Mihály 198
 Desericzky József Ince / Desericus,
 Josephus Innocentius 262
 Dési István 52
 Dessewffy József 23, 118, 138,
 181–182, 224
 Dévay András 273
 Dobai István 189, 271
 Dobner, Gelasius 269
 Dorell József (Lásd: Darell, William)
 Döbör András 149
 Döbrentei Gábor 17, 19, 224
 Draskovits János 182
 Drégely-Palánki János 179
 Drexelius Jeremiás 273
 Dvorácsek Ágoston 33
- E, É**
- Éder József Károly 73
 Éder Zoltán 9, 25, 31, 45, 70–71, 100,
 142, 167
 Édes Gergely 77
 Egyed Ákos 28
 Egyed Emese 16, 32, 45, 61, 72, 75, 92,
 95, 120, 179
 Eichhorn, Johann Gottfried 109
 Enyedi István 96, 253
 Enyedi Pál 257
 Erneyi József 33
 Erős Vilmos 59–60
- F**
- Fábri Anna 164–165
 Fabri, Paul 271
 Fábritz János 189
 de Falbaire, Charles-Georges Fenouil-
 lot 267
 Faludi Ferenc 112, 177, 189
 Farkas Orsolya 33
 Fazakas Emese 87
 Feige, Johann Constantin 269
- Fejérvári István 185
 Felmer, Martin 126, 204–205, 258
 Ferenc császár 149
 Fichtel, Johann Ehrenreich von 264
 Filtisch, Johann 262
 Fodor Sámuel 257
 Fogarasi Pap József 21, 184, 201–202,
 210, 212–213, 215–216, 275,
 277–278
 Forgáts Michael 259
 Forró Imre 73–74
 Fox, Robert 71–72
 Frasca-Spada, Marina 129–130
 Friederberg, Johann Kinder de 254
 Fronius, Michael 215
 Fuchsius, Marcus 259
 Fuker, Friedrich Jakob 270
- G**
- Gálos Rezső 31, 71
 Gedő József 170–171
 Geleji Katona István / Gelei Katona
 István 256
 Genette, Gérard 87
 Gessner, Johannes 94, 251
 Gesztelyi Hermína 160
 Gierl, Martin 130
 Goethe, Johann Wolfgang von 24, 194
 Gordán Edina 35
 Gönczi Lajos 121
 Gradelehnus, Johannes 262
 Graff, Lucas 261
 Gräffer, Rudolf 252
 Grisellini, Franz 59, 82, 269
 Gudor Botond 68
 Gulátsi Albert 257
 Gulyás József 31
 Gunersich, Samuel 259
 Gunesch, Andreas 259
 Gunnarsson, Britt-Louise 71
 Gunthard, Stephan 261

Gy

Gyarmathi Sámuel 77
 Gyöngyösi István 267
 Gyöngyösi János 158, 183
 Gyulafi (Eustachius) Lestár 157, 256
 Gyulai Klára 51, 162
 Gyulai Pál 143
 Gyulai Sámuel 184

H

Habermas, Jürgen 195, 218
 Hagek, Vaclav 269
 Haller, Albrecht von 42–43
 Haller Gábor 96, 152, 158, 213, 257
 Haller János 152
 Haller László 178
 Halmágyi István 257
 Haner György / Georg Jeremia 36, 259, 266
 Hecser László 33
 Hegedüs Béla 79, 112, 196
 Hegyes (Hedjesch), Andrea 259
 Hegyi Géza 164
 Heltai János 183
 Henter, Petrus 135
 Hermann Dávid 256, 259, 266
 Hermányi Dienes József 68, 120, 174
 Hervay Ferenc 182–183
 Heumann, Christoph August 112
 Heyne, Christian Gottlob 30, 52–53, 65, 74
 Hildebrand, Cristoph 124
 Hircher, Lukas 262
 Hißmann, Michael 44, 74
 Hochmeister Márton / Martin 99–100, 124–125
 Holenstein, André 43, 72
 Holl Béla 108, 110, 112, 183
 Homberg, Johann 270
 Homérosz 109
 Honterus, Johannes 54, 123

Horányi Elek 9, 14, 18, 22, 77, 88, 91, 107–109, 113, 116, 127, 142, 145–149, 154–155, 157, 176, 185, 187, 189, 197–203, 223, 227, 229
 Horváth Mihály 258, 261
 Humboldt, Wilhelm von 194
 Huszár Pál 173
 Huszti András 252, 256
 Huszti Péter 156

I, Í

Im Hof, Johann Hyeronimus 253
 Imreh Sámuel 56
 Ives, Margaret C. 219

J

Jacquín, Nicolaus Joseph von 250
 Jakab Elek 201–202
 Jakó Zsigmond 51, 162
 Jancsó Elemér 73, 92
 Janki Péter 182
 Jankovits József 160–161
 Jardine, Nick 130
 Jordan, Johann Christoph von 268
 Jordán Tamás 156–157
 Józsa János 19
 Józsa Lajos 33, 83
 Józsa Miklós 33
 József császár, II. 56–58, 95–97, 149, 213, 217–218
 Jöchers, Christian Gottlieb 91
 Jüngling István 124

K

Kádár Edit 87
 Kahle, Ludwig Martin 269
 Kajali Klára 162
 Kajali Pál 162
 Kálmán Farkas 28
 Kálnoki Ádám 55–56
 Kálnoki Antal 133–134, 210–212, 275

- Kálnoki István 133–135, 257
 Kálnoki Lajos 133
 Kálnoki Sámuel 135, 212
 Kamuti István 257
 Kanyó Zoltán 215
 Kaprinai István 199
 Kapronczai (Nyerges) Ádám 123, 215, 265, 267–268
 Karácsoni Sámuel 19
 Károly, II., angol király 71
 Károly, III. magyar király / Károly, VI. német-római császár 55, 81
 Kästner, Abraham Gotthelf 74
 Katona Imre 114
 Katona István 261
 Kazi Franciscus 268
 Kazinczy Ferenc 22–23, 25, 75, 93–95, 138, 224
 Kemény János 153, 255
 Kemény József 39, 56–57, 85, 133–134, 144, 146, 172
 Kemény Sámuel 90–91
 Kemény Simon 153. 164
 Kemény Zsigmond 49
 Kendeffy Elek 48, 58, 80–81, 138, 151, 154, 210–211
 Kendeffy Elekné (Bethlen Krisztina) 70
 Kendeffy János 211
 Kendeffy Ráhel 39, 102, 114, 161–162, 166, 180, 209, 217, 273
 Kerekes Ábel 120–121
 Keresztes Máté 57
 Keresztesi József 174
 Keresztúri Pál 179
 Keszeg Anna 125
 Keszeg Vilmos 87, 157
 Keyser, Albrecht 111
 Kilian, Femer 274
 Király Emőke 75
 Kiss Károly 28
 Kiss Székely Zoltán 33
 Klanitius Márton 265
 Klein, Michael 270
 Knorr, Georg Wolfgang 251
 Kocsi János 182
 Kókay György 93, 95, 193–195, 197–198, 201, 217–218, 221
 Kolinovics Gábor 254
 Koller Josephus 272
 Kolumbán János 185
 Kolumbán Vilmos József 16, 32
 Kolumbán Zsuzsa 170
 Koncz József 32
 Koppi Károly 47, 59, 140, 143–144, 208–209, 225, 252–253
 Korda Zsigmondné Nemes Júlia 161–162, 166
 Kornis Sigmond 116
 Korondi Ágnes 125
 Kósa László 64
 Kosáry Domokos 40, 82
 Kőszeghy Péter 59
 Kotzebue, August von 109
 Kovachich Márton György 25, 73, 92, 109
 Kovács Miklós 22
 Kovásznai (Tóth) Sándor 50, 158, 184, 213, 251, 256, 269
 Köleséri Sámuel 159, 177
 Körmöczy János 65–66
 Kőrösi György 137, 251
 Kőváry László 92
 Krauss, Georgius 259
 Krizbai Jenő 68
 Kunics Ferenc / Franz 251
 Kurucz György 68
 Kurzböck, Joseph 88, 147
 Kusch, Laurent 259
 Kutrovázt Gábor 142

L

La Placette, Jean 185
 Labádi Gergely 170–171
 Lakatos István 251
 Lakó Elemér 170
 Landerer, Johann Michael 183
 Láng Benedek 142
 Laskai János 183, 257
 László Dezső 29
 Lépes Lóránd 254
 Letenyei Pál 117, 122
 Levi, Giovanni 117
 Lewin, Jane E. 87
 Liechtenstern, Joseph Marx von 61
 Lindenfeld, David F. 60
 Linné, Carl 45
 Lipót császár, II. 149
 Lipp Veronika 113
 Lipsius, Justus 183
 Liszti László 268
 Lonicerus, Johann Adam 262
 Lorántffy Zsuzsanna 159
 Lucanus, Marcus Annaeus 179
 Lukáts István 120
 Lyttelton, George 164

M

Maczák Ibolya 129–130
 Makkai Sámuel 273
 Málnási László 178
 Margócsy István 93–94, 97–98, 101, 108–110
 Mária Terézia 44, 55, 58, 61, 81, 85–88, 95, 118, 149, 204–205, 226, 265, 277
 Marienburg, Lucas 31
 Marino, Adrian 105–106
 Maróthi György 179
 Massa, Simon 259
 Matthia, Georg 259
 Mátyási József 118

Mátyus Péter 196–197, 210, 275
 Meder, Peter 259
 Melius (Juhász) Péter 272, 274
 Mészáros Ignác 184
 Mezei Márta 108
 Miert, Dirk van 109
 Miháltz Mihály 259
 Mike Sándor 171
 Mikes Kelemen 29
 Miklós Sámuel 189
 Mikó Ferenc 140, 153, 252
 Mikó Imre 10, 25–26, 28–29, 31–33, 49–50, 56–57, 68–71, 169, 171–172, 177, 185
 Mikola László 152–153, 163, 167, 271
 Miles, Matthias 271
 Miliesz József 184
 Miller, Johannes Eleemosynus Ferdinandus 269
 Misztótfalusi Kis Miklós 122–123
 Moller, Daniel Wilhelm 271
 Molnár Ádám 208, 276
 Molnár Albert 260
 Molnár Borbála 165
 Molnár János 45–46, 250
 Molnar Piuariu, Ioan 277
 Monok István 51
 Morandi, Giambattista 250
 Mósa László 260, 266
 Moshemius, Johannes Laurentius 165
 Musnai László 172
 Muzsnay Árpád 28

N

Nádudvari Elek 184
 Nagy Gergely 140–141
 Nagy Iván 163
 Nagy József 114
 Nagy Mátyás / Matthias 260, 264
 Nagyajtai Kovács István 169–170
 Nagy-Báncsai Mátyás 263

Naláczy József 274
 Nánási András 182
 Nekesch, Daniel 260
 Nemes Ádám 154
 Nemes Ferenc 151
 Nemes János 257
 Nemes Júlia (Lásd: Korda Zsigmond-
 né Nemes Júlia)
 Németh Noémi 51
 Nora, Pierre 206
 Nösner, Simon 260

O, Ó

Oláh Róbert 51
 Olahus, Nicolaus 157
 Olaszteleki Kolumbán János 178
 Orbán Balázs 29
 Orbán (Szathmári) Sámuel 182
 Ostermeyer, Hieronimus 260
 Osterwald, Jean-Frédéric 185
 Otrokocsi Fóris Ferenc 256

P

P. Vásárhelyi Judit 183
 Paczkó Ferenc Ágoston 201
 Padányi Biró Márton 273
 Paintner Mihály 198–201
 Pál Judit 81
 Páldi István 123, 188
 Pállya István 119
 Pálmány Béla 163–164
 Pancratiuss, Michael 254–255, 264
 Pánczél Dániel 221
 Pannonius, Janus 154, 199, 213
 Pap József 254
 Pápai Páriz András 183
 Pápai Páriz Ferenc 120, 122, 183, 266
 Pápai Páriz Imre 183
 Papanek Georg 269
 Pápay Sámuel 107
 Papp Kinga 55–56, 58–59, 212

Pataki József 123
 Pataki Sámuel 40–42, 44, 46, 49, 52,
 123, 133, 140, 143, 165, 176, 225,
 250–252, 265, 267
 Pavercsik Ilona 183
 Pázmány Péter 127–128, 179
 Pécsi Simon 158
 Péczeli József 196
 Pekri Lőrinc 160
 Pekri Polixéna 165
 Pelcz, Johannes 262
 Pesti Brigitta 86–87
 Petki Borbála 188
 Petrik Géza 250–253, 255–256,
 258–259, 261–262, 264–274
 Petróczi Kata Szidónia 159–160,
 162–163, 166
 Pictet, Benedict 160
 Pomarius, Christianus 260
 Pongrácz, Stephano 251
 Pope, Alexander 184
 Porter, Roy 72
 Pray György / Georgius 92, 251–252
 Prössl, Basilius 124
 Pufendorf, Samuel 59

R

Rab Irén 45, 74
 Rác Emese 10, 120, 128
 Ráday Eszter 161–162
 Ráday Gedeon 75
 Ráday Pál 162
 Rákóczi Ferenc, II. 90, 270
 Rákóczi György, I. 133, 159, 257
 Rát Mátyás 192–194, 196–198,
 202–203, 205–206, 208, 210, 214,
 220–221, 229, 265, 275
 Récsy Viktor 200
 Rédei Farkas 188
 Reill, Peter Hanns 130
 Reimann, Jacob Friedrich 106

Reuß, Christian Friedrich von 250

Révai Miklós 75, 77, 79, 95, 113,
196–201, 212, 220, 229, 275

Rhédey Ádám 254

Rhédey László 96, 254

Rheinius, Daniel 260

Rheter, Georg 260

Ribini János 145

Róka János 269–270

Rotarides Mihály / Michael 12, 14, 77,
107, 110, 127–128, 142, 144–146,
149, 225, 262, 267

Róth András Lajos 36, 170

Roth, Paul 141, 158

Roth, Rudolphus 254

Rozgoni Pap János 121–122

Roznák Márton 199–200

Rudolf császár 264

S

S. Sárdi Margit 159

S. Varga Pál 65

Sacy, Claude-Louis Michel de 252

Salamon József 24, 28

Sallagius Stephanus [Salagii Stephan]
/ Szalágyi István 265

Sándor István 138, 187

Sarasa, Alphonse Antoine 164

Sárdi Sámuel 124, 126–127

Sárvári János 188

Scharsius, Andrea 260

Schedius Lajos János 66, 155

Schier P. Xystus / Schier Xystus Pál
271

Schlözer, August Ludwig von 60,
64–67, 70, 194, 208

Schlumbohm, Jürgen 130

Schmal András / Schmalius András
186–187

Schmeizel Márton / Martin 60, 67–69,
155, 157, 173, 251, 260

Schmitth, Nicolaus 153, 251

Schrettinger, Martin 111

Schurman, Maria 163

Schwarz, Gottfried 254

Scopoli, Ioannis Antonio 250

Sebestyén Mihály 169–170

Seivert János / Seivert, Johann 176,
199, 206, 209

Selyei Balog István 143–144

Sepsi Enikő 68

Seybriger, Michael 260

Sigrist, René 43–44

Síklaki István 215

Simigianus / Somogyi Ambrus 140,
253, 255

Simon Balázs 264

Simoni Márton 159

Sófalvi József 15, 125–126, 158, 169,
171–172, 175–176, 180–181,
185–186, 189–190, 223, 227–228,
250, 265

Soós István 96–97

Soterius György / Soterius, Georg
260, 268

Splitter, Ludwig Timotheus 66–67

Steinke, Hubert 43, 72

Stiltingus, Johannes 262

Stuber, Martin 43, 72

Suetonius, Caius Tranquillus 110

Sulzer, Franz Joseph 252

Sulzer, Johann Georg 125, 250

Sz

Sz. Kiss Károly 28

Szabó András 32

Szabó György 10, 21–22, 28, 31–32,
37, 46, 52–53, 59, 73, 87–88, 92,
95, 119, 122, 125, 143, 156, 181,
184–185, 197, 201, 211, 215

Szabó Károly 121, 132–134

Szabó Zsigmond 184

- Szacsvay Sándor 196–197, 201–202, 21–213, 216–221, 229, 275
- Szalárdi János 137, 156, 251
- Szalay László 49
- Szamosközi (Zamosius) István 141, 252–253, 256
- Szathmári Pap János 122
- Szathmári Pap Mihály 15, 114, 144, 169, 174, 176–177, 186–190, 209, 213, 216, 227–228, 254, 268
- Szathmári Pap Sámuel 122
- Szathmári Pap Zsigmond 15, 177, 186, 189
- Szatmárnémeti Pap István 185
- Szauder Mária 95
- Szayly József 213
- Szegedi György 119
- Székely Ádám 139, 154, 208, 210
- Székely Dávid 83
- Székely László 51
- Székely Mózes 257
- Szelestei Nagy László 72, 113, 144, 199
- Szeli József 185
- Szeli Károly 185
- Szenczi Molnár Albert 142
- Szentgyörgyi Márk István 56
- Szentsimoni József 182
- Szerdahely György Alajos 155
- Szeredai Antal 251
- Szerencsi Nagy István 174, 176, 189, 228
- Szigethi Gyula István 120–122
- Szijártó M. István 13
- Sziksai Fabricius Balázs 272
- Szilacsek Pál 251
- Szilágyi Árpád 213
- Szilágyi Ferenc 181
- Szilágyi Sámuel 154
- Szilágyi Sámuel, ifj. 182, 189
- Szili István 183
- Szinnyei József 125, 181–184, 251–262, 264, 266, 269–270, 274
- Szombathi János 187
- Szőnyi Benjámin 184
- Szőnyi Pál 185
- Szűcs Márton 197
- T**
- T. Szabó Levente 125
- Tacitus, Publius Cornelius 110
- Takáts József 11–12
- Tállyai Dániel 197, 217
- Tamás Zsuzsanna 59
- Tänzel, Johannes Wilhelm Friedrich / Tánzel Joannes Guilielmus Fridericus 269
- Tar Gabriella-Nóra 16
- Tarnai Andor 21, 37, 105–108, 111–113, 125, 143, 145, 184–185, 197, 201, 215
- Tartler, Thomas 260
- Taube, Friedrich Wilhelm von 59, 82
- Taxoni / Taxonyi János 180, 182
- Teleki Ádám 154, 164, 184
- Teleki Ádámné (Lásd: Wesselényi Mária)
- Teleki József (1738–1796) 75, 154, 165, 209–210
- Teleki József (?–1732) 162
- Teleki Kata 188
- Teleki László (1764–1821) 83, 118
- Teleki László (1710–1778) 162
- Teleki Mihály (1700–1745) 254
- Teleki Mihály, III. 153
- Teleki Mihály, IV. 22, 153
- Teleki Pál 164
- Teleki Sámuel 15, 36, 38, 47–50, 52, 58–59, 68–69, 77, 89, 102, 114–116, 125, 140–141, 144–148, 154, 172–174, 180–185, 208, 211, 213, 225, 228, 251–255, 265, 268–269

Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsanna 102
 Teleki Sándor 68
 Tertina Mihály 23
 Teutsch János 140
 Teutsch, Joseph 261
 Thimár Attila 79, 88–89, 95, 113
 Thúri Sándor 135, 140
 Tilemán Filep János 188
 Timon Sámuel 56, 264
 Toldy Ferenc 25, 30, 94, 223
 Tonk Sándor 51
 Tornyi Tamás 153
 Tóth Gergely 53–54, 61–63, 82,
 Tóth Zsombor 12, 16, 49, 55, 69,
 132–133, 137, 141,
 Tóth-Prónay Prónay Pál 204
 Tökölly Imre 261
 Török Borbála Zsuzsanna 61–62
 Trapolder, Daniel / Trapoldini Daniel 261
 Tüskés Gábor 9, 79, 108, 112–113, 161,
 196

U, Ú

Ungi Pál 197, 218–219

V

V. Ecsedy Judit 123–124
 V. László Zsófia 163, 165, 184
 Váczy János 23
 Vakkari, Pertti 110–111
 Váli István 183
 Valkai András 263
 Váradi Inczédi József 120
 Varga Szabolcs 54
 Vargha Kálmán 196
 Vári András 11
 Varjas János 174, 178
 Vásárhelyi Tőke István 120, 169
 Vass József 25–26, 28, 223

Vécsey Gergely 182
 Verestói György, id. 177, 179
 Verestói György, ifj. 177
 Vergilius, Publius Maro 154
 Verók Attila 60, 68, 251
 Verseghy Ferenc 77
 Vértesi Lázár 54
 Vetsei Pataki István 185
 Vida György 178
 Virág Benedek 77
 Viski István 170
 Vizaknai Bereck György 257
 Voltaire 181–182, 185

W

W. Kovács András 164
 Wagner, Carol / Carolus 253, 269
 Wallaszky Pál 9, 14, 19, 77, 107,
 109, 113, 128, 131, 142, 155, 157,
 166–167, 176, 187–188
 Weidenfelder, Laurent 261
 Weiss, Michael 261
 Wells, Edward 114
 Werbőczy István 157
 Weres Balázs 183
 Wesselényi Anna 161, 163
 Wesselényi István 164
 Wesselényi Mária 165, 184, 213
 Wesselényi Zsuzsanna 184
 Weszprémi István 9, 14, 18–19, 77,
 109, 113, 127–128, 142–144, 149,
 155–156, 160–161, 166, 176, 185,
 189, 199, 225, 267
 Widmer, Eric D. 43–44
 Wiegand, Johann 182
 Windheim, Christian Ernst von 164
 Windisch Károly 203
 Wolff, Daniel 261

Z

Zabanius, Isac 261

Zágoni József 182

Zemplén Gábor 142

Zeykfalvi Zeyk János 21, 23, 223–224

Ziegler, Martin 261

Zimányi Lajos 189

Zrínyi Miklós 109

REZUMAT

HISTORIA LITTERARIA ÎN OPERA LUI BENKŐ JÓZSEF

O LECTURĂ CONTEXTUALIZANTĂ

Lucrarea intitulată *Benkő József, a historia litteraria művelője* (*Historia litteraria în opera lui Benkő József*) are ca temă analiza acelor opere ale lui Benkő József care făceau parte din categoria formării istoriei literare, concept denumit cu terminus technicus *historia litteraria*, o specie la modă în secolul al 18-lea. În categoria acestei specii, putem include acel capitol al volumului *Transsilvania* în care autorul prezintă viața culturală a Transilvaniei pe parcursul secolelor al 16-lea–al 18-lea, manuscrisul denumit *Additamenta*, care conține adăugirile lui Benkő la lexiconul intitulat *Magyar Athenas* al lui Bod Péter, acea listă de nume și opere care era notată la sfârșitul unei scrisori trimise de preotul reformat clujean, Sófalvi József, precum și publicațiile cu caracter cultural, care au apărut în revista *Magyar Hírmondó*.

Unele laturi ale activității lui Benkő sunt mai cunoscute, altele mai puțin. Despre preocupările sale în domeniul lingvisticii, botanicii și istoriei s-a scris mult, însă activitatea lui ca istoric literar e aproape necunoscută, cu toate că lingvistul Éder Zoltán, la sfârșitul anilor 70 ai secolului al 20-lea și, cu 40 de ani în urmă, Bretz Annamária au atras atenția asupra importanței tratării acestei teme. Apelul repetat arată că această temă are relevanță, mai ales dacă luăm în considerare faptul că în ultimele decenii, cercetările care vizau formarea istoriei literare s-au multiplicat. E de ajuns să ne gândim la studiile și cercetările lui Tarnai Andor, Holl Béla, Tüskés Gábor etc. Prin disertația mea, aș dori să umplu acest hiatus amintit de Éder și Bretz, tocmai de aceea tematica lucrării mele constă în exploatarea și prezentarea scrierilor de acest tip ale literatului transilvănean și plasamentul autorului în șirul savanților care s-au preocupat de această specie. Pornind de la această situație aproape atipică de a nu cunoaște aceste opere, nu m-am angajat să adun argumente pro și contra unor ipoteze deja existente, ci am analizat formarea acestor scrieri și relația existentă între acestea, arătând și specificitățile textelor, precum și paralelisme existente între capitolul lui Benkő și volumul lui Bod.

Între sursele lucrării, putem afla atât documente tipărite, cât și manuscriptice. Colecția lui Benkő s-a spulberat în timpul revoluției din 1848–49 în Aiud, de aceea numărul documentelor autografe și al celor copiate accesibile și astăzi sunt foarte puține. Totuși, cu speranța că voi găsi manuscrise care mă vor ajuta a da un răspuns la anumite întrebări, am făcut cercetări în Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, în Biblioteca Academiei Române, în Biblioteca Documentară

Bethlen Gábor din Aiud, în Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș, în Biblioteca Brukenthal din Sibiu, în Arhivele Naționale ale României - Direcțiunea Cluj și Harghita, în Biblioteca Muzeului Haáz Rezső din Odorheiu Secuiesc, dar și în Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta și în colecția de manuscrise ale Academiei Maghiare de Științe. Pe lângă documentele tipărite și manuscriptice, corespondența lui Benkő și unele elemente paratextuale, precum prefețele volumelor, notele de subsol, dedicațiile au constituit surse indispensabile pe parcursul cercetării.

Lucrarea are șapte capitole, care se despart în două blocuri. Primul cuprinde primele trei capitole, acestea constituind un cadru contextual. Al doilea bloc cuprinde următoarele patru capitole, în care m-am concentrat pe analiza textelor care fac parte din categoria istoriilor literare ale preotului reformat.

În partea introductivă, cu caracter descriptiv și nu problematizant, am urmărit evoluția formării imaginii lui Benkő pe baza unor texte preluate din diferite reviste, ziare, lexicoane și monografii începând cu secolul al 18-lea până în zilele noastre. Am analizat cum erau construite aceste texte, ce credeau autorii acestora că merită să le transmită contemporanilor și descendenților, am vrut să identific rupturile care au provocat schimbări în judecarea profesională și/sau umană a lui Benkő. Trebuie să menționez că preotul reformat, din punctul meu de vedere, nu e considerat un polihistor, cu toate că s-a preocupat în același timp de istorie, botanică, lingvistică, ci mai degrabă văd în el reprezentantul unei paradigme care cuprindea marea majoritate a savanților și care era propagată de profesorii și discipolii Universității Georgia-Augusta din Göttingen și a cărei caracteristică s-a manifestat în viziunea holistică. Pe lângă faptul că am studiat scrierile din secolele 18, 19, 20 și 21 referitoare la personalitatea și activitatea lui Benkő, am încercat să atrag atenția asupra greșelilor și deficiențelor din texte și le-am corectat, completându-le acolo unde sursele mi-au permis.

După cum a devenit evident, aceste scrieri scurte au înregistrat mai ales datele biografice ale lui și lista incompletă a operelor, uneori cu inexactități, care apoi au fost preluate de autorii textelor ulterioare. Prin aceasta, a devenit clar că autorii nu au analizat autenticitatea surselor lor, iar atitudinea critică nu a fost evidentă.

Rezultatele cercetării mele arată că majoritatea textelor analizate și, mă gândesc aici mai ales la scrierile create în secolul al 19-lea, s-au legat de evenimente de comemorare. Autorii acestor scrieri doreau astfel să restaureze imaginea omului de știință abandonat, ulterior cerând iertare pentru modul în care s-au purtat înaintașii față de el. În mare parte, meritele sale profesionale și umane au apărut în aceste texte. Numai într-un singur caz m-am întâlnit cu un articol, în lexiconul *Közhasznú Esmeretek Tára*, în care au fost prezentate mai accentuat slăbiciunile lui umane. Totuși, cred că accentuarea acestor trăsături de către autorul anonim al textului nu era generată de rea-voință, ci mai degrabă de sensibilitatea acestuia la curiozități. În secolul al 20-lea, pe lângă textele de comemorare, apar și cele care analizează cu atitudine critică activitatea lui profesională, mai ales în domeniul botanicii și al istoriei. În prezent, această direcție s-a întărit, deoarece traducerea din latină în maghiară a volumului *Transsilvania* a permis lansarea unor noi cercetări, în timp ce scrierile comemorative păstrau și ele actualitatea lor: ziarele locale și cele din zonă prezintă și azi evenimentele legate de cultul lui Benkő.

În cel de-al doilea capitol, am construit biblioteca virtuală a lui pe baza împrumuturilor sale de cărți. Trebuie să accentuez că nu m-am angajat să reconstruiesc biblioteca de odinioară a lui, căci aceasta ar fi fost o sarcină imposibilă de realizat. În schimb, prin evidența operelor împrumutate, am vrut să arăt ce erudiție a avut Benkő în domeniile pe care le cultivase. Cu toate că am făcut cercetări în diferite biblioteci cu scopul de a găsi volume care erau cândva în posesia lui, rezultatele nu au fost semnificative. Tocmai de aceea am construit biblioteca lui virtuală. M-am bazat pe acele împrumuturi care au reieșit din corespondență. Rezultatele le arăt în prima anexă a lucrării, o listă de aproape 100 de pagini care cuprinde titlurile cărților și manuscriselor împrumutate, opere care au putut influența viața și activitatea științifică a preotului reformat. Pe baza acestora se conturează mai ales profilul lui ca istoric, ca editor al manuscriselor vechi, dar se vede și profilul lui de cultivator al științelor statale, al *Staatswissenschaften*-ului, precum și activitatea lui ca botanist, astfel afirmațiile din literatura de specialitate au fost confirmate și de listă.

Examinând frecvența și distribuția tematică a împrumuturilor, am constatat că activitatea lui Benkő poate fi considerată periodică, deși e adevărat că interesul său pentru istorie, cu intensități diferite, poate fi văzut în toate etapele active ale vieții. Publicațiile nu au arătat un înalt grad de diversitate lingvistică, multe dintre acestea fiind în limba latină, numărul publicațiilor în limbile franceză, italiană, maghiară sau germană fiind foarte mic. În ceea ce privește lucrările tipărite, a devenit evident că apariția lor poate fi pusă, de obicei, în a doua jumătate a secolului al 18-lea, așa că, în ciuda faptului că Benkő era domidocht, a ținut pasul cu dezvoltarea științifică a timpului său, folosind volumele publicate recent pentru a-și scrie operele sale botanice sau istorice. Pe baza împrumuturilor devine incontestabil faptul că Benkő József a avut o cultură extraordinară în aceste două domenii, însă numărul împrumuturilor în privința volumelor din categoria istoriei literare se epuizează în numai două opere în limba latină, cu *Athenasul* lui Bod Péter nici nu ne întâlnim în acest sens.

În a treia parte, pornind de la distribuția lingvistică a volumelor legate de istoria literaturii și nu numai, m-am ocupat de problema alegerii limbii în cazul operelor lui Benkő. Predecesorii și contemporanii lui, precum Rotarides Mihály, Bél Mátyás, Wesszprémi István, Horányi Elek sau Wallaszky Pál, au publicat lucrările lor în limba latină, cu excepția fostului coleg, Bod Péter, care a editat *Athenasul* lui în limba sa maternă.

Astfel, în acest capitol, căutam răspunsul la următoarea întrebare: care au fost factorii care au influențat alegerea limbii în cazul lui Benkő, ce scop a urmărit înainte de a publica operele sale. Am colectat din corespondența lui afirmațiile referitoare la limbile latină, maghiară sau germană. Aici am examinat recomandarea nepublicată destinată Mariei Terezia, precum și elementele paratextuale ale volumului. Pe baza examinării textelor menționate, a devenit clar faptul că scopul lui Benkő a fost acela de a-și face cunoscută munca și numele în cercurile internaționale, iar garanția realizării acestui scop consta în limbă, în alegerea limbii latine sau germane. Deoarece abilitățile sale de limba germană erau inadecvate, șansele sale erau mult reduse. Limba maghiară nu a putut să garanteze dialogul cu membrii din *respublica litteraria*, astfel, în ciuda faptului că în a doua jumătate a secolului al

18-lea au apărut pamflete în care autorii i-au îndemnat pe literați să cultive limba și să publice cărți în limba maghiară, Benkő, la fel ca majoritatea predecesorilor săi, a publicat scrierile sale științifice în limba latină. Opinia mea a fost confirmată de textul prefeței și de recomandare: autorul aștepta cititorii a căror cunoaștere a limbii latine nu era un obstacol. Pe de altă parte, dorea să câștige sprijinul împă-rătesei prin dedicația adresată ei. Acest fapt presupunea, de asemenea, utilizarea limbii oficiale din acel moment. Trebuie să mai adaug că o parte semnificativă din sursele sale au fost scrise în această limbă, iar traducerea acestora într-o altă limbă ar fi necesitat o muncă suplimentară enormă. E adevărat, a existat o schimbare de accent în jurul anilor 1790, însă această schimbare e în strânsă legătură cu deciziile luate de Dietă, în cadrul căreia s-a introdus folosirea limbii maghiare la ședințe și redactarea proceselor-verbale în această limbă. Cu toate acestea, în ceea ce privește limba operelor care urmau să fie publicate în această perioadă, prima dată m-am întâlnit cu operele în limba latină și numai după aceea cu ideea editării lor și în limba maghiară. Lucrările lui Benkő în limba sa maternă, cum ar fi orațiile de moarte, articolele publicate în prima revistă maghiară sau scrierile de popularizare a științei, nu vizau neapărat lumea oamenilor de știință ca cititori, deci din punctul de vedere al alegerii limbii, el era influențat sau de caracterul operelor, sau de componența publicului.

După ce am reușit să prezint personalitatea, activitatea, erudiția lui, precum și problemele referitoare la limbă, m-am îndreptat spre analiza operelor care făceau parte din domeniul istoriei literare. Aceste capitole erau precedate de prezentarea generală a istoriei cercetării acestui domeniu. Pe baza studiilor a devenit clar care a fost specia de *historia litteraria*, cine au fost cultivatorii ei, cum s-a format, cum s-a transformat și ce scop au realizat autorii acestora. După această parte introductivă, prima dată am prezentat capitolul în care Benkő tratează problemele vieții culturale din Transilvania. Analizând capitolul *De re litteraria in Transsilvania*, căutam răspunsul la întrebarea: cum a construit Benkő prima sa lucrare de acest tip, care este noutatea acesteia și ce relație există între lista de erudiți a lui Benkő și cea a lui Bod Péter. Studiul comparativ al celor două liste a permis, de asemenea, explorarea metodei de lucru, așadar am reflectat și la problemele metodelor aplicate. Pe baza studiului comparativ s-a dovedit că Benkő a trăit, de asemenea, cu metodele de compilare și extragere de la acea vreme, ceea ce nu este surprinzător, fiindcă întocmirea independentă a unor astfel de lucrări ar fi necesitat ani lungi și un efort mare, ceea ce ar fi întârziat lucrările de tipărire și apariția.

Astfel, în cel de-al cincilea capitol al disertației mele am demonstrat, prin numeroase exemple, metoda de lucru aplicată de autor. Cu toate că *Athenasul* lui Bod constituia cea mai importantă sursă a lui Benkő, am identificat contribuții proprii, precum istoria școlilor și cea a tipografiilor, și nu numai. Analizând capitolul despre istoria culturală a regiunii, mi-am dat seama că Benkő, în același timp, a redus și a extins materialul lui: l-a redus, pentru că nu a publicat informațiile despre intoleranța religioasă, nu a editat deloc sau numai rareori poeziile funerare. Extinderea materialului poate fi urmărită în numărul savanților contemporani care apar în listă, în înșiruirea figurilor istorice, în prezentarea genealogiei familiilor de nobili, în creșterea numărului femeilor savante, în caracterul de curiozitate al informațiilor publicate. Acestea pot fi considerate ca noutăți aduse de el.

În cea de-a șasea parte, am analizat acele adăugiri care erau scrise cu scopul de a completa volumul lui Bod. Textul era analizat paralel atât cu capitolul cultural al operei *Transsilvania*, cât și cu *Athenasul Maghiar*, dar și cu lista notată de Benkő la sfârșitul unei scrisori trimise de Sófalvi József, precum și cu completările lui Szathmári Pap Mihály și Zsigmond. Pe baza corpurilor de texte, am încercat să relatez legătura existentă între ele, astfel arătând dacă autorii acestora au colaborat între ei sau nu. Prin cercetările mele s-a evidențiat faptul că Benkő nu a început să-și compună manuscrisul la solicitarea persoanelor care l-au contactat (Sófalvi József, Szathmári Pap Mihály, Szerencsi Nagy István), ci a început să colecteze date noi imediat după publicarea volumului *Transsilvania*. Din punctul de vedere al conținutului, putem observa o tendință de întoarcere într-o direcție nereligioasă. El a apreciat poeziile, traducerile, uneori a certat autorii operelor religioase sau ale gramaticilor școlare. Lista notată la sfârșitul scrisorii lui Sófalvi este inexactă, conține doar nume și, eventual, titluri îmbinate. Am comparat această listă cu adăugirile scrise la volumul lui Bod. A devenit clar faptul că prima ar putea fi complet independentă de aceasta din urmă, abia găsim câteva nume care apar în ambele liste. Operele care erau notate în această listă puteau fi cunoscute de Benkő atât din biblioteca cancelarului Teleki Sámuel, cât și din publicațiile apărute în revista Magyar Hírmondó. Luând în considerare că nu sunt suprapuneri în cazul acestor liste, am tras concluzia că numele și titlurile notate la sfârșitul scrisorii au fost informații noi atât pentru Benkő, cât și pentru Sófalvi. Comparând textul lui Benkő și cel al lui Szathmári Pap, am constatat că preotul reformat din Aita Mijlocie a trimis cu siguranță notele solicitate de Szathmári Pap: în prima jumătate a corpusului există o identitate aproape totală între cele două, însă mai târziu, proporția preluării scade și, după un timp, nu mai putem identifica prezența manuscrisului lui Benkő în opera preotului clujean. Cu toate acestea, exemplele arată aplicarea inițială, demonstrând astfel colaborarea preoților reformați.

În ultimul capitol, am examinat publicațiile preotului-savant apărute în revista Magyar Hírmondó. Programul primului ziar în limba maghiară a oferit spațiu pentru diversitatea tematică, inclusiv pentru prezentarea vieții culturale și științifice. Pe baza analizei acestor știri ale lui Benkő, am vrut să arăt dacă el și-a continuat practica de a cultiva specia de *historia litteraria*, și dacă da, a extins sau nu gama de articole literare anterioare acestor publicații. În ceea ce privește distribuția acestora, aproximativ jumătate din rapoartele publicate prezintă cariere științifice, istoria diferitelor instituții și activități de cercetare, deci scrierile se încadrează în specia *historiei litterariae*. Cealaltă jumătate a știrilor acoperă informații administrative, economice, agricole, comerciale, meteorologice. În articolele în care sunt tratate probleme științifice devine identificabil un caracter vindicativ și în același timp argumentativ al scrierilor. Această caracteristică era specificul lexicoanelor care conțineau liste de erudiți, numai că în acest caz, autorul a demonstrat pentru cititorii maghiari și nu pentru cei străini că și în Transilvania există cultură, că sunt intelectuali interesați de științe, instituții care asigură un cadru convenabil de a-și însuși cunoștințe noi. Exemplele includ bibliotecile, grădinile botanice și alte terenuri care nu sunt prezentate sau sunt prezentate doar pe scurt în volum. Astfel, revista Magyar Hírmondó a oferit un forum autorului pentru a prezenta publicului maghiar evenimentele actuale ale vieții științifice.

REZUMAT

Istoriile literare ale lui Benkő nu pot fi considerate numai ca adăugiri ulterioare la opere proprii, ci sunt în strânsă legătură cu scrierile autorilor care au avut ca scop reeditarea volumului lui Bod Péter. Colaborarea dintre ei, schimbul de informații nu arată numai importanța scoaterii din nou a acestei cărți, ci și faptul că societatea savanților iluminiști a văzut în această specie un mod sigur de a dovedi existența și dezvoltarea culturii pe teritoriul Regatului Ungariei și în Transilvania, contraargumentând astfel părerile literaților străini care s-au referit la incultura națiunii maghiare.

ABSTRACT

HISTORIA LITTERARIA IN BENKŐ JÓZSEF'S WORKS A CONTEXTUALIZING READING

In my dissertation entitled *Benkő József, a historia litteraria művelője/Historia litteraria in Benkő József's works* I examined historia litteraria written in the 18th century by a Transilvanian author. Among the works connected to local history I mentioned the reformed pastor of Aita Mijlocie, Benkő József's work, entitled *Transsylvania*, an addition to Bod Péter's *Magyar Athenas*, entitled *Additamenta*, Benkő's literary annex to the letter sanded by Sófalvi József, as well as his science history reports published in Magyar Hírmondó of Bratislava.

Some segments of the complex work of the pastor are well explored, others less. His research in botany and linguistics are well documented while his activity as a literary historian has not been examined so far although this need was formulated by Éder Zoltán in the 1970s and Bretz Annamária forty years later. The topic proves to be of relevance as research into the science of literary history has intensified lately.

Through my dissertation I tried to comply with this call analysing Benkő József's writings connected to historia litteraria and placing them into the claim of traditions. I undertook the task of revealing the history of the genesis of texts as well as analysing their rapport to each other. I focused on revealing the characteristics of the texts besides comparing the chapter referring to cultural history of the local history with Bod Péter's *Magyar Athenas*.

Among the sources I found both handwritten and printed texts. It is known that the Benkő heritage was destroyed in the great fire of Aiud during the 1848–49 revolution and war for independence, so there are very few documents available. Despite this fact I searched the sources found in the archives of Cluj University Library, Cluj Academy Library, the Bethlen Gábor Library of Document in Aiud, the Teleki-Bolyai Library in Târgu-Mureş, the library of Haáz Rezső Múzeum, the Harghita and Cluj Departments of the Romanian National Archives, the archives of the National Széchényi Library and the Hungarian Scientific Academy. Besides these Benkő's correspondence found in the volumes of Correspondence of Hungarian Scientists as well as such paratextual elements like forewords, footnotes, reviews also served as important sources.

My dissertation consists of seven chapters divided into two main blocks. The first one contains the first three chapters which were conceived by the claim of contextualization. The second block consists of the remaining 4 chapters focusing on the analysis of 4 works based on *historia litteraria* and revealing the relationship between them.

In the first, mainly descriptive chapter, I followed the creation and evolution of the Benkő image beginning with the 18th century to the present days. I looked into the structure of the texts concerning his personality, what his contemporaries and successors said about him, the causes of changes in his professional and personal appreciation. I must mention that I have never considered this domidocus scholar of Aita Mijlocie a polymath even though he was a historian, linguist, botanist, speleologist at the same time. I consider him the representative of a paradigm including most of the scholars of that period of time. Although he had never been abroad, his views can be identified with those of the scholars and students from the Georgia-Augusta University of Göttingen and which were based on a holistic outlook.

In this chapter I examined writings published in newspapers and encyclopedias in the 18th, 19th, 20th and 21st centuries concerning his personality and work. Besides this I tried to show the mistakes and deficiencies of the texts correcting and completing them where sources made it possible.

As it can be seen, these short texts recorded data of Benkő's biography, an incomplete list of his works containing mistakes that were passed on to later texts too. This shows that the authenticity of the resources was not strictly checked and there did not exist a critical attitude either. The results of my research prove that the majority of the texts, mainly those written in the 19th century are characterized by commemorating, the unjustly blamed scholar sometimes bearing an apologizing attitude. They emphasize Benkő's professional and personal merits, I only once encountered a negative Benkő image. The texts written at the beginning of the 20th century are also commemorative, but works analysing and criticizing Benkő's scientific, mainly historical and botanical activity were also published. The translation of Benkő's volume about local history from Latin into Hungarian made the beginning of new researches possible. At the same time the commemorative texts are also preserved their actuality. Newspapers of Covasna county are constantly publishing articles connected to Benkő's cult.

In the second chapter I tried to reconstruct Benkő's virtual library relying to his readings, and by this defining his level of expertise in several fields of science which he was interested in.

I searched several Transylvanian libraries without much success as I hardly found any volumes which could really be connected to his library. Consequently, I created his virtual library, i. e. I enlisted the works which could have possibly been read by him and which could have influenced his spiritual life. I created this list examining his correspondence mentioning his book loans.

As a result, I got a booklist of nearly 100 pages (Appendix nr. 1). His readings reveal his scientific activity in the field of local history, publishing and botany. From his readings I could deduce his more or less permanent interest in history though his scientific activity can be considered discontinuous. As far as the lan-

guage of the book is concerned, they do not show great diversity: the majority was Latin, very few were French, Italian, Hungarian and German. Most of the printed works were published in the second part of the 18th century which proves that Benkő kept up with the scientific development of his time. He published his botanical and historical works consulting and analyzing the latest scientific publications. Without doubt he was a cultivated historian and botanist but his loanings concerning the topic of *historia litteraria* consisted of two volumes written in Latin, the Bod-work did not even appear in this list.

In the third chapter I examined Benkő's choice of language in his works. His predecessors and contemporaries like Rotarides Mihály, Bél Mátyás, Weszprémi István, Horányi Elek or Wallaszky Pál published their works in literary history in Latin with the only exception of Bod Péter. Benkő's former fellow worker who published his *Magyar Athenas* in Hungarian. In this chapter I tried to find out the criteria which influenced Benkő in his choice of language and what his goal was when publishing his works. From his correspondence and from the paratextual elements of his volume it became evident that his goal was to make his work and his name known abroad. This was only possible if he published in Latin or German. As his knowledge of German was rather poor, his only choice could be Latin. Hungarian was out of the question as it could not make his communication possible with the members of *respublica litteraria*. In this way he published his works in Latin, although more and more pamphlets appeared in the second half of the century demanding that scholars publish their works in their native language. His works appealed to a public that was familiar with the Latin language, on the other hand he desired to win the recognition and support of the Empress, which also supposed the use of the then official language, Latin. Moreover, the majority of the sources he used was written in Latin, their translation into Hungarian would have supposed huge efforts and extra work.

In the 1790s there was a slight change which could have been caused by the parliamentary decree that laid emphasis on the use of the native language. As a result of scientific works were first published in Latin and then translated into Hungarian. Benkő's Hungarian publications like his funeral orations, his articles published in the *Magyar Hírmondó* and his works popularising sciences were meant for the larger public, so his choice of language was defined by the nature of his writings and his readers.

The 4th chapter presents Benkő's works connected to literary history preceded by a review of research history. The studies written by foreign and Hungarian authors clarified the meaning of *historia litteraria*, how it came to life, what changes it underwent, who its representatives were and what their goals were.

Then I examined Benkő's works of literary history firstly mentioning the chapter concerning cultural from his volume of local history. Studying the chapter *De re litteraria in Transsilvania* I examined the way he built up his first work of this kind, what its novelty consists in and the relationship between Benkő's and Bod's lists of scholars. The comparative examination of the two lists revealed the authors' working methods. I found that Benkő himself made use of the fashionable compiling and excerpting methods which saved him much time and effort.

The 5th chapter exemplifies Benkő's working method. A main source of his work is the volume *Magyar Athenas*. I discovered another method analysing the chapter dedicated to the history of culture: Benkő restricted and enlarged his material as the same time. He restricted it as he hardly introduced information about religious intolerance or funeral orations so popular with Bod in his volume. He enlarged the material when he presented a large number of contemporaries, historical figures, family genealogies and women scientists, elements which represent the novelty of Benkő's volume. As far as the content of the works is concerned, there is a close connection between Benkő's and Bod's works.

The sixth chapter examines Benkő's notes referring to the *Magyar Athenas*, the *Additamenta*. I observed it in close connection with the list attached by the pastor of Aita Mijlocie to the letter written by Sófalvi József as well as with the notes of Szathmári Pap Mihály and his son, Zsigmond. I examined the connection between the texts and the question whether there existed a cooperation between the protestant pastors of the period by sharing information with one another.

My researches revealed the fact that Benkő started compiling his list of scholars immediately after publishing his work about local history. Concerning the contents of his volume he became more worldly, he appreciated poetry and translations, he occasionally criticized the authors of religious books and school textbooks.

The list attached to the end of Sófalvi József letter is highly inaccurate, it contains only names and contracted titles. By comparing this list with *Additamenta* it became evident that they were created independently without any impact upon each other as only one or two names appeared in both lists. The titles published here could have been familiar to Benkő from Teleki Sámuel's library or from the *Magyar Hírmondó*. This led me to the conclusion that the short *historia litteraria* from the end of the letter can be considered completions of both works. Comparing the notes of Benkő and Szathmári Pap Mihály it can be stated that Benkő probably shared the requested notes with Szathmári as there is an almost perfect identity in the first parts of the texts which diminishes later until towards the end there is no resemblance between the texts. In spite of this the examples show the measure of the initial usage which proves the cooperation of the reformed pastors.

The 7th chapter examines Benkő's writings published in the *Magyar Hírmondó* of Bratislava. The first newspaper published in Hungarian ensured a large diversity of topics including the presentation of the cultural atmosphere and conditions of the time. I wanted to find out if Benkő continued his activity as a writer of literary history and if he enlarged the list of his writings of this kind as a journalist.

It can be started that about half of this article present biographies of scholars, history of institutions and research works, which means that they fit into the character of *historia litteraria*. The rest of the articles cover information connected to public administration, economy, agriculture, trade and weather. The articles dealing with the history of science bear a vindictive, moreover a documentary character which was characteristic of the contemporary encyclopedias containing biographies of scholars, but this time Benkő wanted to address the speakers of the Hungarian language showing that there existed a scientific activity in Transilvania, that there were scientists and institutions ensuring. Such places were libraries,

ABSTRACT

botanical gardens, venues of scientific activities which could not be presented in his volume. Thus, the newspaper *Hírmondó* ensured for him spaces to present the actual events of scientific life on one hand, on the other hand he published the texts that could not be published in his volume.

Benkő József's *historia litteraria* can be considered not only sequels or compilation to one another, but they can be connected to the works of the protestant intelligentsia who took up the task of republishing Bod Péter's *Magyar Athenas*. The exchange available information and their collaboration shows not only the importance of its republishing, but also the possibility for the scholars of the 18th century to prove the existence of Hungarian and Transilvanian scientific life and development contrary to the opinion of foreign intelligentsia according to which Hungarian cultural life was underdeveloped.

Jelen monográfia a 18. században dívó historia litterariáknak Benkő József tollából származó darabjait vizsgálja. Az Erdély „polihisztoraként” számontartott háromszéki református lelkész ilyen jellegű írásai között említhetjük *Erdély* című honismereti munkájának művelődéstörténeti fejezetét, a Bod Péter *Magyar Athenasára* tett, *Additamenta* című pótlását, a Sófalvi József levelének végéhez illesztett szerző- és műjegyzéket, valamint azokat a tudománytörténeti vonatkozású tudósításokat, amelyeket a pozsonyi Magyar Hírmondó hasábjain jelentetett meg. A szövegek elemzését a hosszú reformáció (1500–1800) kontextusába ágyaztuk, hiszen a református klérust képviselő Benkő írás- és olvasásszokásainak bemutatása, az általa létrehozott vagy reprodukált szövegek vizsgálata egy közel háromszáz évet tartó, felekezeti szempontból is változatos képet mutató szöveghasználati kultúra záró szakaszát mutatja. A szövegkorpuszok keletkezéstörténetének feltárása, ezek egymáshoz való viszonyának elemzése jól megvilágítja Benkő József irodalomtörténet-írói profilját, és hozzájárulnak a magyarországi historia litteraria-kutatások továbbviteléhez, valamint körvonalazzák Benkőnek e tudománytörténetéhez való hozzájárulását és munkájának specifikumát is.

ISBN 978-606-739-158-9

